

ΛΕΣΤ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ



ΠΛΑΝ 1

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

1

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
(1896–1906)





ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 1

**ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
(1896–1906)**

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-12

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редакторка тому: Тереза Левчук

Передмова: Елеонора Соловей

Упорядкування, коментар: Світлана Кочерга,
Олександра Вісич, Раїса Тхорук

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Зібрання відкривають чотири томи драматургії, яку визнано вершинним творчим здобутком письменниці. Том 1 вміщує драматичні твори, завершені у 1896–1906 роках, серед яких «Блакитна троянда», «Одержима», «В катакомбах».

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-716-5

(Т. 1)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	7
Передмова	11

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Блакїтна троянда	39	357
Прощання	115	425
Одержима	123	428
Вавілонський полон	145	448
На руїнах	164	457
Осіння казка	180	469
Три хвилини	217	478
В катакомбах	240	489
В дому роботи, в країні неволі	263	500

Додаток

Голубая роза	273	505
[Матеріяли до драми Лесі Українки «Блакїтна троянда»]	351	506

Коментарі та примітки	357
-----------------------------	-----

Номери сторінок, на яких починаються коментарі
до відповідних творів, подано курсивом у стовпці праворуч.



ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Упродовж останніх десятиліть творчість Лесі Українки кардинально переосмислено. Оприлюднено невідомі або не друковані протягом тривалого часу тексти, доповнено і перетлумачено факти біографії, віднайдено родинні світлини й меморії, спогади сучасників, залучено напрацювання діаспорного літературознавства. Життєвий і творчий шлях письменниці пов'язаний із постатями вітчизняної та світової культури, історичними подіями і суспільними явищами; значну частину цієї інформації або забороняли й замовчували, або упереджено тлумачили в радянські часи. Натомість нині до культурного обігу повернуто десятки імен громадських і політичних діячів, митців, науковців, публіцистів, журналістів, людей, які становили коло спілкування Лариси Петрівни Косач-Квітки — Лесі Українки, так чи так визначали її розвій і загалом місце і значимість у вимірах життя. Увиразнено реалії часу, в яких відбувалося становлення модерної української свідомості, а згодом і відновлення та існування української держави 1917–1921 років. Безпосереднім творцем держави й було покоління Лесі Українки.

Видання творчої спадщини найбільшої української письменниці має свої традиції та історію. За більше як століття вивчення й популяризації її творчості таких проєктів було не так і багато. Це, по суті, п'ять спроб оприлюднити якнайповніше зібрання творів письменниці: у 7 томах (Київ–Харків, 1923–1925); у 12 томах (Київ–Харків, 1927–1930; перевидання зусиллями діаспори в Нью-Йорку (1953–1954)); у 5 томах (Київ, 1951–1956); у 10 томах (Київ, 1963–1965); у 12 томах (Київ, 1975–1979). Пропоноване 14-томне видання суттєво відрізняється від попередніх академічних зібрань творів Лесі Українки. По-перше, змінено структуру, хоча жанровий та хронологічний підходи залишилися незмінними. Відкривається зібрання не томом поезії, а чотирма томами драматургії, яку визнано вершинним

творчим здобутком письменниці. Зібрано в один том численні переклади Лесі Українки. Додано всі тексти Лесі Українки, які були опубліковані окремо, але не увійшли в попередні багатотомні видання: приміром, драма «Бояриня», вірші «Ізраель в Єгипті», «І ти колись боролась, мов Ізраель...», підручник «Стародавня історія східних народів», низка листів тощо. Організовано в один том усі фольклорні записи, зокрема й досі не публіковані. Перелік суттєвих доповнень новознайденими або призабутими текстами є в кожному томі.

Черговість подання матеріалів за томами та наповнення кожного тому — вияв усвідомленої позиції колективу, осмисленої і обґрунтованої. Видання розбудовано за вісьмома тематичними напрямками-блоками: драматургія (1–4 томи), поезія та ліро-епічні поеми (5 том), художня проза (6 том), літературна критика та публіцистика (7 том), переклади (8 том), записи народної творчості та пісні, записані з голосу Лесі Українки (9 том), «Стародавня історія східних народів» та конспекти, виписки, нотатки (10 том), листування (11–14 томи). Кожен блок має передмову, кожен том відповідно до тематики й хронології має ілюстративний блок (зразки авторських рукописів, іконографія і живопис, першодруки тощо). Структурно кожен том складається з двох визначальних частин: 1) тексти Лесі Українки; 2) розлогий і присутній науковий коментар (текстологічний, історико-філологічний та реальний). До томів, які цього потребують, додано відповідні покажчики.

Принципова відмінність зібрання — це максимальна увага до рукописів Лесі Українки, зокрема до чернеток, які відкривають завісу над таємницями творчого процесу. Також необхідною була робота з прижиттєвими виданнями. Ясна річ, що тогочасні галицькі, буковинські, наддніпрянські видавництва мали свої редакційні засади, що нерідко деформували, а то й нівечили текст. На це не раз, як і на цензурні втручання, гірко нарікала сама письменниця. Проте так чи так, але ці публікації відображають авторську волю. Звідси пильна увага до текстологічного коментаря, де в повному обсязі відображено всі зміни, які вносила авторка в процесі формування

остаточної версії твору, або зміни, які вносили поза її баченням чи всупереч йому. Тому важливою була якнайповніша історія тексту: від перших начерків задуму, чорнового й чистового автографів чи авторизованих копій — до публікації та передруків, наявність, місцезнаходження й особливості автографів, проблеми датування, вибір основного тексту тощо.

Важливим завданням проекту стало суттєве оновлення та розширення історико-філологічного і реального коментарів, у всіх попередніх виданнях дуже обмежених за номінаціями й ідеологізованих. Словник художніх творів Лесі Українки потребує окремого вивчення, але здійснене коментування вже окреслило масштаб і характер завдань, які постають перед лінгвістами. Не менш присутньою справою стало коментування тезаурусу Лесі Українки, залученого в її літературно-критичних, науково-популярних, публіцистичних творах і листуванні: через цей словник номінацій постає вся європейська і значною мірою світова культура. Велику частину імен діячів світової науки і культури, так само, як і української, раніше або замовчували, або позначали клішованими ідеологемами. Коментатори ставили перед собою завдання не просто подати оновлену інформаційну довідку, а показати кожного автора адекватно до його ролі у світогляді і творчості Лесі Українки. Також тут важила максимально присутня контекстуалізація життєвого й творчого шляху мисткині, явленого в її текстах. Таку необхідність засвідчила й особлива увага до сприйняття спадщини письменниці сучасниками та наступниками — родиною, колегами, рецензентами, критиками, літературознавцями, діячами театру, композиторами, художниками, кінематографістами тощо.

Для впорядкування текстів розроблено засади передавання особливостей мови Лесі Українки. Основний принцип мовного впорядкування текстів такий: адаптація до сучасної графіки й орфографії в багатьох випадках потрібна і можлива (написання ярижкою, драгоманивкою переведено на сучасну українську графіку), але вона не повинна змінювати авторського звучання слів і слівформ. Збережено лексику, а також

звичні для тодішнього літературного стандарту та/або характерні для мови Лесі Українки морфологічні, словотвірні та фонетичні варіанти безвідносно до їхнього статусу в сучасній українській мові. Якщо сама письменниця навіть в одному тексті допускала різні написання слів, то в такому разі міг бути обраний один варіант — той, який має більшу частотність у тексті або який авторка в тому самому творі почала вживати пізніше; такі моменти і вибір того чи того варіанта спеціально коментовано.

За допомогу в підготовці зібрання, зокрема за надані копії документів, упорядники вдячні Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого, Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, Волинській обласній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки, Волинській обласній бібліотеці для юнацтва, Музею видатних діячів української культури (Київ), Волинському краєзнавчому музею, Колодяжненському літературно-меморіальному музею Лесі Українки.

За надані матеріали та консультації висловлюємо щирі вдячність дослідникам Ларисі Мірошниченко, Аллі Швець, Богданові Тихолозу, Василеві Габору, Ганні Гаджиловій, за допомогу в тлумаченні деяких фрагментів — ученим Остапові Сливинському, Світлані Сухаревій, Ліні Глущенко, Мирославі Дубчук, режисерові Тоні Палмеру.

За сприяння у підготовці макетів дякуємо видавництвам «Комора» та «Смолоскип», особисто Ростиславу Лужецькому, Людмилі Корневій, Ростиславу Семківу, Аллі Костовській, Олександрі Сауляк, Оксані Плаксій та Миколі Ковальчуку.

Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

ПЕРЕДМОВА

Драматичні твори Лесі Українки у сукупності та незаперечній своєрідній цілості становлять певний «архітвір», що є вивершенням не лише творчості авторки, а й, як уже доволі очевидно, всієї нашої літературної класики. Своєю філософсько-поетичною «магією», як і художньою досконалістю, цей орис *таким* захитує та оскаржує багато чинних уявлень, зокрема про «незавершеність», слабкість, загалом нездійсненість українського літературного модернізму — здебільшого так оцінювано ранній модернізм, але це вплинуло й на оцінку його як такого. Окрім того — саме в межах раннього періоду відбувся прихід письменниці до драматичної творчості.

Знаменний парадокс драматургії Лесі Українки: ці твори, що їх ще від часу появи заведено вважати несценічними, водночас є взірцевими з погляду законів драматичного роду. Справді, конфлікт і спосіб його розробки, характери персонажів, ціла організація перебігу й розвитку дії, — все вказує на достеменну драму. Інша річ, що гранична змістова навантаженість тексту та виняткова філігранність психологічного нюансування уможливають літературну самодостатність цих драм, вивільняючи від «прив'язки» до театру: «книжна» драма, «драма для читання» — явище здавна знане й визнане. Втім, театр не полишає спроби наблизитися й «дорости» до цієї драматургії, а окремі твори, зокрема «Лісова пісня», здобулися на неабияку сценічну історію, стали радіо- й телевізійними виставами, фільмами, ніби підтверджуючи, що адресовані були радше майбутньому. Практично в усіх цих творах «приватні» історії авторці вдається наповнити й наснажити ширшими значеннями, ідейно-світоглядними та політичними пристрастями.

Саме цим визначається не лише гострота конфліктів, їхня історична «забезпеченість», правомірність, а й здатність знаходити щиру зацікавленість, живий відгук та все нові інтерпретаційні підходи.

Щодо високої оцінки драматичних творів Лесі Українки вже склався певний консенсус, водночас вони й далі можуть сприйматися без «хрестоматійного глянцю», залишатися живими й сучасними. Це надто очевидно зараз, коли триває «перечитання» національної класики, дещо сповільнене чи може недостатньо активне, але неспростовно актуальне. Загалом нині визнано, що «саме драматичні твори Лесі Українки стали найбільш суголосними її творчому обдаруванню і найбільш адекватною формою її творчого самовираження».¹ Проте полеміки довкола самих цих творів точаться віддавна й понині: спершу як суперечлива реакція сучасників, згодом як пошуки «ключів» до них — інтерпретаційних, сценічних. Як відкривання нових, глибинних сенсів, як оскарження давніших спрощених, вульгаризованих, ідеологізованих прочитань і тлумачень. Тимчасом існує ще й те «прирощення змісту», яке додає час — нові навітлення, акценти, алюзії, іноді вражаючі, сенсаційні — попри те, що класика загалом має таку здатність і чи не в тому й полягає секрет її «нескасовності».

До драматичної творчості Леся Українка йшла цілеспрямовано, готувала себе до неї зосереджено, ґрунтовно й відповідально. На пору появи цих творів існував очевидний розрив між тією українською драматургією достеменно «для домашнього вжитку», яку так нищівно схарактеризував С. Єфремов у огляді «Літературний Банавентура» (1905) — і тогочасною європейською драмою. Остання у найбільш яскравих вірцях культивувала не зовнішню дію, а «внутрішню», була полем драматичного зіткнення думок, ідей, світоглядних засад, характерів, розробляла кардинальні буттєві опозиції як-от «життя – смерть», «свобода – неволя», «світло – темрява».

¹ Гундорова Т. «Одержима» Лесі Українки: любов до смерті (Liebestod) // Леся Українка. Драми та інтерпретації. Київ: Книга, 2011. С. 44.

Це був запит часу, на нього прагнули відгукнутися своїми драматичними творами не лише Леся Українка, а й, приміром, Володимир Винниченко чи Олександр Олесь — кожен цілком інакше, проте це також завжди ніби репліка у відповідь — не так на віяння суто літературні, як саме на «дух часу».

Із тодішнім європейським письменством і театром Леся Українка була добре обізнана. Це засвідчує, зокрема, її стаття «Новейшая общественная драма» 1900-го року для петербурзького журналу «Жизнь», прийнята до друку й набрана, але не опублікована, позаяк урядовим розпорядженням журнал було закрито. Знаменно, що цей огляд авторка зробила дослівно на старті власної драматичної творчості. Уважний розгляд тенденцій розвитку тогочасної європейської драми водночас є також і розважанням над специфікою драми як літературного роду, над її новітніми модифікаціями. Засоби драматичного твору вочевидь приваблюють письменницю своїми можливостями специфічно дієвої оповіді. Зажадавши від редакції «Жизни» повернення рукопису й отримавши його, авторка на основі статті прочитала реферат у Літературно-артистичному товаристві у Києві (3 жовтня 1901 р.). Мала вона також намір зробити український переклад цієї статті, його було розпочато під заголовком «Європейська соціальна драма в кінці XIX ст.», проте не завершено.

Як з'ясувалося значно пізніше (1973), через закриття журналу «Жизнь» ненадрукованою залишилася ще одна її стаття, також про драму: «“Михаель Крамер”. Последняя драма Гергарта Гауптмана». Відстежуючи розвиток європейської драми, Леся Українка водночас мала на меті не просто популяризувати її: метою було радше розширення контекстів як інспірація для подальшого культурного розвитку, долання самозахисної замкненості. Суголосність естетики та драматургічної поезики Г. Ібсена, М. Метерлінка, того ж таки Гауптмана уможливили здійснення жанрово-стильової трансформації цілої національної драматургії, причому радикальність цих змін проявилася вповні згодом, зокрема у такому явищі, як драма із відкритим фіналом («драма нон-фініто»).

Випробовуючи різні жанрові форми (драматичний етюд, драматична сцена, власне драма, драма-феєрія), Леся Українка найчастіше вдається до драматичної поеми, де варіативно поєднуються, синтезуються виражальні можливості драматургії та ліро-епічної поезії (насамперед це «Осіння казка», «Кассандра», «У пущі», «Бояриня», «Адвокат Мартіан», «Оргія»). Нагадаємо, що драматична поема зазвичай цурається приземленості, побутовізму, віддаючи перевагу романтичній піднесеності, поетичній умовності, філософсько-екзистенційній, буттєвій узагальненості.

Твір 1905 р. «Три хвилини» має авторське жанрове визначення «діалог»; у зв'язку з ним М. Сулима говорить про «діалогічну спадщину» письменниці, котру поділяє на дві групи: на діалогічні форми малі та великі (можливо, коректніше було би позначити їх як «малі» та «більші», бо «великими» вони не є); «Три хвилини» зараховує до другої групи.¹ Характерно, що малі діалоги створені переважно у початковий період цієї творчості — це також можна трактувати як певну послідовність опанування драматичної форми.

Боротьба ідей, гострота духовних протистоянь та зіткнень, напруга суперечностей та суперечок, усвідомлення трагічності людського буття роблять ці твори драмами інтелектуальними *par excellence*. Водночас, як видно й зі згаданого огляду 1900-го року, від самої назви його почавши, — у драмі як такій авторку цікавлять також аспекти соціальні, суспільні. Особливість інтелектуальної драми у тому, що чи не всі персонажі є голосами свідомості автора — принаймні достеменно це не лише один речник, «позитивний» герой-резонер. Тлумачать це так: автор і сам перебуває у пошуку, у сумнівах та суперечностях, часто у відчаї від релятивності добутих істин, від ревізії, не конче ним самим здійснюваної, колишніх абсолютів. Доба модернізму загострює характерну проблематику: збайдужіння, зневіра, марнота і спокуси, духовний занепад

¹ Сулима М. Діалоги Лесі Українки // Леся Українка. Драми та інтерпретації. С. 136.

і рабство духу; але водночас — акцент на індивідуальному, свідомість зрослої складності людської натури, внутрішнього світу персонажів, нарешті — глибокий неспокій: моральний, філософський, онтологічний... Гостро усвідомлюється неминучість соціокультурних змін, оскарження патріархальних приписів, заборон, стереотипів, влади батьків над дітьми; невідворотно утверджуються нові обшири особистої свободи, розширюються її межі, обстоюється право вибору. Як писала Леся Українка до сестри Ольги з приводу її, Ольги, відмови вінчатися, — «Є речі такі, що людина мусить на них одважуватися сама, не питаючи ради нічєї...». Саме про такого роду відвагу часто йдеться у цих драматичних творах, при тому моделюються різні ситуації та конфлікти, так що проблеми постають у всій реальній складності, завдяки образній та дієвій конкретизації оприявнюють свою універсальність.

Чому сучасники закидали авторці відрив від рідного ґрунту, «екзотичність» та чужість запозичених сюжетів, міфологічних персонажів чи історичного тла? Вимушена самозахисна дефенсивність цілої національної культури в умовах імперського тиску та переслідувань багатьом видавалася єдино правильною позицією, хоч насправді вона замикала цю культуру на себе саму, гальмуючи подальший розвиток. За цих обставин утвердження естетики модернізму наражалося на особливе неприйняття і спротив. Найзлободенніші проблеми ніби «не впізнавалися» сучасниками, позаяк постановку їх здійснено на тлі та у реаліях «природнених» античності, Євангелія чи середньовіччя. Таке неприйняття є справді дивним, зважаючи на свідоме «розмикання» національного світу ще у творчості Шевченка й Куліша: у бік світів античного, біблійного, арабо-мусульманського. У драматичній сцені Лесі Українки «Іфігенія в Тавриді» (1898) акцентовано концепти батьківщини та «чужинства», які й сьогодні зберігають гостроту, постаючи вже у «потрійній» часовій перспективі: час античний — час написання твору — нинішній час. Ці струмені й струми часу, як і значеннєвий обшир міфу про Іфігенію, як і характерний відкритий фінал — уможливлють додаткові

«прирощення змісту» понять служіння, жертвності, фатуму, — аж до Стусового «Яка нестерпна рідна чужина!..»

Драматичною поемою «Одержима» авторка відкриває для себе ХХ століття: твір датовано 18 січня 1901 року. Здається, всі знають трагічну історію написання цього твору; водночас цікаві спроби сценічного втілення — перечитання вже ніби поза цією історією, як даності суто мистецької. І якщо Климент Квітка вважав, що цей твір знаменує «рішучий перелом» у творчості авторки, то нині мовиться, що «Одержима» — річ переломна для цілої української літератури, позаяк знаменує утвердження нового, модерністського мислення. Натомість у творчості самої поетеси ця річ означає екзистенційно близьку їй тему смертельної любові, *Liebestod*. Можна добачати і глибше коріння цього мотиву: Старий Завіт, «Пісня над піснями» — «...бо сильне кохання, як смерть, заздрощі непереможні, немов той шеол, — його жар — жар огню, воно полум'я Господа!» (Пісн. 8:6).¹ Характерна для філософії модернізму увага до феномену смерті, аж до гіпнотичної «задивленості» та апології, у письменниці розробляється під знаком того принципового розрізнення понять віри як духовності — і церкви як інституції, на якому наголошує В. Агеева.² Узагалі ж на теперішню думку ця поема є «емблематичною» для української модерності: у ній авторка відкриває той трагічний зміст нової доби, що невіддільний від народження як нової людини, так і нових суспільних узаємин та формацій, від нових колізій буття, породжених оречевленням, «отоваренням» цінностей духовних.

Месія у поемі суворий як старозавітний Бог («Бо Господь, Бог твій, — Він палючий вогонь, Бог заздрисний» (Втор. 4:24), за іншими перекладами — «Бог ревнивий»), дистанція між ним і людьми, навіть улюбленими учнями, не лише очевидна для всіх, а й нездоланна — для всіх, окрім Міріам, позаяк такою є сила її любові. Хоч і наблизитися, навіть підійшовши, вона

¹ Тут і далі Біблію цитовано в перекладі І. Огієнка.

² Див.: Агеева В. Поетеса зламу століть: Творчість Лесі Українки в пост-модерній інтерпретації. Київ: Либідь, 2001. С. 218.

теж не може: нездоланною насправді є не відстань, а самотність Учителя, позаяк обраність дорівнює самотності.

Образ Міріам невичерпно складний та суперечливий, відкритий для тлумачень ледь не взаємозаперечних. Коли її називають «одержимою еретичним духом любові» — варто нагадати виняткове, першорядне й універсальне значення любові у християнському вченні; коли еретизм убачають у її готовності до самопожертви, достатньо навести євангельське «Немає більшої любові за ту, коли хто душу свою кладе за друзів своїх...» (Ів. 15:13). Проте правдою є, очевидно, й те, що з огромом своєї віри та любові Міріам опиняється поза сферою Христа і тим підтверджує його закид про гординю; а тій гордині, додам, улягає і *Liebestod* — як любов смертельна, любов-смерть; десь у листах письменниці говорить також про *Todesverachtung* — погорду до смерті... В «Одержимій», «Оргії», «Руфіні й Прісіллі» феномен смерті осмислено з позицій етики й цілої філософії модернізму як утілення свободи, як замах людини на опанування власної долі. Ще Ю. Шевельов зауважив, що любов Міріам — це любов спустошлива, любов-ненависть: до ворогів Христа, потім до друзів, врешті до себе самої. Тому вона жертва власної пристрасті як почуття егоїстичного, безмежного та сліпого;¹ це «вогонь, що жере сам себе, спрямований сам на себе». Водночас у тексті драматичної поеми є ще цілі поклади змістів, грані конфліктів та ідей, можливості тлумачень чільного образу.

Дотичність цих драм до модерністської критики християнства як знакової для «*fin de siècle*» становить одну з найбільш складних проблем. Безумовно, письменниці зазнала впливу кризових світоглядних «розламів» свого часу, її власний духовний досвід несе відбиток контраверсійних раціонально-ірраціональних пошуків доби. Поза тим її звернення до персонажів Євангелія та раннього християнства

¹ Шевельов Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? // Вибрані праці. У двох книгах. Кн. II: Літературознавство. Упор. Іван Дзюба. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. С. 248.

залишаються у сфері невід'ємно притаманної цим темам категорії *sacrum*, а «переробки» світових сюжетів та образів інспіруються саме особливою невичерпністю сакрального із його контекстами, підтекстами, пульсуванням культурної традиції, із його гуманістичною наснаженістю та універсальністю. Нарешті, в «Одержимій» це ще й зняття пекучого болю власної життєвої трагедії, перетворення її на поетичний текст, тобто філософсько-поетична об'єктивація ліричного переживання, «передовіреного» драмі, дія якої відбувається у часи євангельських подій.

Віртуозні словесні турніри, що становлять характерну й прикметну рису цих драм, М. Зеров порівняв із трагічним агонієм, характерним ще для новоантичної комедії, котра своєю чергою перейняла це з трагедії, головню від Еврипіда. У драматичній поемі «Вавілонський полон» (1903) сповнена пристрасті й напруги суперечка між молодим пророком-співцем Елеазаром та юрбою — це і є те, що відбувається у творі, зміст дії, дійства. «Одержима», «Вавілонський полон», «На руїнах» і «В катакомбах» — різні проекції конфлікту героя з громадою, доскіпливе дослідження всечасної екзистенційної та філософської проблематики, з таким конфліктом пов'язаної. Старозавітне або євангельське тло дії ту всечасність, універсальність якнайкраще підтверджує, а модерністське «перевідкриття» могутності, місткості, виражальної потуги міфу — надає додаткової глибини й поетичності.

Авторці закидали не раз певну «раціональність», конструйованість її драм. Видається, що причина такого сприйняття захована в інтелектуальній напрузі, — але ж хіба не є очевидною рівночасно й натхненність цих творів (тут знову доречно згадати пекельну ніч, коли написана «Одержима»). Читацька рецепція либонь ще неготова була саме до такого синтезу *ratio* та *emotio*, до типу творчості, який нині визначають як «розумово-інтуїтивний». Тим часом пристрасті цих героїв яскраві й потужні, образи їхні багатозначні та символічні; зрештою самі герої, часто заголовні, хоч не конче при цьому головні, і є уособленням пристрастей. Такою є туга пророчиці Тірци за

Єрусалимом («На руїнах», 1904) — не тим утраченим і зруйнованим, а відродженим, майбутнім, новим. І можливий він лише тоді, коли буде кому його не просто відбудувати, а відродити, коли ця людність стане народом... Це власна «суспільна утопія» авторки, — або ж доречно скористатися словами з її статті 1906 р. «Утопія в белетристиці»: це «образ прийдешнього життя людського громадянства».

Чи не кожен твір у цій драматичній «плеяді» криє певну складність для аналізу; драматична поема «В катакомбах» (1905) не є винятком. Першим християнам тут протистоїть раб-неофіт, але протиставлення розгорнуто достеменно в дусі часу написання: сакральне ніби поступається перед соціальним, котре й становить осердя чи суть конфлікту. Так, якісь майбутні вади та хиби церковного устрою і самого кліру тут препаровано «в зародку», і зроблено це прозїрливо та мистецьки виразно, а проте певної тенденційності як соціально-викривального патосу авторка либонь не уникла.

Про «дух часу» тут цілком доречно знову згадати: про нього ще сучасники чимало сказали: *zeitgeist*, *fin de siècle*, доба декадансу; попереду вже означилися «культура *versus* цивілізація» і «присмерк Європи». Часи і справді небували, на їхню скептичну, амбівалентно-трансформаційну теодицею не могли не вплинути і теза Ф. Ніцше про «смерть бога», і апології індивідуалізму, і неймовірний успіх «Життя Ісуса» Е. Ренана з його раціоналістичним підходом, що оскаржив усяку віру в чудеса: для автора історія Ісуса закінчується зі смертю на хресті. Ефектні, хоч і фантастичні та дилетантські гіпотези — також «дух часу»: вони певним чином протистояли еволюціоністському історизмові тогочасної біблеїстики, теж, утім, цілковито позитивістської. Ширилися різні нові учення: езотеричні, антропософські, містичні, а також атеїзм, котрий згодом, у радянський час, прибрав самоназви «войовничий» та «науковий». Тоді у біблійних та ранньохристиянських драмах Лесі Українки теж усіляко намагалися віднайти й акцентувати той атеїзм...

З іншого боку не варт недооцінювати також і вплив М. Драгоманова на улюблену небогу: його пропаганду релігійного

вільнодумства супроти російського православ'я та польського католицизму. Що саме подібні засади були підхоплені й педальовані войовничо-атеїстичною добою — нітрохи не дивно, але й освічені верстви, гуманітарії давнішого гарту також опинилися у владі «духу часу». П. Филипович, наприклад, у зв'язку з драматичною поемою «У пущі», твердив, що християнські вірування сковують особистість, її думку й волю... У кожному разі саме цей твір особливо прислужився до творення радянського образу Лесі Українки як «дочки Прометей»; серед творів, що особливо для цього надавалися, — не лише «У пущі», а й «В катакомбах».

Але це буде згодом, а проте всілякого нерозуміння або розуміння хибного зазнала авторка цих творів ще за життя. Була цілком свідома, наприклад, що саме п'єса «В катакомбах» наразиться на неприйняття, викличе невдоволення певних кіл. Питаючи згоди А. Кримського на те, аби присвятити йому цю драматичну поему, Леся Українка просить не тримати її в себе довго, «бо вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, — коли попи не здіять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще “гірша” від “Одержимої”».¹

Якби ж то бодай тоді полеміки та дискусії провадилися в атмосфері уваги й поваги до текстів, до слів опонента, — було б доволі очевидно, що оскаржуються не християнські цінності, а ті, хто відповідальні за їхнє хибне тлумачення, викривлення, фальш. Відповідальні за це духовні провідники, хоч би що ними керувало. Знаменний у цьому сенсі ще один лист Лесі Українки, згодом тенденційно використовуваний, — лист до того ж таки Кримського, від 27.I(9.II).1906. З авторитетним старшим товаришем вона продовжує обговорювати «В катакомбах» і провадить далі свій «автокоментар». «Коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то не його quasi-анархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його “жен-мироносиць”, до яких належить і моя Анціллодея,

¹ Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 251.

і те нове для античного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм “друзям”)¹. Тут добре видно не лише уважене студювання Біблії, а й те, що давні події авторкою наново глибоко пережиті, — втім, якоюсь мірою, можливо, радше як події легендарні.

Тепер маємо повернутися до вже згаданої драматичної поеми «У пуцці» (1897–1909). Конфлікт митця із оточенням тут розгорнуто в неповторно-своєрідному середовищі пуритан, що їхня історія надзвичайно цікавила Лесю Українку — як і М. Драгоманова. Авторка засвідчує добру обізнаність із протестантизмом, пуританством зосібна. Вочевидь її приваблюють їхня пристрасна відданість пошукам духовної істини, щире шанування Бога, хоробрість і зятятість у прагненні духовного відродження. Гнані та переслідувані як еретики, вони мусили залишати Англію, переселятися до континентальної Європи; частина їх вирушила до Північної Америки, і саме з їхніх поселень у Массачусетсі року 1620 фактично почалося заселення краю. Згодом у колоніях «батьків-пілігримів» були свої кращі й гірші історії, та все ж на загал пуританство й пуританська мораль залишилися символом способу життя, позначеного дисципліною, аскетичним обмеженням потреб, суворістю звичаїв і цнотливістю, оццадливістю і працьовитістю. Отож ця «одіссея» та її уявні типажі справді здатні вабити творчу уяву.

Осердям твору стали світоглядні конфлікти: пуритани заперечували мистецтво, аж до цілковитої відмови від нього; зокрема в них існувала заборона на скульптуру, котру вони вважали «ідолопоклонством». Драма скульптора Річарда Айрона, його непоправна самотність та вигнанство зумовлені всіма обставинами його шляху та долі: навчання в Італії, потім повернення до пуританської громади, з якої вийшов, — усе це зумовило неминучість внутрішнього відчуження, а отже

¹ Там само. С. 269.

проблем, суперечностей та конфліктів. Проблеми Іншого та Чужого у ХХ столітті мають витоком трагедію самотності, алієнації, але також і оборону засадничих принципів та підвалин, — і саме ідея Іншого/Чужого (інакшого, відмінного), на думку дослідників, домінує у драматичних поемах Лесі Українки. В основі всіх конфліктів тут зазіхання маси на особистість та спротив цієї останньої, обстоювання своєї ідентичності. А проблематика художньої творчості як першорядна для зламу століть додає змістові твору і його образам живої «плоті».

Загалом письменницю цікавлять «моделювальні» аспекти історії церкви: характерні колізії пошуків істини, зіткнення різних «правд», неминучі на цих теренах людські сутички, похибки та драми. Тут вона знаходила можливості поетичного втілення пекучої проблематики своєї доби — у формах непрямих, міфологізованих, але неупередженому читачеві зрозумілих, відкритих. Вдаватися до поетичного «інакомовлення» було багато спонук, як естетичної, так і політичної природи. Адже актуальна для доби філософія індивідуалізму, в естетиці модернізму засаднича, на українських теренах, як уже зазначено, зустрічала доволі гостре неприйняття: авторитетні культурно-мистецькі орієнтації, базовані на просвітницьких ідеях, чинили завзятий опір і тут уже не важило зізнання Лесі Українки, що вона є прихильницею Гауптманового, гуманного типу індивідуалізму, отже ніяк не ніцшеанського типу його — індивідуалізму «надлюдини».

Нові теоретичні підходи, нові «матриці» прочитання виявляють у цих творах подиву гідну множинність культурних кодів, «високий індекс багатозначності смислів»: ¹ маємо до діла із особливо яскравим підтвердженням здатності «високої класики» до вже згадуваного тут невпинного «прирощення змісту», до відгуку на нові виклики та проблеми самого життя — хоч можна також визначати це як складне плетиво

¹ Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів. Луцьк: Твердиня, 2010. С. 619.

прихованих сенсів, котрі актуалізує час. Слушно зазначено, що далєбі не всі визнані твори «класичного» віку (столітнього, двохстолітнього) виявляють цю здатність — поповнювати чи доповнювати сьогочасний дискурс «новими читацькими візіями тексту» (М. Зубрицька), занурювати нас в археологію текстуральних значень, у найглибші її шари та здійснювати ту ж таки актуалізацію змісту у нових системах координат, зокрема у контексті новітніх прочитань: феміністичних, постколоніальних, деконструктивістських тощо. На прикладі драми-феєрії «Лісова пісня» (1911) О. Забужко продемонструвала достоту прірву між реальними глибинами цього твору, його незвичайними змістовими «проривами» — і звичними, ще в шкільному вивченні здавна вкоріненими тлумаченнями в усій їхній спрощеності. Насамперед, на думку авторки, тут знову-таки дається взнаки та загальна необізнаність усієї сучасної інтелігенції, як пострадянської, так і західної, у питаннях вір та релігій. Цю «маловрозумливість» та «невчитність» О. Забужко слушно виводить зі *стертості* у свідомості цілих поколінь бодай початково-релігійного дискурсу.¹ Тимчасом для відчитання цілого «авторського міфу», неоромантичного дивосвіту тієї ж таки «Лісової пісні», її етноестетики необхідним і вельми продуктивним є якнайширший культурософський контекст: саме він обіцяє і нині поновні відкриття.

До означеного кола «християнських» драм необхідним «ключем» виявляється той ареал знань, про який авторка радилася з А. Кримським, у якому була доволі добре обізнана і все ж відчувала потребу розширювати ці знання, працювати з авторитетними джерелами. Тож показово, що вже сучасники її, нарікаючи на «екзотизм», відчували свою неготовність до адекватного сприйняття цих аспектів, — це при тому, що їхня орієнтованість принаймні у християнстві була не до порівняння кращою за нашу.

Загальноновизнаним нині є те, що Біблія тематично завжди присутня в європейській літературі, що образи й сюжети зі

¹ Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Комора, 2014. С. 193.

Старого й Нового Завіту переходять через літературні епохи, не втрачаючи як своєї поетичності, так і семантичної ефективності, що літургійне дійство, котре повністю знаходилося у сфері сакрального, ніби задало сюжети не лише містерійним та міраклевим жанроутворенням, а й містерії народній: різдвяній, великодній, де слово вже підтримане елементами видовищності, де все відбувається на межі сакрального та світського, хоч сакральне залишається першорядним. «Утаємниченість» слухачів-глядачів передбачається при цьому як щось samozрозуміле.

Тимчасом справа ще більше ускладнюється, коли, приміром, гностичний міф говорить «мовою» західноєвропейської, романо-германської культури, у формах лицарсько-катарської містики (як найповніше літературно артикульованого дуалізму). Очевидно, що все це вимагає доскіпливого дешифрування, а для того неабиякої «озброєності» дослідника. Тоді повніше відкриваються також резонансні перегуки із новою реальністю, із непередбачуваною в час написання твору проблематикою часів наступних.

Динамікою текстуальних значень, відкритістю до реінтерпретації значенневих структур, здатністю набувати з плином часу нових конотацій особливо вирізняється драматична поема «Кассандра» (1907). Усе це й спричинює нові перепрочитання «тексту-універсуму», де крізь магістральні теми та ідеї проступає ще низка мотивів, де відбувається щось на зразок пригадування забутих історій і де, принаймні почасти, «не текст опановує читацьку свідомість, а навпаки, читацька свідомість наповнює текстуальний простір несподіваними ідеями та візіями».¹

Кассандра у Лесі Українки справді підказує новочасній людині вихід із «зачарованого кола невирішуваності», із хронічної нерозв'язності проблем: насправді завжди є можливість вибору, лише він дозволяє чинити неймовірне — долати

¹ Зубрицька М. Новочасна версія міфу про Кассандру: Трагедія, що народжує надію // *Леся Українка. Драми та інтерпретації*. С. 402.

владу фатальних обставин. Пророчий погляд Кассандри порівнюють зі своєрідним «інсайтом» — прозиранням ізсередини, з глибин досвіду колективної душі людства, то є підґрунтя інтуїтивних прозрінь. Бачити майбутні нещастя й не могли зарадити — нестерпний дар-прокляття, він відбирає надію, вичерпує життєву енергію, на додачу саме він творить комунікативну прірву між пророчицею та оточенням:

...Та що, Кассандро,
доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожить в надії.

І знаходяться на такий запит «пророки», котрі віщують те, що люди хочуть чути: виразний прообраз усіх маніпуляторів свідомістю а чи радше несвідомістю юрби... Тимчасом як єдина зброя Кассандри — шляхетність і непохитність сильної духом особистості, відданість істині, хоч би якою невтішною вона була, розпачливі й марні, на жаль, намагання відвернути передбачені біди.

Текстуальний простір драм Лесі Українки — своєрідний семантичний і онтологічний світ; множинність та мозаїчність значень у ньому розширює межі свободи інтерпретації. «Кассандру» у тій сув'язі драматичних творів, про яку йшлося на початку, пропоновано визнати одним із найскладніших інтелектуальних текстів. Тож відчуймо гіркоту авторки у листі з Ялти до матері (березень 1908 р.): «Ах, сміхота була мені читати рецензії на мою “Кассандру”! Люде очевидячки прийняли її за побутову п'єсу “з троянського життя”!»¹

Мотив зради, вельми популярний у європейських літературах, теж набуває тут нового звучання: показавши безодню безпринципності й аморалізму, коли зраду подають як чесноту, як мистецтво домовлятися з ворогом начебто для блага громадян, — авторка немов прозирає майбутні часи: релятивну мораль доби «постправди». Тобто тут Леся Українка сама

¹ Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 375.

виявилася пророчицею. Тож не дивно, що «кассандринським началом», відблиском трагічного пророкування позначений, як зауважив В. Панченко, і наступний твір авторки, драма «Руфін і Прісцилла»: «Враження таке, ніби в ХХ ст. життя начиталося Лесі Українки!». ¹ Твір також датований 1907-м роком; інтенсивність драматичної творчості в цей період (не забуваймо: попри загострення недуги!), часто паралельна робота над двома п'єсами, «відбрунькування» нового задуму від попереднього — все свідчить про вершинну стадію творчості та віднайдення власного творчого оптимуму.

У листі до Б. Грінченка від 4 (17) вересня 1907 р. йдеться саме про «Руфіна і Прісциллу»: «Ся річ вимагає чимало роботи і навіть читання всяких “джерел”, — хоч се і не вважається для белетриста обов'язковим, але я відношусь до сеї своєї речі дуже серйозно і хотіла б ужити всеї сили, щоб зробити її чимсь людським». ^{II}

Є в листах і непоодинокі зізнання про страх не встигнути скінчити цей твір, про ретельну та доскіпливу роботу над ним — усе свідчить, що авторка надавала йому особливого значення. Власне, тут схарактеризовано творчі засади та принципи стосовно всіх драматичних творів: нехай «екзотичне» обрамлення, що так бентежило сучасників, є лише засобом моделювання суперсучасних конфліктів та проблем, нехай історичне чи міфологічне тло має лише засвідчувати універсальність тієї проблематики — художня переконливість тим паче має бути максимально забезпечена, реалії вивірені й точні, «словесні турніри» бездоганно виразні та гострі.

Такою ж мірою стосується це драматичного етюдю «Йоганна, жінка Хусова» (1909). Варто зупинитися на ньому докладніше: про цей твір написано небагато, а те, що написане, не завжди, сказати б, адекватне його задумові та втіленню.

¹ Панченко В. Олтар серед руїни: Драма «Руфін і Прісцилла» як антиутопія // Літературний ландшафт України. ХХ століття. Київ: Ярославів вал, 2019. С. 56, 67.

^{II} Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 340.

Тимчасом паралельно з «Йоганною...», синхронно, створювалася ще одна драма, «На полі крові». Цим підтверджується не лише тяглість періоду «христологічної», євангельської та ранньохристиянської тематики, а й думка Абрама Гозенпуда, одного з перших чи таки першого дослідника всієї драматургії Лесі Українки, що, закінчивши «Руфіна й Прісциллу» (1908 р.), авторка ще залишалася «в полоні теми», продовжувала заглиблюватися в неї, і обидві п'єси 1909 р. — це намагання осягнути Христа «через сприймання тих, хто любив його (Йоганна) і хто ненавидів (Іуда)».¹ На думку автора, «Йоганна...» як задум виникла у надрах того «паралельного» твору, «відбрунькувалася» від нього. Адже дія в обох творах відбувається в один і той самий час, і не випадково Прочанин у «На полі крові» також згадує жінок-мироносиць Саломею і Сусанну, а в первісному варіанті цього твору їх троє (ці ж таки дві і «Марія з Магдали») з'являлися зі звісткою про воскресіння Христа — епізод, що його згодом авторка вилучила. У кожному разі Гозенпуд вважає, що «Йоганна...» становить таку ж «аналогію» до «На полі крові», як «На руїнах» — до «Вавілонського полону», а нам залишається додати, що драматичні твори цього періоду й цієї тематики внутрішньо сполучені між собою як частини певної цілості — вже всередині тієї цілості, яку становлять усі драми авторки; саме тому «Йоганну...» вважають також «парною» і до «Одержимої»: обидва твори внутрішньо асоційовані навзаєм.

Заголовна героїня «Йоганни...» — не витвір авторської уяви. Притому цю героїню не потрібно шукати у знищених гностичних апокрифах, серед коптських або кумранських рукописів, ані в якихось інших загублених та новознайдених езотеричних чи еретичних пам'ятках. Йоганна (Іоанна, Іванна), дружина Іродового домоправителя (урядника, у Лесі Українки — приставника) Хузи, (Хуси, Худзи), — засвідчена в Євангелії. Вона є однією з тих жінок-мироносиць, яких церква вшановує в третю неділю після Пасхи як перших вісниць

¹ Гозенпуд А. Поетичний театр (Драматичні твори Лесі Українки). Київ, 1947. С. 129.

Господнього воскресіння. Це коло учениць, послідовниць, помічниць Христа окреслене пунктирно: лише деякі імена повторюються, лише одне з них назване в усіх чотирьох Євангеліях — ім'я рівноапостольної Марії-Магдалини. Натомість набуває особливої ваги вказівка «та інші з ними»: саме так додатково акцентовано роль цих жінок із їхньою жертвовною любов'ю та вірним самовідданим служінням — це вони залишалися з Учителем до самого кінця, коли багато кому забракло твердості й відваги. Серед названих на ім'я жінок-мироносиць також Марія та Марфа — сестри Лазаря, Марія — мати Іакова та Іосії, ще одна Марія — Клеопова, а також уже згадані тут Соломія та Сусанна. Євангеліст Лука (а саме в нього і при тому тільки в нього містяться згадки про Йоганну) докладно описує почет, оточення Ісуса Христа, коли Ісус «проходив містами та селами, проповідуючи та звіщаючи Добру Новину про Боже Царство» (Лука 8:1): тут були Дванадцяттеро — тобто всі апостоли, а також, нарівні з ними, «дехто з жінок, що були вздоровлені від злих духів і хвороб: Марія, Магдалиною звана, що з неї сім демонів вийшло, і Іванна, дружина Худзи, урядника Іродового, і Сусанна, і інших багато, що маєтком своїм їм служили» (Лука 8:2–3). Останнє означає, що принаймні декотрі з цих жінок були знатні й заможні матрони; своїм коштом вони забезпечували цю громаду і, насамперед, Ісуса всім необхідним, звільняючи від турботи про насущний хліб і нічліг.

Ми вже бачили з цитованого листа до А. Кримського, що той гурт жінок для Лесі Українки віддавна був сповнений особливої привабливості. Безперечно, говорячи про цей твір і заголовний образ у ньому, треба відзначити, що Йоганна як епізодичний персонаж також уже з'являлася в Лесі Українки кількома роками раніше: у драмі «Одержима». Несучи радісну звістку про воскресіння Месії, прагнучи обдарувати нею кожного, — там Йоганна становила емоційну антитезу до Міріам, котра була втіленням відчаю та ненависті. Та зустріч із Міріам, відбувшись у суто апокрифічній проекції, неначе виявилася для самої Йоганни символічною. У драмі, озаглавленій її ім'ям, вона сама перебуває в межовому емоційному стані, близькому

до того, що характеризував героїню Одержимої, — хоч і переживає його в інакший спосіб. Розпачливе молитовне волення Йоганни у фіналі («Ой Господи! Чи довго сеї муки?..») — іншої природи відчай, ніж бунтівливий та непримиренний розпач Міріам. Йоганна-бо прийняла вчення Христа; це означає, що вона не може важити власним життям, не може звільнитися від свого шлюбу, тож попереду в неї перспектива тривання на межі, в остаточній трагічній безвиході й нерозв'язності цієї ситуації контраверсійного буття як земного пекла.

Наскільки пристрасні духовні змагання «Одержимої» відкривають можливість різночитань, різнорозумінь, відмінних, аж до взаємовиключних, інтерпретацій — настільки ж смислові акценти «Йоганни...» особливих різночитань не передбачають. Неоднозначність змістових домінант «Одержимої» загострена такою мірою, що її не знімає навіть подвійно трагічна розв'язка: жодна розв'язка, швидше за все, цю неоднозначність уже не може зняти. Натомість відкритий фінал «Йоганни...» все ж пропонує відчитати цілком певний, «цей» зміст: героїня мусила повернутися до свого колишнього життя, хоч сама вона вже інша, і тому попереду в неї неперервне випробування, нескінченна мука, і вона свідома того, що саме це її хрест. Хоч, здається, одна можливість розімкнути коло в неї залишається: «Учитель/наказував повік не розлучатись,/ хіба що зрада станеться». Лукава рабиня вже дала їй зрозуміти, що діялося в домі за її відсутності. А проте, якщо Хуса остаточно все простить дружині — певно, це означатиме, що вона й поготів має вибачити йому. Так знову замикається коло: виходу справді немає, Йоганна житиме у світі тепер абсолютно чужому для неї, у тотальній самотності. Все про це свідчить, от хоч би розмови (радше нашіптування) Хуси з Публієм: інтриги, доноси, натяки, лукавство та запопадливість, кумедні непорозуміння, лицедійство й нещирість повсякчас нагадуватимуть про зовсім інакший світ, людей, стосунки, куди нема вороття.

Про «словесні турніри» героїв слідом за М. Зеровим говорить Ю. Шевельов: «кожна репліка несе відточену й загострену

думку і думки схрещуються й дзвенять, як удари шпаг».¹ Але тут вони набувають тієї особливості, що їхні учасники не надто добре чують і розуміють одне одного. Проблема розуміння є для авторки однією з найбільш бентежних, і не лише у цьому творі.

Звичайно, стосунки Йоганни з чоловіком, а тим більше стосунки Руфіна й Прісцілли відбивають радше проблематику сучасності, а не зображуваних часів: нові моделі взаємин та форми спілкування як наслідок рішучої ревізії патріархальних засад і цінностей. Драма Лесі Українки, де так важать акцент на індивідуальному, на внутрішньому світі героїв, не прочитуються поза жіночою, загалом ґендерною проблематикою. Йдеться далєбі не лише про самозрозуміле у контексті доби модерну оскарження патріархального уявлення про жінку як мовчазну «тінь» — того уявлення, яке у драматичній поемі «В катакомбах» демонструє єпископ із його твердим упередженням до жінок: «...Великий наш апостол заповідав: / “А жінка серед збору хай мовчить”» — і це доволі близький парафраз Першого послання св. Апостола Павла до Тимофія (1 Тим. 2:11–12). Йдеться насправді про переосмислення самої суті шлюбу, про незбагненну для оточення висоту духовних стосунків подружжя світоглядно розділеного, але водночас «ідеального». Відома авторці історія подружжя Ковалевських, трагічна й романтична водночас, також відлунує у цьому творі.

Дискусії довкола ґендерного прочитання спадщини письменниці в кінцевому рахунку виявилися продуктивними не лише у плані руйнування поширених, але хибних міфів, допомогли «розконсервувати патріархальні структури мислення»^{II} — у висліді поглибилося розуміння не лише самих творів, а й цілої культуротворчої місії Лесі Українки: неоціненної справи модернізації та лібералізації української культури,

^I Шевельов Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? С. 249.

^{II} Павличко С. Фемінізм: статті, дослідження, бесіди та інтерв'ю. Київ: Основи, 2002. С. 34.

надання їй ширшого, світового контексту.¹ Незвично широкий спектр самої ролі жінки у цих драмах, центральна позиція сильної героїні, долання «недомовленості» жіночого досвіду в мистецтві, реверсія ґендерних ролей у подружжі (насамперед «Руфін і Прісцилла», «Йоганна, жінка Хусова»), врешті «добудовування» європейського «чоловічого міфу» до антропологічної повноти («Лісова пісня», «Камінний господар»).

Драма «Камінний господар» (1912) либонь найвиразніше репрезентує радикальність таких змін. Звернення до легенди про Дон Жуана дослідники обумовлюють багатьма спонуканими та мотиваціями, від суто політичних, як-от новий сплеск російського шовінізму супроти української та білоруської культур, — до тих-таки ґендерних, для українського модернізму вельми характерних (Р. Веретельник).

Що драма ця окрім усього мала на меті ще й піднести національну літературу до «європейських стандартів» — у цьому були одностайні всі авторитетні дослідники, як М. Євшан, А. Ніковський, А. Гозенпуд, Д. Чижевський. На хвилі тогочасного поновного сплеску інтересу не лише до легенди про Дон Жуана, а й до філософії «донжуанства» — Леся Українка створює вельми оригінальну версію, котра є не лише даниною світовим темам та образам, подальшим полемічним оскарженням патріархальної літературної системи й поетики, а й становить собою феміністичне перепрочитання знаменитої легенди. У висліді, як слушно резюмує Р. Веретельник, якраз і посталала самотвора п'єси, не чергова версія легенди, а глибокий «підрив» її. Полягає цей «підрив» у тому, що твір є трагедією Анни, не Дон Жуана — і в тому суть сміливого відходу авторки від традиції незліченних літературних обробок легенди.

Донна Анна як трагічна героїня, точніше як героїня трагедії, — це наступний, після деміфологізації Дон Жуана, етап

¹ Див.: Weretelnik R. A. *Feminist Reading of Lesia Ukrainka's Dramas*. Doctoral Thesis. University of Ottawa, 1989; Агеева В. Поетеса зламу століть: творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації; Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів.

переосмислення легенди. Глибину та складність цього образу підтверджують суперечливі потрактування його у критиці. Однак етапним є судження, що виводить на новий рівень розуміння твору: це «трансформація чоловічої легенди в жіночу трагедію», зрештою — «виклик такому базовому для літературного патріархату міфу, як легенда про Дон Жуана».¹

Дещо осібно у складі усіх цих творів драматична поема «Бояриня» (1910). Спроба сюжету з української історії як драма соціально-національна (ніби у відповідь на закиди за сюжети міфологічні, «екзотичні») не задовольнила авторку: за її життя твір не був надрукований; у листі до А. Кримського вона атестує його як «елементарний» та «чорно-білий». А проте, знову таки, час перечитує ці твори наново й інакше: поновне відкриття «Боярині» вже в незалежній Україні було сенсаційним, навіть приголомшливим, воно зміцнювало недовіру до радянських «портретів» письменників-класиків, зокрема до хрестоматійного образу «співачки досвітніх огнів» — і на додачу відкривало національну історію в нових наświetленнях, усупереч недавнім перверсіям. Є підстави гадати, що й день нинішній актуалізує та оновлює значення шари цього твору.

В. Панченко, у зв'язку з драматичною поемою «Бояриня», дав лапідарне й виразне формулювання одного з найважливіших концептів Лесі Українки: ним є тюрма. «Причому тюрма у Лесі — то триликий образ: країна, в якій живеш; національна неволя; внутрішнє рабство людини».² «Бояриня» оповідає насамперед про цю останню тюрму як про найстрашнішу, але є тут і ширші проєкції кардинальної буттєвої опозиції «свобода – неволя». Нарешті, тема колаборантства як «спалених мостів», як самозради — адже пастка, у яку загнав себе Степан, призводить до загибелі Оксани, проте загибель героїні далєбі не поразка, навпаки, це утвердження її моральної переваги. Ще більш очевидною робить таку перевагу наявна

¹ Веретельник Р. Боротьба з легендою: «Камінний господар»//Лєся Українка. Драми та інтерпретації. С. 824.

² Панченко В. Кров та іржа// Там само. С. 532.

й тут гендерна інверсія, надто виразна на тлі московських звичаїв — без неї «Бояриня» не прочитується.

Дописавши «Блакитну троянду» (1896), авторка прозїрливо передбачила її сценїчну «недолю» і послалася в листі на «віщий» сон. А проте не переставала мріяти про світло рампи для своїх драм. Видається доцїльним окреслити, бодай пунктирно, сценїчну історію драматичних творів Лесї Українки, позаяк сама вона таки призначала їх для сцени — либонь якогось майбутнього театру.^I У вересні 1907 р. в листі до Б. Грінченка, завершуючи роботу над двома драмами («У пуші», «Руфін і Прісцилла»), написала: «...маю надію, що се таки будуть драми справжні, себто здатні до постановки на сцені».^{II} Тимчасом Ю. Шевельов, хоч і дещо всупереч собі самому, схилився до думки, що це таки «драми для читання», бо невичерпне багатство їхньої проблематики, закладені в них «противенства» — театр не в змозі прочитати «усі разом, так, як всотує їх у себе читач, уважно читаючи твір». Адже лише рідкісний актор, не просто талановитий, а достоту унікальний, здатен грати пристрась і патос думки («ці пристрасі дзвенять у мислі!»), грати «горіння ідей», — а саме це, на переконання Ю. Шевельова, і становить «дух театру Лесї Українки». Спроба збагнути «самий характер драматизму в творах Лесї Українки» засвідчує, чи вкотре підтверджує, «надзвичайну складність, що перевищує наші вимоги навіть до великого актора»^{III} — а зрештою і до театру взагалі: «Чи може наш театр відтворити це? Чи має він такого актора? Чи відповідає це природі театру взагалі?».^{IV}

Випередивши це запитання на два десятиліття, Я. Мамонтов вже й відповів — у характерній для його часу категоричній та дещо безапеляційній манері: «Є чимало п'єс, що їх написали першорядні письменники (навіть такі, як-от: В. Гете або Леся Українка), і все ж таки ці п'єси не виставляються на

^I Більш докладно — у коментарях до творів.

^{II} Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 340.

^{III} Шевельов Ю. Театр Лесї Українки чи Леся Українка в театрі? С. 256.

^{IV} Там само. С. 250.

театрах, бо в них нема чого робити акторам. Актор хоче діяти на кону, а не декламувати авторські монологи та діалоги».^I А проте той-таки Ю. Шевельов висловив переконаність, що «драматичні твори Лесі Українки все-таки не філософські трактати, а своєрідні і блискучі художні твори», а ще й палке сподівання, що «може колись наш театр знайде, виробить такий підхід до поетичних “драматичних поем”, що питання про сценічність творів Лесі Українки стане здаватися смішним анахронізмом...».^{II}

Як резюмує сучасна театрознавиця, «...не надто щаслива сценічна доля п'єс Лесі Українки і до сьогодні являє собою загадку для дослідників і практиків театру».^{III} Спроби, зауважмо, були вже одразу по з'яві цих драм. Але «театр корифеїв» зіткнувся з надто невідповідною йому поетикою, звідси зрозумілі невдачі і трупи М. Кропивницького («Блакитна троянда», 1899), і театру М. Садовського («Камінний господар», 1914), і Київського театру ім. І. Франка (теж «Камінний господар», 1925). Про львівську виставу «Кассандри» 1943 року згадує Ю. Шевельов у цитованій «запитальній» статті. Не стали, як вважає А. Липківська, незаперечними удачами і наступні дві версії «Камінного господаря»: у Київському театрі російської драми ім. Лесі Українки, 1939, — та у Львівському театрі ім. М. Заньковецької, 1971. Як «напів-удачі» було оцінено «Одержиму» львівського «Театру у кошику» (2002) та «Апокрифи» (за творами «На полі крові», «Йоганна, жінка Хусова», 1995) Львівського театру ім. Леся Курбаса. Однак в цьому переліку відсутня ще одна вистава «Одержимої», здійснена Київським молодіжним театром 1991 р. Гран-прі Фестивалю драматургії Лесі Українки в Луцьку, схвальні відгуки преси знаменували, здавалося, певний прорив, але продовження він знову не мав, якщо не рахувати ще кількох моновистав за цією ж п'єсою в різних театрах України. Як не мав продовження і сам фестиваль: за браком достатньої

^I Мамонтов Я. Театральна публіцистика. Київ: Мистецтво, 1967. С. 40.

^{II} Там само. С. 258.

^{III} Липківська А. Світ у дзеркалі драми. Київ: Кий, 2007. С. 18.

кількості вистав. Чи то справді «акторам нема чого робити» у цих п'єсах, як стверджував Я. Мамонтов, а чи радше доростання театру до цієї драматургії відбувається утруднено й повільно. Підтверджується «загадка», але й тривають нові спроби: уже в наші дні — «Камінний господар» у Театрі на Подолі.

У драмах Лесі Українки як психологічні, так і мовні характеристики дійових осіб вирізняються філігранністю, характерністю, багатим нюансуванням, художньою переконливістю. Діалог Лицаря і Служебки у «фантастичній драмі» «Осінь казка» — добрий приклад цієї специфічної дієвості «словесних турнірів». Є також і яскраві образи, загострені конфлікти, подеколи справжня інтрига та напруга драматичної дії. Інша річ, що колосальний психологічний потенціал цих драм критики редукували здебільшого до протистоянь ідейних, ідеологічних. Авторка до певної міри таку «спокусу» ніби навіть і заклала: на позір класицистичні конфлікти суспільного обов'язку та приватних почувань найлегше саме так і тлумачити. Тимчасом, як слушно зауважує Р. Семків щодо «Адвоката Мартіана» (1911), — достатньо поставити ці класицистичні опозиції «у ширший модерністський, зокрема ніцшеанський контекст»,¹ аби обрії сприйняття розчахнулися в бік таємничих глибин людської природи, аж до непізнаних сфер підсвідомого, де заховані важливі, хоч і неочевидні сенси. «Адвокат Мартіан» як «...внутрішня психодрама сильної особистості у пороговому стані» із певними, до того ж, автобіографічними обертонами, засвідчує подальше зростання драматургічної майстерності авторки. Адже попри всю повторюваність автопроекцій, продукованих людською «самістю», попри вичерпність, здавалося б, універсальних архетипів — образи та колізії цих драм у шатах упізнаваного (античних, біблійних тощо) — дають пережити разом із героями злету, падіння, часто марні надії, нищівні розчарування, і навіть щось вельми подібне до катарсису античної трагедії. На цьому

¹ Семків Р. Спокій у перистилі // Леся Українка. Драми та інтерпретації. С. 721.

слушно наголошує А. Матусяк у зв'язку із трагічним фіналом драматичної поеми «Оргія» (1912–1913): смерть героїв тут є лише «потенційність» — прихована заповідь іншого життя як відродження у новій сутності та нових вимірах існування.^I При цьому «Оргія» стає підтвердженням того, що не саме «перевдягання» дії творів у історичні костюми та декорації надає порушуваній проблематиці універсального значення: вирішальними є релігійно та міфологічно марковані концепти, символи, алюзії. Але реєстри їхнього сценічного втілення виявляються надто незвичними і для театру сучасного. Польська україністка С. Войтович у зв'язку з тією ж «Оргією» висновує, що «драми Українки, підкреслено розраховані на вираження людських почуттів, схиляються до концепції театру сферичного, в якому панує динаміка діонісійського духу як духу таємниці, метафори, поезії».^{II} Слід гадати, що такому уявленню цілком улягає і модерністська ідея аристократизму духу, яку письменниця культивувала послідовно, визивно по відношенню до письменників ґрунтовної народницької основи — ще й полемічно-загострено.

Саме духовна жага та напруга, невиситимий духовний пошук, непримиренність і нерозв'язність конфліктів зумовлюють ту неповторність усієї атмосфери драматургії Лесі Українки, що спонукала М. Зерова означити ці твори як «тризовні», — і це означення беззастережно прийняв Ю. Шевельов, врешті-решт так і не вирішивши для себе, чи можливий взагалі такий театр, який би адекватно ці твори втілював на сцені.

Елеонора Соловей

^I Матусяк А. Україна як колоніальна танцівниця («Оргія» Лесі Українки)//*Леся Українка. Драми та інтерпретації*. С. 891–892.

^{II} Wójtowicz S. *Kategoria sacrum w dramacie Orgia Lesi Ukrainki*//*Sacrum i Biblia w literaturze ukraińskiej*. Pod redakcją Ihora Nabytowycza. Lublin: Ingvarr, 2008. S. 185–186.

**Драматичні
твори**

(1896–1906)



БЛАКІТНА ТРОЯНДА¹

Драма в 5^{ти} діях

ДІЄВІ ЛЮДЕ:

Любов Олександрівна Гощинська — панна, сирота, 25 літ.

Олімпіада Іванівна Колчевська — її тітка, стара вдова,
живе при ній.

Орест Михайлович Груїч — молодий письменець,
недавно скінчив університет.

Мар'я Захарівна Груїчева — його мати, не дуже стара,
енергічна на вид жінка.

Сергій Петрович Милевський — *bonvivant*,¹ середнього віку,
в часі «других молодощів».

Олександра Вікторівна (Саня) Крашева — молода панна,
учениця музикальної школи, товаришка Любові.

Острожин — літератор, журналіст, старіший по виду,
ніж по літах.

Андрій Борисович Крицький — студент кінчаючий,
товариш Любові.

Яков Григорович Проценко — старий лікарь,
приятель Любові і її тітки.

Псіхіатр — молодий лікарь на водах.

Надежда Іванівна — знайома пані на водах.

Панночка 1^{ша}

Панночка 2^{га}

Хлопчик }
Дівчинка } вуличні діти.

Діється в самі новітні часи.

¹ Той, хто добре живе (фр.). — Тут і далі примітки редактора, якщо не зазначено інше.

Дія 1^{ша}

Хата Гощинської, салон. Убраний не убого, але й не дуже розкішно, тільки фантастично, без великої симетрії; двері й вікна з драпіровками. П'яніно, мольберт, картини, бюсти або статуетки, консолі, квітки, вазони і букети; багато книжок і чимало дрібниць. Свічадо теж задрапіроване і прикрашене плющем; вишиваних клаптиків і сервечок зовсім нема. Загальний тон убрання хати темно-червоний. Окрім картин,² на стіні вісить зброя, пістолі, ножі і т. ин. Посередині шкляні двері на ганок, виход в сад, ними входять знадвору в хату, по ліву руку від них при стіні велика шкляна шафа з книжками, по б[ільшій] ч[асти] товстими, в палітурках; по праву — етажерка, теж з книжками, по б[ільшій] ч[асти] в гарних оправах. На лівій стіні двері в столову, на правій теж двері — зимовий виход.

На авансцені, праворуч, — круглий столик перед канапкою, на ньому великий букет і журнали та газети. Крісла біля нього; віддалік серед сцени крісло-коліска. Ліворуч, теж на авансцені, менший столик, на ньому альбом з фотографіями. П'яніно трохи в глибині, ліворуч, не при самій стіні; на ньому зверху лежить багато нот в неладі, воно одкрите, і зшиток нот покинутий після грання; біля нього консоль з тропічною рослиною. Праворуч, в глибині, камін, заслонений мальованим екраном; на каміні оригінальні кухлі і чималий старосвітський дзигар.

ВИХІД I

Олімпіада Івановна і пані Груїчева сидять за більшим столом. Олімпіада Івановна щось плете, а Груїчева розкладає пасьянс.

Олімпіада Івановна (нахмурена, недовольна.³ Поглядає на дзигар, сердито здвигає плечима). Сьома година! Так і есть! Ет, Бог зна що!

Груїчева. От журитесь ви, Олімпіадо Івановно, а я вже привикла до тих гулянок.

Олімпіада Івановна. Та ви думаете, чого я турбуюсь? Того, що, борони Боже, потопляться? Ні, з таким гребцем, як

ваш Орест, сього не страшно, а тільки, чи ж Любочці при її здоров'ї...

Груїчева. А що, хіба вона слаба?

Олімпіада Івановна. Та ні, Богу дякувати; та все-таки лікарі лякають—бережіть її, кажуть.⁴ Чи я ж би її не берегла? Та коли ж як нахмуристь брови, нестотно, як покійна мати її, та скаже: «Не мучте ви мене!»—то у мене й руки опустяться; ну, що їй скажеш?

Груїчева. Та вже звісно, ви її змалку балуєте.

Олімпіада Івановна. А що ж з нею робить? Правду кажучи, тільки й її, що погуляє, бідна дитина, може, так де й щастя своє знайде, а то що ж сидіти, як замуруваній... Товариство тільки у неї таке, не подобається мені. Отой підтоптаний Милевський (крутить головою).⁵ А отого, як вона називає, товариша її, знаєте, Крицького, то я просто боюсь: ще яку халепу наведе! І що то тепер повелось: товариш, товаришка! По-моєму, жінка жінкою, а мущина мущиною; яке там товаришування! Ну, я не кажу, наприклад, друзі дитячих літ, от як ваш Орест...

Груїчева (холодно). Та що ж Орест?.. (складає карти) се якийсь зачарований пасьянс, ніяк не виходить.

Олімпіада Івановна (поглядає на неї скоса, стискає губи і поводить головою; потім дивиться на дзигар). Ні, далєбі, вони міри не знають, се ж просто...⁶(Робить широкий жест рукою.)

В одчиненому вікні, ліворуч від ганкових середніх дверей, з'являється Любов— вона лукаво поклала палець на уста, а другою рукою робить комусь знака, щоб мовчав.⁷ Її за букетом не видно пані Груїчеву.

Любов. Тіточко! де ваш ареопаг?⁸ перед ким ораторствуете?

Олімпіада Івановна. Що? Ах, Любочка! нарешті! Ну, як же можна?!

Любов. Ні, ні, ні, не слухаю! (Махає руками, сміється і відступає од вікна, за сценою чути її голос.) Панове, ходімо в хату...

ВИХІД II

Входять в середні двері Любов, Орест, Милевський, Саня і Острожин.

Любов (обіймає тітку). Здорові, тіточко! Де ж ваш ареопаг? Олімпіада Івановна (цілує її, але все хмуриється). Ет, страмилась би!

Товариство вітається з пані Груїчевою тим часом.

Груїчева (до Ореста, що вітається з нею). Чого се ви так довго барились? Олімпіада Івановна тут уже боялась.

Орест. Та чого ж боятись? се не першина.

Любов (до пані Груїчевої, поки товариство вітається з Олімпіадою Івановною). А, се ви, дорога Мар'є Захаровно, справляете роль грізного судьбища! (Вітається з нею.)

Груїчева. Ні, я нікого не сужу, а, певне, якби судила, то не так лагідно, як ваша тіточка.⁹

Любов (до Олімпіади Івановни). Се так якось вийшло, ми сіли на мілизну, поздоров Боже, оцих панів. (Показує на Милевського і Острожина.)

Милевський. Мене?

Острожин. А я ж тут причому?¹⁰

Любов (кидається в крісло-колицку й приймає втомлену позу).

Ух, скільки ми гребли!¹¹ Нам з Орестом належить надгорода за ратунок погибаючих на водах! Правда, Оресте?

Орест. Моя мама і Олімпіада Івановна, здається, зовсім іншої думки.

Груїчева. Про нашу думку не дуже-то хтось дбає.

Олімпіада Івановна. Авжеж, хтось би пам'ятав про стару тітку!¹²

Саня (до Острожина). Іменно — «причому»? Сказано, як би не ми!..

Острожин. «Ми»! се мені подобається!¹³

Острожин (тим часом підходить до стола, переглядає газети і журнали, далі ходить по хаті, роздивляється на картини

і зброю). У вас оригінальна хата, Любов Олександровна, в ній є щось...fin de siècle!^{1,14}

Милевський. Страх люблю сей вираз, у ньому все поміщається.

Любов. Тіточко, дайте нам краще матеріальної страви замість духовної, бо коли всі так голодні, як я... Ах! (Закидає руки за голову.)

Олімпіада Івановна (дивиться на неї і хитає головою). От балувана!

Любов. Хто ж винен, тіточко?

Олімпіада Івановна махає рукою і подається до дверей праворуч.

Груїчева. Пождіть, Олімпіадо Івановно, будьте здорові, я вже йду. А ти, Оресте?

ОРЕСТ (нерішучо). Та я...

Любов. Ні, Оресте, ви зостаньтесь!¹⁵ Ви ж нічого не маєте проти, Мар'є Захаровно?

Груїчева. Се його діло, я тільки думала, що вже пізно, там обід...

Любов. У нас пообідає. Згода?

ОРЕСТ. Спасибі. Так я зостанусь, мамо. Я хутко прийду. А врешті, як запізнюсь, то ти не жди.

Груїчева. Як уважаєш. Будьте здорові. (Вклоняється всім взагалі, а Любі подає руку, з Олімпіадою Івановною цілується і вих[одить] в середні дв[ері].)

Олімпіада Івановна виходить праворуч.

ВИХІД ІІІ

Ті ж без Олімпіади Івановни і пані Груїчевої.

Милевський (спиняється перед завішеним мольбертом). Любов Олександровна, можна подивитись на ваш малюнок?¹⁶

¹ Кінець століття (фр.).

Острожин (здаєка поглядаючи на картину). А ви малюєте? Може, нової якої школи тримаєтесь? імпресіоністів? прерафаелітів?¹⁷

Любов. Куди там «школи»! Я малюю якраз настільки, щоб повіситись.

Орест. Як се?

Любов. А так—пам'ятаєте, в одному романі Золя маляр вішається з розпачу, бо не може барвами змалювати свій ідеал.¹⁸ Отож, я знаю, що треба малювати, та не знаю—як, хисту бракує!

Орест. Що ж, навчитесь іще. Ви ж не так уже давно почали.

Любов (махає рукою). Шкода, на се треба хронічної терплячости—не моєї.¹⁹

Милевський (дивлячись на картину). Чого ж ви так? се дуже мило...

Любов. Именно! (Підходить до п'яніно і бере скільки акордів, не сідаючи.)²⁰

Острожин. Заграйте що-небудь, з ласки вашої. Ви, певно, граєте новітніх композиторів?

Любов. Ні. Просіть краще Саню, вона ж піаністка, а я вже напевне піаністкою не буду, знаю музику настільки, щоб се розуміти.

Орест. Ну, що се у вас такий песімізм сьогодні?

Любов. Зовсім ні, а просто самопізнання.²¹ Краще ж завжді дивитись правді в вічі.²²

Милевський. «Тьмы низких истин нам дороже нас возвышающий обман!»²³

Любов. Ну, се вже пора покинути. Обман завжді обманом і буде.

Острожин (сів, роздивляється альбом). Любов Олександровна! що се за пані в такому чудному убранні? Красива, тількико... якби се було не в вашому альбомі, то сказав би, що се якась зірка з *demi-monde*.^{1, 24} Се, певно, актріса в ролі божевільної?²⁵

¹ Напівсвіт (фр.).

Любов (підходить ближче,²⁶ глянула в альбом, опустила очі). Се моя мама, вона вже була тоді слаба, портрет знятий в шпиталі.

Острожин (збентежено). Ах!.. (Згодом відходить до стола й починає ворухити газети.)

Милевський (впівголоса). Ото вже!

Орест мовчить, нахмурився. Саня теж мовчить, перегортає якусь книжку.

Любов (нервним голосом). Чого ви, панове, так збентежились? Се даремне. Ні, справді, чому про душевну слабкість не можна говорити без того, щоб не вийшло ніяково? Так, наче се щось ганебне! (Змінила тон, лагідно, сумтно.) Ні, се не ганебно, се тільки дуже, дуже сумно для родини... От як мій бідний татко. Коли б ви бачили його в ті дні, як він приходив від мами, з больниці.²⁷ (Зовсім тихо.) Я думаю, се його вбило...(Знов голосно.) О, той, кого загрожує ся страшна хвороба, не повинен би дружитись, се просто злочинство!

Орест. Ну, хіба ж хто може се пречувати?

Любов. Чому ж ні? А, напр[иклад], діти таких слабих? Не тільки можуть, а навіть повинні думати про се.²⁸

Орест (палко). Боже мій! Хіба ж се так фатально, що конче мусить одбиватись на дітях? Може бути і так, і зовсім инакше.

Любов. Тут досить одної можливости,²⁹ мій бідний татко, з якою трівогою він дивився на мене. (До Острожина.) Скажіть, правда ж я похожа на мамин портрет?

Острожин. Так, здається. (Дивиться на неї.) Справді, фамільна подібність...

Орест (поспішно). Ні, ні, де ж там, нічого спільного! Ви вилитий батько!

Любов. Оресте! Я ж бачу себе в свічадо!.. Та все одно. Се добре, що я все це знаю, бо я знатиму, як направити своє життя.

Острожин. Любов Олександровна, се надто педантично для fin de siècle...

Любов (здержано, але суворо). М-г Острожин, се розмова серйозна, хоч теж fin de siècle, коли хочете. (До інших, напружено всміхнувшись.) Справді, панове, розмова наша виходить fin de siècle á la Ібсен.³⁰ Що ж робити? Наше бідне покоління стілько вже ганьби прийняло за необачність, бездушність, егоїзм своїх дітей, що, врешті, перед смертю, задумало поправити свою репутацію і поставило ребром питання про спадок.³¹ Се, панове, варто давньої християнської і філософської моралі. Закон причинності, спадок, виродження³² — от наші нові боги.

Орест. Веселий олімп, нема що казати!³³

Любов (не вважаючи на слова Ореста). Спадок — се фатум, се мойра, се бог, що мститься до чотирнадцятого коліна.³⁴ На кого він наложить свою важку руку, той мусить пам'ятати, що за одну хвилину його солодкої втіхи ціле безневинне покоління заплатить страшною ціною. Се, панове, така відповідальність...

Орест. Між вашими богами є закон причинности, а він виключає всяку думку про повинність і відповідальність!

Милевський. Qu'importe des vagues humanites, pourvu que le geste soit beau!^{1, 35} Що нам до невідомих поколінь, аби скрасить своє життя!

Острожин. Ми мусимо дбати тільки про своє власне «я» і прислухатись до його емоцій.³⁶

Саня. Що там думати про тих, кого нема на світі. «Ще нема нігде нічого», — як каже моя служниця...

Милевський. Як ви се мило сказали!

Саня. Пам'ятати про різні спадки варто хіба ради себе, щоб своє здоров'я берегти, жити гігієнічно...³⁷

Любов (перебиває, наслідуючи Санін тон). І отруїти вкінці вже й так отруєне життя. Ні, Саню, ради сього не варт. Пам'ятаеш у моему романі: чем томится на медленном, страшном огне, лучше разом блеснуть и сгореть.³⁸

Орест (дивиться на неї з докором і хитає головою).

¹ «Кого хвилюють жертви, коли акт насильства прекрасний» (фр.).

Любов (раптом сміється). Ну от, який ви смішний, Оресте, дивитесь на мене, як тьотя Ліпа!.. Оце, панове, мені згадався один анекдот, ні, не то що анекдот, а так—у татка був один знайомий, старий мізантроп,³⁹ у нього була одна поговорка; я й тепер пам'ятаю той вовкуватий тон, яким він говорить: «Всякий має право повіситись!» (Сміється.) Се дуже дотепно, правда? Аби тільки нікого на шибеницю з собою не тяг, а сам, як знаєш.⁴⁰ А от і тьотя Ліпа! Милевський. Ну, по-моєму, і на шибеницю веселіше лізти в компанію!

Орест. А по-моєму, говорить про таке право малодушно!

Вихід IV

Ті ж і Олімпіада Івановна.

Олімпіада Івановна. Панове, може, ваша ласка закусити! Любочко, проси! Воно-то був і обід, та вже тепер, що Бог послав. Хто пізно ходить, сам собі шкодить.

Любов. Прошу, панове!

Любов. Куди ж ви?

Острожин. А треба, знаєте, ще скінчити фейлетон, гулянки гулянками, а велике колесо цивілізації потребує своєї жертви. Ах, от, Оресте Михайловичу, щоб не забути! Наша редакція дуже інтересується мати вас своїм постійним співробітником. Шкода, що тепер уже не час, а то б ми умовились, мені доручено...

Орест. Ні, знаєте, я ні в які сталі умови не думаю вступати, не вмю ходити у ярмі, хоч би й в літературному, до того ж, поки що, слава Богу, мене ніщо й не примушує до самозапряжки.

Острожин. Як уважаєте, тільки се не сучасно для такої сили, як ви.

Острожин виходить, вклонившись компанії.⁴¹ Любов іде з тіткою і Сашею в столову.

ВИХІД V

Ті ж без Острожина.⁴²

Милевський (ідучи до Ореста). Чого ви такий понурий?

Орест. Та досадно, сая розмова... Чорт приніс язикатого Острожина, — ідіот.⁴³

Ідуть і собі праворуч. Через яку хвилину чути звонок і голос Олімпіади Івановни з столової: «Ні, ні, не турбуйтеся, я сама одчиню!»

ВИХІД VI

Олімпіада Івановна іде через хату й вихиляється в вікно, стараючись побачити, хто дзвонить з надвору.

Олімпіада Івановна. Здається, Крицький,⁴⁴ от іще мана! (Відступає од вікна і йде одчинять середні двері; потім вертається, за нею Крицький.)

ВИХІД VII

Олімпіада Івановна і Крицький.

Крицький. То викличте мені, з ласки вашої, Любов Олександровну на хвилинку, я довго не затримаю.

Олімпіада Івановна. Та, може б, ви пождали, або потім зайдете, вона обідає з гостями.

Крицький. Ні, я не можу ждати, ніколи, я хтів би тепер бачити Любов Олександровну, у мене до неї діло...

Олімпіада Івановна (недовольно).⁴⁵ Ну, добре, я їй скажу.

ВИХІД VIII

Ті ж і Люба, стрівається з тіткою в дверях.

Любов. Здорові, Андрій Борисович! Що се ви, тіточко, торгуєтесь з ним?

Олімпіада Івановна (тихо до Люби). І що там за діла? (Виходить.)

Люба сміється їй вслід.⁴⁶

Вихід IX

Ті ж без Олімпіади Івановни.

Крицький. Не любить мене ваша тітка!

Любов. Е, вона у мене строга... на словах! Ну, чим маю служити?

Крицький. Як офіційно! Бачте, Любов Олександровна, тут така справа, що треба врядити вечірку, чі лотерею, тільки якнайскоріше. Наші комітетські дами тільки на вас надіються.

Любов. Ох, які ви швидкі! Так-то вам легко вечірку врядити.⁴⁷

Крицький. Ну, то лотерею!

Любов. Се пропаще діло! Вже скільки раз так було, що ми самі свої білети купували!

Крицький. Однак треба якось врядити!

Любов. А хіба конче треба?

Крицький. Ви сами знаєте. Та що се у вас такий тон сьогодні?

Любов. Та так, я думаю, що хто його знає, чі варт товар роботи?

Крицький. Себто як?

Любов. А так. З тими вечірками клопоту не оберешся і перше, і ще більше потім, а користи по більшій часті так мало. Вже я про те не кажу, нудота сливе завжді на них! Се що ж!⁴⁸

Крицький. Ех, Любов Олександровна, мені здається, що тут не в тім сила, а просто ви охолонули, і причина сьому теж проста, хоч і неприємна...

Любов. А власне?

Крицький. А власне, те ж саме, що і в вашої тіточки.

Любов (сміється). От уже попали, вибачайте, пальцем в небо! На доказ того, що ви помиляєтесь, я вам скажу, що

«приложу все старанія», і навіть сама в себе лишні білети куплю. Ну, що? вдовольнились?

Крицький. Не зовсім!

Любов. А чого ж вам треба?

Крицький. У вас не такий тон був перше, Любов Олександровна!⁴⁹

Любов. Забуваєте, що мені тоді було 18 літ, а тепер вже, слава Богу, чверть століття!

Крицький. Що ж з того? Звісно, коли інтереси міняються, як дамські моди.

Любов. Я бачу, ви вже зараз ляяться почнете. Але ж краще роз'яснити справу спокійно і щиро, як і слід дорослим людям. Невже вам ніколи не спадало на думку, що всі оці наші заходи, метушіння, все це робиться, аби тільки не сидіти, склавши руки.⁵⁰ Так це все дрібно, мікроскопічно.

Крицький. А вам хочеться світ здивувати чимсь грандіозним? Рідний край вратувати, як Жанна д'Арк?⁵¹

Любов (*трохи роздражена*). Знаю я дуже добре, що я не Жанна д'Арк, готова навіть згодитись, що для героїнь тепер місця нема, хоч се ще хто його знає, готова згодитись, що краще робити те, що ми робимо, ніж зовсім нічого. Але згодьтесь і ви, що горіти і пломеніти від сього — просто смішно! От ви тільки що корили мене Жанною д'Арк, а сами хочете...⁵²

Олімпіада Івановна заглядає в двері. Крицький се зауважив.

Крицький (*зітхає*). Ох, Любов Олександровна, Любов Олександровна... Ну, однак я вас затримую. Який же практичний результат мого непрошеного візиту до вас? Може, краще мені повернути голоблі куди в інший бік?

Любов. Ну, ну, се вже почались «жалкія слова». Я ж сказала, що хазяйська частина справи вся на мені. І взагалі, чим можу, готова служити. (*Показує на своє горло і на п'яніно.*)

Крицький (*стискає їй руку*). Спасибі, ех, яка ви, справді. До побачення!

Любов. Бувайте здорові, Робесп'єрр!⁵³

Крицький, здвигнувши плечима, виходить в середні двері. Люба іде в столову, поспівуючи.⁵⁴

ВИХІД Х

Якийсь час сцена порожня, далі чутно, як хтось шкрябає в середні двері, потім помалу відхиляє їх, з дверей виставляється голова хлопчика в пошарпаній, занадто великій шапці, хлопчик оглядає хату, далі переступає поріг, видко, що він держить когось іншого за руку і втримує, щоб не входив за ним.⁵⁵

Хлопчик (обідраний, за спиною у нього гармонія). Тсс... не лізь за мною, стій там, Люби, здається, нема. (Кличе, голосно шепчуци.) Люба, Люба!

Дівчинка менша теж обшарпана, але в досить строкатому убранні, вскочила раптом і проїхала по підлозі, мов по льоду.

ВИХІД ХІ

Ті ж і Олімпіада Івановна.

Олімпіада Івановна (входить). Що се тут таке? (Побачивши дітей.) Ну, скажіть на милість Бога, ви сюди як влізли?

Хлопчик. Там не зачиняно.

Олімпіада Івановна. Ох, уже мені сі літні виходи!⁵⁶ А ви ж чого сунетесь сюди, що ж, що не зачиняно, то вам уже й треба?

Дівчинка сховалась за хлопчика і дивиться на Олімпіаду Івановну з розкритим ротом.

Хлопчик (відступаючи до дверей, але досить бадьорно). Нам Люба казала прийти, вона нам білі гроші дала, і ще, казала, дасть.

Олімпіада Івановна. Що се за Люба? Яка вона тобі Люба! а панночка, не знаєш? Гетьте, гетьте! (До дівчинки.) Ну, ти, роззяво, чого задивилась? гайда!

Дівчинка (тикаючи на гармонію). Музика, музика.
Олімпіада Івановна. Не треба, не треба вашої музики, тільки
сього бракує! Ну, гетьте, кому я кажу?

Діти щезають за двері.

Вихід XII

Олімпіада Івановна і входять Любов, Орест, Милевський і Саня.

Любов. Що се ви, тіточко, знов тут воюєте?

Олімпіада Івановна. І нащо ти, Любочко, сих обшарпанців
принажуєш? Зовсім не до речі, щоб ще обікрали колись.

Любов. Ну, як вам не сором?⁵⁷ Та ви ж зовсім не такі лихі,
а можна подумати, що ви дракон. (Підходить і бере її за
руки.) Ну, нащо ви моїх попелюшок прогнали, невже вам
жалко якого п'ятака?

Олімпіада Івановна (лагідніше). Та Бог з тобою, який там п'я-
так, не в п'ятаку діло, а непорядок. А п'ятак, що ж, я сама
готова їм дати. (Підходить до вікна.) Он вони. Ну, ви, хо-
дять сюди...

Діти входять, грають, танцюють.

Любов. Тіточко, дайте їм вечеряти; там ще зосталось; вони,
певне, голодні.

Олімпіада Івановна. Добре. (Виходить на веранду і звідти го-
ворить до дітей.) Ідіть за мною.

Любов (стає на порозі дверей, одчинених на веранду. До хлопчи-
ка). Чекай, малий, я ж тобі обіцяла білі гроші, забув?

Хлопчик (з'являється на порозі тих же дверей і простягає руку).
Ну, давай. (Люба дає.) Спасибі. (Обіймає її й цілує.)

Милевський. Браво!

Діти і Олімпіада Івановна виходять в столову.

Вихід XIII

Ті ж без Олімпіади Івановни і дітей.

Любов. Такі славні діти, зовсім на жебраків не схожі.

Саня. Та Бог з ними!

Милевський. Та ви, як я бачу, Любов Олександровна, філантропією займаєтесь.

Любов. Зовсім не філантропією, а мені, власне, сі діти подобаються. Я б навіть готова взяти їх до себе.

Орест. За чим же діло стало?⁵⁸

Любов. Та я сама добре не знаю, за чим. А врешті, що б з того вийшло? Куди ж мені інших виховувати, коли я сама не вихована. Мене ж балували, а не виховували. Як вам здається, хто з нас кого виховав, чи тіточка мене, чи я її?

Саня. Ну, як же, Люба, а твій татко, здається, був такий чоловік...

Любов. Він не виховував мене, він просто любив мене. (Зітхає.)
Він не боронив мені нічого.

Орест. По-моєму, се найкраще виховання. Так тільки й виховуються оригінальні натури. А то нас уже опановували шаблони. Пора проти сього повстати!

Любов. Я сама себе виховала, ну, то можете собі здумати! Читала все, що під руку попаде, було там усякого!⁵⁹

Орест. Так і слід: літературу, як і життя, треба знати з усіх боків.

Любов. Зате, правда, набила оскому навіки.

Орест. Однак ви й тепер багато читаете.

Любов. О, то зовсім інші книжки!

Милевський. Які ж?

Любов (всміхнулась). Не знаю, чи й казати, сміятись будете, а ви, Сергій Петрович, в думці ще й синім чулком⁶⁰ назовете, вголос не одважиться, ви занадто джентльмен⁶¹ для сього!

Милевський (вклоняючись). Прикажете дякувати?

Орест. Що ж то за книжки такі отреченні?⁶²

Любов. А наукові, по філософії, психології і... психіатрії!

Саня. Бог зна що!

Любов. Не журись, я і «добрих авторів» читаю,⁶³ он вони, бачиш? (Показує на етажерку з книжками в гарних оправах.)

А тут вже наукові авторітети. (Показує на шклянку шафу з товстими книжками.)

Милевський. Отож ці авторітети винні, що у вас такий аскетичний погляд на життя.

Любов. У мене аскетичний погляд? Ну, не знаєте ви мене! Але усякий аскетизм, усяке факірство⁶⁴ глибоко противне мені.

Саня. Але як же погодити з твоєю «ною мораллю», наприклад, любов?

Любов. А ось як. Єсть же инша любов, ніж та, що веде до вінця.⁶⁵

Милевський. От се то правда! Перший раз бачу у молодій дівчини таку смілість думки! Вашу ручку. (Любов дає, він цілує.) Шлюб — се кайдани, хоч і золоті, а кохання не любить кайданів. Хатне багаття гарне тільки на картинах, і то не завжді. По-моєму, Рубенсові⁶⁶ картини на тему Wein, Weib und Gesang¹ краще куди, ніж ті всякі медові місяці, первенці, молоді матері і т. и. Любов — се балеріна, одягніть її в візитову призвоїту сукню, або, не дай Боже, в домашній капот, і вона стратить всі свої чари!

Любов (до Милевського). Уважайте, що я вам не давала руки.

Милевський. Шкода. Пізно вже!

Любов. Я от що думаю. Нащо замурувуватись у якийсь могильний склеп? Щастя так мало на світі, його треба ловить, а не одпихати.⁶⁷ Бути щасливою самій і дати щастя иншому, що ж тут злого?

Милевський (жартовливим тоном). Стережіться, такий погляд небезпечний, багато драм починається щасливо.

Любов. Чого ж драм? Коли буде повертати на драму, можна покинути гру.

¹ Вино, жінки і співи (нім.).

Орест. Ну, се не так легко. І не всякий дасть себе викинути, мов стару колоду карт.

Саня. Значить, ти признаєш так звану гру в любов, флірт? Любов (здрігнулась). Яке се бридке слово!.. Слушайте, Орест, ви ж письменець,⁶⁸ поет, роз'ясніть сим людям, яка ще є любов, окрім звичайної любові й флірту!

Орест. Єсть іще, — або, краще сказати, була, любов міннезенгерів;⁶⁹ се була релігія містична, екзальтована. Культ мадонни і культ дами серця зливались в одно. Се була любов часів «блакитної троянди», се любов не наших часів і не нашої вдачі. Хоч коли є що в середніх віках, за чим можна пожалкувати, то, власне, за сею «блакитною квіткою». Єсть і в наші часи блакитні троянди, але се ненормальні створіння хворої культури, продукт насильства над природою...

Любов. Ви забуваєте другу, напр[иклад], любов Данте до Беатріче,⁷⁰ а я, власне, таку мала на думці.

Милевський. Ну, знаєте, Любов Олександровна, сі приклади непевні! У трубадурів⁷¹ часом трудно одрізнити блакитну квітку від адюльтера. А Данте, може, якби мав щастя познайомитися з своєю Беатріче ближче, то, може, теж попросив би її ручку, щоб приміряти на неї шлюбний перстень. Тоді б ми мали не «Божественну комедію», а просто комедію, під назвою, теж італьянською, *così fan tutti*,¹ а в перекладі на наше: «як у людей, так і у нас».

Саня сміється.

Любов (дивиться на Милевського й хитає головою). Чого вам любов представляється тільки як драма⁷² або комедія, pardon, ще як балет? Певне, того, що ви присяжний театрал... Любов може бути чудовою поемою, що люде потім перечитують у спогадах, без болю, без прикрого почуття. Ах, та що я з вами про се говорю, се просто профанація! (До Сані.) Серденько Саню, заграй нам що-небудь, кажуть,

¹ Так чинять усі (італ.).

музика, зміняла і каміння в живі істоти, принаймні хоч на хвилину, чи не пройме вона і Сергія Петровича. Милевський. Однак, як се розуміти? чи не з кам'яним болваном ви мене порівнюєте?

Любов (сміється). Ну, чого ж, єсть же і статуї на світі!
Орест (тихо їй). Щось-то він мало на статую схожий!

Саня почала грати якусь сальонову п'єсу, Милевський підійшов до неї перегортати ноти. Між ними розмова мімічна.

Орест (до Люби). Люба, для вас я хотів би вірити, що в наші часи можлива така любов, як у Данте до Беатріче.⁷³

Любов. А ви не вірите?

Орест. Часом вірю, часом боюсь вірити! Не знаю...

Любов. Чого боїтесь?

Орест. Знаю, що все-таки се непевна, ненормальна любов, вона якась безвиходна...

Любов. Зате ж і безконечна. Ненормальна, ви кажете, а що ж робити тому, для кого нормальне щастя недоступно, хто сам ненормальний?

Орест. Чи дає така любов щастя? Адже Данте не був щасливий. Данте написав «Пекло».

Любов. Беатріче не знала нічого про Данте. Через те і щастя не було.⁷⁴

Орест. Як ви думаєте? Адже приязнь межи мущиною і жінкою завжди мусить мати якийсь особливий відтінок?⁷⁵ В ній нема фамільярности, і разом з тим вона ніжніше, сердечніше.

Любов. Бачите, от ви вірите в приязнь межи мущиною і жінкою...

Орест. Досі вірив.⁷⁶

Любов (глянула на нього, мов хотіла ще що спитати, але повернулася і пішла до п'яніно). Саню, ти знаєш сее «Posa la mano sul mio cor»?^{1,77} Вибачай, я тебе перебила.

Саня (недовольно). Ні, я сього не знаю.

¹ Поклади мені руку на серце (італ.).

Любов. Ах, се надзвичайно! (Співає.) *Posa la mano sul mio cor, mio tener amore!*^I (На словах: *Tu sei la mia speranza!*^{II}—уриває та покликує.) Ах, яка чудова ніч, а ми й не дивимось! А місяць, місяць великий та ясний!

Біжить до балконових дверей, одчиняє обидві половинки, стає біля одвірка так, що її всю заливає місячне світло, і співає «Ой місяцю, місяченьку!» Орест виходить на балкон, стає проти Люби і дивиться на неї, мов очарований. Милевський і Саня застаються в салоні.⁷⁸

Любов співає увесь час, поки Милевський і Саня говорять, і потім опускається завіса.

Дія 2^{ГА}

Та сама хата, що у 1^ї дії.

ВИХІД I

Любов і Орест входять в двері справа; Любов попереду вбігає швидко в ротонді і в шапочці; в руках у неї [червоний] абажур, вбігаючи, вона шпарко говорить, жвава, весела, очі горять.⁷⁹

Любов. Що ж з того, що дрібниця? а все-таки виграла, а ви ні з чим вертаєтесь. Все-таки, значить, мене щастя не зрадило!

Орест. От велике щастя—абажур! я навіть од вас не сподівався...

Любов (кидає абажур на стіл, починає скидати раптово з себе ротонду, не дивлячись, куди вона впала, рукавички і шапочку кидає без ваги на стіл, говорить палким, завзятим тоном; ходить раптово по хаті).⁸⁰ Ах, ви знов своє,—пустяк, абажур! Та розумійте ж ви, що не в тім сила, що

^I Поклади мені руку на серце, / мое ніжне кохання!... (італ.)

^{II} Ти моя надія! (італ.)

виграти! В лотереї, як і в усякій азартній грі, головне — ризик і досягнення мети.

ОРЕСТ (сів на крісло). Але якої мети?

ЛЮБОВ (ходить раптово по хаті, часом спиняючись). Кажу ж вам, се все одно. Та навіть і не се, просто самий ризик — от що притягає до гри, от щось заставляє саму себе забувати в грі. (Спиняється перед ним просто.) Тільки млява, боязка людина не любить і боїться ризику.

ОРЕСТ (похилив голову, потім раптом підняв угору, метнувши очима, сам схопився з місця). Правда ваша! правда! Я не про лотерею кажу, вона мене мало пориває, сей ризик не захоплює мене. Але інший ризик — ризик життя, о, то інша річ. Сам я, може, й не піду на ризик, не шукатиму його, у мене для сього замало енергії, але коли мене захопить яка стороння стихійна сила, тоді я трачу розум! Знаєте, як часом запливеш ненароком у морі далеко-далеко, чуєш, що хвиля тебе тягне, раптом прокинеться думка: а що, як не стане сили вернутися до берега? і, замість отого, щоб мерщій вертатись до того берега, пливеш все далі і так якось страшно і любо тоді. Підлітком я мав звичай, — та що казати, я й тепер його не покинув, — бігати на пожежу і там орудувати укупі з пожежними, лізучи у найбільший вогонь. Роблю я се, нігде правди діти, не тільки з філантропії. Мені миліше тоді ставити на карту своє життя, ніж ратувати чуже. Я сам не знаю, що зо мною робиться, коли я бачу огнище пожежі, се щось стихійне, непереможне. Певне, метелик, летючи на вогонь, відчуває те саме.⁸¹

ЛЮБОВ (н'є його слова, дивиться на нього радісним поглядом, немов у нестямі). Я розумію вас, Оресте. Ризик... та що, без нього все життя людське було б одноставне, як осінній дощ.⁸² Боятись його — значить боятись життя, бо в житті скрізь ризик, в кожній кар'єрі, в славі, в коханні — скрізь ризик. Навіть в приятні буває ризик. Чи ж не ризик бути другом такого непевного, химерного створіння, як, напр[иклад], я? (Сміється нервовим сміхом.)

Орест. При щирости між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий рiск не страшний!

Любов подає йому руку, він стискає її, потім цілує.

Вихід II

Ті ж і Милевський.

Милевський (тихо). Ого, друзі! (Голосно.) Здорові, Любов Олександровна! А, і ви тут, Орест Михайлович! (Подає їм руку, вони при його вході розступились.) Я бачив вас на лотереї, а потім ви раптом десь зникли. Ну, та й азартна ж ви, Любов Олександровна! А що, хоч виграли що-небудь принаймні?

Любов. Аякже, он мій трофей! Що, гарний? Але що ж це я його так кинула без уваги.⁸³ Треба ще тіточці похвалитись виграною... Ну, однак, я так все порозкидала, тіточка мені задасть! (Бере шапочку і рукавиці, хоче взяти ротонду, але Орест підіймає сам і несе ліворуч; Любов з шапочкою, рукавичками і абажуром виходить у двері праворуч.)

Вихід III

Ті ж без Любові.

Милевський (дивиться на Ореста, усміхається і хитає головою). Ох, Орест Михайлович, Орест Михайлович, стережіться!

Орест (з прикрістю). Чого се ви?

Милевський. Дівчина в 25 літ найнебезпечніше створіння в світі, може, навіть гірше, ніж та прославлена *femme de trente ans*.¹ Принаймні у нас в Росії се так.⁸⁴

Орест (тратить терпливість). А се уже против чого? Чи не собі самому ви читаєте мораль, вам воно якраз такі афорізми тепер потрібні!

¹ Жінка тридцяти літ (фр.).

Милевський (сміється, нітрохи не збентежений).⁸⁵ От думав улучити в саме серце! Помилились, серденько, набій дарма пропав. Щоб ви знали, я й кажу се з власного досвіду, я сей афорізм не так давно експериментально провірив. Але ж мені що? Мое діло просте і залежить тільки від ступня почуття і деяких подібних причин, тоді як ваше діло далеко складніше, тут потрібна тонка техніка. (Сміється.) Любов Олександровна...

ОРЕСТ (здержано і серйозно). Слухайте, Сергій Петрович, я не розумію вашої розмови. А ваш тон ображає мене. Ви, здається, хочете стати якимсь посередником чи опекуном mezi мною і Любов'ю Олександровною. Ні я, ні вона не давали вам сього права.

Милевський. Заспокойтесь, я не маю претензії на роль резоньора, се роль скучна і в житті, і на сцені. До того ж, я знаю, що ви лицарь без страху і догани.⁸⁶

ОРЕСТ (перебиває прикро). У всякім разі не такий лицарь fin de siècle,⁸⁷ як інші...⁸⁸

ВИХІД IV

Ті ж і Любов, входить і надіває абажур на лампу, він там застається до кінця, через що сцена весь час в червоноватому світлі. При вході її Орест хутко бере книжку, що лежить на столі розгорнута, і робить вид, що тільки що її читав.

Любов. Що се ви, панове, тут споритесь?

ОРЕСТ. Та так собі, літературне змагання.

Любов. Ви щось читаете? (Підходить і дивиться.) А, Надсон!⁸⁹

Ви, Сергій Петрович, здається, не признаєте сього поета?

Милевський. Ні, дещо мені подобається, от, наприклад... (бере книжку) та, от якраз воно. (Читає.) «Тільки утро любви хорошо...»⁹⁰

ОРЕСТ (перебиває). Ну, там далі цей вірш зовсім не гарний, не варт і читати. Та й взагалі се не з найкращих, мені тут інші далеко більше подобаються. (Шукає в книжці.)

Любов (до Милевського). А знаєте, Сергій Петрович, вам червоне світло дуже до лиця, ви навіть на Мефістофеля робитесь похожі.

Милевський. Ах, Любов Олександровна, завжді у вас компліменти двусічні.

Любов. Так і треба!

Орест (простягає до Любові книжку). От я знайшов одні вірші.

Любов (здаєка одвертає книжку). Краще вголос прочитайте, я люблю, як ви читаєте вірші.

Орест (читає). «О любви твоей, друг мой, я часто мечтал... не мираж ли туманный в дали голубой».

Люба слухає, опустивши очі, часом підводить їх і з тривогою, і майже зо страхом дивиться на Ореста, врешті, лице її приймає камінний вираз.⁹¹

ВИХІД V

Ті ж і Саня.

Саня. Боже, і тут літературний вечір! От моя доля сьогодні! (Всі вітаються з нею).

Милевський. А ви хіба вже були де на літературному вечорі?

Саня. Ах, була! в гімназії, знаєте, де я вчилась. Так якось вийшло, що не можна було не піти, а там така була нудота! сі вечорі тільки й цікаві для самих учасників відділу. Насилу вирвалась після першого, сказала, що у мене мігрень...⁹² ха-ха-ха!

Любов. Шкода, через сей вечор ти пропустила лотерею-алегрі!

Саня. Ну, об сім я не жалую!

Орест. Ви не любите лотерей?

Саня. Я люблю тільки таку гру, де я певна, що виграю.

Милевський. Вродлива панночка скрізь може бути певна, що виграє.

Саня (ніби наївно). Невже?

Милевський (прикладє руку до грудей). Вірте мені!

Саня. Вам? (Махає скілька раз рукою.) Вам я нічого, нічого не вірю!

Любов і Орест відходять трохи набік.

ОРЕСТ (тихо до Люби). Он ваша товаришка не любить ризику, не те що ми з вами!⁹³

ЛЮБОВ. Ба, у всякого свій шлях! (Встає і подається до дверей праворуч.)

Милевський і Саня сього не завважають.

ОРЕСТ (до Любові). Куди ви, Люба? кидаєте гостей?

ЛЮБОВ. Піду, познажожу увесь прилад до малювання, згадала, що маю роботу. Вибачайте, панове.

Виходить, Орест за нею.⁹⁴

ВИХІД VI

Ті ж без Ореста і Любові.

Милевський (до Сані благаючим тоном). За що така немилість?

САНЯ. Та не тільки вам самим, взагалі мущинам не варто вірити, а вам і надто, вам он навіть любов представляється в постаті якоїсь балеріни.

Милевський. Олександра Вікторівна! ви жорстокі! Я ж урочи-сто взяв назад свої слова!

САНЯ. Ах, та що! От навіть пустяк, обіцяли ви мені достати білет на завтра в концерт, і навіть того не дотримали. І тільки мене опізнили — я читала, що вже продані всі білети...⁹⁵

Милевський. Не упереджуйте подій, Олександра Вікторівна. Я був у вас, не застав вас дома, — за се я образився б, якби взагалі смів на вас ображатись, — з горя пішов на лоте-рею, потім, не зустрівши вас і там, з горя забрів сюди.

САНЯ. Невже тільки з горя?⁹⁶

Милевський (витагає білет і подає їй). Чим маю вмилювати розгніване божество?

САНЯ (усміхається, беручи білет).⁹⁷ Приймаю вашу папірову жертву, за неї вам належить надгорода! Якої надгороди бажаєте?

Милевський. Дозвольте провести вас на концерт і бути там вашим сусідом.

Саня. Се вже по-лицарськи, ви, видно, хочете заставити⁹⁸ мене змінити думку про вас. Ви ще не осягли мети, але... старайтесь і надалі. А за білет спасибі. (Подає йому руку, він цілує.) А не опізните мене! Глядіть, я не люблю опізнюватись!

Милевський. Олександра Вікторівна! відколи ви дозволили мені бути вашим cavalier servente,¹ я ще ні разу не схибив своєї служби, отже, хіба б сталося щось надзвичайне...

Саня. Наприклад, екстренний візит до которої-небудь «дами серця»...⁹⁹

Милевський. Олександра Вікторівна, ви мене ображаєте, ви добре знаєте, що у мене тепер одна-єдина дама серця.

Саня. Чи надовго?

Милевський. Назавжди!

Саня. Дозвольте спитати, скільком дамам і скілько раз ви вже казали сее?

Милевський. Олександра Вікторівна, се безжалісно, я не жартую. Робіть зо мною, що хочете, тільки...

Саня (знизивши голос). Гаразд, гаразд, тут не місце для таких розмов... (Голосно.) Ах, як я, одначе, запізнилась! А де ж ти, Любочко!

Любов (за сценою). Я зараз, вибачай, я відшукую свої причандали.

Вихід VII

Ті ж і Любов з Орестом. Любов несе в руках невелике пуделко і стрілочку. Орест — гіпсову голову і дошку для малювання.

Любов (до Ореста). Поставте, будь ласка, тут, сю рослину можна прийняти. (Показує на консоль з тропічною рослиною біля п'яніно.)

¹ Кавалером до послуг (фр.).

Орест уміщує бюст під рослиною, а дошку ставить тим часом біля стіни.

(До Сані.) Отак за тими театрами та лотереями страх скільки часу змарнувалось. Стидно перед учителем. (До всіх.) Вибачайте, панове, що сяду при вас до роботи.¹⁰⁰

Сідає проти бюста на певній просторіні на табуретці, що до п'яніно, коло неї другий стілець, на ньому вона становить одкрите пуделко, звідки виймає олівця і т. ин. Орест помагає їй врихтуватись, Любов згодом почина малювати.

Милевський. Ах, будьте ласкаві!

Чутно дзвінок, Любов дивиться на двері. Орест іде одчиняти, але стрічається з Олімпіадою Івановною, що входить з лівих дверей.

ВИХІД VIII

Ті ж і Олімпіада Івановна.

Олімпіада Івановна (до Ореста). Пождіть, пождіть, я сама, а, Боже ж мій! я одчиню! (Зауважає Милевського і Саню.) А, добривечір, я й не бачу!¹⁰¹ Та куди ж ви, Оресте, я одчиню! Е, вже одчинено й без нас! Чі се ви, Яков Григорович!

ВИХІД IX

Ті ж і лікарь.

Лікарь (входить в двері справа). Він самий,¹⁰² Олімпіада Івановна! Добривечір вам! (Вітається з нею.) Добривечір, панове товариство! (До Люби, що хоче встати йому назустріч.) Не турбуйтеся, сидіть, сидіть, а то «пункта» згубите. Малюйте, панночко мила, се похвально, і для панночки воно тее... показна річ.¹⁰³ Усякій панночці слід малювати хоч трошки.

Саня. А що ж, коли хто, як я, не може й лінії просто провести?

Лікарь. Ну, у вас другий талан, музикальний. Хоч, грішний чоловік, по-моєму малювати краще: тихенько собі, нікому не заважає. Я, простіть, вашої новітньої музики не розумію: крик, лемент якийсь, стогін, нестотно, як у операційній салі.¹⁰⁴

Любов. От ми з вами не сходимося в сімпатіях, я, власне, найбільше люблю новітню школу.

Лікарь (до Люби). І погано, дуже погано! От було за наших часів — Верді,¹⁰⁵ Россіні...¹⁰⁶

Милевський. Ну, сі вже трохи пристарілись.

Лікарь. Що ж такого? І ми з вами, Сергій Петрович, не молодшаємо. Вже й нам, як то кажуть, не до Петра, а до Різдва!

Олімпіада Івановна. Ну, Бог з вами, Сергію Петровичу ще до Різдва далеко!¹⁰⁷

Лікарь. Та я так, до слова прийшлося. Що казати, таки вже *Gaudeamus igitur* тепер не заспіваємо. А колись співали, ого, ще й як! Ще в мене був один товариш, чистий німецький бурш,¹⁰⁸ той, було, як гукне (зводить на голос) «*Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus!*»^{1,109} А що, Олександра Вікторівна, ви часом не граєте сього? воно й на фортеп'яні лепсько виходить, а нуте лиш.

Саня. Ні, вибачайте, Яков Григорович, не тепер, мені вже до дому пора.

Любов (шпарко). Е, куди ж ти, Санічко, ще рано. Зостанься... Я так рада, що ти прийшла...¹¹⁰

Саня (усміхається лукаво). Що я прийшла? Та ми ж так часто бачимось.¹¹¹

Любов. Сьогодні ми всі зібрались, можна було б славно час провести, я роцитувала, що ти згодишся мені акомпаніувати!¹¹²

Саня. Ні, там уже, певне, мама вернулась і думає, куди се я поділась, та ще й (сміється) з мігренню! Добраніч, Олімпіада Івановна. (Прощається з нею і з лікарем. Подає Орестові

¹ Отже, веселімося, /Поки ми молоді (лат.); із середньовічної студентської пісні.

руку.) Бувайте здорові. (Одчиняє середні двері.) Ух, як темно, я боятимусь!¹¹³

Любов. Може б, ви, Оресте, провели Саню?

Орест повагом з видимою неохотою повертається до дверей.¹¹⁴

Милевський. Я вас проведу, Олександра Вікторівна, коли позволите!

Саня. Ах, спасибі! Та нам з вами, здається, по дорозі. Добраніч, панове!

Милевський робить загальний поклон і кидається за Санею помагати їй одягатись. Обое виходять. Орест зачинає за ними.

ВИХІД X

Ті ж без Сані і Милевського.

Орест сидить біля Люби на тому стільці, де стояло пуделко, тепер він тримає пуделко в руках. Лікарь з Олімпіадою Івановною за столом на противлежному кінці. Обидві пари розмовляють кожна окреме, але одночасне.

Лікарь (вслід). А як же не по дорозі! Тепер скрізь буде по дорозі! Олімпіада Івановна.¹¹⁵ Нащо ви, Якове Григоровичу, дратуєте Милевського старістю, він сього не любить.

Лікарь. Ба, не любить! А нащо сказано: пізнай самого себе?¹¹⁶

Та се я, не вам кажучи, з заздощів, бачу, що чоловік от-от оженився, то я йому навздогін: на тобі, коли так! Така вже наша старокавалерська натура.

Олімпіада Івановна. А ви почім знаєте, що він от-от оженився?

Лікарь. Вже я таку прикмету знаю. Ви зауважили, що він блищить немов насвіжо полакерований? А як тільки людина починає вилискуватись, то вже кепська справа.

Орест. Дивно мені, Люба, як такі по всьому різні люде, як ви з Олександрою Вікторівною, можуть товаришувати. Як воно у вас вийшло?

Любов. Та я не можу сказати, щоб вона була мені дуже близька. Сю ілюзію робить більше звичай говорити на ти, за-триманий з дитячих літ.

Орест (нахиляється до неї трохи). Люба, чому б не встановити між нами сей звичай? Адже ж ми з вами ближчі друзі, ніж ви з Олександрою Вікторовною?

Любов. Се дитячий звичай, а ми з вами вже не діти. (Встає і відходить до вікна.) Ах, я й забула, що треба віднести Галі її концерт, вона просила конечно сьогодні віддати їй. Піду лиш, воно ще не пізно. Ви мені вибачайте.

Орест. Ви мені позволите провести вас?

Любов. Не турбуйтеся, я не боюсь сама йти.

Орест. Ні, все-таки вже пізно, як же ж так самій?

Любов (не відповідає йому. До тітки). Тіточко, я піду на хвилинку до Галі, я хутко вернусь!

Виходить в праві двері. Орест за нею.¹¹⁷

Вихід XI

Олімпіада Івановна і лікарь сами.¹¹⁸

Лікарь. Як вам здається, Олімпіада Івановно, чи не починає вже і Орест Михайлович вилискуватись?

Олімпіада Івановна. З якої ж би причини?

Лікарь. Та я не знаю, мені здається, що се вже Любов Олександровна могла б нам краще роз'яснити. Врешті, тепер, по-модньому, ніяких роз'яснень родичам не полагається, тільки в один прекрасний день прийде панночка і скаже: «Подивіться, тіточко, чи гарно на мені шлюбна сукня лежить? Мені се треба знати, бо завтра мое вінчання».

Олімпіада Івановна (усміхається). Так, се на Любу похоже. Та тільки я думаю, що сього «прекрасного дня» ніколи не буде. Може, я й справді сих новітніх звичаїв не розумію, тільки я ніяк не збагну, що собі моя Люба думає. Воно, звісно, нехай би вона собі, як хоче, жила, та я ж не можу

дивитись, як її здоров'я руйнується. Я завжді казала, що ті книжки її до добра не доведуть. Якось у неї все разом: книжки, романи, гулянки, залицяння, приятель... нічого не розберу!..

Лікарь. Та, вибачайте, і я щось нічого не можу розібрати. Романи, гулянки? що ж тут лихого?

Олімпіада Івановна. Ах, якби тільки се! А то разом з тим вона мені казала: «Якби я була релігійна, я пішла б в монастир, а то для таких, як я, навіть монастирів нема». Про монастирі говорить, а сама... Ну, та що там, перед вами я можу говорити щиро, ви все одно що родич. Се ж не тільки я, а й чужі люде бачать, що Орест мов прив'язаний до нашого дому. Вона все з ним «друже мій, друже мій», а тим часом тепер чогось почала одбивати його від себе, а сама журиться, блідне, не спить по ночах.

Лікарь. Єсть чого журитись, Олімпіада Івановна! Хто не був молодим? Молодь без драматургії не може.

Олімпіада Івановна (*хитає головою*). Не тішить мене така драматургія. (*Понижає голос.*) Тут ще, знаєте, біда — вона про матір думає, вчора питала, скільки літ було матері, як та заслабла? Все читає книжки, он вчора купила оту товсту! (*показує на шклянку шафу*) виписки з неї робить. А коли я почну за те свариться, вона каже: «Якби люде більше таких книжок читали, менше б було на світі злочинства». Як я казала одразу братові: «Дай мені Любу, я її завезу так, щоб вона й не чула про матір», — не послухав, а тепер Бог зна, що з того буде. Занапастить дівчина свою долю ні за що ні за про що, просто жаль дивитись на неї. (*Притуляє хустку до очей.*)

Лікарь. Та не журіться, Олімпіада Івановна, побачите, що все гаразд буде.

Олімпіада Івановна. Та звідки має бути гаразд? Хоч би ви поговорили з нею, ви чоловік учений, а я що ж, мене вона й слухати не хоче, «вам, — каже, — хочеться пристроїти мене скоріш», а що ж тут лихого, якби й так? Всякий своєму рідному добра бажає.

Лікарь. Я й сам уже про те думав. Правда, до нашої панночки не легко приступитись, та я теж не в тім'я битий, либонь, і ми в свій час книжки читали, та ще такі, про які панночкам і не снилось. Ех, панночки, панночки! бідовий народ! прочитає «остатнє слово науки» і думає, що вже всю мудрість проглинула. По-моєму, чим менше панночка книжок читає, тим краще. Їй же Богу!

Олімпіада Івановна (слухала його неухважно). Так ви поговорите з Любочкою?

Лікарь. Та вже ж, та вже ж, побачимо, чий чорт старший...

Олімпіада Івановна. Знаєте, Якове Григоровичу, як дивлюсь я на оті книжки, то, здається, так би їх і шпурнула в піч!

Лікарь. А знаєте, Олімпіада Івановна, як дивлюсь я на оті книжки, то, здається, вони і без нас у піч полетять, а на їх місце стане тоненький збірник творів Ореста Михайловича Груїча, воно і для полиці, і для дівочого серця легше буде.¹¹⁹ Ех, то, знаєте, теперішні паничі плохі, а за наших часів така панночка не гуляла б на волі до 25^{го} року. Та й то, я думаю, що Любов Олександровні не прийдеться моєї лекції слухати.

Олімпіада Івановна. Чому так?

Лікарь. Тому, що їй в церкві иншу прочитають: «А жена да боится своего мужа».¹²⁰ Найкраща наука для жінки — далєбі!

Олімпіада Івановна (хитає головою).

Лікарь. Ну, Олімпіада Івановна, так не можна: «отчаяние есть смертный грех».¹²¹ Я вам скажу, що Орест Михайлович і Любов Олександровна недарма вкупі глиняних болванів так пильно малюють, я в сих річах ніколи не помиляюсь. А коли ви такі суворі, то я собі втікаю. (Встає.) Бувайте здорові!

Олімпіада Івановна. Ні, куди ж ви? от зараз і Любочка прийде!

Лікарь. Тільки Любочці й розмови, що з старим лікарем! Ні, Олімпіада Івановна, я люблю бути першою, а не третьою

особою. (Сміється.) Моліться Богу та лягайте спати, і все гаразд буде. (Подає руку.)

Олімпіада Івановна. Добраніч. Тільки ви й розважаєте мене.

Лікарь виходить.

ВИХІД XII

Олімпіада Івановна сама. Порядкує. Закриває п'яніно, складає ноти. Гасить світло біля гіпсової голови, потім хоче взяти її, але лишає, промовивши: «Цур тобі, чиста мара!», виносить в другу хату дошку з малюнком, і ящик з олівцями теж виносить, а потім виходить з другої хати з розрахунковою книжкою в руках, сідає в крісло біля великого стола, де горить лампа з червоним абажуром.

Олімпіада Івановна. Ну, порахую (пише): свічки—25, сірники—5, цукор—60, марка Любочці—7 (Говорить далі слова невиразно, цифри трохи виразніше; в голосі чутно, що її сон клонить)...12 ...15 ...8. Що там ще? (Задумується, сонно кивнувши головою, спинається, далі знов трохи голосніше.) Кава—45 і цикорію—6; ну, тепер порахуємо: 25 та 5 = 30, та 60 = 90, та 7 = 97, та 12, та 12... (Знов замовкла, кивнула сонно головою вперед і прокинулась.) Що се я? 97 та 12, то буде 1 р. ...так, 1 р. та 9 к.; 1 р. і 9 та 15... 15... ото втомилась я, та 16, та 19... (Одкидає голову на спинку крісла і засипає.)

Згодом чутно, як тричі звонять раз по раз, [далі згодом входять].¹²²

ВИХІД XIII

Любов і Орест вертаються. Олімпіада Івановна спить у кріслі.

Любов. Чого ми так хутко вернулись?

Орест. Мені здавалось, що вам холодно, у вас аж руки тремтять.

Любов. То не від холоду... врешті, не знаю, може. (Завважає Олімпіаду Івановну.) А! тіточка, спить бідна. (Підходить дивиться на неї.)

Олімпіада Івановна (прокидається). Га? що тут? Ах, се ти, Любочко? Ну, як се я так заснула?

Любов. Ідіть, тіточко, та ляжте, як слід, я тут сама зачиню за Орестом.

Олімпіада Івановна. Добре, я іду. Добраніч, голубочко (цілує її), та не сидіть довго, бо знаєш, тобі шкодить.

Любов. Знаю, знаю, добраніч.

Олімпіада Івановна (відходячи). Та не забудь же зачинити двері.

Любов. Гаразд, гаразд.

Олімпіада Івановна виходить.

ВИХІД XIV

Любов і Орест сами.

Любов (подає руку Орестові). Добраніч.

Орест. Ви проганяєте мене? Але ж я не можу так піти. Мені треба поговорити з вами про те, що точить мене увесь сей вечор. Тепер, як ми з вами йшли туди й назад, ви до мене й десять слів не промовили... Люба, перше такого не було між нами.¹²³

Любов. Багато такого, що перше було, тепер мусить бути зовсім, зовсім инакше...

Орест. Люба! Як ви се сказали? Нащо ви се говорите? (Пауза. Люба мовчить.) Ви якось чудно поводитесь зо мною остатнього часу.¹²⁴ Ви немов умисне втікаєте від мене, як тільки я прийду, ви зараз знаходите діло на місті або посилаєте по Олександрі Вікторівну, щоб грати в чотирі руки. І сьогодні ви недарма так гаряче просили її зостатись. Часом я цілий день стараюсь почути од вас хоч одно ласкаве слово, жду того слова, як старець милостині, і часто даремне... Сьогодні, оце ввечері, здавалось мені, ви повернулись до давнього, дружнього тону, а тепер знов... (Любов сидить, опустивши очі, мовчазна, нерухома.)¹²⁵ Що з вами? Ви мовчазні, холодні, як лід?

Господи, що ж се таке?¹²⁶ Ви навіть дивитись на мене не хочете? Чі я маю йти собі геть від вас?

Любов (глухим голосом, поволі). Як уважаєте.

ОРЕСТ. Люба! се для мене просто...¹²⁷ (Поривається до неї, але спиняється, одвертає лице і одступає.)

Любов (раптово встала, схопила його за руку обома руками). Оресте, простіть! Я не знаю... Мені вас так шкода, так жаль! (Пускає його руку, падає на коліна, припадає до крісла й ридає.)¹²⁸

ОРЕСТ (кидається до неї). Люба! моя Люба, моя дорога! Чого ти, що з тобою?

Любов (встає, говорить межи риданнями). Не зовіть мене своєю, я не хочу бути вашим злим духом, вашим вампіром.¹²⁹

ОРЕСТ. Доле моя, що ти кажеш? Не злим духом, не вампіром будеш ти мені,¹³⁰ ти будеш моєю зорею, моєю музою, моїм коханням!

Любов (закриває лице руками, немов від жаху). Ох, нащо се слово? Тепер все пропало! Я так хотіла бути вашим другом, тільки другом, вірте мені, більш ніким я не хочу, не можу і не повинна бути... (Знов ридає.) Тепер і се пропало.

ОРЕСТ (докірливо). Люба, сором, сором не мати одваги перед своєю власною душею. Де ж твої горді речі? Пам'ятаєш, як ти казала, що будеш завжді вільна й одважна? Чі се та відвага? чі вона в тім, щоб топтати своє і чуже серце, щоб губити своє і чуже щастя? Сумна ж твоя одвага!..

Любов. Мені страшно за тебе, тільки за тебе! Чі стане у нас сили для такого непевного кохання? Що, коли наша блакитна квітка¹³¹ — мрія? Скільки горя, скільки мўки тоді!

ОРЕСТ. Чого жахатись мого слова? Я кохатиму тебе так, як ти того схочеш. Наше кохання буде чисте, як та чарівна блакитна троянда. Ти можеш мені одібрати мое життя, мое щастя, мое світло, але мого кохання не можеш одібрати, його вже ніхто не вирве з мого серця, навіть ти.¹³²

Пізно вже ратувати мене, та й не хочу я такого ратунку.

Любов (стоїть мовчки, опустивши голову і руки).

ОРЕСТ (підходить до неї ближче). Люба, що ти казала: тільки млява і полохлива людина не любить і боїться ризику?

ЛЮБОВ (пройшла по хаті разів зо два з раптовими жестами, далі спинилась біля консолі проти Ореста). Оресте, ти дорікав мені, що в мене бракує одваги, що я боюсь сама собі сказати правду в вічі... я тепер нічого не боюсь, нічого. Слухай! Я люблю тебе, давно люблю, над життя, над щастя, над усе на світі. Люби мене, я щастя хочу!

ОРЕСТ. Люба, кохана! (Обійма її.)

ЛЮБОВ (цілує його, мов у нестями, потім одхиляється і дивиться йому проникливо в вічі). Ти не пожалуєш об сім? Ти не будеш мені дорікати? не злякаєшся мене?¹³³

ОРЕСТ (не слухає її слів, палко цілує). Нащо слова, нащо присяги? не треба їх! Я тебе люблю і більше нічого не знаю!

ЗАВІСА.

Дія 3^{тя}

Літне мешкання. Праворуч будинок з верандою і садком. На авансцені, теж праворуч, альтанка, або трельяж, обернутий до публіки виходом. Ліворуч теж будинок, менший. Далі подібні будинки і сільські хатки в садах. В глибині сцени річка з пологим пісковатим берегом.

Ранок. Світло яскраве. Перед здійманням завіси чутно *pianissimo*^I гуртовий спів «Пливе човен, води повен», дедалі він іде *crescendo*.^{II} Завіса здіймається, і в глибині сцени на річці показується човен з компанією співців.

^I Дуже тихо (італ.).

^{II} Із наростанням звучності (італ.).

ВИХІД І

Човен пристає до берега і з нього виходить Орест, Милевський, Острожин, Саня і дві панночки. 1^{ша} панночка гарненька, в кошах у неї лілії річні.

1^{ша} панночка. Що ж, панове, будемо кашу варити?

Саня. Та яка там каша? Снідати будемо у нас. (До Милевського.) Сергію, піди, серце, розпоряди, щоб скоріше давали. (Милевський [йде] в будинок ліворуч.) Потім погуляємо в лісі, а вогні палити добре тільки увечері.

ВИХІД ІІ

Ті ж без Милевського.

Острожин (до другої панночки). Добре ваші українські пісні припадають до водяного спорту, ніяк я не сподівався!¹³⁴

2^{га} панночка. Чому не сподівались?

Острожин. Де ж, такий контраст: примітивний спів полудикого народу і— спорт!

1^{ша} панночка (до Ореста). Ви, Орест Михайлович, умієте через вогонь стрибати?

Орест. Звичайне, вмію. (До Острожина.) Чого ви, Острожин, знов лаєтесь?

Острожин. Я?

2^{га} панночка. М-е-у-р Острожин був ласкавий обізвати наш народ дикарями.

Острожин. Вибачайте. Не дикарями, а полудикарями, се ріжниця, і не тільки ваш тутешній народ, а взагалі. Нашому народу бракує навіть початкової культури: дресіровки.

Орест. Спасибі! Залишім собакам цю культуру.¹³⁵

1^{ша} панночка (Сміється).

Саня. Помиляєтесь, Орест Михайлович, дресіровка всякому потрібна.

Орест. Позвольте, однак...¹³⁶

1^{ша} панночка (капризним тоном). Орест Михайлович, не сваріться, я так не люблю, як люди споряться!

ВИХІД ІІІ

Ті ж і Милевський.

Милевський *(виходить з будинку)*. Все вже готово, Санічко.
САНЯ. Гаразд. Прошу, панове! Тільки треба річі з човна забрати... Ти б, Сергію, пішов.

Милевський подається до човна, Орест і Острожин собі.

(Саня до їх.) Не турбуйтеся, панове, він може й сам забрати, там небагато!

Паничі все-таки йдуть.

(Гукає услід.) Забери там і весла, Сергію, а то ще хто вкраде.
Милевський *(од берега озивається)*. Добре!

2^{га} ПАННОЧКА. Яка ж ваша домівка, Саню? Добре ви врядились?
САНЯ. Так собі, по-літньому. От прийдеш до мене у місті, там буде не те, я хочу справжній європейський салон врядити. Знаєш, в Росії по більшій частині навіть заможні люди не вміють впорядити хати як слід, а от напр[иклад], у французів...

Панове вертаються від човнів з дамськими річами і веслами.

Ну, просимо, панове. *(Подається до будиночку.)*

ОРЕСТ. Та я хотів ще до матері зайти.

Милевський. Ще зайдете, маєте час, ходіть, ходіть, не зражуйте товариства.

Ідуть з Орестом вперед; панночки з Острожиним трохи відстали.

2^{га} ПАННОЧКА *(стиха)*. Хто б міг думати, що з Милевського вийде такий взірцевий чоловік і господарь дому!

Острожин. Ба! все то дресіровка!¹³⁷

Сміючись, входять на ганок, потім у двері будинку.

ВИХІД IV

З будинку ліворуч на веранду виходить Любов. В руках у неї складний стілець і скринька з красками. Вона становить стілець, сідає боком до публіки, одчиняє скриньку, виймає палітру і кісті, набірає красок і починає малювати на дощечці, вправлений в віко скриньки, від часу до часу поглядаючи в глибину на річку.¹³⁸

Вид у неї змарнілий, немов заклопотаний. Згодом зітхає, становить скриньку долі, підпирає голову руками, а лікті впирає в коліна й задумується.

ВИХІД V

Любов і лікар; з вудкою і кошиком в руках входить справа.

ЛІКАРЬ (гукає). Здорові, панночко!

ЛЮБОВ (кинулась, аж затремтіла). Здорові, ох, злякали ви мене!

ЛІКАРЬ. Чого? ви думали, може, що се не я гукаю, а який перелесник? (Зіходить на веранду і подає Любі руку.) Ну, здорові ще раз! (Сідає на сходах.)¹³⁹ Ху, спекота!¹⁴⁰ (Обертається до неї.) Що се ви, панночко, такі сьогодні якісь знервовані, може, нездорові?

ЛЮБОВ. Хто його знає, так не по собі, голова болить, і якоесь серце заходиться... не виспалась, певне.¹⁴¹

ЛІКАРЬ. Чого ж се так, душно було?

ЛЮБОВ. Може... Ні, окрім того, так мені якоесь було не то сумно, не то страшно, трудно розказати. Сиділа я вчора в своїй хаті, писала листи довго, тіточка вже спала, і чогось мене такий острах взяв. От не вірю я в жадні пречуття, але так все здавалось, немов щось має статись недобре у нас, чі з тіточкою, чі що... Я пішла собі над річку. От сама не боялась іти, бо я не того боялась, що навколо мене, а якоесь самої себе, того, що в мені. Мені здавалось, що от-от я мушу чогось закричати не своїм голосом і всіх вжахнути. Я довго стояла над річкою, було так темно, і в ній немов щось ворушилось, росло... і раптом

мені подумалось: ах, се ж зо мною самою буде нещастя... Я стояла, аж поки став біліти день. Тоді я пішла спати. І таке мені снилось недобре, мені снився страх, почуття страху, без причини. Ах, взагалі мені тепер такі сни сняться, такі тяжкі сни! І чого се, скажіть?¹⁴²

Лікарь. Ет, все то, панночко, нерви. От я вам *Calii bromati*¹ пропишу, або щось такого. Се нічого, се з панночками часто буває.

Любов (всміхнувшись). Чого ж, власне, з панночками, а з паніями?

Лікарь. Е, з паніями там вже инша річ, там більше так, спере-сердя, знаєте, часами, ну там істерика, млості... А у панночок воно именно так, пречуття, страхи. Бо що ж, маєте собі, живе панночка на дозвіллі, от собі читає, усяким займається, а серця нікому розказати, а воно собі молоде, ну, не без того, щоб там якої, як то кажуть, присухи не було. Дівоче серце не камінь.¹⁴³

Любов. Ну, хіба ж у замужніх жінок не буває часом ще більше горя?

Лікарь. Е, все то, знаєте, не те. Там уже хіба, борони Боже, якого нещастя.¹⁴⁴ Людина собі встановилась, вибрала свою лінію, має обов'язки, сім'ю, тут уже ніколи настроюватись на романтичний лад. Та вже ж не дарма по статистиці так виходить, що між одруженими людьми менше буває нервових і душевних хвороб. Спокійне, впорядковане життя — найкраще лікарство¹⁴⁵ проти всяких справжніх і можливих хвороб.

Любов. Так, я про се читала... Ну, а як ви думаєте, наприклад, мені недавно одна товаришка писала, — ви її не знаєте, вона в Петербурзі. От у неї мати померла з сухот. А тепер ся товаришка заміж має виходити. Правда ж, се не гаразд?

Лікарь. Ваша ж товаришка здорова сама?

Любов. Та здорова, до якого часу.

¹ Бромід калію.

Лікарь. Ну, то й дай їй Боже в добрий час. Як станемо розбірати, в кого яка мати, та дід, та баба, то половину людей прийдеться хіба постригти в манахи. Знаю я таких, що, здається, всі ворони кракали на їх шлюб, а вони собі живуть любісінько, дарма, що у Краффт-Ебінга¹⁴⁶ та Вейсмана¹⁴⁷ благословенства не просили. Та думаєте, добро яке з того бурлакування? де там! Старий кавалер— то так все одно як старий собака, вірте моїй совісти, з власного досвіду кажу.¹⁴⁸ (Сміється, Люба теж.)

Любов. От так атестат старим кавалерам, чи то й старим паннам такий самий?

Лікарь. Бог з ними, я їх боюся зачіпати, се, знаєте, *gens irritable*.¹ (Сміється.)¹⁴⁹

ВИХІД VI

Саня, Милевський, Орест, Острожин і панночки.

Саня з робочим кошичком, перша панночка з вудкою, друга з сачком. Острожин несе посуду з приманкою для риби, Милевський— плед, килимок і складний стільчик. Милевський направляється до лікаря, переймає стільчик з правої руки в ліву і вітається з лікарем.¹⁵⁰

Милевський. Почув я з хати олімпійський сміх і зараз подумав, значить наш ескулап тут. (Завваживши вудку.) А, і ви узброєні?¹⁵¹

Лікарь. Та що ж, думаю собі, чей же і на мене якийсь дурний карась набіжить, невже ж я дурніший від усіх карасів, щоб таки ні одного не вловити?

Милевський (до лікаря). Ну, то ходім разом, виберем місце.

Виходять обидва.¹⁵²

¹ Люди дразливі (фр.).

ВИХІД VII

[Ті ж без лікаря і Милевського.]

ОРЕСТ (підходить до Люби). Добридень, Люба! (Тихше.) Ти підеш з нами?

ЛЮБОВ (холодно). Добридень. Ні, не піду.

ОРЕСТ. Чому?

ЛЮБОВ. Так, без мене обійдеться. (Повертається до Сані.) Здорова. Ви були аж в місті?

1-ША ПАННОЧКА (оддалік стоїть, з Любою не вітається, бо незнайома). Орест Михайлович, у мене гачка нема! допоможіть.

Орест підходить не хотючи до неї. Люба прикро глянула в той бік.

САНЯ (до Любові). Так, от і Ореста Михайловича зустріли там на пристані, в чайнії парохода, та й забрали з собою. (Виходить, обмахуючись листком пальметто.)¹⁵³

ОСТРОЖИН (вітається з Любою). Що се ви, Любов Олександровно, до наших parties de plaisir¹ не пристаєте? Чі здорові? Любов (неуважно, все поглядаючи на Ореста і 1^{шу} панну). Ви давно приїхали? я якось не чула!

ОСТРОЖИН. Ні, недавно! (Глянув на посуду з приманкою, що держить в руках, стиха промовив.) Фу, однак, се досить противна штука! (Нимком одійшов і поставив долі.)

1^{ША} ПАННОЧКА (говорить з Орестом під час розмови Люби з іншими). Ви, здається, скучаєте сьогодні, Орест Михайлович?¹⁵⁴

ОРЕСТ. Ні, то вам так здається.

1^{ША} ПАННОЧКА. Ні, у вас чудна натура, ви, наприклад, казали, що вам тут не пишеться, а тим часом ви на лоні природи...

ОРЕСТ. Часом одного лона природи буває мало...

1^{ША} ПАННОЧКА (кокетливо опускає очі). Так, се правда.

¹ Прогулянок (фр.).

ОРЕСТ. Недарма люде завжді старались заселити порожні ліси і води німфами, русалками, взагалі чимсь живим, хоч би й фантастичним, вимареним. Окрім того, для літературної роботи треба певної духовної рівноваги...

Острожин (озивається). Навпаки, літератор наших часів му- сить відчувати на собі всі підвищення і пониження тем- ператури громадського організму.¹⁵⁵

ОРЕСТ (не вважає на нього). От сеї-то рівноваги я не вмю осягти самохіть. Я не належу до школи *parnassiens*.^{1,156}

Любов (озивається різко). Але я не думала досі, що ви до сімво- лістів¹⁵⁷ належите!

ОРЕСТ. Я? до символістів?

Любов не відповідає, до неї підходить друга панна, вітається.

Любов. Давно ми з вами не бачились.

Острожин (до Сані). А мені подобаються символісти!

Саня. Ну, вже!

Острожин. Серйозно! (Таємничим голосом, розводячи руками без ладу.) «Фиолетовые руки на эмалевой стене»... знає- те, щось таке таємниче... «Полусонно чертят звуки»...¹⁵⁸

Саня (сміється). Ет!

2^{ГА} ПАННОЧКА (до Люби). Вас можна повиншувати?

Любов. З чим?

2^{ГА} ПАННОЧКА. Мені казали, що ви заручені.

Любов. Спасибі за новину. З ким же се?¹⁵⁹

2^{ГА} ПАННОЧКА (оглядається на Ореста). Ах, вибачайте, се, зна- чить, так собі, чутка. А мені передавали, як щось певного.

Любов. Цікава б я знати психологію спеціалістів по чужих справах, певне, се якісь великі альтруїсти, бо вже ж, на- певне, їм на свої справи часу не зостається.

Саня (до товариства). Ходім же, панове! що ми тут печемось? Та ходи й ти, Любочко!

Любов. Ні, я не можу.

Саня. Ну, як уважаєш... Орест Михайлович, а де ж ваша вудка?

¹ Парнасці (фр.).

ОРЕСТ. Я, може, згодом прийду, мені справді треба до матері
зайти на який час.

1^{ша} ПАННОЧКА. Приходьте ж, ви обіцяли показати мені, як ло-
вити сачком.

Товариство рушає.

ВИХІД VIII

Любов і Орест.

Любов сидить, опустивши очі. Орест зійшов на веранду і став,
прислонився до стовпа; дивиться на неї, вона встає, немов хоче
йти геть.¹⁶⁰

ОРЕСТ. Люба!

ЛЮБОВ (спиняється, але не здимає очей). Що? Іди до матері,
ти ж казав, тобі треба.

ОРЕСТ. Я сказав для того, щоб тільки не йти з ними.

ЛЮБОВ. Даремне, можна було піти.

ОРЕСТ. Ти чогось чудна сьогодні, якась розстроєна, змарніла,
чі не слаба ти? я ще вчора помічав...¹⁶¹

ЛЮБОВ (змінює холодний саркастичний тон на палкий). Вчо-
ра помічав... а сьогодні цілий ранок тобі було даремні-
сінько!¹⁶²

ОРЕСТ. Люба, Бог з тобою. Я увесь час тільки й думав, як би від-
чепитись від сього осоружного товариства.

ЛЮБОВ. Ах, на Бога, осоружного, від якого часу воно тобі осо-
ружним стало?

ОРЕСТ. Від того, як ти перестала в ньому бувати.

ЛЮБОВ. Чого ж мені бувати в ньому! Щоб кидати тінь і там?
Мало тобі й так тієї тіні?

ОРЕСТ. Сором тобі таке говорити!¹⁶³

ЛЮБОВ. Не думай, що я нічого не розумію.¹⁶⁴

На сі слова входить мати Ореста збоку і спиняється за трельяжем.

Що ж, іди, іди від мене на лоно природи, там, може, як-
раз знайдеш і русалку з ліліями річними в косах!

ОРЕСТ (*ледве стримуючись*). Ну, Люба, се вже щось таке, чого я зовсім не розумію. Се не похоже на тебе, я навіть не змагаюсь.

ЛЮБОВ (*іронічно*). Ах, яка лагідність голубина! (*Раптом заходить ся істеричним плачем і кидається в хату.*)

Орест хоче бігти за Любою.

ГРУЇЧЕВА (*зупає*). Оресте!

ОРЕСТ (*спиняється*). Я зараз, мамо, пожди. (*Хоче йти за Любою*).¹⁶⁵

ВИХІД ІХ

Орест і пані Груїчева.

ГРУЇЧЕВА (*виходить на веранду, бере Ореста за руку*). Ні, Оресте, пожди, ти мусиш вислухати мене.

ОРЕСТ. Мамо, якраз ти вибрала невластивий час для розмов, я тепер не в такому настрою.

ГРУЇЧЕВА. Нема часу вибрати настроїв. Прости, я буду без передмов. Слухай, твої відносини до Люби дуже не тішать мене.¹⁶⁶

ОРЕСТ. Що ти бачиш лихого в нашій приязні?

ГРУЇЧЕВА. Слово приязнь тут не підходить; між друзями не буває таких сцен, як от тільки що була. Що казати, усі вважають вас все одно що зарученими, мені вже не раз натякали на се.¹⁶⁷ А тим часом ти сам знаєш, що се не до ладу. Ти мусиш подумати про се і не заводити справи далеко, а розійтись, поки є час.

ОРЕСТ. Чого ж розійтись?

ГРУЇЧЕВА. А який же, по-твоему, виход! Хіба ж краще дражнити її і себе? Так же довго тривати не може, се фальшиво і тяжко, гра в якусь надземну любов пристала хіба підліткам, і я ніколи не повірю, щоб Люба була справді такою наївною, як вона з себе удає, їй не 16 літ!¹⁶⁸ Вона просто дуже зручно розлічила всі ходи.

ОРЕСТ. Мамо, я прошу тебе не говорити так про Любу, інакше я не можу розмовляти далі.

ГРУЇЧЕВА. Будь ласка, без цензури,¹⁶⁹ я маю право вимовляти свої думки і не добирати стілю для рідного сина. Ну, а чим же ти об'ясняєш те, що вона тримає тебе коло себе, мов на ретязі, тримає, як павук.¹⁷⁰

ОРЕСТ. Ну, се ще хто його зна, хто кого більше тримає.

ГРУЇЧЕВА. Звісно, вона тебе. Що з того, що вона не зветься твоєю жінкою? Так найкраще, всі права і ні одного обов'язку!

ОРЕСТ. Мамо, ти сама собі перечиш. Се навіть проти всякої логіки!

ГРУЇЧЕВА. А де ж у вас логіка? Високі теорії, нова мораль!.. Добра мораль, зав'язати світ людині. Ні, не буде сього, я не дам тебе на поталу сій *demi-vierge*,^{1,171} сьому вампірові.¹⁷² Ти мусиш покинути її.

ОРЕСТ. Сього не буде. Ніколи, ніколи, скоріш я життя покину. Ти не маєш права вимагати сього.

ГРУЇЧЕВА. Оресте! Я маю право на тебе. Я тебе викохала, виростила, тобі все життя віддала. Нема такої жертви, якої я б для тебе не принесла.

ОРЕСТ. Я від тебе ніколи ніяких жертв не просив і тепер не прошу, а ти хочеш відібрати від мене життя, моє щастя, се просто егоїзм, насильство.¹⁷³

ГРУЇЧЕВА. Оресте, Оресте, дитино моя! Що ти говориш, я ж для тебе на все готова! Женись, покинь мене, роби, що хочеш, тільки не губи себе. Хіба ж ти не знаєш, що ти утопиш себе, коли оженишся з нею? Її ж мати божевільна була...

ОРЕСТ. Яке мені діло до її матері?¹⁷⁴

ГРУЇЧЕВА. О нещастя мое, невже ж ти візьмеш за себе сю божевільну!

З вікна чутно розпачливий крик Люби.

ОРЕСТ. Так, я візьму її або сам збожеволю, коли ти того хочеш.

¹ Напівдівчина (фр.).

Раптово йде геть, мати хапає його за руку, він вириває і кидається до будинку праворуч.

Груїчева. Оресте, Оресте!

Орест входить в двері.

Боже мій, Боже! (Виходить, схопивши голову руками.)

ВИХІД X

Орест і Любов.

Любов (вибігає на веранду, одною рукою тримається за голову, другою одвертає од себе Ореста). Лиши мене, лиши мене, все скінчено, я виїду, ми більше не побачимось. Твоя мати має рацію, ти не повинен брати якоїсь божевільної!

Орест. Люба, прости їй, се просто заздрість материнська, вона не звикла ділити мене ні з ким, потім вона побачить, яке щастя ти мені даси, і перша попросить у тебе пробачення.

Любов. Ні, ні, вона правду казала.¹⁷⁵ Я вампір, я п'ю з тебе кров.¹⁷⁶

Орест. Доле моя, що ти говориш, ти просто розстроена сьогодні, заспокойся. Забудь ти сю нещасну розмову, що тобі до того! я ж тебе люблю, як і перше, ні, більше, ніж перше!

Любов (плаче, припавши до колони). О наша блакїтна квітка, що з нею сталось!

Орест. Не жалуй, що сталось, мусїло статись, будем брати те, що дає життя.

Любов. Не можу, не маю права.

Орест. Право! Я знаю тїлько одно право, право на щастя! А яке ж ти маєш право віддавати мене в жертву якїйсь фантазїї, якїйсь фїкцїї. Ти ж знаєш, що, кидаючи мене, ти губиш мене з тїлом і з душею, у мене нічого не зостанеться в життї без тебе.

Любов (пересилює себе, перестає плакати, кладе йому руку на плече). Ні, коханий, не кажи сього, у тебе зостанеться твїй талан.

ОРЕСТ. Він загине без тебе, бо ти моя муза, ти моя поезія. Я тепер нічого не пишу, бо я не маю думок в голові, окрім одної, що ти не моя і що я не можу так жити... Ти хочеш загубити навіки мене мою славу і все, що я міг би створити, бо я чую в собі вогонь, він міг би дива створити, але ти хочеш вгасити його.¹⁷⁷ Що ж, нехай гасне, мені тепер нічого не жаль...

ЛЮБОВ. Оресте, — о, як мені тяжко се говорити! — ти молодий, ти можеш пережити, забути се все, знайдеш собі кращу.

ОРЕСТ (здіймає різко голос). Не ображай мене, я не хочу терпіти сього! Кращої від тебе нема на світі, а хоч би й була, то мені її не треба. О, якби ти мене любила так, як я тебе!..

ЛЮБОВ. Оресте, ти знаєш, що я люблю тебе, що я тільки тебе на світі кохаю.

ОРЕСТ. Не вірю, хто любить, той не віддасть лютого в жертву мертвій теорії, мріям кабінетним.

ЛЮБОВ (подається до нього, але затримується з жахом). А що, коли се не мрії?

ОРЕСТ. Дарма! з тобою я на все готовий.¹⁷⁸ Все, все ділитиму з тобою...

ЛЮБОВ. Навіть божевілля...

ОРЕСТ. Так. Все! Тільки будь моя! скажи? моя? (Обіймає її.)¹⁷⁹

ЛЮБОВ (замираючим голосом). Твоя... (Мліє, опускається і падає з його обіймів додолу, як нежива.)

ОРЕСТ (припадає до неї). Люба, Люба, що з тобою? Ах, вона мов нежива. Я її убив. Люба, Люба, прокинися.

ЛЮБОВ (прокидається після млости). Ах, оце я й лежу? (Схоплюється жваво і легко. До Ореста.) Ти нащо мене долі кинув, бач, який!

ОРЕСТ. Тобі краще, серденько? Що тобі, Люба?

ЛЮБОВ. Ех, що там! Мені так добре, так добре, ніколи ще не було так добре.¹⁸⁰ Я така щаслива! (Кидається йому [на шию].) І ти щасливий, правда?

ОРЕСТ. Правда, мое щастя, моя зоре!¹⁸¹ Коли ж ми вже будемо навіки вкупі? Коли ти назовеш мене дружиною привселюдно?

ЛЮБОВ. Ходім! (Бере його за руку.)

ОРЕСТ. Куди?

ЛЮБОВ. До церкви.

ОРЕСТ (трохи злякано). Чого?

ЛЮБОВ. До вінця.

ОРЕСТ. Ні, мила, не жартуй, скажи! Люба, чи до жартів тепер?¹⁸²

ЛЮБОВ. Які там жарти? нас уже давно ждуть... Ах, стрівай, я ж не вбрана, се нічого, я зараз, хвилиночку, хвилиночку... (Біжить на веранду, спиняється, обертається і посилає Орестові скілька поцілунків рукою.) Вмить, мое кохання!.. Тьотя Ліпа, тьотя Ліпа, де моя біла сукня?¹⁸³ (Зникає в дверях.)

ОРЕСТ. Люба, що з тобою?¹⁸⁴ (Біжить до дверей.)

Люба раптово тріснула дверима і замкнула їх. Чутно її голос: «Тобі не можна, жених не повинен бути в хаті, поки молода вбірається!» Орест стукається в двері, йому ніхто не одчиняє. Він біжить до будинку ліворуч.

Сергій Петрович!¹⁸⁵ Олександра Вікторівна! Хто-небудь, на Бога! ратуйте, допоможіть! (Вбігає в двері, згодом вибігає знов.) Нігде нікого! О Господи! (Знов кидається до будинку праворуч і стукається, далі забігає за будинок, і звідти чутно, як він стукає.)

ВИХІД XI

Любов в білому пеньюарі з розп[ущеним] волоссям, в руках шляпа-амазонка¹⁸⁶ з довгим вуалем. Олімпіада Івановна за нею перелякана, сама не своя.

Олімпіада Івановна. Любочко, годі, годі! Ах, що з тобою?

ЛЮБОВ. Білого не знайшла, все одно, тепер і чорне в моді. (Одриває вуаль од шляпи, рве квітки і вкупі з вуалем чепляє їх на голову собі.) З живими оригінальніше буде!

ВИХІД XII

Саня, Милевський, Орест, [Олімпіада Івановна і Любов].

САНЯ (побачивши Любу, стала здивована). Що се таке?

ОРЕСТ (до Милевського). Де лікарь, де лікарь, скоріше.

Саня хапає чоловіка за руку.

Любов. Я вже готова.¹⁸⁷ Тільки роль виучу, по весіллі мій дебют.
(Іде на веранду, звідти деклямує монолог Джульєтти.)¹⁸⁸

Летіте вчвал, ви, румаки огнисті,
До Фебових палат; такий візник,
Як Фаетон, хай вас жене на захід,
Хай миттю вас покрие хмарна ніч.
Спусти запону щільну, гречна нічко,
Ходи, матроно, в простих чорних шатах.
Прийди! Прийди, Ромео, ти мій день вночі,
Бо ти лежатимеш на крилах ночі,
Як перший сніг на ворона крилі...
О мій Ромео!

(Кидається обіймати Ореста, він хапає її за руки.) Ходім, ходім, пора! Ай, пусти мені руки! Геть, я сама тебе не хочу, лютий, бери собі Саню! (Виривається, біжить до Сані, бере її за плечі і пхає до Ореста.) Цілуйтесь!

Саня. Ой, ратуйте! (Біжить у свій дім і з гуком замикає двері.)

Любов (до Милевського). Як се я досі не бачила, що у вас такі гарні вуси? (Бере його за лице й повертає до себе.) Тільки шкода, що од них чорні метелики на руці застаються. Часто ваша жінка мие рученята? (Сміється.) Як ви казали: «Любов — се балеріна!» Значить, я балеріна. (Зриває з себе вуаль, має ним над головою, кидає і ловить квітки, танцюючи шпарко вколо, немов вальса. Пробігаючи біля Ореста, умисне чіпляє його вуалем, Орест хоче затримати її, вона зручно ухилиється і збігає на веранду.)

Милевський (до Олімпіади Івановни). Може б, їй дати що для заспокоєння¹⁸⁹ нервів? Я принесу капель. (Виходить.)

ВИХІД XIII

Ті ж без Милевського [і Сані]. Лікарь входить справа. Олімпіада Івановна кидається до нього, показує на Любу, мімічна розмова між ними.

Любов. А, Яков Григорович! Ставайте тут! (Показує на місце перед сходами на веранду.) Я з вас намалюю Гіппократа, Сократа, а ви, тьотя Ліпа, будете Ксантіппа!¹⁹⁰ Ха-ха-ха, не хочете! (Бере велику кість, шпарко маже нею по дощечці, потім кидає скриньку на землю, барви і кісті розсипаються.)¹⁹¹ Пісок пристане, буде добрий ґрунт, а то Крицький каже, що у мене ґрунту нема. А я йому казала, що я Жанна д'Арк. (З величним жестом.) «Горітиме святая оріфлама!»¹⁹²

ЛІКАРЬ (підходить до неї, бере за руку). Любов Олександровна, як ви тепер маєтесь? ви ранком скаржились, що у вас голова болить? — а тепер вам краще?

Любов (весело). О Боже мій! І тут болить, і тут, і тут! (Показує на голову, на руки, шпарким і тремтячим рухом пробігає руками по всьому тілі.) Але се нічого, nur ein kranker Mensch ist Mensch!^I Ідіть собі спати, я вас не держу.

ЛІКАРЬ (до Олімпіади Івановни). Ідіть приготуйте холодну ванну.

Олімпіада Івановна виходить.

Любов. Ай, змова! Отруїть мене хочять, кажуть, я божевільна! (Кричить і плаче.)

ОРЕСТ (до Люби). Любочко!

Любов (штовха його). Іди! (Біжить до лікаря і шепче йому на вухо.) Я йому не вірю, у нього mania grandiosa,^{II} він думає, що він Данте, ха-ха-ха... Ах, всі вони! А от я йому на злість. Слухайте:

В синім морі тануть золоті хмаринки,
В небі ні зоринки,
Над водою в'ється ластівочка швидко,

^I Тільки хворий — людина (з нім.).

^{II} Манія величі (фр.).

Вже її не видко.
Серце кришталеве, золоте кохання,
Дарма залицяння.

(Дивиться зальотно на Ореста, той закриває лице руками.) Ха-ха-ха! *jalousie d'artiste*.^I (Раптом обіймає й цілує лікаря.) Чому ви не женитесь, Яків Григорович? вам би треба жіночку молоденьку, гарненьку. (Лічить йому волосся на голові.) Один, два, три, чотирі, є більше, ніж у Бісмарка!¹⁹³ Вони думають, що я (торкає себе пальцем по лобі), я завжди була така, так веселіше, от я вам розкажу. (Говорить жваво з веселим, але напруженим виразом лиця, немов згадає чи ловить нитку ідей. Тон рішучий, переконуючий, дедалі все швидше говорить.) Я була душею товариства, а потім вони всі так співали, співали, ні, правда, грали, ні, зовсім не те, я їм розказала одну дуже смішну історію, *quand on n'a rien, on ne saurait son bien...*^{II} а вони зажурились. У нас же факірів¹⁹⁴ немає, Джаггернаут¹⁹⁵ в Індії, се просто все одно, що пташка, вона і летить, вони кажуть — метелик, ну, вогонь же пече, риба може мовчати, а любити не всякий уміє...¹⁹⁶ Дивіться, он летюча рибка! Ану, хто швидше! (Біжить швидко до річки.)

Орест переймає і ловить її за талію. Олімпіада Івановна входить на половині її монолога. Олімпіада Івановна риде, лікарь захожується коло неї.¹⁹⁷

Любов (плече в долоні). Я виграла, я виграла! о щастя!

Орест. Люба, Люба! ратуйте, та що ж се таке?

Любов (тихо, понизивши голос, здивовано). Ти не даєш мені зловити щастя?

ЗАВІСА.

^I Заздрощі митця (фр.).

^{II} Коли нічого не мають, то не знатимуть свого блага (фр.).

Дія 4^{ТА}

Хата, які звичайне бувають на російських курортах, як, наприклад, в Ялті, окрім звичайної дачної постанови, на авансцені зліва стоїть chaise-longue;¹ ліжка немає, хата, як видно, не спальня, а ніби сальон. Праворуч двері в кімнату Люби, на середній стіні двері до виходу, ліворуч теж двері, але вони не одчиняються.

ВИХІД I

Олімпіада Івановна сама, стоїть біля правих дверей, притулившись до одвірка, немов прислухається до розмови, що за дверима. Чутно за дверима тургання стільця, чийсь голос: «Мое шанування!» — і Любин теж: «До побачення, доктор!» Олімпіада Івановна шпарко відступає від дверей і подається на супротивний кінець хати.

ВИХІД II

[Олімпіада Івановна і ПСІХІАТР.] Виходить молодий доктор, псіхіатр, двері за ним зачиняються.

Олімпіада Івановна (тихо). Ну, що, доктор?

ПСІХІАТР (теж тихо, взагалі вся розмова ведеться ввізголоса).

Нічого особливого, тільки все-таки осторога не вадить!

Олімпіада Івановна. Як же се, доктор?

ПСІХІАТР. Найбільше стерегтися шкودливих впливів, нервних роздражнень, прикростів.

Олімпіада Івановна. Та де ж од них сховаєшся? Любочка така чутлива! Правда, тепер вона тихіша, спокійніша стала, ніж давніше. Отак тільки часом розплачеться, розсердиться, а потім нічого, знов спокійна.

ПСІХІАТР (до себе). Ну, сей спокій...

Олімпіада Івановна. Що ви кажете?

¹ Шезлонг (англ.).

ПСІХІАТР. Нічого. Я хтів сказати, що невеличкі розривки теж були б корисні. (Усміхається.) Ми не коруємо нудотою.

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. Та аби вона хтіла, я їй не буду перечити. Коли вона все каже, що втомлена, нічого не хоче. А сьогодні, — я оце вас попросила прийти, — щось на голову скаржилась, так, каже...

ПСІХІАТР. Знаю, вона мені казала... (Задумавсь.) Ви кажете, рік минув?

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. Так, сливе.

ПСІХІАТР. Ви казали, що се у неї недовго було?

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. Так, з місяць, і минуло одразу, як рукою зняло.

ПСІХІАТР. І більш не було рецідівів?¹⁹⁸

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. Як-то?

ПСІХІАТР. Часом буває... вертається... періодічно...

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. О, що ви, не дай Господи!

ПСІХІАТР. Що ж, знаєте, обачність ніколи не вадить, ми, лікарі, завжди приймаємо на увагу навіть найгірші можливості.

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. Що ж треба робити?

ПСІХІАТР. Поки що все те саме,¹⁹⁹ як я сказав. Якщо безсоння і біль голови не уступить перед бромом, тоді попробуем морфій...

ВИХІД ІІІ

[Олімпіада Івановна, псіхіатр і Любов.] На остатні слова входить Любов, кидає підозріваючий погляд на тітку і доктора. При її вході вони починають голосно говорити.

ПСІХІАТР (до тітки говорить, відступаючи до дверей). Так ви нагляднете, щоб ваша небога брала купілі регулярно і щоб увечері пізно не засижувалась.

ОЛІМПІАДА ІВАНОВНА. Гаразд, я вже догляну, аби тільки слухала.

ПСІХІАТР. Головно, не треба читати на ніч. Тоді, сподіваюсь, і безсоння мине. Ну, моє вшанування ще раз.

(Кланяється обом паням, Люба мовчки відклоняється. Доктор зникає в середніх дверях.)

Олімпіада Івановна (йому вслід). Бувайте здорові!

ВИХІД IV

Олімпіада Івановна і Любов. За стіною з-за лівих дверей хтось починає грати гами.²⁰⁰

Любов. Ах, сії гами. Тьотя Ліпа! підіть попросіть тую пані, щоб перестала грати, я не можу сього чути.

Олімпіада Івановна. Але ж, Любочко, вона вже й так скаржиться, що ми не даєм їй займатись музикою.

Любов. Нехай грає тоді, як мене нема дома.

Олімпіада Івановна. Ти тепер так рідко виходиш...

Любов. А що ж, я повинна задля неї увесь день на сонці пектись? А врешті, нехай тарабанить, що ж, все одно вже.

Олімпіада Івановна. Ну, ну, не сердься, я піду, попрошу її.

Повинна ж вона розуміти, що у людини голова болить.
(Виходить.)

Любов (услід їй). Приходьте скоріш, я не хочу сама zostаватись.

Незабаром гами утихають.

ВИХІД V

Любов сама, [потім Надежда Петровна біля вікна.]

Любов (бере книжку зі стола, сідає в chaise-longue, пробує читати, але незабаром безсило опускає руку, і книжка падає дотолу. Люба не звертає на те уваги). Ах, нічого не розумію! дурна стала!

Од вікна чутно голос: «Любов Олександровна! Ви дома?», і з'являється жіноча фігура. Любов встає і подається до вікна.

Любов. Дома, зайдіть, будьте ласкаві, Надежда Петровна!

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Ні, Любов Олександровна, не можу, оце веду своїх малих на пісок. (Гукає, одвернувшись од вікна.)

Маня, Коля, куди ж ви? пождіть! (До Любові.) Я зайшла, думаю, може, ви з нами, підтримаєте мені компанію.

Любов. Сьогодні ні, Надежда Петровна, ви вже мені вибачте, розкисла щось.

Надежда Петровна. Ет, пусте! се від спеки. От візьміть лишень ваші причандали та, може, якого етюда намалюєте, а я вам почитаю.

Любов. Не йде у мене тепер малювання. Стратила снагу. Не знаю, десь і барви²⁰¹ запропастились.

Надежда Петровна. Ну, се вже вам гріх так нехтувати свої таланти.

Любов. Які там таланти? у мене їх і зроду не було.

Надежда Петровна. Годі, годі! униженіє паче гордості! я вже од вашої тіточки довідалась, що ви співаєте, та тільки такі недобрі, що нам не хочете свій хист показати.

Любов. Тьотя Ліпа згадала торішній сніг. Elles étaient belles les neiges d'antan.^{1,202}

Надежда Петровна. Ви сьогодні на ліву ногу встали, Любов Олександровна. Ось ходім, справді.

Любов. Ну, добре, я, може, згодом прийду. Все ж таки перодягтись треба б.

Надежда Петровна. Так я вас чекатиму біля нашої купальні. Діти, а де ви? (Одступає від вікна.)

ВИХІД VI

Олімпіада Івановна вертається.

Любов (бере стілець, ставить його біля chaise-longue, а сама сідає в chaise-longue). Сядьте біля мене, тіточко.

Олімпіада Івановна сідає.

Слухайте, нащо ви кликали доктора?

¹ Вони були прекрасні [, як] торішній сніг (фр.).

Олімпіада Івановна (збентежено). Я, Любочко, не кликала його, він сам прийшов. Ми зустрілись...

Любов. Ах, тьотя Ліпа! хоч я й дурна тепер, та ще не до кінця, і мене не так легко одурити.

Олімпіада Івановна (опустивши очі). Та хто ж тебе дурить?

Любов. Не соромтесь, я знаю, у вас добрі заміри: блаженна ложь...²⁰³ Тільки шкода, користи мало. Я знаю, що коли діло до морфію доходить, то вже кепська справа.

Олімпіада Івановна. То тобі причулося!

Любов. Що причулося? Ну, от і проговорились. Ех, конспіратор з вас!.. Та Бог з вами, простіть, нащо я, справді, мучу вас? Я вам уже й так обридла.

Олімпіада Івановна. Гріх тобі таке казати. (Одвертається.)

Любов (бере її за руку, притягує до себе і цілує). Ні, тіточко, люба, я жартую.

Олімпіада Івановна. Жарти твої!..

Любов. Такі ж, як і я сама, — дурні. Ну, годі, не гнівайтесь, я знаю, що ви мене любите. (Цілує її руку, тітка цілує її в голову. Потім Любов склоняє голову тітці до плеча, та гладить її волосся.) А тільки краще б ви мене не любили, тоді б я могла собі піти...

Олімпіада Івановна. Куди, Любо?

Любов. Та зовсім геть, із світа.

Олімпіада Івановна. Не кажи сього...

Любов (підводить голову і одкидається на спинку крісла).²⁰⁴ Як ви думаєте, тьотя Ліпа, для чого люде мусять жити?

Олімпіада Івановна. Як для чого? Ну, просто, для життя.

Любов. А коли життя нема, тоді як?

Олімпіада Івановна. Як би ж се могло бути? Життя нема тоді, коли людина умре, а поки вона живе...

Любов. О, якби завжді було так! А то часто єсть людина на світі і можна подумати, що вона живе, а в ній вже давно нема життя.

Олімпіада Івановна. То тільки так здається, Любо.

Любов. Здається... може, що й здається, але тоді воно, значить, так і єсть.

Олімпіада Івановна. Як се?

Любов. Наприклад, коли кому здається, що він щасливий, то він, значить, справді щасливий. І я раз була щаслива, така щаслива... Нащо мені перебили се щастя... Ах, що я дурниці говорю? Хіба се можна перебити, чи одвернути? Се фатум, се мойра! *(Раптово встає і закриває лице руками.)*

Олімпіада Івановна. Що тобі, Любочко?

Любов. Ах, нічого, я згадала... Коли б ви знали, як мені часом буває сором при сих спогадах, просто хоч крізь землю провалитись!.. О, невже, невже знов?..

Олімпіада Івановна. Не думай про се, ну, що там згадувати. Воно собі минуло, ну, й цур йому, тому нещастю.

Любов. Нещастя... все нещастя... А коли ж буде щастя... Ах, тіточко!.. Ну, годі, я знов вас розстроїла. Не вважайте, се так, голова болить, от і видумую... *(Мовчить який час.)* Знаєте, що я вас попрошу? Достаньте мені мій альбом, з фотографіями. Він там, на дні скрині.

Олімпіада Івановна. Що се тобі здумалось?

Любов. Ну, так, я вас прошу!

[Олімпіада Іванівна виходить,] Люба сама, співає уривками «Posa la mano»... обриває, «Ой місяцю» — обриває, махає рукою, прислоняється до вікна.

ВИХІД VII

[Любов і Олімпіада Івановна входять.] Олімпіада Івановна несе альбом. Люба бере його в руки, але не розкриває.

Любов. Спасибі, тіточко. Ага, я забула вам сказати. Тут ще раніше приходила Надежда Петровна, кликала мене з собою на берег. Приготуйте, будьте ласкаві, мої річі до купілю, то я, може, піду хутко — вже пора.

Олімпіада Івановна виходить.

Вихід VIII

Любов сама. Розкриває альбом, знаходить одну карточку, дивиться на неї якусь хвилину, підперши голову руками, потім витягає фотографію з альбома і читає з другого боку напис.

Любов (тихим голосом і тремтячим). «Моїй Беатріче»... (Знов припадає до стола головою і тихо плаче, витягнувши руку з карточкою вздовж стола.)

За вікном чути голос Милевського, його самого не видно: «Par- don, madame, дозвольте спитати, чи тут живе m-lle¹ Гощинська?» Жіночий голос відповідає: «Тут, ось її двері».

Люба встає, швидко втирає очі, поправляє волосся і подається до дверей одчиняти, одчиняє, на порозі з'являється Милевський.

Вихід IX

[Любов і Милевський.]

Милевський. Здоровенькі, Любов Олександровна, ну, насилу знайшов вас на сьому олімпі!

Любов. Звідки се ви, Сергій Петрович, наче з неба впали.

Милевський. Та все одно, що з неба — з моря, а воно тепер зовсім як небо — чудове!

Любов сідає біля стола, Милевський теж.

Любов. Значить, недавно приїхали?

Милевський. Сьогодні рано.

Любов. І Саня, звичайне, з вами?

(Милевський киває головою, що так.)

Любов. Чому ж вона сюди не прийшла? Боїться мене?

Милевський. Отакої, Бог з вами! Втомилась, море втомило. До того ж, треба було знайти вас.

Любов. А як же ви знайшли? Звідки ви довідались мого адресу?

¹ Вибачте, пані... панна (фр.).

Милевський. Зострівся якось із Крицьким, він мені сказав. Він, здається, був єдиним щасливим, що отримував листи од вас.

Любов. Не багато і він отримував... Ну, що ж, довго ви мене шукали?

Милевський. Довгенько блукати прийшлося би Сані. Чимало, а сьогодні ще така спека, от вона й послала перше мене на розвідки, на те й чоловіки, щоб жінки не трудились даремне.

Любов. О, то чоловіча роль невдячна, коли так!

Милевський. Ні, чого ж? сама лицарська роль, обороняти слабших, служити своїй дамі, зате вона обороняє нас від найнебезпечніших ворогів — від нас самих, вона вносить в наше життя спокій, рівновагу, сталість, певність.²⁰⁵

Любов. От як? у вас же були теорії не такі старосвітські, більше в стилі *fin de siècle*.²⁰⁶

Милевський. Що ж, Любов Олександровна, *tempora mutantur...*¹ не кінчаю, бо се банально. А щодо теорій взагалі, то теорія завжди служить підбрехачем для практики, нічого не доказує і ні до чого не обов'язує.

Любов. Легко жити таким людям на світі, як ви.

Милевський. Ба, я й не скаржусь на долю, *nous sommes des bons amis*.¹¹

Любов. Як я бачу, то, властиве, ви дуже мало змінились від тієї пори, як ми з вами бачились.

Милевський. А чого ж би мав так уже в корінь змінитись? Не так-то вже й довгий час минув.

Любов. Так, се правда... мені все здається, що се так давно було...²⁰⁷ Ну, що ж там нового у нас за сей час?

Милевський. Та дещо єсть: нове товариство заснувалось, клуб велосипедистів. Зимою у нас було маленьке драматичне коло склалось,²⁰⁸ були спектаклі і не без тріумфів... Запрошували мидо себе Ореста Михайловича, тавін несхотів.²⁰⁹

¹ Часи міняються [і ми міняємось з ними] (лат.).

¹¹ Ми хороші друзі (фр.).

Любов. Чому?

Милевський. Не знаю, одмовлявся слабістю, воно правда, що він таки нездоровий був уже й тоді...

Любов. А що ж з ним тепер?

Милевський. Невже він вам нічого не писав?

Любов. Ми не переписуємось.²¹⁰ (Глянула на Милевського тривожним, нетерплячим поглядом.) А що з ним?

Милевський. Та все нерви... Видно, для нього сей рік дорого обійшовся. Оце був я у нього перед виїздом, застав його зовсім у поганому стані, ходить не може, нейрїт,²¹¹ чї нервовий паралїч, і з серцем нелад.

Любов (раптово встає, стискає руки, подається на авансцену, так, що стає до Милевського плечима). Що ж кажуть лікарї?

Милевський. Як завждї при нервних хворобах, ні те ні се. Переутомлення²¹²— се тепер модне слово, і скрізь його тичуть, — ну, заборонили писати...

Любов. Заборонили писати! Се варварство, а не корування.

Милевський. Та він, може, й так не писав би, справді, він дуже слабїй. Та врештї, от, може, хутко сами його побачите, лікарї в Крим посилають.

Любов. Я не побачу його.

Милевський. Чому? (Любов мовчить.) Простїть, Любов Олександровна, я не люблю мїшатись у чужї справи, але на правах приятеля скажу: менї здається, ви занадто раптово увірвали нитку.

Любов. Менї нічого бїльш не зоставалось.

Милевський. Але слїд було подумати про те, як се на інших одїб'ється.

Любов. Мене нїхто не просив зостатись,²¹³ навпаки, менї здавалось...

Милевський. Як бачите, ви помилялись... врештї, простїть мене, се все була фатальна помилка, се одразу можна було бачити. Коли люде хотять поставити себе поза реальною дїйсністю...

Любов. Не трудно бути пророком заднїм числом.

Милевський. Знов помиляєтесь і на сей раз умисне—я не раз пробував остерігати і вас, і Ореста Михайловича, але стрівав завжди таку різку одсіч...

Любов. Остерігали! Невже ви думаете, що можна остерегти кого-небудь жартиками та каламбурами? Остерігали! Я за все своє життя ні від кого не чула поважної, щирої, дружньої остороги. А тепер... о, тепер знайдеться багато друзів, що киватимуть головою та примовлятимуть: а ми ж казали!..

Милевський. Ви несправедливі до своїх друзів, Любов Олександровна. Врешті, се завжди так буває, що людина старається скласти на кого іншого усю свою вину...

Любов (здержано, ворожо). Вину? Хто ж, по-вашому, винен у сій, як ви кажете, фатальній помилці?²¹⁴ (Милевський мовчить, тільки дивиться на неї.) Ви мовчите, але я бачу вашу думку. Ми обоє винні, ніхто в світі не винен. О, ви герої! раді кидати громи з свого мняккого кубельця на тих, кому доля ніякого притулку не дала! Ви мене остерігали? Чому ж ви не зняли з мене божевілля? Хіба дорікання помагають? (Іронічно.) О, ви, чулий, гуманний приятель! Чому ж ви мене не уб'єте? Боїтесь барви крові? Біле убійство легче, менше одваги потребує! (Гнівню, здійнявши голос.) Ідіть від мене краще, не ставайте між нами, нещастя заразливе. Ідіть, ідіть в свій рай, не грайте ролі архангела-карателя, хваліть Бога, що дав вам усі земні блага, просіть його ласки й надалі.²¹⁵ Ідіть, ідіть, вас дружина чекає, ідіть же!

Милевський (глянувши на неї). Ви проганяєте мене? Простіть, я ніяк не сподівався, що ви так приймете...

Любов (різко махнувши рукою). Ах, все одно! Можете вважати мене божевільною і на тім заспокоїтись! (Одвертається від нього.)

Милевський. Бувайте здорові, до побачення! Може, згодом застану вас в ліпшому настрої. (Швидко виходить.)

Любов. Чого їм треба від мене, чого? (Раптово ридає.)²¹⁶

ВИХІД Х

Любов і Олімпіада Івановна вбігає з бокових дверей, кидається до Люби.

Олімпіада Івановна. Любочко, серце моє, що з тобою, що він тобі сказав?

Любов (ридаючи у неї на плечі). Ах, тьотя, які люде подлі, низькі!.. їм же все одно, хоч би я пропала... моралі показують... І ще після такої звістки!..

Олімпіада Івановна. Якої, Любочко, якої звістки?

Любов. Він слабий, він гине, через мене.

Олімпіада Івановна. Хто, хто?

Любов. Ах, він, Орест!

Олімпіада Івановна. Та, може, сьому неправда.

Любов. Ні, правда. Сей і прийшов умисне, щоб подивитись, як видержу роль. (Спазматично ридає.)

За вікном голос: «Вам письмо!» У вікно хтось кидає листа, він падає додолу.

Олімпіада Івановна. Годі, годі, не плач, ну, не варт сього той Милевський, ну, цур йому проклятому. Він завжди бреше. Заспокойся... Он тобі лист.

Любов. Лист? (Біжить і здимає лист, дивиться на конверт, потім шпарко розпечатує.)

Олімпіада Івановна. Від кого се? невже?..

Любов. Ні, се від Крицького. (Читає.)

Олімпіада Івановна. Що він тобі пише?

Любов. А, як завжди, якісь недомовки. (Читає, раптом сміється полуістерично.) І сей туди ж, докоряє! зрадили, бачите, його надії! хто ж просив надіятись! Я ж йому писала: поставте наді мною хрест! Чого ж йому ще треба? (Рве листа і кидає його додолу.)

Олімпіада Івановна (бере її за талію). Любочко, ти б пішла одпочила, у тебе ж голова болить.

Любов. Ви боїтесь?

Олімпіада Івановна. Бог з тобою, серденько. Я тільки бачу, що вони тебе розстроїли, вибили з нервів. Іди, голубочко, уже й лікарство пора пити, і купатись пора йти, я вже все приготувала.

Любов (апатично). Ну, гаразд... (Поволі виходить у праві двері до своєї хати.)

Олімпіада Івановна зітхає і хитає головою, збирається і собі йти з хати, але в цю хвилину одчиняються двері, і входить пані Груїч.

ВИХІД ХІ

[Олімпіада Івановна, пані Груїчева, потім Любов.]

Груїчева. Чі тут живе? (Бачить Олімпіаду Івановну і не кінчає фрази.)

Якийсь час обидві жінки дивляться одна на одну.

Олімпіада Івановна. Мар'я Захаровна, ви прийшли...

Груїчева. Мені треба Любов Олександровну бачити. Вона дома?

Олімпіада Івановна (тихо). Я вас прошу, не тепер, потім, тепер вона не може вийти до вас.²¹⁷

Груїчева (голосно). Мені кінчене треба її бачити, я не піду звідси, поки не побачу її.

Олімпіада Івановна. Ради Бога...

На порозі правих дверей з'являється Люба, бліда, очі опущені.

Люба, нащо ти? Мар'я Захаровна вибачить, Мар'я Захаровна, я вас...

Любов. Чого ви, тьотя Ліпа! Коли Мар'я Захаровна прийшла до нас в гості, то ми повинні...

Груїчева. Я прийшла до вас не в гості, Любов Олександровна!..

Любов. Тим більше. Що я повинна зробити для вас?

Олімпіада Івановна. Люба...

Груїчева. Я б хотіла без свідків.

Любов. Тьотя Ліпа, вийдіть, зробіть се для мене.²¹⁸ (Торкає їй плече, немов віддаляє.) Я мушу, инакше не можна.
Олімпіада Івановна. Вона її замучить... (Виходить, опустили голову.)²¹⁹

ВИХІД XII

[Любов і пані Груїчева.]

Любов підходить до пані Груїчевої близько, але руки вони собі не подають.

Груїчева. Я прийшла, просити вас...

Любов. Щоб я виїхала звідси? Будьте певні, я се зроблю.

Груїчева. Ні, ви не вгадали. Мій син прислав мене просити вас прийти до нього.

Любов. Прийти до нього? Ні, се неможливо. Я зважила, що ми більше не побачимось... (зміненим голосом) ніколи.

Груїчева. Ви зважили! А подумали ви, чого коштує ваша звага Орестові?

Любов. Я думала, багато думала.²²⁰ Мені здавалось, що иншого виходу нема, і мені ніхто не вказував на инший виход. Мені здавалось, що мій виїзд не дуже зажурив його.

Груїчева. Звідки ж ви се знали? Хіба він вам про се писав?

Любов. Власне, він мені нічого не писав. Я раніш бачила сама. Я зрозуміла, що все скінчено. Чого я маю йти тепер?²²¹

Груїчева. Щоб потішити його, ну, коли хочете, щоб забавити його просто.

Любов. Потішити його я не можу, а служити забавкою не хочу.

Груїчева. Ах, який холодний, гордий тон. Звести людину з розуму, витягти з неї здоров'я, а потім грати ображену королеву!..

Любов. Мар'я Захаровна, ви не знаєте, чого мені стоїть²²² сей тон, ви не маєте права так говорити зі мною!

Груїчева. Права? а яке ви мали право зводити з ума мого сина, одібрати у мене мою дитину?

Любов. Я нікого не зводила з ума, сама тільки сходила.

Груїчева. Я не знаю, хто був гірше божевільний, чи ви, під час вашої слабости, чи Орест після вашого виїзду.

Любов. Що ж я в сьому винна? Я навіть не знала нічого.²²³

Груїчева. Що ви винні? ви можете ще питати? Ви знали все наперед і грали якусь божевільну гру, ставили на карту щастя, життя Ореста. Ви труїли його щодня, щогодини, а потім кинули його отруеного на моїх руках, а сами пішли собі геть, просто рішили справу! І ви ще смієте питаєте, що ви з того винні?

Любов. Чого ж я одна винна? Нащо шукати якоїсь вини? Хіба од сього легче? Сам Орест казав...²²⁴

Груїчева. Що мені до того, що мені до вашої філософії? Моя дитина гине, горить на вогні, я бачу, як він тане день за днем! (Плаче.) О дитино моя, нема ж у мене сина!

Любов. На Бога, скажіть мені, що з ним? Я ж нічого не знаю. Я готова збожеволіти од сього всього. Що ж там? На Бога!

Груїчева. Ах, що з ним?! Серце йому щохвилини може розірватись, сам він без руху, без влади, він мучиться так тяжко... (Знов ридає.) О, коли б у вас було серце, якби ви не були каменем!..²²⁵

Любов. Але що ж я можу порадити йому, що? Якби можна було його врятувати, я на все готова...

Груїчева. Ідіть до нього.

Любов. Ви ж сами кажете, що я для нього отрута.²²⁶

Груїчева. Так, отрута, отрута! Я знаю се і все-таки требую, щоб ви йшли до нього. Адже ж я вприскую йому, коли він мучиться, морфій, даю строфант,²²⁷ щоб врятувати його серце хоч на хвилину, власними руками даю йому отруту, і тепер власними руками, силою готова повести вас до нього. У мене вже нема волі, нема сили, я все йому роблю, що він хоче, і знаю, що се його згуба. Він казав, щоб я без вас не верталась! Ідіть до нього, ідіть, благаю вас.²²⁸

Любов (хитає головою, що не піде). Я можу вбити сим... я дала слово... він сам не хтів... не можу.

Груїчева (падає перед нею на коліна). Я вас ненавижу, я вас убити хотіла б, але я все зроблю для вас, тільки ідіть! ідіть до нього.²²⁹

Любов простягає до неї руки, хоче здійснити її, вона ловить руки і цілує їх.

Ідіть, коли у вас є серце, він умірає.

Любов. Бог з вами, що ви? Ну, я не знаю, я піду, я не можу, я збожеволю, я іду, зараз іду. (Одною рукою береться за голову, другою старається підвести Мар'ю Захаровну.)

Олімпіада Івановна вбігає.

ВИХІД XIII

[Ті ж і Олімпіада Івановна.]

Олімпіада Івановна (до пані Груїчевої). Де у вас совість, де у вас серце? Хіба ви не бачите, що ви з нею робите?

Груїчева (встає, трохи опам'яталась). Я хочу тільки, щоб вона обіцяла прийти.

Олімпіада Івановна. Гетьте звідси, а то я закричу на поміч.

Любов (автоматично). Я прийду, прийду.

Груїчева. Ми живем в отелі «Россія»,²³⁰ пам'ятайте. Ми будемо ждати! (Виходить.)

ВИХІД XIV

[Ті ж без пані Груїчевої.]

Олімпіада Івановна з гуком зачиняє двері на гак.

Люба тим часом опускається додолу, сідає, упірається одною рукою в долівку, другою тре собі лоб²³¹ і похитується немов машинально.

Олімпіада Івановна. Любо, ти плачеш? що тобі?

Любов (убитим голосом). Я не плачу, я не можу плакати... Що ж мені робити? що робити?..²³²

ЗАВІСА.

Дія 5^{та}

Там же, на курорті. Великий балкон, з нього вид на море і на набережне узгір'я. На балконі, ближче до стіни дому, сидить Орест на великому кріслі з коліщатами, біля нього столик з лікарствами, там лежать книжки, газети.

Вихід I

Орест сам, знебулий, слабий; виражає нетерплячку в лиці і в руках, то бере з столика газету або книжку, то знов кидає, часом додолу, пробує здійняти на локтях над кріслом, щоб глянути на дорогу, але не може і в безсиллі опускається. Все оце триває недовго, не більш одної-двох хвилин.

Орест виражає нетерплячку, перше сам, дуже недовго, потім [з'являється] Острожин; ще більше метушиться, ніж раніше, рухи ще більш несамовиті.²³³ Орест при його з'явленні робить прикрий рух, але Острожин сього не завважає, підбігає і трясє Орестові руку.

Острожин (*вбігає раптово на балкон*). Ах, Орест Михайлович!
Здумайте собі, — насилу вас найшов!

Орест. Вибачайте, мені болить...

Острожин. А, я й забув, простіть! Тоді на пристані ми якось розрізнилися, я навіть не знав, куди ви заїхали, так було досадно! Аж ось оце зустрів вашу паніматку і довідався од неї...

Орест. Де ви зустріли мою матір?

Острожин. А там, на тій улиці, що йде близько церкви... Вона розшукувала якусь свою знайому і натрапила на мою домівку. Щасливий випадок! А то ризикував зостатись тут зовсім без товариства, а для нас, людей столичних, се просто смерть...

Орест. Хіба у вас не буває потреби утікти від всякого товариства?

Острожин. Буває, буває, але на хвилину, а потім ні, тягне! Ми отруєні, ми не можемо жити без гашішу.²³⁴

ОРЕСТ (безуважно). Без гашішу?

Острожин. Так, так, я називаю се гашішем, отой «обмін думок» так званий, отой калейдоскоп вражінь, ідей, змагання розуму і почуття, що ми зємо інтелігентним життям. Я приїхав сюди коруватись від нього, і вже мені його бракує.

ОРЕСТ (так же безучастно). Тоді що ж? вертайтесь...

Острожин. Ні, ні, треба трохи поправити машину. Ми, журналісти, в повному значінні сього слова, машини. Робота нелюдська, рух несамовитий, тим часом одна шруба зломиться— і все пропало.

ОРЕСТ. Коли пропало, то вже не поправиш...

Острожин. Як ви можете так спокійно? Се ж значить здати себе в архів!

ОРЕСТ. В архів, то й в архів.

Острожин. Добре вам се говорити, коли ви «именинник сезона»!

ОРЕСТ. Я?

Острожин. Авжеж, ваша драма...

ОРЕСТ. Я вже про неї забув...

Острожин. Як? її недавно ставили у нас, і для літнього сезона се нечуваний поспіх. Та що там, ви сами, либонь, знаєте...

ОРЕСТ. Звідки маю знати? Я не був на постановці.²³⁵

Острожин. Ну, ну, не вдавайте з себе невинятка. Рецензію Літери,²³⁶ не бійсь, читали?

ОРЕСТ (зовсім безуважно). Якої літери?

Острожин. Ах ти, Господи! Ну, що ви мене морочите? Та в нашій же газеті! Невже не читали?

ОРЕСТ. Ні, щось не трапилась.²³⁷

Острожин. Орест Михайлович, не спокушайте долі, вона не любить, коли нею нехтують її фаворіти.

ОРЕСТ. Я ніяк не належу до її фаворітів.

Острожин. Ну, се вже просто гріх так говорити! Такий молодий, в такий короткий час завоювали собі таке становище в літературі...

ОРЕСТ. А ви думаєте, що сього вже досить для того, щоб уважати себе фаворітом долі?

Острожин. Та змилюйтесь! чі один же цілий вік клацає зубами даремне, а ви одразу такий шматок урвали...

ОРЕСТ. Не завидуйте, більше не урву.

Острожин. Я завидую? Ні, серйозно, се ви або жартуете зомною, або просто переутомлення винне... Вам пророчать блискучу прийдешність. Ось послухайте, — в наші часи не часто чуєш такий хвалебний тон. (Виймає з кишені згорнену скілька раз газету і розгортає її.)

Орест тим часом старається здійснитись на поручатах і глянути на вулицю.

Острожин (читає). «На днях наш молодий драматург подарував нам...»²³⁸

ОРЕСТ (сливе непритомно). Вибачайте, приступ невралгії. Не можу, простіть.

Острожин (встає). Що вам? Помогти що-небудь?

ОРЕСТ. Ні, ні, так пройде. Тільки... я не можу... я мушу зостатись сам... гострий припадок...²³⁹

Острожин. Так я пізніше зайду... А газету покинуть вам?

ОРЕСТ (киває раз головою і простягає йому руку). Вибачайте... До побачення.

Острожин. До побачення. Ех, ми! інваліди цивілізації!²⁴⁰ (Виходить.)

ВИХІД II

Орест сам, далі приходять пані Груїчева.

ОРЕСТ. Ти сама? (З глухим стогоном закриває лице руками.)

Груїчева. Заспокойся...

ОРЕСТ (перебиває її з гострим жалем в голосі). Се вічне «заспокойся!» Одберуть щастя, життя, а потім: «заспокойся».

Хутко заспокоюсь, будь певна!

Груїчева. Ні, Оресте, вона прийде, вона обіцяла прийти.

ОРЕСТ. Прийде?! коли? чому не прийшла з тобою? чому ти її не привела? Я ж казав: не вертайся без неї! А тепер... ах, ні, вона не прийде, не прийде... Ах, чом ти її не привела?

ГРУЇЧЕВА. Вона не могла зараз іти, не вбрана була...

ОРЕСТ. Не вірю! Хіба вона могла б думати про якісь там убрання тепер.²⁴¹ Ні, я знаю, вона не схотіла, і я сього вартий! О, та проклята хвилина, коли я згодився, щоб вона їхала сама, проклятий той час, коли я послухав тебе! Я не пішов тоді за нею, тепер вона не хоче йти за мною. Що ж, мамо, ти повинна радіти сьому! Тепер всьому кінець... Вона не хоче мене бачити...

ГРУЇЧЕВА. Вона не могла зараз піти.

ОРЕСТ. Чому?

ГРУЇЧЕВА. Вона не зовсім здорова.

ОРЕСТ. Що ти кажеш?²⁴² Вона знов... (Раптом заходитьсь риданням.)

ГРУЇЧЕВА. Оресте, Бог з тобою, ні, ні, зовсім ні, просто так, трохи голова боліла, трошки нездужає.

ОРЕСТ. Вона прийшла б, якби так, ах, не кажи мені! О, нащо я тебе послав? Ти їй наговорила, я вже знаю. І як я не подумав, що ти ж її ненавидиш?! Що ти їй казала?

ГРУЇЧЕВА. Те, що ти просив, щоб вона прийшла.

ОРЕСТ (дивиться на матір проникливо). Те, що я просив? і не довікала їй, не проклинала?

МАТИ (спустила очі).

ОРЕСТ. Так, так, не говори, я знаю. І звідки у тебе ся дика ненависть, ся нелюдська жорстокість? Все тобі мало! Убити хочеться! Що вона тобі зробила?

ГРУЇЧЕВА. Що вона мені зробила, Оресте? Вона одібрала у мене...

ОРЕСТ. Годі!.. «одібрала у мене»... «у мене»... от в чім діло... «Мій син, мій Орест, моя власність, хто сміє займати його!» Ну що ж, от маєш тепер сюю власність, приковану, прибиту міцно, [тепер її ніхто не займає, втішайся.

ГРУЇЧЕВА. Оресте, зглянься наді мною! (Закривається руками.)

ОРЕСТ (здвигає нетерпляче плечима). Ах, ну, годі, ну, прости мене, я не знаю, що говорю... Я не можу бачити твоїх сліз! (Стогне.)

ГРУЇЧЕВА (підходить до нього, обіймає і пригортає його голову). Годі, мій синочку, годі, дитино моя, нічого, нічого, може, знов усе гаразд буде, заспокойся тільки, біднее моє, любее дитя! (Сідає коло нього на стільці.)

ОРЕСТ (одкидається на спинку крісла). Мамочко, принеси мені морфію!..

ГРУЇЧЕВА. Як можна, дитя моє, так часто?

ОРЕСТ. Коли ж я так мучуся!

ГРУЇЧЕВА. Ну, пожди, от вона зараз прийде. (Відходить до перил балкона, дивиться в просторінь.)

ОРЕСТ. Мамо, підкоти мене до перил, я хочу дивитись на дорогу, звідси нічого не видно.

Груїчева підкочує його до того місця, де сама тільки що стояла.

ОРЕСТ. Де мій бінокль? мамо, дай мені бінокля.

ГРУЇЧЕВА (іде до столика, бере бінокль). Ось він. (Подає Орестові.)

ОРЕСТ (дивиться). Здається... вона... іде, іде! (Кидає бінокля.)
Мамо, іди звідси, вона зараз буде тут.]²⁴³

ГРУЇЧЕВА. Оресте, позволь мені зостатись, я боюсь за тебе, я буду тихо стояти, не втручатимусь.

ОРЕСТ (рішуче, нервно). Ні, ні, лиши мене...

Груїчева подається до виходу, але спиняється, оглядається. Орест схопився за груди.

ГРУЇЧЕВА. Оресте, я тобі приготую строфанту. (Береться за пляшечку.)

Всю хвилину на дверях з'являється Любов. Орест глянув на неї, робить розпачливо нетерплячий жест матері, та становить строфант знов на столик і подається знов до дверей.

(До Люби.) Пам'ятайте, що він слабий!

Любов нічого не відповідає, робить кроків два вперед, дивиться на Ореста, що поривається здійснитись їй назустріч, але не може і опускається, закривши очі рукою. Мати виходить.

ВИХІД III

Орест і Любов.

Під час сеї сцени Люба веде себе наполовину непритомно, то з проблисками притомности повної, то з приступами отуманеного настрою.

Любов (входить, спиняється в дверях, і, глянувши на Ореста, закриває лице руками). Боже мій!

ОРЕСТ. Люба, ти прийшла... ходи ближче...

ЛЮБОВ (підходить ближче). Що... з вами?

ОРЕСТ. «З вами»! Люба, я й так покараний, пожалуй мене. Не картай...

ЛЮБОВ. Я не картаю... Я не повинна була приходять... Але я не могла... Мене картали... (Хитається, на лиці вираз муки, але без сліз.)

ОРЕСТ. Хто? Моя мати вразила тебе? Ти не хотіла йти до мене? Що мені зробити, щоб ти простила мене? Люба, єдина моя, не плач! Я життям готов спокутувати ту хвилину, коли я нібито по волі розстався з тобою. Я ніколи того не хотів, Люба, невже ти не віриш?

ЛЮБОВ (одвертається, здавленим голосом). Оресте, як я гляну на тебе, такий ти нещасний... О, нащо я прийшла сюди? Вона правду казала, я твоя отрута! Але даремне готує строфант проти мене, я піду, не буду труїти... (Наміряється відійти, але спиняється, Орест хапає її за руку.)

ОРЕСТ. Ні, на Бога! Що ж се за фатум? Знов моя мати між нами? Люба, забудь про неї, не думай, я тисячу раз зрікаюся її і слів її. Ти, ти отрута? Хто може се сказати? Та тільки ж ти й поратуєш мене. Моя слабкість, мое нещастя мине, зникне раптом, тільки скажи мені слово, одно слово!

ЛЮБОВ (під час, як він говорить, старається заспокоїтись, далі визволяє свою руку і говорить, стримуючи сльози і нервово

тремтіння). Оресте, ні, пізно вже, все було скінчено, так треба було... Колись ми були друзі, пожалуймо ж тепер... (Уриває.)²⁴⁴

ОРЕСТ. Так, пожалуймо один одного, пожалуй же ти мене. За що ж я гину марне, зовсім марне. Я не взяв нічого від життя, я так не дамся. Я хочу щастя!

ЛЮБОВ. Щастя! Ти кажеш, щастя? Де ж воно? Ох, Оресте, Оресте! Як ти не бачиш того, що ми згоріли, обоє згоріли? Де ж тут щастя, коли життя вже немає? Нащо сее все, навіть що? Все одно, вже ніщо, ніщо, ніщо не допоможе! (Стає на коліна, притуляється до рук Ореста.) Оресте, Оресте, друже мій бідний, друже мій безталанний, за що ми гинемо, за що я тебе згубила? (Ридає.)

ОРЕСТ. Люба, Люба, ти мене з ума зведеш.

ЛЮБОВ (встає). Так, правда... Ах! прощай!.. (Поривається йти. Орест знов затримує.)

ОРЕСТ. Ні, ні, я сам не знаю, що кажу, я не можу бачити сліз, я тоді сам себе не тямлю.

ЛЮБОВ (сумно й суворо). Я вже не плачу.

ОРЕСТ. Нема чого плакати, доле моя. Ти прийшла, ми знов укупи, і я люблю тебе, як перше, ніщо не загинуло, все вернеться, як було колись...

ЛЮБОВ. Ти все віриш в дива...

ОРЕСТ. Вір і ти! Люба, молодість робить дива, я видужаю, я се чую. І ти не думай про лихе. Тоді було таке щастя, воно зрушило тебе, нерви не витримали, я сам теж не тямив себе тоді. Більше страх вигадав, ніж справді було хвороби. Подумай тільки, подумай, чи варто ж калічити своє життя через якусь легку нервову хворобу...

ЛЮБОВ. Легку, ти кажеш?..

ОРЕСТ. Та не варт про се й говорити, справді. Ми будемо жити спокійно, тихо, і все загоїться. Я не допущу нікому турбувати тебе. Я глядітиму тебе так, що і вігрові не дам повіяти на тебе.²⁴⁵ Ти ж мое щастя єдине, ти мое все. Подумай же, чи я можу без тебе жити? Зваж сама, чи можем ми різно розійтись, чи могла б ти сама зректися мене

і нашого щастя? Нащо ж гинути, коли можна жити, і жити щасливо? Я не вірю, що все пропало, і ти не віриш, тільки так говориш — правда? Я знаю, так. Ціле життя перед нами...²⁴⁶ Коли я буду щасливим, я знов оживу душею, я знаю, я чую, що мій вогонь прокинеться знову, і ти побачиш, які лаври я складу тобі до ніг, бо все те буде твоє, і сам я, і слава моя... Яке се буде життя! Подумай, Люба.

Любов (жестом наказує, щоб замовк). Годі! Ти отуманюєш мене. Жити так трудно і страшно... я не хочу жити. Не всякий має право жити...²⁴⁷ Ти кажеш, думати, ох, думати... (Проводить рукою по чолі.)

ОРЕСТ. Се ж так просто, ти тільки забудь...

Любов (сідає на кріслі, на бильці, схиляє голову на спинку близько голови Ореста, одною рукою обіймає його. Говорить тихим упалим голосом, немов у полусні). Чекай, Оресте, пожди, любий, допоможи мені думати, у мене думок нема... мені здається, що се вже раз було... мені снилось, що я була щаслива, дуже щаслива, я була з тобою і розказувала тобі своє життя, а потім прокинулась і бачу... ні, я не знаю, може, се тепер сон, скажи? ах, се так тяжко... Я хочу добре пригадати, як се було... Я думаю, що се знов буде так. (Тривожно.) Що тоді, Оресте? (Щільнім обіймає його, здригнулась.)

ОРЕСТ (тихо, але з жагою).²⁴⁸ Все одно, що б не сталось, ми не розлучимось. Не думай нічого...

Любов. Так, не треба, я потім буду думати, тепер втомилась... Тихо, зовсім тихо, так... (Закриває очі і затихає.)

ОРЕСТ (цілує їй руки, потім груди, плечи, обличчя, не зважаючи, що вона сливе без пам'яті). Не думай нічого, не треба, я люблю тебе і любитиму завжді. Нехай загину, все одно, хай серце розірветься — од щастя, не од горя. З тобою на все готов... Ти будеш моєю дружиною і будеш жити, як інші, краще, краще, ніж інші.²⁴⁹ Ти будеш щаслива, щаслива, щаслива...

Любов (раптом підводить голову). Щаслива, а... а божевілля?

ОРЕСТ (жахнувся, але зараз оправивсь і ще палкіше заговорив).
Дарма, я перейму його від тебе і все-таки буду щасливий, бо я так хочу.

ЛЮБОВ (в екстазі).²⁵⁰ І я так хочу. Досить уже горя. Навіщо жертви?²⁵¹ Я рада, що ми загинем! Тепер не треба думати, не треба зрікатись? Я жити хочу востаннє, ми ще не жили, ще не жили! Ох, як я тебе кохаю! (Пригортається міцно.)
Бери мене, я твоя, тільки тебе кохаю і не боюсь нічого. Про все дарма! Ах!.. Я так тебе люблю, тільки тебе! (Цілує в нестямі.) Більше нікого (починає говорити між поцілунками, мов непритомна), більше нікого нема на світі; ми самі, удвох, і я твоя, уся твоя, уся...(Притулилася міцно і мов заніміла.) Ти мало любиш, ти мусиш, мусиш... умерти і я мушу тебе любити, бо я твоя, твоя! (Змінивши тон шпарко, гостро.) Вставай, Оресте! (Сама встає.)

ОРЕСТ (пробує встати, але скрикує від болю і опускається). Ой!
ЛЮБОВ (сміється раптом). Ха-ха-ха. Хороша пара до вінця!.. (Уриває сміх, підходить до Ореста, нахиляється над ним. Трівожно.) Оресте, глянь мені в очі!

ОРЕСТ (глянув, жажнувся, закрив собі очі руками).

ЛЮБОВ (стрепенула його за руку). Тобі страшно? Не бійся! Я знаю, я страшна, але нічого... а що зо мною було? я про все забула, а тепер я все пригадала... Тільки не треба жажатись, не треба плакати, я все поправлю, поки ще можу. (Іде до столика, бере строфант у пляшечці і наливає в чарку.)²⁵²

ОРЕСТ. Що ти робиш! (Силкується встати.)

ЛЮБОВ. Так треба! (Випиває.) Тепер уже не бійся, нічого не буде.

ОРЕСТ (робить зусилля, встає і нерівним, ненатурально швидким кроком біжить до Люби, та заточується). Що ти зробила? ратуйте! хто там? Мамо! ратуйте!

ЛЮБОВ (падає). Мовчи... і ти мусиш за мною... Беатріче твоя... квітка... троянда блакитна... так треба... (Вмірає.)

ВИХІД ІV

Ті ж і Мати.

Груїчева (вбігає). Оресте, дитино моя, що з тобою?

ОРЕСТ (припадає до Люби). Нежива? Ратуйте, ратуйте! Мамо, мамо, дивись, вона жива? Ні, ні, не дише...

Груїчева. Що се сталося.

ОРЕСТ. Отруїлась. Ти поставила отруту.

Груїчева. Оресте, Оресте, що ти говориш, встань, заспокойся. Може, вона зомліла? (Бере Любину руку.)

ОРЕСТ (одпихає матір від Люби). Не чіпай, ти її ненавидиш. (Припадає до Люби, плаче.)

Груїчева. Дитино моя, пожалуй себе, зглянься надо мною!

ОРЕСТ. Покинь мене, мені нікого не жаль, я піду за нею. Нащо мені жити?

Затихає в німому жалю. Мати заломлює над ним руки.²⁵³

ЗАВІСА.

31 авгу́ста 1896 року. Колодяжне

ПРОЩАННЯ

В хаті мол[одого] хлопця. Дівчина в гостях, його мила, не коханка, не заручена, — мила.

На столі великий портрет,²⁵⁴ прикраш[ений] квітками, портрет гарної молоді дівчини, не тої, що в гостях.

Ніжна сцена.

Хлопець. Ти все-таки смутна, ой, яка ти смутна.

Дівчина. Я? ні! Дивись, справді, ні.

Хлопець. Ти усміх[аєшся], але все ж бачу, що ти смутна.

Дівчина. Тобі здається. Чого ж би я мала бути смутна?

Хлопець. Не знаю. Тільки мені здається, що ти от-от почнеш говорити оті свої речі, що я так не люблю слухати.

Дівчина (безтямно). Які речі?

Хлопець. Ти знаєш... ну, що ніби ти мусиш збайдужіти мені колись...

Дівчина (спокійно). Ні я не буду сього казати, ти ж мені се заборонив назавжди.

Хлопець. Тільки через те, що я заборонив?

Дівчина (ховає лице у його на грудях). Я не буду сього казати, ніколи не буду.

Хлопець. Ти в мене віриш?

Дівчина. Я вірю тобі.

Стук в двері; пара розходитьсь. Приносять листа. Хлопець читає. Дівчина ходить по хаті, спиняється перед портретом й довго дивиться на нього. Хлопець ховає листа з усміхом, і див[иться] в простір задуманий.

Дівчина. Скажи, де в тебе мій портрет?

Хлопець (пок[азує] на шуфляду в столі). Тут.

Дівчина. Ти його ніколи не становиш на столі?

Хлопець. Ні.

Дівчина. Чому? Він оправлений.

Хлопець. Не ставлю через те, що боюсь профанації. Там є твій напис. Ти пам'ятаєш, що ти мені написала?

Дівчина. Так.

Хлопець (ц[ілує] її руку). Не кожні очі гідні читати той напис. Якби мій найліпший друг дозволив собі якийсь жарт про тебе, я б його скинув зо сходів.

Дівчина. А ти не можеш ручити за своїх друзів?

Хлопець. Н-не за всіх... Тобі се дивно, що я можу звати друзями людей, за яких я не можу ручити? Але ж...

Дівчина. Мені нічого не дивно. — Можна спитати, від кого то лист?

Хлопець (показує на порт[рет]). Від неї.

Дівчина. А хто вона така?

Хлопець. Моя тов[аришка] з дитячих літ.

Дівчина. Се я бачу,²⁵⁵ тут написано: «другові дит[ячих] літ на добрий спомин». Але хто вона взагалі, не тільки для тебе?

Хлопець. Взагалі?.. ну, недавно укінчена гімназистка, дочка директора гімназії в N, де я учився... а більш... та се і все її «громадське становисько».

Дівчина. Вона цікава дівчина?

Хлопець. Як тобі сказати? Я, власне, мало її знаю, ми літ п'ять не бачились. Тоді, як ми розстались, вона була підлітком «невдячного віку», а тепер, оце літом, зострівся з нею, ледве пізнав:²⁵⁶ доросла панна.

Дівчина. І гарна до того!

Хлопець. Тобі її вродя подобається?

Дівчина (див[иться] пильно на порт[рет]). Вона дуже гарна... Вона багато молодша від тебе?

Хлопець. На п'ять літ.

Дівчина. Якраз настільки, наскільки я від тебе старша.

Хлопець. Чого ти се сказала?

Дівчина. Хіба ж се неправда?

Хлопець. Так що, як правда?

Дівчина. Нічого. Правда, та й годі, чому ж про се не можна говорити?

Хлопець. А нащо ж конечне говорити?
Дівчина. Так можна сказати про всяку розмову.
Хлопець. Ні, не про всяку. От про ту, що в нас була вчора, сього не можна сказати.
Дівчина. Я не пам'ятаю, про що ми вчора говорили.
Хлопець. Про заручини.²⁵⁷ І я знов скажу...
Дівчина. Ні, годі, годі, не кажи нічого, не треба... Нащо ти тепер так часто говориш про се? Адже сам колись казав, що ти проти усяких пут і кайданів.
Хлопець. Се ж не кайдани.
Дівчина. Все одно, — нащо ж я маю тебе в'язати?
Хлопець. Тільки мене? а себе?
Дівчина. Я й так твоя.
Хлопець. А я хіба ні?
Дівчина. Я сього не кажу... Слухай... що я хтіла казати? Твоя мама дуже пестила тебе малим?
Хлопець. Дуже.
Дівчина. Ти був щасливою дитиною?
Хлопець. О, так, дуже.
Дівчина. Однак ти ріс одинаком, все-таки се смутно, яось самотно.
Хлопець. У мене завжді було товариство дитяче.
Дівчина (на порт[рет]). Вона належала до того тов[ариства]?
Хлопець. Так, тільки трохи пізніше, я був у гімн[азії], як ми пізнались. Вона була тоді таким смішним, завжді кудлатим дівчатком, — «куколка з льону»²⁵⁸ — дражнили ми її.
Дівчина. А вона плакала.
Хлопець. Не завжді, потім звикла. А тепер, як то завжді буває, їй навіть приємно спогадувать ті Kinderspiele,¹ навіть от у сьому листі підписалася «колишня куколка з льону».
Дівчина. Але ж тепер вона не подібна до куколки з льону?
Хлопець. Ну... тепер вона доросла панна!
Дівчина. Однак ти все зо сміхом про неї, чі так всім друзям дитячих літ від тебе така шана?

¹ Дитячі ігри (нім.)

Хлопець (споважнів). Ні, властиве, я її зовсім шаную, се так собі жарти на спогад Kinderspiele. Вона дівчина добра, — наскільки я міг завважити, бо вона така соромлива, правдива мімоза,²⁵⁹ до неї страшно доторкнутись, щоб не вразити.

Дівчина. Ти взагалі боїшся вразити.

Хлопець. Боюся? Ні, тільки не люблю сього робити тому, хто на се не заслужив.

Дівчина. А хто заслужив?..

Хлопець. ...хай сам на себе жалує.

Дівчина. Я завжді тільки на себе жалую.

Хлопець. Чого ти зараз все приміряєш до себе? Се, знаєш, не-гарна звичайка.

Дівчина. Звичайка егоїстів?

Хлопець. Се ти сказала, а не я.

Дівчина. Та вже ж, що я сказала... Врешті поганих звичайок у мене багато, ти се признав сам.

Хлопець. Я признав? Коли?

Дівчина. В різні хвилини, не то, щоб усе заразом.

Хлопець. Ти якось дивно настроєна сьогодні. Чіпляєшся до слів...

Дівчина. До якого ж я слова вчепилась? Скоріш до факта, ніж до слова.

Хлопець. Я давно завважив, що ти не можеш знести навіть найдальшого натяку на твої вади.

Дівчина. Може, се значить, що я їх надто глибоко й боляче почувую, ті свої вади.

Хлопець. З сього вихід був би простий.

Дівчина. А власне?

Хлопець. Поправитись від них.

Дівчина. Справді, се дуже просто.

Хлопець. Хіба ж ні?

Дівчина. Я хіба сказала, що ні?

Хлопець. Ти не сказала, але...

Дівчина. Але що? (Дивиться йому в очі).

Хлопець. Ну, от знов сей погляд, сей погляд.

Дівчина (закрив[ає] очі).

Хлопець. Чого ти закрила очі? Тобі недобре?

Дівчина. Ні, так, тобі ж не подобався мій погляд.

Хлопець. Як тобі не сором? (Ц[ілує] її в закр[иті] очі, вона усміх[ається] тремтячими устами.) Не то що не подоб[ається], а тільки ти наче душу наскрізь пробиваєш тим поглядом, до самого дна.

Дівчина. А се неприємно?

Хлопець. Се томить. Не можна ж вічно на сповіді бути? Чому ти не відносишся просто до того, що тобі життя дає? Нащо ти мучиш себе тим пригляданням та допитуванням?

Дівчина. Хіба ж я про що допитуюсь?

Хлопець. Не словами допитуєшся, а поглядами і... всім. Ні, справді, ти даремне мучиш себе.

Дівчина. Коли я тільки себе мучу, то се ще не біда. Чі, може, я мучу не тільки себе?²⁶⁰

Хлопець (мовчить).

Дівчина (хотіла щось сказати, але втрималась). Дай мені свою руку. (Хлопець дає, вона притул[ається] до руки і тихим, рівним, монотонним голосом говорить.) Ти дуже добрий, ти стільки терпиш від мене.

Хлопець. Ну, годі, годі...

Дівчина. Ні, ні, нічого. Я хочу сказати, що я не буду мучити тебе, а в нагороду за минуле я тобі обіцяю, що я не буду допитуватись ні про що. Коли побачу, що ти вже перестав мене любити...

Хлопець. От, знов!..

Дівчина (утримує його руку). Ні, ні, я не про те... я тоді обіцяю тобі не допитуватись ні про що, я се побачу сама і мовчки піді собі геть.

Хлопець. Що ти маєш на думці?

Дівчина. Нічого, тільки те, що кажу.

Хлопець. Ну, нащо ж ти се кажеш?

Дівчина. На всякий випадок...(Змін[ює] т[он].) Так було говорить моя мама, даючи мені парасоля на гулянку. Ти

пам'ятаєш того великого чорного парасоля, як ми, бувало, під ним удвох від дощу ховались! Я не хутко навчилась ховатись під парасолем. Малою, бувало, завжди змокну, як хлющ, хоч би там не знати який парасоль був у руках. Та й тепер, тільки дякуючи тобі, я могла ратуватись від зливи.

Хлопець. Се дивно, дивлячись на тебе, не сказав би, що ти така безпорадна.

Дівчина. О, я часом буваю дуже безпорадна, зовсім безпорадна. Мені тоді здається, що нема нікого в цілім світі, хто б поратував мене.

Хлопець. Се, либонь, тобі здавалось давно, тоді, як ти ще не знала мене?

Дівчина. Так, часом здавалось...

Хлопець. Скажи... ти... ти раніш знала кохання?

Дівчина. Ти сам тільки що казав, що не можна бути вічно на сповіді.

Хлопець. Ну, я не буду питать, коли тобі се прикро... А знаєш, бувають часом такі душі, сказав би — прозорі, що їх і сповідати не треба, їх і так видно наскрізь. І наскільки я завважив, у таких людей з прозорими душами бувають не ясні, сірі чи блакитні очі, а темні, карі або чорні. Правда, цікаве з'явисько?

Дівчина. Та чі так воно справді?

Хлопець. По моїх спостереженнях так.

Дівчина. А які очі у сеї дівчини? (*Портр[ет].*)

Хлопець. У неї карі і власне підходять під мою теорію, — вона нічого не може скрити.

Дівчина. А ти ж казав, — вона така міміза.

Хлопець. То ж власне! Зараз видно, що її доторкає до живого і через що власне. У неї все якось дуже просто і щиро виходить, до її подій зовсім не треба ніяких слів пояснення.

Дівчина. І вона завжди була така?

Хлопець. Завжди, скільки я знаю. Пам'ят[аю], в нашому дит[ячому] товаристві вона, було, кожную сварку чі незгоду так швидко і легко розплутає, що нам, було, аж смішно

стане, чого се ми завелися. Раз — вона ще зовсім була мала, а я був підлітком — я розсердився на неї за те, що вона сміялася з мене, коли я з дерева ввірвався (то було таки смішно, признаю тепер, хоч тоді мене дуже боліло), і я не озивався до неї три дні. Вона все похожала коло мене і соромливо всміхалась, а потім, нарешті, підійшла просто, обняла мене і так шпарко промовила:²⁶¹ «мир миром, пироги з сиром, вар[енички] в маслі, ми друж[еньки] красні, поцілуймося».²⁶²

Дівчина. І ви поціл[увалися]?

Хлопець. Авжеж.

Дівчина. І сварці був кінець?

Хлопець. Ми зараз же побігли на гойдалку в найліпшій згоді.

Дівчина. Я думаю, тільки між дітьми можлива така простота.

Хлопець. «А ще не будете, аки дѣти»...²⁶³

Дівчина. Знаю, знаю... А як ти думаєш, є така людина, що ніколи не була зовсім дитиною?

Хлопець. Може, тільки то велике нещастя.

Дівчина. Далеко краще бути дитиною довіку.

Хлопець. Так, де в чому.

Дівчина. Напр[иклад]?

Хлопець. Та нащо там ті приклади?

Дівчина. Так, правда, не треба прикладів, аналізу, нічого не треба!

Хлопець. Ти знов якась така...

Дівчина. Ні, ні, зовсім я не «якась така». Ти ж мене любиш тепер, чого ж мені ще?

Хлопець (обійм[ає]). «Мир миром?..»

Дівчина (з мукою на обл[иччі], весел[им] гол[осом]). Ми з тобою не сварились. (Випростується в його обіймах і віддаляється трохи.) Здається, хтось стукає.

Хлопець (раптово насторож[ившись]). Ні, то до сусіда.

Дівчина. Але мені вже додому пора.

Хлопець. Чого так раптом?

Дівчина. Раптом, чі поволі, а треба ж колись іти.

Хлопець. Чого так драматично: «Треба ж колись іти»...

Дівчина. Бо—треба... Ну, бувай здоров.

Хлопець. Чом не «до побачення»?

Дівчина. То по-чужому, а так більше по-народньому виходить, отже, і в пісні: «бувай здоров, несужений друже»...²⁶⁴

Хлопець. До чого се?

Дівчина. Ах ти все сьогодні до чого та до чого! Ні до чого, просто—бувай здоров.

Хлопець. Ні, до побачення. (Обійм[ає] її). Я завтра до тебе прийду.

Дівчина. Приходь.

Хлопець. І, сподіваюсь, нарешті вмовлю тебе, що краще нам заручитись.

Дівчина. Ні, ні, ні, ти про се не говори, не говори, я не хочу. Не треба, не треба, не треба. (Раптові жести. В дверях.) Прощай!²⁶⁵ (Зникає.)

Хлопець. Та слухай-бо... (Махає рукою, нахмур[юється], далі підходить і поправл[ає] квітки на порт[реті].)

ОДЕРЖИМА

I

Берег понад озером Гадаринським.²⁶⁶ Далеко на горизонті ледве мріють човни коло берега і чорніє люд, що хмарою заліг далекий берег.

МІРІАМ, «одержима духом»,²⁶⁷ в глибокій тузі блукає поміж камінням понад берегом, далі зіходить на шпиль скелі і дивиться не на берег, а в глибину пустелі, вона бачить там когось удалині.²⁶⁸

МІРІАМ.

Він там, він все сидить так нерухомо,
як те каміння, що навколо нього.

Над ним — мені здається, я те бачу, —
нависли думи хмарою важкою,
от-от з них стрілить ясна блискавиця

і цілий світ осяє.²⁶⁹ Ох, коли ж,
коли вона розіб'є темну хмару?

Хоч би мене убила блискавиця,
я прагну, прагну, щоб вона злетіла,
щоб хоч на мить чоло те просіяло.²⁷⁰

Годівлю дав юрбі, тілам і душам,
всім дав спокій, а сам у сій пустелі
пасе думок отари незчисленні.²⁷¹

Нема їм впину, а йому спочинку...

Який він самотній, Боже правий!

Невже йому не можна допомогти?

Невже він завжди буде самотній?

«Мессія прийде в славі світ судити»²⁷² —
так сказано в пророцтві, більш нічого.

І правда, й милосердя — все для світа,²⁷³

А для Мессії що? Чи тільки слава?

«Війна і звада, смерть, недуги зникнуть»,²⁷⁴

мир буде на землі і щастя в людях...»²⁷⁵
А для Мессії? — знову «слава в вишніх»?²⁷⁶
І тільки слава? О, яка ж то кара
Мессією, що світ ратує, бути!
Всім дати щастя і нещасним бути,
нещасним, так, бо вічно самотнім.
Хто міг би врятувати його самого
від самотини, від страшної слави?²⁷⁷

(Пригнічена раптовою втомою, сідає під скелею і схиляється на камінь.)

Чого ж се я слідом за ним блукаю?²⁷⁸
Чого? Сама не знаю. Певне, дух
мене сюди завів на певну згубу.
Ну, що ж! нехай! Мені тут гинуть краще,
ніж в іншому місці. Я загину тут,
я вигостила погляд у пустині,
мов соколиний зір, — все виглядала,
чи він хоч не подивиться на мене, —
не подивився і не обернувся...
Занадто вже буйна була надія!
Чого ж я сподівалась?.. я не знаю!

(Розхитуючись, як ті, що голосять на гробі, співає стиха тужливу, східну пісню, довго, без слів.)

Про се співати можна, а сказати —
слів не стає.

(Співає знов.)

Яка була юрба
за ним, як він ходив по Галілеї.²⁷⁹
І кожний встиг торкнути хоч одержу,
хоч край плаща Мессії, тільки я
торкнути не посміла, бо нічого
просить не мала в нього: ні здоров'я,
ні страви на безхліб'ї.²⁸⁰ Я не знаю,
чого я йшла з юрбою...

(Співає знов.)

Він нікому²⁸¹

не відмовляв потіхи і поради.
Кому що бракувало, він давав.

(Співає.)

А що ж мені бракує? О Мессіє,
ти, може, знаєш?!²⁸²

Незамітно для Міріам Мессія наблизився до неї з-за скелі, надійшовши з пустині, і схилювся над нею.²⁸³

МЕССІЯ.

Знаю, Міріам!

МІРІАМ (жахнулась).

Учителю!

МЕССІЯ.

Не бійся, жінко, спокій
я хочу дати тобі.²⁸⁴

МІРІАМ.

О, я не хочу,
не хочу я спокою!

МЕССІЯ (лагідно і разом суворо).

Міріам,
се дух в тобі говорить. Чом не хочеш?
Спокою прагне всякий.

МІРІАМ.

Але ти,
учителю, покинув той спокій,
що був у тебе в тихім Назареті.²⁸⁵

МЕССІЯ.

Ти дорівнятись хочеш...

МІРІАМ (з поривом).

Ні, Мессіє,
я не рівняюся до тебе, ні!
Я знаю те, що я нещасна жінка.²⁸⁶

МЕССІЯ.

Так нащо ж ти зрікаєшся спокою,
єдиної потіхи всіх нещасних?²⁸⁷

МІРІАМ (з раптовою одвагою).

Бо ти його не маєш, сине Божий!

МЕССІЯ.

Яке тобі до мене діло, жінко?²⁸⁸

МІРІАМ (знищена, збентежена, закриває лице покривалом і повертається йти геть).²⁸⁹

МЕССІЯ.

Стій, Міріам, скажи, ти в мене віриш?

МІРІАМ (не одкриває лиця).

Я вірю, що ти Божий син, Мессіє,
і всім, окрім мене, даси ратунок.

МЕССІЯ.

Усім, крім тебе, жінко?²⁹⁰

МІРІАМ.

Ти сказав.

МЕССІЯ.

Я не казав того.

МІРІАМ.

Та я те чула.

Прости, учителю, я мушу йти.

(Відступає.)

МЕССІЯ.

Куди ти йдеш?

МІРІАМ.

Не знаю. Так, на безвість.

МЕССІЯ.

Чого ж ти йдеш?

МІРІАМ.

Бо мушу йти.

МЕССІЯ.

Навіщо?

МІРІАМ.

Ти знаєш. Ти — Мессія! Я не знаю.²⁹¹

МЕССІЯ.

Зостанься тут.

МІРІАМ (мовчки спиняється).

МЕССІЯ.

Скажи мені, ти чула,
що говорив я людям?

МІРІАМ.

Так, Мессіє.

МЕССІЯ.

Ти прийняла мої слова?²⁹²

МІРІАМ.

Ніколи
я не забуду їх.

МЕССІЯ.

І вслід їх підеш?

МІРІАМ.

Вони слідом за мною підуть всюди,
волаючи: «Ти йдеш в неправу путь!»²⁹³
І, мов на жар пекучий, наступати
я буду на слова твої огнисті, —
сліди мої від них криваві будуть.

МЕССІЯ.

Уперта річ твоя, ти мов рабиня,
що знає волю пана і не слуха.
Таких рабів сувора кара жде.

МІРІАМ (*падає навколішки*).

О горе! Впала вже на мене кара,
і вже її ніхто не здіме з мене!

МЕССІЯ.

У тебе мало віри. Якби ти
хоч зерня віри мала...²⁹⁴

МІРІАМ.

О, я вірю,
без краю вірю в тебе, сине Божий,
та я не вірю в себе! я не вірю,
щоб я могла твої слова прийняти.²⁹⁵

МЕССІЯ.

Таке смирення гірше від гордині.

МІРІАМ.

О, сто раз гірше, я те добре знаю,
і з того розпач мій.

МЕССІЯ.

Ти не наводь
обмови зайвої на власну душу, —
такою чорною вона не може бути.

МІРІАМ.

О ні, учителю, вона чорніша,
ніж хата-пустка, що після пожежі
чорніє порожнечєю. Вода
твоїх речей, цілюща та живуща,
душі моєї вигоїть не може.
Вода боронить від огню живого,
згорілу ж хату дárма поливати.²⁹⁶

МЕССІЯ.

Та що тобі спалило душу, жінко?

МІРІАМ.

Не знаю: чи ненависть, чи любов.²⁹⁷

МЕССІЯ.

Ненавидиш кого ж ти?²⁹⁸

МІРІАМ.

Ворогів.

МЕССІЯ.

Своїх?

МІРІАМ.

Твоїх.

МЕССІЯ.

Я їх казав любити.²⁹⁹

МІРІАМ.

А я люблю... не їх.

МЕССІЯ.

Вони для тебе,
як і для мене, ближні.

МІРІАМ.

Але я
від них далека, наче від ехидни.

МЕССІЯ.

Вони не відають, що творять.³⁰⁰

МІРІАМ.

І ехидна
не свідомо, а всяк її розтопче,
як стріне на шляху.³⁰¹

МЕССІЯ.

Якби ехидна
могла покинути свою отруту,
вона була б не гірша від голубки.

МІРІАМ.

Але вона отрути не покине.

МЕССІЯ.

Про царство Боже на землі ти чула?

МІРІАМ.

Та я ж тепер ніде його не бачу.

МЕССІЯ.

Ти дивишся й не бачиш, маловірна.³⁰²

МІРІАМ.

О так, не бачу! світло твого духа
мене сліпить. Чим Ти мені ясніше,
тим душі ворогів мені темніші,
тим менш ехидна схожа до голубки.
Не маловірна я, занадто вірю,
і віра та мене навек погубить.
Я вірю, що ти світло, — і такого
ся темрява до себе не приймає?
Я вірю, що ти слово, — і такого
отой глухорожденний люд не чує?
Їм, може, треба іншого Мессії?
Їм, може, сина Божого не досить?

МЕССІЯ.

Вони сліпі, вони ще не прозріли,
самого слова мало їм для віри,
їм треба діла.

МІРІАМ.

Ти творив дива!

МЕССІЯ.

Творив дива ще тільки над водою;³⁰³
сього не досить, — треба крові.

МІРІАМ (з жахом).

Крові?

Чиєї крові, вчителю?

МЕССІЯ.

Моєї.

МІРІАМ.

Хай їм вона на голову впаде!

МЕССІЯ.

Не проклинай, вертається прокляття
на того, хто сказав його.

МІРІАМ.

Нехай!

Я знаю се. Я проклята на віки,
бо я любить не вмю ворогів.
О, кождий тихий усміх фарисея³⁰⁴
для мене гірш від скорпіона злого.
Мені бридка не лиш сама отрута,
як все оте гнучке, підступне тіло,
я вся тремчу, коли його побачу.
В моїх очах я чую зброї полиск,
в моїх речах я чую зброї брязкіт,
так я узброена в свою ненависть,
як вартовий коло царської брами,
що радий вихопить на кожного свій меч,
хто тільки зле замислить на владаря.³⁰⁵

МЕССІЯ.

Чи ти й мене ненавидиш так, жінко?

МІРІАМ (з докором).

Учителю!

МЕССІЯ.

Ти, може, скажеш — любиш?

МІРІАМ.

Ти се сказав.

МЕССІЯ.

Я так сказав: хто мовить,
що любить Господа, а брата ненавидить,
неправда то.³⁰⁶

МІРІАМ.

Хіба ж і той не любить,
хто душу віддає?³⁰⁷

МЕССІЯ.

Що значить, жінко,
віддати душу?

МІРІАМ.

Значить — бути готовим
загинуть за любов.

МЕССІЯ.

То се ж би звалось —
віддати тіло. В тім душі нема.

МІРІАМ.

А хто покине батька, матір, браття,³⁰⁸
все рідне, любе, все, чим жив він досі,
для иншого — невже і той не любить?

МЕССІЯ.

Хто зрікся всього, а себе не зрікся,
не любить той.

МІРІАМ.

О, Господи, якої
ти жертви хочеш?

МЕССІЯ.

Жертви я не хочу,
любоби тільки.

МІРІАМ.

Мушу всіх любити?

МЕССІЯ.

Так, всіх.

МІРІАМ.

Всіх, окрім тебе, — се можливо.³⁰⁹

Але тебе і всіх — се понад силу.

Та за що ж, за що ж маю їх любити?

МЕССІЯ.

Недовірки³¹⁰ питають тільки «за що»?

МІРІАМ.

О, як недовірки любити вміють!

як полемінь,³¹¹ палка у них любов!

МЕССІЯ.

А та любов, що я від тебе хочу,

повинна бути як сонце — всім світити.³¹²

МІРІАМ.

О, що мені робить? Немає сонця

в моїй душі. Ніч, ніч, понура ніч.³¹³

МЕССІЯ.

Ще, може, зійде сонце і для тебе.³¹⁴

МІРІАМ (з раптовою надією).³¹⁵

Учителю! чи ти мені дозволиш

пролити кров мою?

МЕССІЯ.

За кого? За людей?

МІРІАМ.

Ні, не за їх!

МЕССІЯ.

То нащо проливати

даремне кров?

МІРІАМ.

А може, не даремне?

А може, кров'ю викупить я зможу...

МЕССІЯ.

Кров без любови викупить не може.

МІРІАМ.

Якби ти хотів прийняти від мене викуп,
щоб не лилась твоя свята кров!

МЕССІЯ.

Ти хочеш викупити мене?

МІРІАМ (потакує мовчки головою).

МЕССІЯ.

Даремне!

МІРІАМ.

Нехай даремне! То позволь загинуть
хоч не за тебе, то з тобою вкупі!

МЕССІЯ.

Ваа́лові³¹⁶ дають даремні жертви,
я ж не приймаю їх.

МІРІАМ.

Мессіе!

МЕССІЯ.

Ні, для тебе

я не Мессія. Ти мене не знаєш.

(Відходить. Міріам застається в пустині сама.)

II

Гефсіманський сад.³¹⁷ Дванадцять учеників сплять непробудним сном. Мессія молиться.³¹⁸ Міріам нишком крадеться попід садовим муром, стає в найглибшій тіні, звідки їй видно Мессію в місячному світлі.

Мессія (до учеників).

Спите? не спіть! моя душа сумна
до смерти...³¹⁹

Ученики не озиваються, сплять.

МІРІАМ (до себе).

Боже! знов він одинокий,
ще гірше, ніж в пустині! Сії люде
твердіші від каміння... Он отам
лежить той ученик, що — люде кажуть —
учителю з усіх їх найдорожчий,
а спить він, як і всі, — твердіше,³²⁰ може,
бо наймолодший...

Я одна не сплю,³²¹
я вкупі з ним страждаю, тут же, поруч,
та я німа, як мур оцей, не видна,³²²
як тая тінь, так, мов я не людина,
так, наче в мене і душі нема...
Я приступлю до нього...

(Відділяється трохи з тіні, але знов ховається.)

Ні, не смію...

Він знову скаже, як тоді сказав:
«Яке тобі до мене діло, жінко?»
Що ж я йому скажу? Моя душа
тепер чорніша. Я тепер не тільки³²³
до ворогів його ненависть маю,
але й до друзів. О, до сих ще більшу!

Ви, сонне кодло! Світло опівночі
не будить вас? Вам заграва кривава
очей лінєвих не здола розплющить?
Бодай вам вічний сон наліг на груди
і зморою душив вас без кінця!
Мені сто раз від вас миліші гади,
бо в них таки, либонь, тепліша кров.

(З відразою одвертається від сонного товариства. Дивиться на Мессію, прислухається.)

Про що він молиться?

Мессія (впівголоса).

Нехай мине

ся чаша...

МІРІАМ.

Саваоф!³²⁴ чи й ся молитва
в сю ніч твого престола не досягне?
Вовкам даси ти сина на поталу?

МЕССІЯ.

Але хай буде так, як Ти бажаєш,
а не як я...

МІРІАМ.

Сам Вельзевул,³²⁵ напевне,
почув би милосердя.

МЕССІЯ (до учеників).³²⁶

Ви спитé?
Не спіть! моя душа сумна до смерти!

МІРІАМ.

Каміння у пустині відкликáлось
потрійною луною, але сі —
не обізвуться, ні, дарма надія!
Я обізвусь... Який злий дух тримає
мої слова? Учителю! Єдиний!
О світачу моїх очей! Невже ти
не бачиш, як я гину тут від туги,
від болю, від тривоги? І нічим,
нічим потішити тебе не можу!
...Я обізвусь... Ні, голосу не стане.
Коли ж і стане, дико забренить,
немов шакала голос опівночі,
бо туга стїснула за серце... Я не можу,
не можу бачити сього! Прощай!..
Ох, Міріам, ти прóклята від Бога!

(Так само незамітно для Мессії, але швидко, вибігає з саду.)

III

На Голготі.³²⁷ Ніч. Три хрести з розп'ятими, вже мертвими. Віддалік ВАРТА, інших людей нема, тільки МІРІАМ сама під хрестом МЕССІЇ.

МІРІАМ.

Він їм простив. Він їм усім простив.
Вони те чули і на віки вічні
його слова потіхою їм будуть.
А тільки я не прощена зосталась,
бо я не можу їм простити за нього.
Я всіх і все ненавижу за нього,
і ворогів, і друзів, і юрбу,
отой народ безглуздий, що кричав:
«Розпни його, розпни!»³²⁸ — і той закон
людській, що допустив невинно згинуть,
і той закон небесний, що за гріх
безумних поколінь вимагає
страждання, крові й смерті соромної
того, хто всіх любив і всім прощав.

Умер він, зражений землею й небом,
як завжди, самотній. А тепер
я тут сижу, як завжди, самотня,
даремні сльози ллю і проклинаю
все те, що він любив, і з кожним словом
все більш надію трачу на ратунок.³²⁹
І вічно, вічно буду самотня
на сьому і на тому світі. Так,
ніколи не скінчиться темна туга
і вічно буде жаль палити серце.

Тут завтра прийдуть ті прихильні, друзі,
що тричі одрікалися від нього;
і та родина, що ніколи в ньому
не бачила пророка; прийдуть, здіймуть
його з хреста, — бо вже ж він неживий³³⁰
і більше мучитись за них не може —

покроплять млявими слізьми й лагідно
спов'юють у хусти, понесуть покірно
під наглядом ворожих вояків,
сховають у печері й розійдуться.
А може, потім зйдуться до купи
тепльким словом згадувать про того,³³¹
про кого за життя так мало дбали!

Ох, як би я тепер хотіла кинуть
отрутними словами їм в обличчя,
немов гарячим приском! Хай би очі
їм випекло, ті очі безсоромні,
що сміли тут дивитися на муку
того, чийого всі не варт мизинця!

Я знаю, що якби з'явилась я,
ненавистю спотворена в обличчі,
вони жажнулись би і запитали:
«Яке тобі до всіх нас діло, жінко?»
І я на те... що я на те сказала б?
Я б мусіла мовчати, бо ненависть
не має голосу на поминках того,
хто всіх любив і всіх прощав... Ой горе!
В той час, як всі громадою зберуться
згадать того, кого я так любила,
я буду всім чужа і одинока,
не признана ніким, бо сам Мессія
не признавав мене... О сине Божий!
нехай в моїм житті все, все неправда,
та вірь мені, що я тебе любила.
Чи ти гадав, — я не зреклась себе?
Зреклась! я прокляла себе і душу,
ту душу, що не хтів прийнять Мессія
собі на жертву. Де ж ще більше горе,
як не могли віддати за друга душу?..

Темрява огортає³³² все більше гору, і хрест, і жінку під хрестом.

IV

Майдан в Єрусалимі.³³³ Перебігають люде, оглядаючись боязко, часом сходяться малими гуртами і нищечком, шпарко перемовляються по скілька слів, потім знов розходяться. МІРІАМ піввагом переходить майдан. Назустріч їй Іоганна, одна з прихильниць Мессії.

Іоганна (до МІРІАМ).

Мир, сестро, й радість!

МІРІАМ.

Радости і миру

не знаю я так само, як тебе.

Іоганна.

Прости, що зачіпаю незнайому,
але ж у нас така весела звістка.

МІРІАМ.

Що то мене обходить?

Іоганна.

Всіх обходить!

Мессія наш воскрес!³³⁴

МІРІАМ (голосно).

Воскрес? Мессія?!

Іоганна.

На Бога, сестро, тихше! ще почує
хто з люду й донесе сінедріону.³³⁵

МІРІАМ.

Ви боїтесь, коли б вам за Мессію
кров не пролити так, як він за вас
пролив свою?

Іоганна.

Проллем, як буде треба, —
тепер не час.

МІРІАМ.

Ти, жінко, чим торгуєш?³³⁶

ІОАННА.

Сказала б я, питання не до речі.

МІРІАМ.

А ти не знаєш, де тепер Мессія?
на небі, певне?

ІОАННА.

Кажуть, на землі,
між людом ходить.

МІРІАМ.

Отже, в вас надія,
що є кому і вдруге кров пролить,
як прийде знову час!

(Гірко сміється.)

А я не вірю,
щоб він воскрес, бо ви того не варті!

ІОАННА.

Він не вважав, чи вартий хто, чи ні.

МІРІАМ.

Се правда! він ніколи не вважав
на те, що з вас ніхто його не вартий.
І все-таки не вірю, що воскрес він.

ІОАННА.

Але ж він сам пророкував про те!

МІРІАМ.

Для сеї самої юрби воскреснуть?
На се, либонь, не стало б і Мессії.

ІОАННА.

Здається, помилилась я, бо ти,
Як бачу, не прихильниця його.

МІРІАМ.

Прихильних мав він досить і без мене.

Іоганна зо страхом ховається в поблизький гурток.

МІРІАМ (їй услід).

Не бійсь! не розкажу сінедріону,
бо він для мене не миліш, ніж ти,

хіба однаково ненависний.

Близько проходить старий галлеянин. Міріам звертається до нього.

Що, батьку,
чи правду кажуть, що воскрес Мессія?

СТАРИЙ.

Так правда, як і те, що він пролив
за всіх нас кров свою святу, невинну.

МІРІАМ.

Він не за всіх пролив. Неправда, значить.

СТАРИЙ.

Як не за всіх?

МІРІАМ.

За мене він ні краплі
не проливав.

СТАРИЙ.

А, ти не віриш в нього...

(Хоче й собі схватись³³⁷ у гурті.)

МІРІАМ.

Я вірю в нього!

Старий спиняється.

Вірю більш, як ти,
більш, як усі ви.

СТАРИЙ.

То приходь сьогодні
до нас на збір.

МІРІАМ (з відразою).

Щоб я до вас прийшла?!
ховатися по норах вкупі з вами?
Мені при вас нема чого робити:
у мене на чолі немає плями!

СТАРИЙ.

А в кого ж є?

МІРІАМ.

У вас, у всіх у вас!

Усі ви допустили, щоб Мессія
крівавий викуп дав за ваші душі.
І вам прийнять його було не тяжко?
Віддячилися ви, правда, хто сльозою,
хто щирою до ворогів любов'ю...

СТАРИЙ.

Він сам казав нам ворогів любити.

МІРІАМ.

А ви й зраділи! так вам безпечніше:
душа вратована та й тіло не загине!

СТАРИЙ (з *о́страхом*).

Хто ти така?

МІРІАМ.

Я? «одержима духом!»

СТАРИЙ.

Благай Мессію, щоб зцілив тебе
і визволив від того злого духа
святою силою своєї крові й тіла.³³⁸

МІРІАМ.

Щоб визволив мене ціною крові?
своєї крові? Та невже ти, діду,
гадаєш, ніби я себе ціную
дорожчою, ніж чиста кров його?
Так слухай же: чи в огняній геєнні,³³⁹
чи в темряві без краю доведеться
мені по вік віків з душею пробувати,
та радощі моєї не зруйнує
сам князь темноти, радощі від того,
що на мені не важить кров Мессії,
що він її за мене не пролив
ані краплини.

СТАРИЙ.

Як могло те статись?

МІРІАМ.

Ненависть вратувала від гріха.

СТАРИЙ.

Кого ж ненавидиш?

МІРІАМ.

Всіх вас, себе і світ.

СТАРИЙ.

За тебе теж пролита кров, та дарма,
бо ти не прийняла святого дару.

МІРІАМ.

І не прийму! бо я не Астарот,³⁴⁰
щоб мала кров приймати в подарунок.

Непримітно для них підходить слуга сїнедрїона і з ним рим-
ський преторїанець.³⁴¹

СЛУГА.

Про що говорите?

СТАРИЙ (замінаючись).

Се, бачиш...

МІРІАМ.

Про Мессїю!³⁴²

СТАРИЙ.

Зовсім ми не про тее розмовляли.

ПРЕТОРІАНЕЦЬ.

А хто ж то, дівчино, отой Мессїя?

Поки преторїанець і слуга слухають Міріам, старий галїлеянин
ховається між людьми.³⁴³

МІРІАМ.

А той, що ви недавно розп'яли,
Ви знаєте, він царь був іудейський.³⁴⁴
Тепер він знов по всій країні піде,
бо він воскрес, воскрес у новій славі!
Нехай там стережуться царь, і цезарь,³⁴⁵
і весь сїнедрїон, пекельна рада!

ПРЕТОРІАНЕЦЬ (хапає її за руки, киває на слугу).

А дай шнурка, ми спутаємо кізку,
щоб не брикала дуже.³⁴⁶

МІРІАМ.

Що? В'язати?

(Зручно нахилиється, бере камінь і пускає в голову слугі.)

Хоч одного, та все ж покарубвала!

Її знов хапають за руки, скручують і в'язують, слуга одною рукою
обтирає кров, а другою помагає в'язати Міріам.

МІРІАМ.

Хотіла б я всю вашу кров пролити,
віддячити за жертву!

ПРЕТОРІАНЕЦЬ.

Що ж та жертва,
коли ви кажете, що він воскрес?

МІРІАМ.

Так що ж? Хіба минає все минуле?
Він пережив три вічності в три ночі,
прийняв три смерті. Чи тепер, воскресши,
забуде він страждання, зраду, смерть?
Простити може, а забути — ні!
О, будьте прокляті!³⁴⁷

Слуга.

Хто?

МІРІАМ.

Всі ви! Цезарь,
і сїнедрїон, і царь, і весь народ!

Тим часом на майдані гурти потайних прихильників Мессії зникли,
а надбігла юрба іудеїв, фарисеїв та саддукеїв,³⁴⁸ почувши
гамір на майдані.

Слуга (кричить до народу).

Гей, слухайте, вона нас проклинає!

Голоси з юрви.

Що? Що тут? Хто ся жінка? Що їй треба?

За що її зв'язали? Зрада? Змова?

МІРІАМ.

Я проклинаю вас проклоном крові!

СЛУГА.

Що сужено кленучому?³⁴⁹

Голоси з юрби.

Каміння.³⁵⁰

Люде набірають каміння і з диким ревом кидають на Міріам.

МІРІАМ.

Мессіє! коли ти пролив за мене...
хоч краплю крові дарма... я тепер
за тебе віддаю... життя... і кров...
і душу... все даремне!.. Не за щастя...
не за небесне царство... ні... з любови!

(Падає під градом каміння.)

18.I.1901

ВАВІЛОНСЬКИЙ ПОЛОН³⁵¹

Драматична поема

Розлога рівнина. Червоний захід змінює в кров широкі води Тігра та Евфрата, що зливаються докупі.³⁵² По всій рівнині розкидані намети бранців. Голі діти шукають скойок в ріні та сухого багавіння на паливо. Обшарпані, змучені, здебільшого старі жінки лагодять вечерю — кожна при своїм багатті — для чоловіків, що по тяжкій роботі прийшли з міста і посідали мовчки під вербами, над водою. Трохи осторонь, теж під вербами, стоять два гурти: левіти³⁵³ й пророки.³⁵⁴ Над пророками, на вербах, висять арфи, гойдаються і часом бреньять від поривів вечірнього вітру.³⁵⁵

Здалека видко вавілонські вежі та мури,³⁵⁶ часом доноситься мійський гамір.

Жінка (озивається від багаття).

Іди³⁵⁷ вже, чоловіче, до вечері!

(Чоловік, ще молодий, встає від гурту і мовчки сідає до вечері.)

Чом хліба не їси?

Чоловік (мовчить).

Жінка.

Гіркий, либонь?

Нема чого, небоже, мусиш їсти!

Чоловік (ледве вимовляючи, зовсім по-старечому).

Не можу їсти...

Жінка.

Лихо! ти беззубий?!

Де ж...

Чоловік.

Там!

(Показує на Вавілон.)³⁵⁸

Жінка.

Ой горе, горе, горе!..

Коло другого багаття.

СТАРИЙ ЧОЛОВІК (підходить до старої жінки, що сидить коло вигаслого вогнища, нерухомо, низько спустивши голову).

Давай вечерю!

ЖІНКА (мовчить, не рухається).

СТАРИЙ ЧОЛОВІК.

Чом ти не варила?

ЖІНКА (мовчить).

СТАРИЙ ЧОЛОВІК.

Чого у тебе попіл на волоссі?

ЖІНКА (мовчить і ще нижче хилиться).

СТАРИЙ ЧОЛОВІК.

Де наша Малка?

ЖІНКА.

Там!

(Показує на Вавілон, падає додолу і посипає голову попілом.)³⁵⁹

СТАРИЙ ЧОЛОВІК.

Адонаї!!³⁶⁰

(Роздирає на собі одягу і теж падає додолу.)

Коло третього багаття, де сидять самі чоловіки, здебільшого старі.

ЖІНКА СЕРЕДНЬОГО ВІКУ (несміло наближається, за її одягу чіпляються обшарпані діти).

Простіть, мої батьки, що поспитаю:
чи ви не бачили де мого чоловіка?

Один дід.

Як зветься він?

ЖІНКА.

Ебенезер Осіїв.

Другий дід.

Так звався він, як ти ще не була
вдовою.

ЖІНКА.

Що ти кажеш?!

ТРЕТІЙ ДІД.

Не вбивайся.

Умерлих не катують вороги.

ЖІНКА.

Ой, що ж тепер почну я, нещаслива,
з дрібними дітьми?!

(Голосить.)

ДІТИ.

Мамо! мамо! мамо!..

БОЖЕВІЛЬНА (блукає поміж багаттями).

Щасливе лоно те, що не родило,

Щасливі груди, що не годували...³⁶¹

Гей, не втішайся, жінко вавілонська!

Гей, не радій, синів гадючих мати!..

ДІВЧИНА (шепоче до товаришки, показуючи на божевільну).

Се з того часу, як в Єрусалимі³⁶²

її дитину вбито.

ТОВАРИШКА.

Ой, як страшно!

ДІВЧИНА.

А я ж те бачила на власні очі,
як хлопчика захопив вояк за ноги
і вдарив об...

ТОВАРИШКА.

Мовчи! Не говори!..

Під вербами.

ГУРТ ЛЕВІТІВ.

За гріх батьків нам взяв Господь святиню,
за нечесть прадідів забрав свій храм!³⁶³

І ми тепер, як діти марнотравця,
покутуєм безвинно батьків довг!

ГУРТ ПРОРОКІВ.

Єрусалим нас побивав камінням,
за те його побив Господній гнів.

Дочка сіонська³⁶⁴ гордувала нами,
за те її Ваалів³⁶⁵ син смирив.

Один левіт (до другого левіта).

Ти чом не був сьогодні на молитві?

Другий левіт.

Мене послав начальник до рахунків.
Майстрам гарамським³⁶⁶ саме йде розплата
за їх роботу при царських палатах.

Перший левіт.

А ти не міг знайти кого з невірних,
щоб перейняв тебе?

Другий левіт.

Неволя, брате!

Начальник каже, що над іудеїв
нема зручніших до рахунку.³⁶⁷

Перший левіт.

Правда!

Другий левіт (нишком).

За добру поміч дав мені начальник
от сього перстня.

Перший левіт.

Господу хвала,
що мудрістю відзначив свій народ
понад усі народи сього світа!

(Нишком.)

А там другого до помочі не треба?

(Шепочуться межи собою.)

САМАРІЙСЬКИЙ ПРОРОК.³⁶⁸

Так говорив Господь: на Гарізімі¹
я збудував собі свою оселю,
на верховині свій олтарь поставив,

¹ Гарізім—гора в Самарії. Боротьба царства Ізраельського з царством Іудейським відбивалась у ворогуванню за те, де має бути релігійний центр для всього єврейського народу, чи в Гарізімі, чи в Єрусалимі. Іудеї вважали самарян за еретиків.—Примітка Лесі Українки.

а ви одкинулись і не пізнали дому
моєї слави, — так не пізнає
оселі батька п'яний син безумний;
за те блукає він у тьмі надвірній,
за посміховисько стає ворожим дітям.

Іудейський пророк.³⁶⁹

Так говорив Господь: в Єрусалимі
поставив я святиню серед люду,
щоб, як до уліка,³⁷⁰ до однієї матки,
збираються пчїлки, так ви б збірались
до мене в храм єдиний, але ви,
як дикий рїй, на безвість розлетїлись,
за те я ос лихих на вас наслав.³⁷¹

САМАРІЙСЬКИЙ ПРОРОК.

Іудин лев³⁷² ограбував кошару
Ізраелю і розїгнав овець.³⁷³

Іудейський пророк.

Сауловим нащадкам³⁷⁴ вївчарями
пристало бути, не пастирями люду.

САМАРІЙСЬКИЙ ПРОРОК.

Господь Ізраеля тебе досягне
і через мене!

(Підводить палицю на іудейського пророка.)

Іудейський пророк.

Господи, згадай
твого раба Давида!³⁷⁵

(Здїймає камїнь і наміряється на самарїйського пророка.)

ЕЛЕАЗАР³⁷⁶ (молодий пророк-спївець, що саме надїшов од Вавїлону,
кидається межи двох посварених пророкїв).

Схаменїться!

Не покривайте ганьбою³⁷⁷ імення
Ізраелю й Іуди!³⁷⁸

САМАРІЙСЬКИЙ ПРОРОК (до Елеазара).

А, се ти,
пророче ганьби? Чим же ти прославив
Ізраеля й Іуду?

ІУДЕЙСЬКИЙ ПРОРОК (до Елеазара).

Бридкий плазе,
Чого приліз сюди з того кубла?
Там Бог твій і народ, —

(показує на Вавілон)

іди їх славить!

ПЕРШИЙ ЛЕВІТ (проходячи, плює на Елеазара).

Щоб викинув тебе Господь із уст!
Щоб згинуло ім'я твоє, як слина!

[Потроху починають збиратись люди, почувши зваду.]³⁷⁹

ДРУГИЙ ЛЕВІТ (хапає з верби одну арфу).

Я потроху се прокляте начиння!³⁸⁰

ЕЛЕАЗАР (хапає його за руку).

Не руш моєї арфи, бо не винна
вона з моїх гріхів! Мене клени,
коли тобі здається, що я вартий,
а проклятим начинням не взивай
святої арфи!

ТРЕТІЙ ЛЕВІТ.

Чим так присвятилась?

ЕЛЕАЗАР.

А тим, що ні одна струна у неї
неширо зроду не брєніла!

Молодий хлопець.

Ба!

Так тим же ти її отам повісив!

ЕЛЕАЗАР (до хлопця — сумно).

До чого, мб́лодче, ти се промовив?

Молодий хлопець.

Не удавай, немов не розумієш!

Дід.

Сей молодик тобі, Елеазаре,
промовив так, як і твоє сумління
промовило б, — але ж німий мовчить!

Чоловік.

Шкодá і говорити до глухого!

Дитинка (до Елеазара, простягаючи ручки до арфи).

Дай цяцю, дядю!

Мати дитинина (шарпає дитину).

Я тобі казала,

не смій до сього дядька підступати!

(Дитинка плаче, мати несе її геть.)

СТАРА ЖІНКА (до дівчини, що стоїть близько).

Вже, видно, сорому в Ізраелі не стало,
що дівчина стоїть без покривала
і дивиться на зрадника.

Дівчина.

Та я ж...

СТАРА ЖІНКА.

Гляди, небого, то велике лихо,
як Богом проклятий дівоче серце вкраде.

Дівчина.

Коли він проклятий, то й я його клену.

(Заслоняється покривалом і відступає.)

ЕЛЕАЗАР (до всіх).

Батьки і браття, матері і сестри!
З якого часу в нас таке настало,
що без суда засужують людей?
Кажіть мені по щирости, виразно,
чого я став між вас, мов прокажений?

Дід.

Бо ти набрав прокази в Вавілоні,
співаючи за гроші на майданах
Вааловим синам.

ЕЛЕАЗАР.

А не набрались
ви всі там, на роботі в Вавілоні?

Чоловік.

Робітники Молохові³⁸¹ не служать.

ЕЛЕАЗАР.

Кому ж їх руки і начиння служать?
Хіба ж вони не збудували дому
Молохові такого, як ніколи
в Єрусалимі наш Господь не мав?

ПЕРШИЙ ПРОРОК.

Неволею не докоряють бранцям!

ЕЛЕАЗАР.

А я ж хіба не бранець? за що ж ви
мене картаєте³⁸² за працю по неволі?

ДРУГИЙ ПРОРОК.

Бо шнур, лопата, рало та сокира
в руках людських — людські раби, а слово
в устах пророчих мусить тільки Богу
служити — більш нікому.

Дід.

Чи й тепер
проситимеш, Елеазаре, суду?

ЕЛЕАЗАР.

Проситиму, хоч би він мав камінням
скінчитися, той суд. Живий Господь!
Ви мусите по правді розсудити, —
клятьба неправа звернеться на вас!

Дід.

Послухаймо його! Нехай не скажуть,
що ми лишили правду на руїнах
в Єрусалимі. Так скажи ж ти нам,
що змусило тебе продати слово?

ЕЛЕАЗАР.

Бо не купив ніхто у мене рук.
Не вчив мене мій батько до роботи,
мене безсилим виховала мати.
Хоч рук моїх послухалася арфа,
але не слухає ні рало, ні сокира.
Під тягаром одразу я упав,
дозорець геть прогнав мене з роботи.

Дід.

Нехай тебе годують батько-мати,
коли не вчили заробляти хліба.

ЕЛЕАЗАР.

В Єрусалимі заробляв я чесно
і тим, чого вони мене навчили,
а тут... однаково пече й той хліб,
що батько мій приносить з Вавілону, —
з неволі батька тяжко годуватись.

ПЕРШИЙ ЛЕВІТ.

Твій батько й перстні золоті приносить,
не тільки хліб!

ЕЛЕАЗАР (до всіх).

Навчіть сього левіта,
що й золото пече, не тільки сє!

ПЕРШИЙ ЛЕВІТ (єхидно).

Чого ж так праця батьківська пече?

ЕЛЕАЗАР.

Мене тут судять чи могого батька?
Тоді давайте всіх батьків на суд!
Усіх, що душу за родину гублять!

ПЕРШИЙ ЛЕВІТ.

Чому ж не вдався ти до свого люду,
щоб він тебе тим хлібом годував,
яким годуються левіти³⁸³ і каліки?

ЕЛЕАЗАР.

Бо я і не левіт, і не каліка.

МАЛИЙ ХЛОПЧИК (до свого батька).

Дай, тату, хліба!

БАТЬКО.

Я не маю, синку!

ЧОЛОВІК.

Чи бач, який? — почув про хліб розмову,
та про годівлю, то й собі: дай хліба!

ЕЛЕАЗАР.

І добре каже хлопчик! Він за мене
вам краще відповів, ніж сам я вмів.

Ви чули всі оцю малу розмову:
«Дай, тату, хліба!» — «Я не маю, сину!»
Поки в Ізраелі так розмовляють,
Елезар не піде хліб ділити
з левітами й каліками. Нехай,
хто має хліб, віддасть отій дитині,
а я прийму від бранців і каміння;
хто має рибу, хай дітей годує,
мені ж нехай віддасть оту гадюку
невільничого жалю, що спиває
всю кров із серця, — я її візьму
і понесу з собою на майдани,
і дасть вона жалó моїм словам,
і свист її почують в Вавілоні.

Молодий хлопець.

Ну, небагато за такі пісні
заробиш в Вавілоні! певно, менше,
ніж заробив за співанки сіонські!³⁸⁴

ЕЛЕАЗАР.

Ти необачно, хлопче, се сказав.
Я не співав їм співанок сіонських.
Ти правду говорив: я тим повісив
сю арфу на вербі, що до неширих
пісень вона не може пригравати,
а співанок сіонських не співає
ніхто без арфи. Я пісень кохання
ніколи не співав між ворогами.³⁸⁵
Сіонська пісня — всіх пісень окраса —
була як молода в Єрусалимі,
немов дружина у святому місті,
а тут вона б наложницею стала, —
хто ж візьме бранку за дружину шлюбну?

(Між людом чутно стогін при сих словах. Елезар замовк і похилився.)

Чоловік.

Чому ж ти їм не грав пісень полону,³⁸⁶
чому не вилив сліз гірких неволі?

Холодна крапля камінь пробиває, —
чи ж не проймуть гарячи сльози серце
хоч би й лихе?

ЕЛЕАЗАР.

Мені Господь вложив
у душу гордощі. Не плачу зроду
перед чужинцем.

Чоловік.

Гордощі не личать
невільникам.

ПЕРШИЙ ПРОРОК.

Гордині ріг у тебе
здійнявсь³⁸⁷ над жаль і над любов святу!

ЕЛЕАЗАР.

Не міряй ти безмірного безкрайм,
бо не збагнеш і сам, що вийде з того.

Молодий хлопець.

Проречистий Елеазар між бранців!
Чому ж то на майданах вавілонських
любов, і жаль, і гордощі його
мовчать? Либонь, їм мало там простору?

ЕЛЕАЗАР.

А ти гадав, доволі? Ох, мій хлопче!
Я зміряв ті майдани вавілонські
і знаю їх простор. Якось я йшов
через отой майдан, де саме вежу
Молохові будують наші люде.
Спинився я і задививсь на неї:
біліє мармор, мов кістки на полі,
порфір³⁸⁸ шаріє, мов пролита кров,
сієє злото, мов пожежа ясна,
недобудоване стоїть, немов руїна.
І чутно поклик наших переможців,
і чутно стогін нашого народу.
Незчувсь я сам, як голосом великим
гукнув на весь майдан: Єрусалиме!

Риданням відповіли бранці з муру
і сміхом обізвалися дозорці:
«Хіба як-небудь зветься ще руїна?
Хіба ще ймення має дика пустка?»

Я геть пішов, на торг, де продають
в неволю бранців. Там купець багатий
собі найкращих бранок вибірав.

ГОЛОСИ ЖІНОЧІ З НАРОДУ.

Ой горе, горе, горе!

ЕЛЕАЗАР.

Я сказав:

«Подумай, пане, сі дівчата мають
батьків, братів, — коли б твоя сестра
або дочка в полон кому дісталась,
тоді ж би ворог продавав її?»

Він відповів: «Така вже доля бранок».

Я далі йшов і бачив, як раба
малого, нездужа́лого високий
і дужий вавілонець навантажив
усяким по́купом, як того мула,
і києм гнав. Я крикнув: «Схаменись!
Таке хлоп'я так тяжко мордувати!»
«На те він раб!» — зухвалець відповів.
«Якби твій син, — сказав я, — був проданий,
тоді б і він був раб?» — «Та вже ж, не як! —
сказав багач і засміявся вголос, —
та я своїх синів не продаю,
а ваших, бач, купую»... Хто і що
такі серця пройме? Я тільки раз
піснями сліз добувся від чужинця:
сам царь заплакав над кінцем Саула,³⁸⁹
над смертю Йонатана.

САМАРЯНЕ.

Хай живе
сей милосердний царь! На нього тільки
надія наша!

ЕЛЕАЗАР.

Милосердний царь
хотів мене надгородити гойно.

ПЕРШИЙ ЛЕВІТ.

Що він тобі давав, Елеазаре?

ЕЛЕАЗАР.

Давав мені в своїм дворці світлицю
і, скільки схочу, бранок іудейських!..
І з того часу я прокляв пісні,
що викликають сльози в переможців:
то сльози нільських ящурів!³⁹⁰

Молодий хлопець.

Було їм
про славу предків наших заспівать,
щоб знали силу нашого народу!³⁹¹

ЕЛЕАЗАР (понуру).

Співав.

Молодий хлопець.

І що ж?

ЕЛЕАЗАР (мовчить).

Дід.

Кажі, Елеазаре,
як прийняли чужинці пісню слави?

ЕЛЕАЗАР (говорить помалу, мов через силу).

Один з них засвистав і головою,
всміхнувшись, покивав. Другий сказав:
«Не все то й правда!» Третій намовляв
мене до військових співців пристати.
І всі один по одному казали:
«Чи тільки й світа, що в Єрусалимі?
Чи ти пісень не знаєш про Едом,³⁹²
про Мізраїм?¹ Чи слава Амалека,³⁹³
Амона,³⁹⁴ Аморея³⁹⁵ не така
була колись, як і минула слава
Ізраеля?»

¹ Мізраїм—Єгипет.—Л. У.

ПЕРШИЙ ПРОРОК.

О Господи, скарай
уста ворожі німотою смерти!

ЕЛЕАЗАР.

І я їм став співати про Едом,
про Мізраїм і про чужі язїки
чужою мовою. І слухали вони,
як меч кривий зрадливого Едома
зломився перед зброєю Ассура,³⁹⁶
як Амалек, Амон та Амореї
з розбійників розбитими зробились,³⁹⁷
як Мізраїм, володарь над півсвітом,
колишній пан ізраельських племен,
одвічній Силі мусів покоритись,
як в море впав колись їздець і кінь³⁹⁸
і вся потуга фараонів гордих,³⁹⁹
як спорожнів обридлий дїм роботи,
спустошився проклятий двір неволі.⁴⁰⁰

Молодий хлопець.

Що ж? слухали?⁴⁰¹

ЕЛЕАЗАР.

Були такі, що блїдли.

Другий пророк.

Бодай навік поблїдли й похололи!

Молодий хлопець.

Чому ти їм не кинув просто в вічі,
що і на їх ще прийде судний день?

ЕЛЕАЗАР.

Для сього слова тісно в Вавілоні...
Сьогодні я співав їм про Офір,⁴⁰²
Сїдон і Тїр, про їх майстерність, мудрість,⁴⁰³
про скарби їх, яких нема й не буде
ніколи у скарбницях вавілонських.

ПЕРШИЙ ЛЕВІТ.

Чи ти ж багато заробив за пісню?

ЕЛЕАЗАР.

Ти, може, думав— скарби ханаанські?⁴⁰⁴
От маю хліб сьогодні на вечерю.

Молодий хлопець.

А певне, за пісні, що вихваляли
потугу вавілонську, заробив
ти не одну обручку щирозлоту!

ЕЛЕАЗАР.

Єхидна лиш отрутою говорить,⁴⁰⁵
але не всіх отрута досягає!
Коли ти чув, щоб я співав пісні
про славу і потугу вавілонську?

Молодий хлопець (мовчить засоромлений).

ЕЛЕАЗАР (до хлопця).

Ти сам себе мовчанням осудив.

Дід.

Елеазаре, може, в Вавілоні
твої пісні до речі й до ладу,
та Мізраїм, Едом і всі язїки
не нагадають вже про Палестину,⁴⁰⁶
не збудять думку про Єрусалим!

ЕЛЕАЗАР.

Хіба вже вам нагадувати треба?

Дід.

Не нам, а тим, що мовою чужою
між ворогами звикли розмовляти.

ЕЛЕАЗАР.

То як же зрозуміють рідну пісню?
А по-чужому як її співати?

Дід.

Так ти за чужомовними словами
забудеш промовлять «Єрусалим»!

ЕЛЕАЗАР (стойть замислений. Рука його починає торкати струни на арфі, а голос його, наче голос того, що маячить у сні, промовляє не то співом, не то скаргою).

Була моя правиця дужа,
хто подолати міг її?

Чи я ж тоді казав до себе:
«Щасливий я, правиця е!»
Чи то ж я їй коли промовив:
«Правице, знай, що ти моя!»
Та ворог злий поранив руку,
мені правицю відрубав!
Кого ж тепер я переможу
і хто не подола мене?
Я день і ніч кажу до себе:
«Ой горе! де ж моя рука?»
Дивлюсь я на плече і плачу:
«Правице! як тебе забуть!»⁴⁰⁷

(Стиха перебірає по струнах, в народі чутно тихий плач.)

Був у батенька мого рясний виноград,
у матусі зелений садочок,⁴⁰⁸
похожав я по ньому, зривав ягідки
і топтав собі листя під ноги.
Злий сусід запалив наш рясний виноград
і спустошив зелений садочок,
погоріла лоза, полягли ягідки,
і препишна краса спопеліла.
Коли я під ногами знайду хоч листок,
я до серця його приголублю.
Браття милі, скажіть, чи не має хто з вас
хоч листочка з мого винограду?

(Струни бреньять сумніше. Плач стає дужчий.)

Сон мені грізний приснився —
хто відгадає його?
Наче я в руки дістався
до ворогів найлютіших.
Що ж вороги починили,
що ж мені вдіяли люті?
Руки мої все ще дужі,
ноги мої все ще міцні,
очі мої всевидющі,
непокалічене тіло,

тільки язик мій, язик —
здавсь ворогам на поталу!⁴⁰⁹
Хтів я промовити слово,
хтів я хоч голос подати, —
кров'ю уста обізвались,
і заридали — мовчанням!..

Довге мовчання. Арфа падає з рук Елеазарових і стогін її струн, пробренівши, затихає. Ридання в народі замовкли, наче урвались. Тиша.

ЕЛЕАЗАР (повагом, але твердо й виразно).

Батьки і браття, матері і сестри!

Я жду від вас каміння,⁴¹⁰ або слова.

(Мовчання.)

Який проклон страшніший над мовчання?

Дід.

Ми не кленем тебе, Елеазаре.

Молодий хлопець.

Прости мені за згідне слово, брате.

ЕЛЕАЗАР.

Ви не кленете. Я прощаю, браття,
вам всі слова. А все ж проклятий я
страшним проклоном крові. Кров батьків,
пролита марне за пропащу волю,
тяжить на голові моїй і вашій
і клонить нам чолó аж до землі,
до каміня того, що не здійнявся
на мене у руці мого народу.

Син чоловічий сам себе поранив
об гострий камінь, падавши додолю,
у розпачі роздер одежу честі,
посипав голову золою ганьби!

Ох, я додолю впав, як і святиня,
всі полягли ми, як Єрусалим.

І як тепер відбудувати тяжко
святиню нашу, так нам тяжко встати

із пороху невільницької ганьби.
Бо впала ганьба і на наші руки,
що не зняли життя нам одібрати,
нам, подоланим, а зняли робити
на ворогів. Проказою неслави
покрилося дівчат сіонських тіло,
бо не втопилися вони в Євфраті,
а бавити пішли синів розпусти
і годувати плід свого безчестя.
І нечесть пойняла мої уста,
бо з голоду уста сі не замовкли,
а промовляли мовою чужою
на тих від Бога проклятих майданах,
де всі пісні брешуть, а тільки тая,
що з серця рветься, мусить умірати.

Гнітить нас ганьба тяжче від кайданів,
гризе нас гірше, ніж залізні пута.
Терпіть кайдани — то несвітський сором,
забуть їх, не розбивши, — гірший стид.
Нам два шляхи: смерть або ганьба, поки
не знайдем шляху на Єрусалим.
Шукаймо ж, браття, до святині шляху
так, як газель води шукá в пустині,
аби не міг сказати ворог дужий:
«Ось я убив Ізраеля, він мертвий!»
А поки знайдем, за життя борімось,
як барс поранений серед облави, —
нехай не буде приказки між людьми:
«Заснув Господь Ізраеля на небі».
О, рано ще радіти, Вавілоне!
Між вербами брешуть ще наші арфи,
ще ллються сльози в ріки вавілонські,
ще соромом горить дочка Сіона,
іудин лев іще рикає гнівом.
Живий Господь! жива душа моя!
живий Ізраель, хоч і в Вавілоні!

Голос покликача з табору.

Ізраель, до наметів! Ніч надходить!

Люде розходяться по наметах, кожний до свого. На далекій вежі видко магів вавілонських,⁴¹¹ що ворожать по зорях. Темніє. Табор затихає. З Вавілону ледве доноситься гомін нічних оргій. Урочиста ніч тремтить над табором бранців і над Вавілоном. То там, то там загораються сторожеві вогні. Тиша.

15.II.1903. *San Remo*

НА РУЇНАХ

Драматична поема⁴¹²

Ясна, місячна ніч. Далеко розляглась рівнина іорданська,⁴¹³ на виноколі мріють гори Морія⁴¹⁴ і Сіон,⁴¹⁵ поблискуючи срібним верхівлям проти місяця. В глибині, але не так далеко, як гори, чорніють руїни Єрусалиму,⁴¹⁶ де-не-де поміж ними блима вогник, либонь, в якій позосталій хатині, де ще живуть люде. По рівнині блукають люде. Вони зібралися з різних сторін, хто з Єрусалиму,⁴¹⁷ хто з Самарії.⁴¹⁸ Одні побудували собі куріні з каміння, що набрали на руїнах, та з іорданського очерету; другі — розпалюють маленькі багаття, гріються і щось варять; інші копають ями й ховають в них кістки, знайдені на давнім побойовиську. Чутно зітхання, приглушені ридання і здавлене шепіт⁴¹⁹ тих, що не сплять, але більшість⁴²⁰ спить, хто в безверхім куріні, хто просто серед поля, вкрившись лахміттям, лігши ницьма, щоб місяць не будив. Ті сонні здаються вбитими, і поле від них ще сумнішим здається,⁴²¹ — воно мов тільки що після бою, наче вкрите трупом...

На переднім плані три постаті — жінка, дівчина і дівча-підліток — сумно сидять над погаслим багаттям, одна колише на руках маленьку дитину, друга пряде вовну при місяці, третя плете кошик з очерету.⁴²²

Пророчиця Тірца⁴²³ (йде від руїн єрусалимських і наближається до трьох жінок).⁴²⁴

Спокій вам, сестри!⁴²⁵

Жінка (та, що з дитиною).⁴²⁶

І тобі спокій!⁴²⁷

Спокій нам всім... спокій і смерть.

Тірца.

Чого?⁴²⁸

Живий наш Бог⁴²⁹ — і ми живі.

ЖІНКА.

В руїнах!

(Притуляється лицем до дитини і плаче, дитина квилить крізь сон.)

ТІРЦА.

Не напувай слізьми малого сина,
не нагодовуй молоком недолі.

Молода дівчина (та, що пряде).⁴³⁰

Покинутим де іншої взять страви?⁴³¹

ТІРЦА.

Чому ти звеш покинутими вас?

ДІВЧИНА.

Мій брат в Ассирії,⁴³² у Ніневії.⁴³³

ДІВЧА-ПІДЛІТОК (та, що плете кошика).⁴³⁴

Мій батько в Вавілоні⁴³⁵ другий рік.

ЖІНКА.

Мій чоловік подався в Фінікію.⁴³⁶

ТІРЦА.

Але вас три й дитина межі вами.
Той не покинутий, хто сам не кине.
Паліть багаття, поки встане день,
щоб вам було видніше при роботі.

ДІВЧИНА (кладає кужілку долі).

Робота наша марна. Хто ж то буде
носити шати сі, як напряду?
Мій брат в Ассирії, в ворожій війську,
неволячи, в неволі сам загине.⁴³⁷
На кого дбати?

ТІРЦА.

Дбай сама на себе,
то будеш вільна, — перед ворогами
не скажеш: хто мені одягу дасть?
Не скаже ворог: я тебе вдягаю.

Дівчина здіймає кужілку й знову береться прясти.

ТІРЦА (до дівчини-підлітка, що, зажурившись, склала над роботою руки).

Чого сидиш, хіба скінчила працю?

ДІВЧА-ПІДЛІТОК.

Та що кінчати? Подруги плетуть сі кошики, щоби носити землю на могилки над трупами батьків, що полягли, боронячи святиню. А в мене ж не зосталось і могили! Мій батько в Вавілоні. Кажуть люде, що він будує храм новий Ваалу.⁴³⁸

ТІРЦА.

А ти будуй нову для себе хату, не на могилу, на оселю дбай, щоб не була чужою в ріднім краю, — не скажеш ти: хто дасть мені притулок? не скаже ворог: я для тебе захист. Плети скоріш, носи каміння й глину, будуй курінь — холодні ночі близько.

Дівча-підліток шпарко береться до роботи.

ТІРЦА (до жінки).

Чому твоє багаття не горить?

ЖІНКА.

На щó йому горіти? Жінка дбає в своїй оселі про багаття хатне. А де ж моя оселя? — серед поля? Мій чоловік осів у Фінікії, в чужому краю злота добувати... для кого маю берегти багаття?

ТІРЦА (показує на дитину).

Для нього і для себе. Серед поля своїй дитині розпали багаття, нагрій і нагодуй, щоб не квилито коло сухих грудей твоє дитя, щоб не тремтіло з холоду під рам'ям,

щоб не ридала ти, мов безпорадна:
«хто дасть мені моє багаття хатнє?»
Щоб ворог не сказав: «ходи до мене!»⁴³⁹

Жінка захожується ворухити багаття, воно за хвилину спалахує,
і веселе світло освічує трьох жінок і їх роботу.

ТІРЦА (повертаючись їти від них).
Спокій вам, сестри!

ЖІНКИ.⁴⁴⁰

І тобі спокій!
Благословенна ти, надії дочко!

Серед лежачих чутно якийсь стогін. Тірца подається туди і спинається над одним чоловіком, що саме обернувся горілиць і простяг до місяця заломлені в розпачі руки.

ТІРЦА (схиляється над чоловіком).
Страждаєш, брате? рана все горить?
Дай, я перев'яжу, то легше стане.

Чоловік.

Моеї рани не перев'язати!
Загоїлась та рана, що на грудях,
а та, що в серці, буде вік палати!
Єрусалиме мій, Єрусалиме!
Ти, вічна рано рідної країни!
гориш ти в мене в серці негасимо!..

(Стогне знов і ламає руки.)

ТІРЦА.

Коли загоїлась на грудях рана,
то встань і йди до праці.

Чоловік.

До якої?
що маю я робити? чим? над чим?
ні знаряду, ні знадобу не маю.

ТІРЦА.

Земля єрусалимська не згоріла,
ти маєш меч.

(Показує на пощерблений меч, що валяється долі край чоловіка.)

Чоловік.

Куди ж тепер той меч?!

Руїні не потрібна оборона.

ГІРЦА.

Розкуй меча на рало.⁴⁴¹ Час настав.
Потрібна оборона і руїні.
Бо прийде ворог і розоре землю,
насіє збіжжя і збере жнива,
і буде хлібом люд сей годувати,
і вдруге завоює Палестину,⁴⁴²
вже без меча, самим блискучим ралом.
Бо скажуть вголос сироти й вдовиці:
благословенний той, хто хліб дає!
Лежачим краю рідного немає.
Чий хліб і праця — того і земля.
Тож вавілонською назвуть сю землю,
а ті руїни, що он там чорніють,
стоятимуть вже на чужій землі.
Кого тоді болітиме та рана,
що звалася колись Єрусалимом?

Чоловік (підводиться і здіймає меча).

Де ж маю я меча перекувати?

ГІРЦА (показує на вогник, що видніє з далеких руїн).

Іди туди, там є живії люде,
вони тобі дадуть вогню живого.
Як жевріє в твоєму серці рана,
нехай так жевріє в вогні залізо;⁴⁴³
ти перекуй з убійчого меча
робітне рало й загартуй його,
як я тебе тепер загартувала
вогнем і холодом свого слова.

Чоловік.

Благословенне слово, що гартує!

(Бере меча під паху і йде до руїн на вогонь.)

ТІРЦА (співає).

Устань, Ізраелю, роби намети!..⁴⁴⁴

(Серед гурту сонних дехто починає ворухитись, дехто підводиться.
Один старий озивається сонним голосом.)

СТАРИЙ.

Хто тут співає?

ТІРЦА.

Голос у пустині.⁴⁴⁵

(Співає.)

Готуйте путь великій силі Божій,
шляхи⁴⁴⁶ рівняйте Духові його!

СТАРИЙ.

Проклятий той, хто будить подоланих,
проклятий той, хто краде сон в рабів,
бо менший гріх ограбувати старця,
голодному скоринку одібрати.

ТІРЦА.

Хто раб? хто подоланий? Тільки той,
хто самохіть несе⁴⁴⁷ ярмо неволі.

СТАРИЙ.

Я не ношу ярма, я сплю та й годі.

ТІРЦА.

А що ж є гірше над таке ярмо?
Носив ярмо залізне Єремія
і думав, що воно найгірше в світі,
але якби пророк твій сон побачив,
камінний сон байдужого раба, —
його ярмо здалось би легшим пуху
проти твоїх кайданів невидимих.
Невже не встанеш ти з сії неслави,
від сорому не підведеш чола?

СТАРИЙ.

Для чого? нащо маю я вставати?

ТІРЦА.

Для праці! для поради! для життя!
щоб сонце не зійшло в твоїм лінивстві!

щоб час визволу не застав тебе
у сні ганебнім, соромнім безділлі.⁴⁴⁸

СТАРИЙ (роздражений).

А ти що робиш, ти?

ТІРЦА.

Людей бужу.

СТАРИЙ (укладається вигідніше. З презирливим сміхом).

Збуди ж мене, як прийде час визволу!

ТІРЦА.

Для тебе він ніколи не настане.

Спи! я знайду живішого мерця.

(Волає.)

Гей, хто живий на сім побойовиську?

Чутно з-під дерев понад Йорданом⁴⁴⁹ слабкий бренкіт струн і несміливий голос, що співає уривчасто, спиняючись, немов пригадуючи порізнені слова і мелодію пісні.

Голос.

«Як потемніло злото... срібло як
змінилось чисте... Ох, сіонська дочко!..

Хто дасть потоки сліз моїм очам?..»

ТІРЦА (йде на той голос і спиняється біля співця, що торкає поржавілі струни на маленькій, абияк збитій арфі.⁴⁵⁰ Як тільки вона надійшла, співець замовк, похилився і поклав⁴⁵¹ арфу долі).

Чого ти так несміливо співаєш?

СПІВЕЦЬ.

Ніяк не можу пригадати пісні...

«Плач Єремії»⁴⁵² хочу пригадати

і все не можу... пам'яти бракує...

ТІРЦА.

То й не пригадуй, вигайдай своє!

СПІВЕЦЬ.

Ох, що ти, сестро! Се було б зухвальство!

Чи знаєш ти, чия се в мене арфа?

Самого Єремії! а йому

вона десь від Ісаїї⁴⁵³ дісталась,

той мав її з Давидового дому, —
либонь, ще сам Давид⁴⁵⁴ грав на сій арфі,
співаючи на Божу славу псальми!
Давидові я псальми добре тямлю,
та їх співають не личить в день неслави...
Ісаїї пророцтво не справдилось,⁴⁵⁵
мир не настав, Мессія не з'явився,⁴⁵⁶
пісні його нехай ідуть в непам'ять,
нехай не дражнять нас... А Єремія,
остатній наш пророк, співець руїни,
нехай би жив у сіх преславних струнах.⁴⁵⁷
Коли б ти чула, як він тут ридав
великим голосом посеред пустки!⁴⁵⁸
Луною відзивалася руїна,
з пророком нашим плакало й каміння.
А як його в залізному ярмі
виводили в полон з Єрусалиму,
він об зруйнований жертвовник вдарив
сю арфу й кинув строщену додолу.
І так вона лежала довго-довго,
аж поки я, вишукуючи вугля
у попелі холоднім, віднайшов
святий забуток сей співців преславних.⁴⁵⁹
Зібрав я все, що тільки заціліло,
зложив і склеїв, — арфа невеличка,⁴⁶⁰
та в ній нема і скіпки несвятої, —
знайшов і струни — шкода, що не всі —
були покручені, страшенно ржаві,
я виправив, почистив їх, як міг,
нап'яв на арфу та й, як бачиш, граю.

(Торкає струни, щоб показати їх голос.)⁴⁶¹

Слабенько грають. Та зате сі струни
колись бреніли у руках пречистих
святих співців, пророків незабутніх,
нема ні одної струни нової,
всі давні... шкода, згублено багато...

ТІРЦА.

Бракує арфі струн, співцеві слів!
Колись ти чув, як на пророчий⁴⁶² голос
руїна озивалась. Я почувла,
як ти, співець, хотів луною бути
оцій руїні... Дай їй сюди!

(Бере арфу з рук здивованого співця.)

Свята руїна служить нашій ганьбі!
Колись живії, струни тяжко стогнуть
під мертвим дотиком тих рабських рук,⁴⁶³
живі слова, мов вітер в мертвм листі,
в плохих устах безсило шелестять.
Я визволю тебе, свята руїно,⁴⁶⁴ —
Нехай тебе свята ріка ховає,⁴⁶⁵
ще, може, станеться господне чудо,
що віднайде тебе рука гідніша
і збудить у тобі не тільки голос,
а й душу вічну. Поки ж — спочивай!

(Широко замахнувши, кидає арфу далеко в Йордан.)⁴⁶⁶

СПІВЕЦЬ.

Безумна, біснувата, що ти робиш?

ТІРЦА.

Добудь нові слова, новії струни,
або мовчи — могили не співають.⁴⁶⁷

СПІВЕЦЬ.

Ратуйте, люди, святощі загинуть!⁴⁶⁸

(З голосним лементом кидається до Йордану, за ним дехто з людей,
що поскоплювались на його крик.)⁴⁶⁹

Пливіть! Ловіть! біжіть! переймайте!
Пішла на дно! Давайте сітку! невід!

РИБАЛКА (з берега).

Пішла на дно? Шкодá! Дарма шукати, —
не доберешся дна, тут мулко дуже.

(Гукає на співця, що збирається кинутись в річку.)

Вернись, не квапся, бо ще й сам потонеш!⁴⁷⁰

СПІВЕЦЬ (кидається до Тірци, за ним юрба розбужених людей).⁴⁷¹

Так я ж тебе, злочиннице, втоплю!

ЮРБА.

Топіть її! топіть! вона посміла
втопити наші святощі сіонські!

(Тягнуть Тірцу до річки, шарпають на її одежу, плюють, хлоп'ята рибальські кидають в неї грудками⁴⁷² мулу, інші в'яжуть її руки баговінням.)⁴⁷³

МОЛОДИЙ ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ (надбігає з-під дерева, де він молився).

Ратуй, Ізраелю! Тут іудеї
втопити хочуть дівчину невинну!

Надбігає з усіх сторін гурт Самарян і бореться з Іудеями,⁴⁷⁴ відбиваючи Тірцу.

САМАРЯНЕ.

Втопити? за що? За які вчинки?

ІУДЕЇ.

За святощі!

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ.

За брязкало старе!⁴⁷⁵

Самаряне сміються,⁴⁷⁶ Іудеї лютують, [бійка закипає дужче].
Один левіт⁴⁷⁷ стоїть осторонь і спокійно споглядає.

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ.

Гей, ти, левіте, поможи скарати
злочинницю!

ЛЕВІТ.

Та що мені до арфи?
Мене пісні й пророцтва не обходять.
Аби закон, пророків не потрібно.

Нарешті Самаряне беруть гору, і, відбивши Іудеїв, ведуть Тірцу під те дерево, де недавно молився їх молодий пророк.

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ (до Тірци).

Стань тут, пророчице, олива ся⁴⁷⁸

тебе покриє вітами святими.
І горе кожному, хто зачепити
поважиться святиню і тебе, —
Шма, Ізраїль!⁴⁷⁹ не жить тому на світі!

(До самарян.)

Бог поскромив⁴⁸⁰ дівочими руками
безчельних⁴⁸¹ іудеїв. Вам відомо,
які то святощі вона втопила?

САМАРЯНИН.

Ти ж сам казав, що брязкало старе!

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ.

Те брязкало старе колись бренило
в руках Давидових.

САМАРЯНЕ.

Адонаї!⁴⁸²

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ.

Оті лукаві струни гомоніли
в палатах нашого царя Саула,⁴⁸³
вони його приспали, а тим часом
престол точила іудейська зрада,
мов шашель. Трон упав, Саул загинув,
плачем нещирим заридали струни
над смертю Йонатана⁴⁸⁴ і Саула
в руках того Давида, що згубив їх.⁴⁸⁵
Не раз, не раз в Єрусалимі грали
ті струни на погибель Самарії!
Тепер вони загинули без сліду,
як і пиha царів ерусалимських!⁴⁸⁶

САМАРЯНЕ.

Хвала пророчиці, новій Деборі!
Ой, дайте їй тімпан!⁴⁸⁷ Нехай заграє,
танок нам заведе, як Маріам,⁴⁸⁸
що святкувала згубу фараона!⁴⁸⁹
Честь Самарії! Смерть Єрусалиму!

(Дівчина-самарянка подає тімпан Тірці, Тірца мовчки одводить його рукою і стоїть, похиливши чоло.)

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ.

Вона не хоче грати на руїні.
Дівоче серце жалісливе, браття.
Настане день, ми підем з сього поля
ген-ген туди, на гору Гарізім,⁴⁹⁰

(показує на далекі гори)⁴⁹¹

там, на високім місці, ми запалим
вогонь святий в свяченому гаю,
там Тірца нам пророкувати буде
про нашу Самарію.

ТІРЦА.

Ні, ніколи
я не піду на гору Гарізім.
Не йдїть і ви. Забудьмо нашу зваду.
Саул з Давидом вкупі на тім світі.⁴⁹²
Що Самарія? що Єрусалим?
Руїна! пустка!

ЛЕВІТ (з гурту, що не вступав до бійки за Тірцу).

А святий жертovníк?
Стоїть він цілий.

ТІРЦА.

Тільки без жертов.⁴⁹³

ЛЕВІТ.

В нас є закон, а там стоїть виразно,
що є одно на світі Боже місто —
Давидове,⁴⁹⁴ одна оселя Божа —
храм Соломонів.

САМАРЯНИН.

Де ж той храм?

ЛЕВІТ.

В законі.⁴⁹⁵

(Самаряне сміються.)

Безумним сміхом Бог значить безумних.
В законі жадна літера не гине.

Там все стоїть навіки нерушимо.
І кожний камінь храму є безсмертний,
бо він стоїть записаний в законі.

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ.

І що ж вам з того?

ЛЕВІТ.

Нечестивий запит!

Як— що? Закон потрібний для закону,
як Бог для Бога. Ми його раби
і мусимо йому служити сліпо.

ПРОРОК.

Та чим служити?

ЛЕВІТ.

Берегти святині.⁴⁹⁶

Щоб жертв не давалось поза храмом,⁴⁹⁷
щоб не зміняв ніхто в законі й слова.

ДРУГИЙ САМАРЯНИН (молодий).

А ми тим часом розберем руїни
і занесем каміння в Самарію!
Жертовник ваш на Гарізім поставим
і жертву принесем в святому гаю!

ГУРТ ІУДЕЇВ (що надійшов потроху слухати сперечки).⁴⁹⁸

Собаки самарійські! Ось чого ви
прийшли сюди, як злодії вночі?
Прийшли святиню нашу обкрадати?
Руїни наші рідні грабувати?⁴⁹⁹

Гурт на гурт починає наступати. Левіт береться за камінь і наміряється в пророка самарійського.

ТІРЦА.

Спиніться ви! Дозорець вавілонський
з намету вийде і рабам накаже
вас бичувати! Не будіть його.

ГОЛОСИ З ГУРТІВ.

Се правда! тихше! годі! схаменіться!

ТІРЦА.

Сліпі! Нещасні!⁵⁰⁰ Чи не видно вам,
що саме час настав справдити слово
Ісаїї-пророка?⁵⁰¹ Вже пора,
щоб лев з ягням як браття поєднались.
Іудин лев нехай шакалів душить,
а не займа господню⁵⁰² отару.⁵⁰³

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ.

Сама посіяла між нами зваду,
а хочеш мир зібрати? Пригадай:
хто сіє вітер, той збирає бурю.⁵⁰⁴

ТІРЦА.

Посіяно і зібрано давно,
не вчора й не сьогодні, — он стернею
чорніє по жнивах широке поле.⁵⁰⁵

(Показує геть навколо на поле, вкритий руїнами і бездомним людом.)

Час братися до іншої⁵⁰⁶ сівби
і ждати інших жнив. Але не вам
судилось розкувати ярмо залізне
на коси та серпи. Он ті, малії,
он ті, що в курінях та при багаттях
удосвіта працюють неоспало,⁵⁰⁷
вони жнива для Господа готують,
а ви, мов скорпіон в своєму гніві,
сами собі отрути завдасте,
сами себе пожрете, мов ті змії,
що Бог колись наслав на кару нам.

ПРОРОК САМАРІЙСЬКИЙ.⁵⁰⁸

Хто тут тебе поставив за пророка?
Прилюдно жінці личило б мовчати.

ТІРЦА.

Хто звав мене Деборою новою?
Хіба не син твого народу? Справді,
коли бракує ватагам кебети,⁵⁰⁹

хай встане жінка, як нова Дебора,⁵¹⁰
і скрикне:⁵¹¹ встань, Ізраелю, повстань!
І встане люд, мов хвилі серед моря,
і Божий дух ті хвилі оживить.
І зацвіте Сіон весняним крином,
і знов поллеться⁵¹² молоком і медом
земля обітованна, ся земля,
де ми тепер блукаєм, мов вигнанці,
мов стадо згублене на бездоріжжі.
Чого блукати нам? Чого шукати?
Чи се ж не та земля, що здобували
для нас батьки своєю крив'ю й потом?
Стовп огняний⁵¹³ не поведе нікуди,
не скаже хмарний стовп: іди за мною.
Не спустить Бог нові скрижалі з неба,
ще ж не сповнився й давній заповіт.
Устань, Ізраелю! Зори плугами
се бойовисько, не давай ні кроку
землі обітованної. Посій
понад границями пшеницю добру,
відгородись житами від пустині.⁵¹⁴
Склади⁵¹⁵ каміння все у підмурівки,
щоб не казали люде: тут руїна!
щоб мовили: колись тут стане дім.
Пройдуть роки, з полону бранець верне,⁵¹⁶
знов оживе тоді сіонська пісня,
високий підмурівок одгукнеться
ще голосніш на співи відродження,⁵¹⁷
ніж ся руїна смутная лунала
від погребових плачів Єремії.
І бранець руку братові подасть,⁵¹⁸
і підуть поруч будувати мури
на тім гучнім, високім підмурівку.
Душа моя вже бачить ту будову
і знає серце, як її назвати:
в новім Єрусалимі храм новий!

САМАРЯНЕ.

Єрусалим? будь прокляте се слово!

ЛЕВІТ.

Новітній храм? без святощів прадавніх?
без скрині заповіту й херувімів,⁵¹⁹
без спадщини Давида й Соломона?⁵²⁰

ТІРЦА.

Чи тільки те й святее, що старе?

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ.

Та геть їй! в пустиню!⁵²¹ у вигнання!
Хай не морочить нас! не баламутить!

Один з іудеїв.

Кому ж се маємо тут будувати?⁵²²
Щоб ворог знов прийшов і знов посів?⁵²³

СТАРИЙ ІУДЕЯНИН.

Хто нам дозволив ту нову будову?
Царь чи дозорець?

ТІРЦА.

Божий дух велить,⁵²⁴
той Божий дух, що не живе між вами!
Скоріш би я знайшла його в пустині,⁵²⁵
куди ви женете мене на безвість,
ніж серед вас.

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ.

О, там ти знайдеш духа
того, що здавна завладав тобою,
лукавого! Іди, шукай його!

ТІРЦА.

Дух Божий знайде сам мене в пустині,
а вам ще довгий шлях лежить до нього!

Юрба з навісним лементом жене Тірцу, аж поки та зникає з заселеного обшару.

11.IX.1904. Зелений Гай

ОСІННЯ КАЗКА ⁵²⁶

Фантастична драма

I

Темниця без вікон, без дверей. Лицарь-в'язень лежить в кутку на соломі і спить, на нього падає від низької стелі ледве примітний промінець світла, що пробивається крізь малу щілинку в кватирці, зробленій для спускання їжі. Здалека, десь зверху, чутно якийсь приглушений простором чи товщею стін голос, що співає пісню. ⁵²⁷

Голос.

Ой, де мій коханий юнак-оборонець?

Ой, де забарився?

Я ж так виглядаю, я ж так припадаю до ясних віконць!

Чи вмер він, чи так зажурився?

Навік зажурився і втратив надію

до мене дістатись?

На мить ми зустрілись, навік розлучились! І я не насмію

про нього людей запитатись... ⁵²⁸

(Голос затихає, і в ту хвилину лицарь прокидається.)

В'язень-лицарь. ⁵²⁹

Знов голос той, чи знов та сонна мрія?

Моя потіха і мої торттури!

Де, звідки голос той мені лунає? ⁵³⁰

Чого він прагне? і чого він просить?

Що я вчинити маю? Що я можу?

Ой, що я можу в сій глухій темниці?

Об слизькі стіни битись головою,

додолу впасти з розпачу і туги

і землю гризти, як голодна миш,

або застигнути з німого жалю,

холодним стати, наче гад темничний,
сліпим, байдужим до всього на світі...
От що я можу, більш нічого, справді,
хоч би весь світ... та де ж той світ? чи є він?
Тут темно, тихо, глухо і самотно!..⁵³¹
Хоч би кайдани, щоб дзвонили гучно,
щоб тишу розбивали! Хоч би кат
прийшов сюди мене на муки брати,
нехай би ся темниця освітілась
вогнем тортур і ожила від крику!⁵³²

О, страднику, великий Прометею,⁵³³
тобі я заздрю! Бо в твоїй темниці
було склепіння — весь намет небесний,
а стіни — гори, діл — широке море.
Гучна, простора, осяйна в'язниця!
Твій кат — орел, твій деспот — громовержець.
На кожний крик твій озивалась⁵³⁴ слава
потрійною луною... Ні, Зевес⁵³⁵
не був тираном низьким, він почесно
карав своїх сперечників⁵³⁶ великих,
а може, руки ті, до громів звиклі,
не вмiли ганьби кидати й неслави
на голови побитих ворогів.⁵³⁷

О, наш король, пігмей⁵³⁸ сліпорожденний,
безсилець боязкий, уміє зручно
неславою і ганьбою боротись.
Знав, проклятий, як покарать мене!
В той день, як він мене сюди закинув,
в той самий день він підписав декрет,⁵³⁹
що він касує і тортури, й страту
в своїй державі — ниций лицемір!
Нехай би на тортажах тіло рвало,
я був би радий, — може, лютий біль
примусив би забути про темницю
і видобув би крик такий з грудей,
що мури затремтіли б і розпались!..

ох, як би я охочо йшов на страту!
Юрба шуміла б, наче океан,
і розступалася б передо мною,
даючи путь величності страждання,
і в тую мить, як голова моя,
здійнята високо рукою ката,
промовила б до всіх багряним словом,
тіран мій зблід би, він почув би вирок,
народній вирок: ганьба кроволивцям!
Але тепер спокій панує в краю,
як і в темниці.⁵⁴⁰ Людська кров мовчить
і не волає до небес про помсту,
а тихо ржавіє у млявих жилах...

Чутно тихий стук і шерепотіння над стелею. Тонесенька смужка світла зникає, настає повна⁵⁴¹ тьма.

Ой, що се? Світло⁵⁴² згасло! Ніч настала?
Чого ж так раптом?.. Певне, їжу спустять.

(Жде.)

Ні, не спускають... Що то шелестить
і стукає?.. ой,⁵⁴³ лихо! Закладають
останній просвіток! Живцем ховають!

(Кричить.)

Не хочу! змилуйтесь! Ой, краще вбийте,
одразу вбийте! Мертвого ховайте,
ви, нелюди! Ой, пробі!

Раптом смужка світла знов з'являється, ширша, ніж перше,
і якийсь приглушений голос шепоче раптово.

Голос.

Цитьте, цитьте!

Мовчіть, на Бога! Пропаде ратунок!

В'язень (тихше).

Ратунок?.. Щастя! зоре! ти прийшла?
Ти зглянулась на муки? Ти згадала
мене, бездольного?

Голос.

Благаю, цитуйте!

Все пропаде, і ми обоє згинем.

Ні пари з уст!

(Мовчання.)

Через який час вгорі в стелі неначе ляда відхиляється і сніп світла падає звідти в темницю. Осліплений незвичним світлом, в'язень закриває очі руками, тим часом згори спускається шнурова драбина і по ній злазить додола в темницю жінка і закриває за собою ляду.⁵⁴⁴ У жінки коло пояса потайний ліхтарь, в'язка ключів і невеличкий клунок. Ставши на діл, жінка закриває ліхтарь, так що знов настає темрява.⁵⁴⁵

В'язень.

Знов темрява? Я сам?

Жінка.

Ні, зараз засвічу, я прислухаюсь...

В'язень.

Дозволь мені хоч глянути на тебе!
Дозволь мені поцілувать набожно
край одіжі твоєї!

Жінка.

Ні, мій пане,
служебці сяся честь не личить.

В'язень.

Як?

Ти не принцеса?

Жінка.

Ні, я помивачка.
Я тут служу на кухні. Се ж над вами
моя комірчина.

В'язень.

А хто ж се так співав,
мені здавалось, просто надо мною?

Служевка.

То, прошу пана, я...

В'язень.

Ти? неможливо!

Де ж ти могла пісень таких навчитись?

Служевка.

Я чую, як принцеса їх співає.

В'язень.

Принцеса? Де ж вона?

Служевка.

Пробачте, пане,
тепер балакати немає часу,
як лізти, то вже лізти, бо дедалі
за мною оглядяться.

В'язень.

Як то лізти?

Куди?

Служевка.

Та, прошу пана, по драбині.

В'язень.

А далі що?

Служевка.

Та вже там буде видко,⁵⁴⁶
аби з темниці вибратись.

В'язень.

То правда!

Аби з темниці вибратись — а там
хоч і на смерть. Одважна ратівнице,
прости мені, що я так мало шани
і дяки склав тобі. Служниця ти,
але душа твоя шляхетна.

Служевка.

Швидше, пане.

(Виймає з клунка якесь шмаття.)

От шмаття перебрatись вам за старця,
все ж буде ліпше, ніж тюремне рам'я,
та й, може, хто побачить — не пізнає,

подумає, що старець. Але краще,
якби ніхто нігде вас не побачив.

В'язень (одягаючись, спинився).

Ніхто нігде? Хіба я йду на той світ?

СЛУЖЕБКА.

Ой пане, поспішіться!

В'язень.

Добре, добре!

(Одягається.)

Куди ж я йду?.. Однаково! хоч в пекло,
аби з темниці геть. Веди ж! На волю!

Служниця лізе вгору і присвічує ліхтарем в'язневі, що лізе слідом за нею. Перед тим, як одхилити ляду, вона закриває ліхтарь, прислухається, далі одхиляє трошки ляду, придивляється в шпарку і раптом вискакує, зовсім одчинивши ляду в свою комірку. В'язень поспішає за нею. Драбина падає додолу. Ляда безгучно зачиняється.⁵⁴⁷

II

Кімната в королівському дворці на вежі, де живе принцеса. У загратовані вікна вриваються молоді парослі дикого винограду. В кімнаті багато предивних тепличних квіток; скрізь розставлені і розкидані прилади до жіночих робот: кросна, п'яльця, прядки, кужілки і т. и.; по стінах і по столах музичні струменти: гуслі, цимбали, бубни, бандури, багато різних. В барвах убрання хатнього переважає біле й червоне. В неладі хатньому почувається якась бурлива нетерплячка.

Три дівчини сидять за роботою: одна пряде, друга тче, третя шие.

ПРЯХА.

Щось довго вже не йде принцеса наша.

ТКАЛЯ.

Ще, значить, не скінчилися турніри,
принцеса ж мусить бути до кінця,

щоб найгіднішого надгородити
своїм вінцем.

ШВАЧКА.

Велика честь лицарству!
Колишня босоніжка, посполита,
і стану подлого, і роду незначного,
судити має гідності лицарські.⁵⁴⁸

ПРЯХА.

Колишня босоніжка — то дарма,
зато тепера — найясніша панна
і дама серця нашого владаря.

ШВАЧКА.

Ох, тее серце знало «дам» чимало
ще й не таких! Не перша й не остатня!

ТКАЛЯ.

Ні, не кажи, таких ще не було.
Не перший рік живе вона між нами,
кохання королівське все росте,
але вона байдужа й гордовита,
не як принцеса вже, а як богиня.

ШВАЧКА.

От вередує над старим, бо знає,
що більше візьме той, хто дорожиться.

ТКАЛЯ.⁵⁴⁹

Мені здається, що вона нічого
не хоче взяти, бо якби хотіла,
то хто ж їй не дає хоч і сьогодні
зробитись королевою?

ШВАЧКА.

Кажі!
Вона вже, певне, має щось на думці.

ПРЯХА.

А я її зовсім не розумію.
Прийшла сюди найматись на роботу,
король узяв, як панну, до палат,
за царедворку до своєї жінки,

і шанував, і працею не мучив,
і винайшов забутий герб якийсь,
немовбито вона таки шляхетна
ще з діда-прадіда — чого ж їй ще?
Ні, мало. Вмерла наша королева,
король не встиг жалоби доносити,
а вже посватався до неї...

ШВАЧКА.

Ну,
се, може, так вона пускає чутку!
Либонь, не справа сватався, а зліва.

ПРЯХА.

Ні, се вже я таки напевне знаю.

III

Верхівля «шкляної гори». Світлиця з матового шкла, з одкритою стелею, так що видко багато неба і зовсім не видко землі. В світлиці все осяйне, з кристалю, самоцвітів або дорогих металів, тільки в ній якось холодно, неохвітно. Принцеса в білому убранні сидить і пряде золотий кужіль на срібній коловротці, нитка хутко обривається. Принцеса зриває кужіль і кидає в куток.

ПРИНЦЕСА.

Обридла ся робота непотрібна!
Навіщо прясти? хто се буде ткати?
Та й нащо ткати? Он їх, цілі стоси,
тканин, мережанок та гаптування,
а хто їх носить?.. Ха, ха, ха! аж смішно,
як марила колись я день і ніч
принцесою зробитись чепурною,
багатою і гордою такою,
щоб навіть приступить ніхто не смів.
Ну, от принцесою пастушка стала
вже так що неприступною!

Голос (десь далеко внизу).

Сто п'ятий!

ПРИНЦЕСА (закриває руками вуха і заплющує очі).

Сто п'ятий ратівник упав додолу...
Ох, як-то страшно лізти на сю гору
стрімку, слизьку, сліпуче-осяйнú,
і падати додолу... Скільки гине
одважних через мене... Що я їм?
З них кожний, може, раз мене побачив,
а може, тільки чув про безталанну,
заручену неволею з тіраном.
Неволею?.. А хто про царство марив?..
Хто зна, якби я в день своїх заручин
не стріла лицаря й не покохала,
і не навчилася від нього й вкупі з ним
ненáвидіть всесвітнього тірана,
я, може б, королевою була
щасливою і гордою, і — злою,
такою, як і той, мій наречений.
Але тепер...

Голос (знизу).

Сто шостий!

ПРИНЦЕСА.

Боже правий!

І нащо йдуть вони? Чого бажать?
Моеї волі? ой, либонь, неволі!
Мене ж саму з них кожен хоче взяти,
а я не хочу⁵⁵⁰ нічиєю бути.⁵⁵¹

Через стіну світлиці перелітає голуб, сідає принцесі на плече і випускає з дзьоба їй на коліна листа. Принцеса читає.

«Принцесо, час покинути химери!
Волим тобі пробачити ласкаво
поводіння зрадливе й недоречне
і нашою дружиною назвати,
і королевою вінчати привселюдно,
якщо покаєшся й попросиш пільги,

на знак того пославши нам обручку
з сим голубом.

Король, твій наречений».

ПРИНЦЕСА (мне і кидає листа, проганяє з плеча голуба і жене його хусточкою).

Геть, безсоромна птице! не любові,
насилъству служиш ти, змінивши вдачу!⁵⁵²

(Голуб в'ється круг неї і буркоче, коли ж принцеса вдарила його по крилі, з-під крила випав ще маленький папірець.)

ПРИНЦЕСА (нахиляється, бере папірець і читає).

«Моя принцесо, пишна босоніжка,
згадай той час, як ти гусята пасла,
качалася з дівчатками з гори,
брела одважно через всі калюжі,
таж виліз на свою блискучу хижку
і з кручі кришталевої скотися,
але не в той бік, що зовуть “лицарським”,
а тільки в той бік, що зовуть “свинарським”,
там не розіб'єшся — мняке болото.
Нехай тебе не лицарі там стрінуть,
а... все одно, зате ти будеш вільна,
хоч і брудненька трошки.

Вірний блазень».

[ПРИНЦЕСА (задумується).

«Згадай той час, як ти гусята пасла»...
Шкода, той час не вернеться ніколи...
До черевичків звикла босоніжка
та ще й до золотих, до королівських...
Та й як після помостів кришталевих
знов звикнути бродити по калюжах?
«Свинарський бік» — фе, що за бридка назва?!
Мій вірний блазню, кепські в тебе жарти!
І з ким же се я стрінутись там маю?
Невже з безрогами?.. А певне! Годі!
Не хочу я і думати про се!
Лети собі пташино!

(Махає на голуба, той летить і щезає в просторі.)

«будеш вільна,
хоч і брудненька грошки». Білі шати,
мені тепер ви стали за кайдани,
бо не одважусь я вас покаляти
ні за що... ох, невже таки ні за що?
Знав, мій тіране, як мене скувати!

(Сідає гаптувати біллю срібний серпанок.)⁵⁵³

IV

Чималий хлів з скількома загородками для всякого товару, до нього прибудовані стайні й обори. Чутно ржання, рев, мекання і т. и. На передньому плані дві закути для свиней, між ними вузький прохід, де складено зілля і всяка годівля та начиння для годівлі товару. В хліві досить темно, тільки де-не-де крізь малі про-світки⁵⁵⁴ прорізується соняшне проміння знадвору, а через те сутінь по кутках здається зовсім чорною, так що в ній ледве видно, як ворущаться безрогі.

Служевка (увиходить малою фірткою з сусідньої загородки в прохід межи закутами).

Ну, де ти тут? виходь! принесла страву!

Лицарь-в'язень (виходить з темного кутка і стає під промінь).

Ох, не до страви вже! пусти на волю.

Служевка.

Який швидкий! на волю! Ти-но краще
не дуже-то на проміння вилазь,
бо ввійде хто, побачить, — лихо буде.

Лицарь.

Та доки вже ховатись по кутках?
І доки ти мене гнітити будеш?

Служевка.

Та випущу, як прийде слухний час.
Адже тепер я вже не помивачка,⁵⁵⁵
я дозорчиня над всіма хлівами,

а трохи згодом клюшницею буду,
а там, дивись, окóманшею⁵⁵⁶ стану,
а звідти й до палацу⁵⁵⁷ недалеко,
в нянькі, либонь, до царенят дістанусь.
Не вік старому королеві жити,
умре ж він коли-небудь, а тоді
мій вихованець королевич, певне,
тебе помилує, щоб няньці догодить.

Лицарь.

Та що се ти мені байки плетеш,
на глум здіймаєш чи смієшся в вічі?
Нема нігде нічого, а вона
якогось дуба смаленого править
та обіцяє груші на вербі!

Служевка.

Не любо, то не слухай. От журба!
Піду собі. Однак не маю часу.

(Запишавшись, повертається, щоб іти.)

Лицарь (хапає її за руку).

Ні, стій! Ти мусиш відповісти зараз,
навіщо ти мене сюди замкнула?

Служевка.

Куди ж би мала я тебе подіти?
Адже ж тебе старе й мале пізнає,
як тільки вздрить. Бунтівника такого
хто б не пізнав? Ось тільки вийди, зараз
назад в підземну яму⁵⁵⁸ попадешся.

Лицарь.

Ох, там не гірше!

Служевка.

Ба! як жаль—вернись.

Лицарь.

Смієшся?

Як ти смієш насміхатись
над лицарем?!

СЛУЖЕВКА.

Цілую руці, пане,
і падаю до ніжок, красна дяка,
що ясний пан дозволили мені,
служебці подлій, витягнути пана
з гнилої ями за шляхетні вушка,
та ще й тепер волять з своєї ласки
приймати з рук від репаної хлопки
мужицьку страву. Кланяюсь низенько!

(Глумливо кланяється.)

Лицарь.

Мовчи! Не смійсь і не бреши! гордую
тобою я не тим, що хлопка ти,
а тим, що на послугах розгубила
сумління й честь.⁵⁵⁹ Куди тепер поділись
твої облесливі, маснії речі?
Поки мене сюди не заманила,
була ти добра, хоч клади до рани,
а як замкнула от у сей свининець,
то стала як перекупка лайлива.

СЛУЖЕВКА.

Не доки ж панькатись мені з тобою!
І се тобі не в лад, і те не в лад.
«Замкнула в сей свининець», а куди ж,
по-твоему, тебе подіти мала?

Лицарь.

Та хоч би в стайню.

СЛУЖЕВКА.

Бач, що гиря хоче!⁵⁶⁰

Лицарь.

Чи то для мене завелика честь?

СЛУЖЕВКА.

Честь чи не честь — тобі до стайні зась,
у стайні видно, і щодня виводять
поїти коней, сам король приходить
не раз до коней.

Лицарь.

Ну, до овечок
чи до рогатого товару, все чистіше.

Служевка.

Який чистюк! Та відчепись, причепо!
З темниці витягла, та ще якоїсь волі
від мене хочеш. Кольки чи хвороби,
стогноти хочеш чи якого лиха?
Джуми,⁵⁶¹ холери?..

Лицарь.

Та стули ж ти губу!
Кажі мені по-людськи, що тобі
від мене треба? Нащо ратувала
мене з темниці, щоб держати тут?⁵⁶²

Служевка.

Цур дурня й масла грудка!⁵⁶³

Лицарь.

Ні, кажи,
хіба тобі не все одно, де буду
я мучитись: в темниці, чи в хліві?

Служевка.

Та вже ж не все одно!

Лицарь.

Чому?

Служевка.

Ото!

(Хизується.)

Немов не розуміє!

Лицарь.

Слово чести,
не розумію.

Служевка (підходить і бере його за рукав).

Ти ж таки подумай,
то був би там, а се ж ти тут, зо мною,
хоч крадькома, та все ж поженухатись
нам можна хоч хвилинку.

Лицарь.

Нам — з тобою?

Служевка.

Чого ж тобі так дивно? Я давно
накинула на тебе оком. Тямиш
той день, як на заручини король
усе лицарство скликав?

Лицарь.

Ох, той день!..

Служевка.

Ну, я тоді в палатах помагала
послугачам та й вгледіла тебе.
Ти все щось говорив там за простолюду,
обстоював, щоб дати волю всім.
Ще я собі подумала в ту пору:
«ото але! Король пастушку свата,⁵⁶⁴
а лицарь розпинається за хлопів, —
чому б мені, служебці-помивачці,
не стати панею?»⁵⁶⁵ Та вже скажи,
як прийде час, що будеш ти на волі
і над маєтками своїми запануєш,
невже ти не подякуєш мені?
Невже забудеш?

Лицарь.

Ох, забути трудно...

Скажу тобі по правді, не забуду
і все віддам — аби зійшла з очей.

Служевка.

Зійшла з очей? Така від тебе дяка?!
Бодай би не зійшов ти з сього місця!

Лицарь.

Клени, клени, бери собі заплату
за ту твою послугу осоружну.
Мені темниця очі засліпила,
мені неволя розум потьмарила,
що я тобі піддався на підмову.

Що я забув те мудре, віще слово,
як чарівник-віщун колись казав:
«хто визволиться сам, той буде вільний,
хто визволить кого, — в неволю візьме».
Речення се мені здавалось темним,
тепер я глузд його аж надто тямлю.
[Хто визволить, той вимагає дяки,
а для людей нема миліше дару,
як воленька чужа. Дитину рідну
кохають батько-мати і за тее
бажають по́слуху — неволі, значить;
спізнаються по волі молодята
і вже присяги прагнуть — знов неволі...

СЛУЖЕБКА.

А ти ж би як хотів? Звести з ума
та й кинуть? Ти мудрий «без присяги»,
це кожний захотів би!

Лицарь.

Що ти знаєш?

От я і без присяги й без любови
а зв'язаний з тобою...

СЛУЖЕБКА.

Любий мій!

(Хоче його обняти.)

Лицарь (відступає).

Ой, не спішись мене в хомут гнuzдати!
Доволі з тебе, що твоє тавро
носитиму на лобі до загину,
бо я того довіку не забуду,
що я не визволив себе з темниці
і не загинув там, а як баран
дав вивести себе, невідь-куди і нащо.]⁵⁶⁶

Лицарь.

Аж надто!

Голос (знадвору).

Хто там є?

Служевка (до лицаря тихо).

Мовчи!

(Голосно.)

Се я

прийшла дати їсти свиням.

(Тихо до лицаря.)

Лізь туди,

в закуту, не ворущся, а як часом

хто стане приглядатись, то ти хрокни,

подумають — безрога.

Лицарь.

Ти здуріла?

Служевка пхає його в закуту, він падає туди через низьку загороду, в ту хвилину фіртка з загородки відчиняється, увиходить пастух.⁵⁶⁷

Пастух.

Чого ти тут з безрогами воюєш?

Служевка.

Коли ж урагові такі прокляті, —
як вирвуться, не заженеш ніяк.

Пастух.

Та хочеться ж їм на погулянку.
Оце сьогодні випущу все бидло,
нехай провіється. Пустити й вас, свинчата?

Служевка.

Куди пустити? Хто ж їх випускає?⁵⁶⁸
Пождав би [ти] вже краще до весни.

Пастух.

А чим же не весна тепер? поглянь,
як сонце світить над безлистим гаєм,
от-от неначе⁵⁶⁹ вискочать бруньки,
я навіть на прогалині фіялку
одну знайшов і «гусячі лапки».
[ще трохи, то й «шкляна гора» розтане.

СЛУЖЕВКА.

Шкляна гора розтане? схаменись!
вона ж не з льоду, з чистого кришталю.

ПАСТУХ.

А хто її вгадає, люде кажуть,
що якби добре сонечко пригріло,
то все б таки хоч трошечки підтала,
там, кажуть, є й крижини й кришталіни,
де глибше — лід, а зверху — там кришталь.
Вона ж таки будована, не справжня,
і будівничі величезні гроші
побрали на будівлю. Хто ж повірить,
щоб так-таки ні крихотки й не вкрали.
Сама ж таки подумай: що дешевше,
лід чи кришталь?

СЛУЖЕВКА.

Та відомо, що лід!

ПАСТУХ.

Отож то й є! Ну, як просвітить сонце
крізь той кришталь, прогріє глибоченько,
як попливуть там потайні потоки,
та як посуне той кришталь, мов крига,
завалить нам усі хліви і стайні,
обори та свининці. То-то буде!

СЛУЖЕВКА.

І що там буде? Ніби зроду сонце
на неї не світило?

ПАСТУХ.

Та не так!

Вона збудована вже в возовицю,
в холодні ночі, та в студені роси,
а там пішли дощі, пороша, вітер.
Яке то сонце? А тепер, гляди,
коли б на гарній кришталевій брилці
не з'їхала з гори у діл принцеса.

В'ЯЗЕНЬ-ЛИЦАРЬ.

Принцеса!

ПАСТУХ.

Що се?

СЛУЖЕБКА.

То луна!

ПАСТУХ.

Луна?

Луна в свининці? дивно... дуже дивно.

(Тихше.)

Ти чула? їх вже кількасот розбилося
об мармуровий поміст, ослизнувшись
на кришталевій кручі, все лицарство
було хоробре, цвіт країни... шкода!
Там, де лицарський бік, найгірша круча.
Тут, на «свинарським», не така, та, звісно,
лицарство брудами гордує... Ну шкода...
А звідси б легше вилізти на шпиль
аж до принцеси, до її в'язниці.

ЛИЦАРЬ.

В'язниці!

ПАСТУХ.

Знов луна?.. Е, ні, небого,
се щось непевне... Я таки чував
щось стороною.

(Дивиться служебці в очі.)

СЛУЖЕБКА.

Брехні, поговір!]⁵⁷⁰

СЛУЖЕБКА.

Яка весна? чи світ навспак поверне?

ПАСТУХ.

Побачимо. Та вже, сказати правду,
погода там погодою, а то
звеліли ще й для того вигнать бидло,
щоб скрізь почистити.

СЛУЖЕБКА.

Тут чисто й так.

ПАСТУХ.

Не знаю, люд навколо нарікає,
що від хлівів розходиться зараза,
що дихати не можна, що вода
затхнулася в криницях і джерелах,
бо всі ж вони почерез хлів течуть.
До короля щодень приходять скарги
(ти знаєш, люде стали непокірні),
а вкупі з тим і чутки, що в хлівах
по темних закутках не трудно заховатись
тим лицарям, що не бояться бруду.
Ну, от король і наказав почистить,
хоч так, про людське око, та помацать
по всіх кутках гарненько.

СЛУЖЕБКА.

Я не дам
годованих свиней вигонить звідси,
так вся годівля марне пропаде,
покинуть їсти, як почують волю.
Не дам ні за що.

ПАСТУХ.

Так тебе й питають!
Свининець твій однаково не встоїть,
король тут хоче збудувать шпиталь,
щоб всіх людей загодити, а разом
шпиталь той буде й за турму служити.
Турма для божевільних! добра штучка!
Се вигадав один учений лікарь
і написав про те грубезну книгу,
а наш король йому дав надгороду
і вже тепер новий наказ готує,
кого вважати треба божевільним,
хто має право на шпиталь довічний.⁵⁷¹
Отож, як вижену твоїх свинчат,

то вже не вернуться назад, а просто
на другий фільварок переведу їх.⁵⁷²

Я вже казав підпаскам відмикати
обори й стайні. Чуеш рев і галас?

(Чутно рев бидла і ржання коней, випущених на волю.)

Ну, відступись, я відчиню й сей хлів.⁵⁷³

(Іде до воріт і хоче відчинити замók, служебка кидається за ним, ха-пає за руки і не дає відмикати, борікається.)

СЛУЖЕБКА.

Не дам, не дам!

ПАСТУХ.

Та відчепись, бідо!

Штовхає непомалу і відпихає далеко від себе. Відчиняє ворота. Світло вривається раптом у хлів, скрізь робиться видно, тільки в найдальших закутках зостається сутінь.⁵⁷⁴ Пастух одчиняє фірточки з обох закут в прохід, що веде до воріт. Декотрі свині кидаються прожогом в ворота, інші збиваються купами по кутках, інші крутяться на місці, мов замотиличені, в проході. Пастух виганяє їх і розганяє, щоб не товпились, потім іде по кутках і виганяє звідти лінивих, що залягли по сажáх. Лицарь-в'язень, побачивши, що пастух наближається до нього, ховається в темний куток, але пастух торкає його палицею, лицарь видає невиразний гук, щось середнє між людським криком і звірячим, потім зривається і раптом біжить до брами. Служниця заступає йому дорогу, він відпихає її і біжить далі.

ПАСТУХ.

Ой, що се? хто се? Стій!

СЛУЖЕБКА (люто).

Держи! лови!

(Кидається в ворота слідом за лицарем.)

Будівничий (увіходить).

Ну, що ламати? Звідки починати?

Гей, хлопці!

(Юрба робітників і помішників будівничого увіходить.)

ПАСТУХ.

Та пожди! Ось тут халепа.

Тут вирвався якийсь бурлака-волоцюга...⁵⁷⁵

Будівничий (коло воріт).

Се чи не той, що там на гору лізе?

ПАСТУХ.

Він, він! той самий!

Будівничий.

А то що за баба

там репетує? Гляньте, хлопці, гляньте!

(Робітники товпляться коло воріт і сміються.⁵⁷⁶ Служевка гукає, приходять юрба підпасків.)

Служевка (до підпасків).

Хлоп'ята, слухайте, полізьте вгору,
зловіте он того, що лізе.

Будівничий.

Схаменись!

Того ж не ловлять, хто на гору лізе.

Адже у вас такий закон і звичай:

лежачих бить, таких, що вже ввірвались,
а поки лізуть вгору, хай там лізуть.

Ламайте, хлопці, стіну, щоб видніше.

Робітники ломами й сокирами ламають стіну, вона незабаром падає. Окривається вид на шклянну гору. Видко, як лицарь дереться вгору, чепляючись за кришталеві виступи гори. Незабаром на даху кришталевого замку показується принцеса.

ПРИНЦЕСА.

Як далеко, як широко
видно білий⁵⁷⁷ світ!

Лицарь (на середині гори).

Що се так бринить високо?

Се її привіт!

ПРИНЦЕСА (завважає його).⁵⁷⁸

Не губи життя даремне,
повертай назад!

Лицарь.

Що життя мені тюремне?
Я йому не рад.

[ПРИНЦЕСА.

Але ж тут, пожалься, Боже,
знову жде тюрма!

Лицарь.

Умовляння не pomoже —
воріття нема.
Та поглянь, он сонце гоже,
згинула зима,
хутко згине все вороже...

(В сю хвилину налітає порив холодного вітру, лицарь прищулюється в западині гори.)

ПРИНЦЕСА.

Згину я сама!

(Врозпачі сплескує руками [і збирається кинутись вниз].)

З високости чутно ячання лебедів і крик диких гусей, що летять у вирій довгими ключами.

ПРИНЦЕСА (здіймає до них руки).

Гуси, гуси, лебедята,
возьміте нас на крилята,
понесіте світ за очі,
на полудне, геть з півночі!

Гуси й лебеді відповідають жалібним криком; здійснюється більший вітер, насуває біла хмара, сонце ховається і починається метелиця. Птиці зникають в білому хаосі.

Лицарь.

Ой лихо! дубнуть, мліють руки!..

(Пускає руки й скочується з гори в діл.)

ПРИНЦЕСА.

Я вдруге не стерплю розлуки!
До тебе йду
на волю й на біду!

(Кидається з даху і теж скочується в діл.)⁵⁷⁹

Вся юрба в долині (будівничі, робітники, пастух, служебка і підпаски, що досі напружено ждали кінця сцени).

Ох...

СЛУЖЕБКА.

Що, розбились?

1-й РОБІТНИК.

Принцеса мертва.

СЛУЖЕБКА.

Слава тобі, Боже!

А він? живий?

Будівничий (що стоїть близько біля тих, що впали).

Вони обоє дишуть.

Пастух (до підпасків).

Несіть їх до шпиталю!

(Підпаски хочуть взяти лицаря і принцесу, будівничий киває рукою своїм, ті оточують його і впалих.)

Будівничий.

Ні, стрівайте.

Я знаю добре всі ті переходи:⁵⁸⁰

тюрма, шпиталь, а потім знов тюрма,
і так довіку. Хлопці, не даваймо!

Доволі з нас тих тюрем і шпиталів!

(Пастух махає рукою і, здвигнувши плечима, йде собі геть. Служебка з підпасками наступають, будівничий і робітники одбиваються; спершу боряться голими руками, потім ідуть в діло палиці, кілки й каміння.)⁵⁸¹

Лицарь (слабким голосом).

Не бийтесь марне... Ми однак помрем...

1-й РОБІТНИК.

Та ми тепер не так за вас б'ємось,
як за самих себе.

2-й РОБІТНИК.

Еге ж, обридло
хліви, шпиталі й тюрми будувати.

3-й РОБІТНИК.

А потім руйнувати...

4-й РОБІТНИК.

...щоб ізнову

те саме будувати.

5-й РОБІТНИК.

І на кого?

Нарешті ж на самих себе!

Лицарь.

Даремна...

даремна боротьба...

Будівничий.

Хоч би хотіли,

нема вже воріття. Ти сам те бачиш.⁵⁸²

(Підпаски подолані відступають і здалека кидають грудками та па-
ліччям, не дуже влучно.)

СЛУЖЕВКА.

Я побіжу до короля на скаргу!

(Іде; з нею йде частина підпасків.)

1-й РОБІТНИК.

З Богом, Парасю!⁵⁸³

Будівничий (до робітника-підлітка).

Ну, а ти біжи

та ще кликни товаришів на поміч.

нехай там розішлють гонців по краю,

щоб знали всі, яка сутужна справа.

Бігай!⁵⁸⁴

(Хлопець іде.)⁵⁸⁵

Стіна, що відділяє свининець від решти хлівів, тріщить. Бидло
сперлося перед вузькою фірткою, що веде з обори в свининець,
і от-от має прорватись в неї.

Будівничий.

Панове-браття, треба щось робити.

Адже як весь товар сюди сунé,

то стопче вмить і нас, і їх.

(Показує на лицаря і принцесу.)

ПРИНЦЕСА (слабким голосом).

На Бога,
не дайте згинути в сьому болоті!
Така ганебна смерть...

(Силкується встати.)

Ой, допоможіть!

ЛИЦАРЬ (теж хоче встати).

Ой, допоможіть.

1-й РОБИТНИК.

Ну, вже сами вставайте,
нам не до помочі. Видима смерть страшна.

Лицарь і принцеса, помагаючи одне одному, підводяться. В сю хвилину юрба ремісників пориває їх за собою, і раптова людська течія виносить їх на перший виступ гори. Тим часом бидло випірає фіртку і частину перегородки і вривається на передній план. Хто з людей не встиг вихопитись на гору, або ослизнувся, деручись, той попадає на роги і під ноги бидлові і конає, стоптаний в болоті. Рев бидла, лемент і стогін стоптаних, крик і вигукування тих, що на горі, зливаються в дикий гомін. Підніжжя кришталевої гори заляпано болотом і крив'ю.

Будівничий (до майстрів, що гуртами ліпляться по уступах гори).

Панове-браття, треба щось почати.

1-й МАЙСТЕР.

Що ж, лізьмо вгору.

2-й МАЙСТЕР.

Ну, а далі що?

1-й МАЙСТЕР.

Там буде видно.

ПРИНЦЕСА.

Там неволя, браття,

я знаю те.

1-й МАЙСТЕР.

Неволя одинокій,
а вкупі буде воля.

3-й МАЙСТЕР.

Ні, не так,
без помочі загинемо всі й вкупі.
Нам треба по товаришів послати.

4-й МАЙСТЕР.

Кого? Чи не тебе?

3-й МАЙСТЕР.

Хоч би й мене!

Скільки голосів (зуюють).

Куди ти? Божевільний! Стій! вернись!⁵⁸⁶

Будівничий.

Моя порада ось яка: рубаймо
в горі щаблі, щоб нам стояти твердо
і щоб дістатися на гору.⁵⁸⁷ Браття,
орли не дарма гнізда в'ють на горах.
На гору доступитися нелегко,
зате з гори зручніше боронитись.⁵⁸⁸

2-й МАЙСТЕР.

Гей, до роботи!

3-й МАЙСТЕР.

Гей, до діла, браття!

Лицарь (з найнижчого уступа скелі).

Святий сей запал, а проте даремний.
Що з того буде? Ну, на гору злізем⁵⁸⁹ —
аж потім прийде влада, може й військо,
і нас примусить злізти знов у діл.

1-й МАЙСТЕР.

Так і послухаєм!

Лицарь.

Кажу: примусить.

Коли не силою, то голодом запевне.

1-й МАЙСТЕР.

В нас є харчі.

Лицарь.

Надовго ж їх нам стане?

1-й МАЙСТЕР.

На пару день, поки прибуде поміч.

ЛИЦАРЬ.

Де ж візьметься та поміч?

1-й МАЙСТЕР.

Бійся Бога!

Та що ж се ми за сироти нещасні?

Чей єсть у нас товариші вірненькі,

чей озовуться на братерський поклик,

чей не дадуть нам пропадати марне!

ЛИЦАРЬ.

Хто зна, чи посланець до них дістався...⁵⁹⁰

і хто тоді про нас подасть їм звістку?

Будівничий.

Хто звістку дасть? Пищалі семип'ядні:

гук боротьби й червоні короговки.

Товариші! в кого жупан червоний,

чи хустка, чи сяка-така платина,

до палиці чіпляй, то буде прапир.

На кожному щаблі, що ми проб'єм,

застромлюймо червону короговку,

то будуть наші корогви красіти,

то буде наше товариство знати,

де наша воля крив'ю зашарілась

і де потрібна їх братерська поміч.⁵⁹¹

(Майстрі виймають сокири з-за поясів і починають рубати сходи на гору. Дехто дере свою червону одежу і роздає товаришам на прапорці.)

ПРИНЦЕСА.

Візьміть моє червоне покривало,

не день, не два його я шовком шила,

а золотом рубила у неволі,

співаючи невірницькі пісні,

чекаючи просвітлої години.

Тепера час — пора покрасуватись

мережанці.

Будівничий.

Як на вершечку станем,
застромимо твій дар.

Молодий хлопець (рубаячи).

Як на вершечку станем,
застромимо наш цеховий значок,
на диво людям, а собі на славу!

1-й МАЙСТЕР.

Овва! та ж ми його не маєм тут!

Молодий хлопець.

Недовго й вишити новий.

Принцеса.

А хто ж тут

з вас вишивати вміє?

Молодий хлопець.

Хоч би й ви,

ясновельможна панно!

1-й МАЙСТЕР.

Бач, як гречно

пастушку величаєш!

Принцеса.

Годі, люде,

і шана, й посміх не до речі справді
принцесі-босоніжці. Вся вельможність
лишилась там,

(показує в діл)

і вже вона не ясна,

забруднена, затоптана, забита.

Колись вгорі вона ясніла пишно,
та не на радість ні собі, ні людям.

Збудовано для неї цілу гору,
але за те я прийняла покуту,

страшну покуту. Хто не був високо,

той зроду не збагне, як страшно — впасти,

і хто не звик до чистоти кришталю,

не тямить, як то тяжко — забруднитись.

Не так мене діймає біль, як бруд...

Молодий хлопець (до 1-го майстра).

Що хочеш говори, а жаль мені
принцесу-босоніжку.

1-й МАЙСТЕР.

Звісно, — краля,

то ти й розкис.

Молодий хлопець.

Ні, знаєш, тут не те,
а справді, в неї доля надзвичайна...

(Задумується.)

1-й МАЙСТЕР.

От чорт надав задрипанку-принцесу,
замість роботи хлопці тільки слинять!

(Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору.)

Молодий хлопець.

Я ще й тебе в роботі переважу!
Та не прогнівайся, що не для тебе
й не для таких, як ти, проб'ю дорогу.

1-й МАЙСТЕР.

А то для кого? Чи не для принцеси?

Молодий хлопець.

А хоч би й так?

1-й МАЙСТЕР.

Нащо вона здалася?

Молодий хлопець.

Щоб вишила нам цеховий значок.

(До принцеси.)

Чи згода?

ПРИНЦЕСА.

Вже ж, молóдче, згода щира.
У мене там, у замковій світлиці,
мережанок багато срібно-зlatih,
і прядіва, й серпанків, — хоч на вибір,
хоч з голови мальованку майстерну
вам вишию на цеховий значок.
Недарма ж я сиділа там на вищці —

майстерниця зробилася з пастушки.
Але тепер, коли я вам потрібна,
то допоможіть мені зійти на гору,
бо ще сама я не зберусь на силі,
видимих ран багато й невидимих
набралась я, як падала з гори.

(Молодий хлопець спускається і подає принцесі руку.)

Лицарь.

Ти йдеш? Ти кидаєш мене?

Молодий хлопець.

Лицарю,

ніхто ж вам не боронить з нами йти.

Лицарь.

Розбитий я.

Принцеса.

І я розбита, любий,
але нова вступає в душу сила,
одвага в серці будиться, як гляну
на се нове життя, нову роботу.
Як ожила ся мертва, ся холодна
моя гора-в'язниця! Глянь! поглянь!
Як мак, цвітуть червоні короговики!
веселки тріскають із-під сокир!
Як весело!

Лицарь.

Недовго веселитись,
либонь, заплакати прийдеться хутко.

Молодий хлопець.

Тоді й заплачемо, коли прийдеться.
а поки що не гаймося, ходім!

Лицарь.

Я не піду і вам іти не раджу.
Подумайте, в яку ви путь ідете?
Ви ж не могли товару подолати,
а що ж то буде, як надійде військо?
Адже король того не подарує,

що ви йому всю гору покопали,
покинули замовлену роботу,
до іншої взялися самовільно.

Молодий хлопець.

На се вже дасть відповідь будівничий
і товариство.

Лицарь.

Але я чував,
що ся гора й сама розтати може,
бо в неї, кажуть, підмурівок з льоду.

Принцеса.

Коли ж вона розтане?

Лицарь.

Та весною.

Принцеса.

Але ж ти бачиш сам, тепера осінь!

Молодий хлопець.

Ми швидше дорубаємось до льоду,
коли він є, ніж ти весни діждешся.
Як дорубаємось, тоді й побачим,
що нам робити, чи рубати далі,
чи ждять весни.

Лицарь.

Тоді вже буде пізно.
Одкритий лід і восени розтане,
гора впаде і всіх завалить нас.

Молодий хлопець.

А що ж, по-твоему, чинити маєм?
Іти туди, безрогам на поталу?

Лицарь.

Ні, сісти тут, на першому уступі—
адже безпечно, бидло не дістане—
і ждати. Не довіку ж буде нелад.
Он, гляньте, підпаски з собаками ідуть,
щоб дати лад, полагодити стойла
і все позаганяти.

Молодий хлопець.

Знов назад!

Знов буде бруд, і погань, і зараза!

Лицарь.

Воно ж провітрилося трохи за сей час,
а може, згодом сі хліви зруйнують.

Адже й хотіли... Може, я се винен,
що діло до кінця не довели.

Спочатку я, а потім ви, панове,
все діло зопсували.

1-й МАЙСТЕР.

Отакої!

Ми «діло зопсували»! Ну, лицарю,
я жалую, що не віддав тебе
тій бабищі. Якраз була б з вас пара!

ПРИНЦЕСА (*тремтячим голосом до лицаря*).

Та що ж се ти? Чого ж тепер ти хочеш?
Невже тобі неволя не обридла?

Лицарь.

Обридла, тим-то я її боюся
і втретє вже на неї не поважусь
знов сміливим та необачним вчинком.

Я думаю, що й наш король не звір,
що й він калік не зважиться карати.

І ти, і я—розбиті ми обоє.

Навіщо ми йому? він нас простить.

ПРИНЦЕСА.

А їх, майстрів?

Лицарь.

Їх?.. Може, й їх простить...

(Зовсім тихо, засоромлено, але дивлячись принцесі з благанням
в вічі.)

А зрештою... що нам до їх за діло?..

Ми втомлені...

Молодий хлопець.

Так пропадай же сам!

І нам тепер нема до тебе діла,

недобитку мізерний! Радий будь,
що в нас, майстрів, лежачого не б'ють,
а то б я перший...

(Плює й одвертається; до принцеси.)

Що ж? ходім на гору!

ПРИНЦЕСА.

Стривай хвилину! Ти не знаєш, хлопче,
як тяжко так з коханим розставатись.

(До лицаря.)

Мій лицарю, мій друже, що з тобою?
Невже душа твоя зламилась, вмерло серце?
Де речі запальні, де та одвага,
що ними ти очарував мене?
Греміло слово, мов потік весняний,
мов божий грім з небес...

ЛИЦАРЬ (сумно).

Було колись!..

ПРИНЦЕСА.

Світила думка, наче блискавиця,
немов зоря досвітня, у темниці
горіла гордо так...

ЛИЦАРЬ.

Було колись!..

ПРИНЦЕСА.

Одвага в серці жевріла, мов племінь,
їй не страшні були ні гори-кручі,
ні урвиська-яри...

ЛИЦАРЬ.

Було колись...

Не вернеться... Я втомлений — навіки.

МОЛОДИЙ ХЛОПЕЦЬ.

Ти втомлений? З якої ж то роботи?

ЛИЦАРЬ.

Ох, без роботи томляться ще гірше.
Не знаєш, хлопче, як неволя⁵⁹² томить!

ПРИНЦЕСА.

Я знаю, друже, але й те я знаю,
що крила знов на волі виростають
у соколів приборканих.

ЛИЦАРЬ.

Шкода!

Або не сокіл я, або спалила
мені неволя крила, тільки чую,
душею чую — їм не відрости.

ПРИНЦЕСА.

Але ж недавно ще вони махнули
так широко!

ЛИЦАРЬ.

То був порив остатній,
він показав, що крил моїх — нема,
що то була якась мана, облуда,
немов я чув їх в себе за плечима.
І... слухай... я признаюсь... не одвага
мене на гору несла... розпач, люба.
Мені здавалось — воріття немає,
хоч добре тямив, що нема й ратунку.

ПРИНЦЕСА.

Ні, ні, неправда, ти на себе клеплеш.
Тоді ти так не думав, а тепер
тебе чорнить зрадлива пам'ять.

ЛИЦАРЬ.

Може...⁵⁹³

Однаково... Та вірь мені, тепер
я втомлений навіки. Той порив
порвав мені востатнє ржаву душу,
її неволя⁵⁹⁴ ржею так посіла,
а що порвало — героїзм чи розпач, —
сама ти зваж.

(Принцеса мовчить, і сльози виступають у неї на очах.)

Молодий хлопець (тихо, але зважливо).

Ходім!

ПРИНЦЕСА (до лицаря, з благанням).

Ходімо, любий?

ЛИЦАРЬ.

Ні, не піду.

ПРИНЦЕСА (з риданням).

Прощай!

(Повертається йти; хлопець бере її за руку.)

ЛИЦАРЬ (з раптовою безсилою злобою).

А, ти, зрадлива!

Ти, безсоромна! Женихів міняеш,
мов рукавички! Був король, був лицарь, —
раніше, певне, був пастух чи конюх,
тепера хто? Той хлопець⁵⁹⁵ кучерявий?
Віншую, пане майстре! не надовго!

Молодий хлопець (здіймаючи уламок кришталю).

Бігме, не втерплю, голову розкрою!

ПРИНЦЕСА (утримує його за руку).

Стривай, лежачого не б'ють. Лицарю,
я дякую тобі за стидкі речі, —
тепер мені тебе не трудно кинуть.

Ти, певне, знов здоровим-дужим станеш,⁵⁹⁶
але для мене ти вже вмер. Я друга
сьогодні поховала, може, завтра
зострину ворога. Бувай здоров.

(До хлопця.)

Ходім! пора! Ти марне час прогаяв,
дивись, товариші вперед пішли.

Молодий хлопець.

Я нажену.

(Рубає.)

Гей, пане будівничий!

Скажіть, ми хутко станем на горі?

Будівничий.

Який швидкий! Ні, молодче,⁵⁹⁷ не хутко,
се діло довге, як осіння казка.

ПРИНЦЕСА.

Зате скінчиться справжньою весною!

Лицарь (понура, сидячи нерухомо на низькому уступі).

Ще після осені зима належить.

Будівничий.

Але ж й зимі на світі є кінець.

Кінець, може, колись буде.

25.I.1905. Тіфліс

ТРИ ХВИЛИНИ

Діалог

I

У клубі.⁵⁹⁸

Натовп людей, промови, гамір. Одна пара, Монтаньяр і Жірондіст,⁵⁹⁹ в палкій сперечці одбивається од гурту і кінчає на одшибі почату розмову.

МОНТАНЬЯР.

Послухай, громадянине,⁶⁰⁰ ти знаєш,
я, монтаньяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії.

ЖІРОНДІСТ.

Великопанські?

МОНТАНЬЯР.

Вже ж, великопанські!

Зреклися ви титулів, привилеїв
і хартії⁶⁰¹ папірових лиш на те,
щоб хартії неписані дістати,
на привилей посвітачами⁶⁰² бути,
героями для всіх віків потомних.
Ви Цезаря⁶⁰³ свого не пощадили,
аби на титул Брутів⁶⁰⁴ заслужити.
О, тиї Брути! Се ж і є те кодрло,
з якого Цезарі потім виходять!
Хто хоче быть республіканцем добрим,
хай гострить меч на Брута перш усього.

ЖІРОНДІСТ.

А Цезарям своім хай б'є чолом,
бо тиї дозволяють всім, хто хоче,⁶⁰⁵

на голову, посвячену тріумфом,
болотом кидать, жартами масними, —
все стерпить голова, аби жива...

МОНТАНЬЯР (дивиться на голову Жірондіста).

А нежива стерпіти може й більше.

ЖІРОНДІСТ.

Ні, громадянине, до неживої
болото вже не пристає так легко,
а надто, як ще й кров її обмиє...
Кров Цезаря проливши, Брут обмив
усе болото цезарських тріумфів.

(Задумується.)

Не думав він про се, меча здіймавши...

МОНТАНЬЯР.

А то й не зняв би?

(Заглядає жірондістові в вічі.)

ЖІРОНДІСТ (зітхає).

Може б, і не зняв.

МОНТАНЬЯР (щось записує собі в книжечку).

Спасибі, громадянине!

ЖІРОНДІСТ.

За віщо?

МОНТАНЬЯР.

Про те вже знаю я... скажи одно:
замість болота ти волів би крові,
чи все ж пречиста діва гільйотина⁶⁰⁶
для тебе зависока?

ЖІРОНДІСТ.

Се ж до чого?

МОНТАНЬЯР.

Так, ні до чого, жарт! Бувай здоров.

Розходяться.

II

В тюрмі Консьержері.⁶⁰⁷

ЖІРОНДІСТ (увіходить в свою камеру і, спиняючись на порозі, звертається до товаришів, що на коридорі).

До завтраго, товариші! Запевне,
побачимось...

ЖІРОНДІСТКА (з коридора).

На ешафоті, може!

МОНТАНЬЯР (тепер він тюремщик).

Невільно розмовляти, громадяне!
Вже спати час. Позамикаю всіх.

Всі розходяться. Жірондіст зачиняє в своїй камері двері від коридора — чутно, як монтаньяр замикає їх на ключ. Жірондіст сідає читати. Який час тиша, далі бренкіт ключа в замку, одчиняються двері, увіходить монтаньяр.

МОНТАНЬЯР.

Добривечір, мій Бруте!

ЖІРОНДІСТ.

Що вам треба,

мій пане?

МОНТАНЬЯР.

Се чому так титулуеш?

ЖІРОНДІСТ.

Бо «громадянин» — недоречний титул.⁶⁰⁸
Шпиг і тюремщик — пан тепер над нами,
та до громади з ним ми не пристанем,
то й назви «громадянин» не дамо.
Навіщо тее зайве лицемірство?

МОНТАНЬЯР.

Як так, то й так. Негречність я прощаю
тому, хто завтра йде на ешафот.

ЖІРОНДІСТ (мініться на лиці, але промовляє⁶⁰⁹ спокійним голосом).

Я завтра йду? Ти се напевне знаєш?

МОНТАНЬЯР.

Так, напевнісінько.

ЖІРОНДІСТ.

Лиши мене,
я мушу листи написати.

МОНТАНЬЯР.

До друзів?⁶¹⁰
Так всі ж вони так само незабаром
тобі услід підуть — чи варт писати?
Я б не трудився.

ЖІРОНДІСТ.

Я писати буду
до незнайомих друзів. Я лишу
свій заповіт нащадкам по ідеї.

МОНТАНЬЯР.

Даремна праця!

ЖІРОНДІСТ.

Ти, як ниций кат,
хотів би знищити не тільки тіло,
а й розум, виточив би вкупі з крив'ю
мою ідею.

МОНТАНЬЯР.

Якби так, без крові,
я з тебе виточити міг ідеї,
то кров і тіло хай би пожили.

ЖІРОНДІСТ.

Таке життя було б од смерти гірше.
Але не діждеш ти, бо за ідею
ми всі готові вмерти як один.

МОНТАНЬЯР.

Та чи вона ж за вас готова жити?

ЖІРОНДІСТ.

Ідея — вічна.

МОНТАНЬЯР.

Як і ваше тіло,
ні більш, ні менш.

ЖІРОНДІСТ.

Та що се ти говориш?!

МОНТАНЬЯР.

Вкажи мені ідею, що жила
хоч трохи довш, ніж покоління людське?

ЖІРОНДІСТ.

А християнство?

МОНТАНЬЯР.

Скільки поколінь,
то стільки й християнств було на світі,
коли не більше. Не зогнив ще хрест
після розп'ятих, як уже в ідею
гнилизна кинулась і ті «церкви»,
мов плями цвілі на сирій будові,⁶¹¹
повстали на громаді християнській.⁶¹²
Проказою взялася Візантія,
і Рим живим мерцем завчасу став
і заразив собою всі народи.

ЖІРОНДІСТ.

Але ж бо не в церквах жила ідея,
а в людях тих, замучених героях,
що так одважно йшли на муки й смерть...

МОНТАНЬЯР.

А з ними вкупі йшла на смерть ідея.
Бо сам скажи, в кому ж було їй жити?

ЖІРОНДІСТ.

В нащадках тих героїв.

МОНТАНЬЯР.

Ті нащадки
вже не були героями сами,
вони були панами,⁶¹³ вояками,
рабами і попами, ну, чим хочеш,
і християнство стало панувати,⁶¹⁴
вбивати, і служити, і дурити,⁶¹⁵
воно з людьми жило, з людьми й змінялось,
аж поки стало тим, чим є тепер.⁶¹⁶

Як думаєш, се ж може бути, що з тіла
апостола Петра зросло колись
те дерево, з якого трон вигідний⁶¹⁷
для папи римського майстрі зробили?⁶¹⁸
Що більше вічне — тіло чи ідея?
Дасть вічність і твоєму тілу завтра
пречиста діва наша гільйотина.
От перше голова з плечей впаде
і в кошику опиниться низенько,
а кров із жил напоїть ту травицю,
що проросла між дошок ешафоту,⁶¹⁹
а решта крові піде вкупі з тілом
в землі перебувати всякі зміни
такого ж вічного життя, як те,
що випало на долю християнству,
та випаде й твоїй ідеї вічній.
Ви всі зогнити маєте, мій пане.

Жірондіст.

Коли се так, то вже ж не тільки ми,
а й славні переможці монтаньяри.

Монтаньяр.

Запевне так! а тільки в тому річ,
хто перший зогне, а хто остатній,
чий світ раніше згине.⁶²⁰

Жірондіст.

Як то — світ?

Монтаньяр.

Невже ти не додумався до того,
що кожний мізок має власний світ?
що жірондіст живе на іншому світі,
ніж монтаньяр? що ми будуєм різне,
і на твоїй підвалині не може
стояти те, що встоїть на моїй?
І хоч ні ти, ні я того не знаєм,
кому й чому підвалини послужать,⁶²¹
та кепський був би з мене будівничий,

якби я не хотів міцніше класти
і в праці переважити тебе.

ЖІРОНДІСТ.

Для чого?

МОНТАНЬЯР.

А для того, щоб сказати:
я найсильніший, поки я живу,
і через те я житиму найдовше.⁶²²
«Ти довголітній будеш на землі»⁶²³ —
от де правдива вища надгорода
народам, партіям та і одиницям.

ЖІРОНДІСТ (через хвилю задуми, сумно).

Як здумаю про ту нещасну землю,
злочинами порослу, злиту крив'ю,
то мимохить слова в душі зринають:
«Ні, наше царство не від сього світа!»⁶²⁴

МОНТАНЬЯР.

А, в добрий час! От знов велике чудо
пречистої мадонни Гільйотини!
Се жірондіст перед лицем її⁶²⁵
культ Розуму зміняв на культ містичний.
«Як чорт зостарівся, в ченці пішов!»⁶²⁶ —
говорить наша приказка французька.
Що ж, як роздумати, воно й практично.⁶²⁷
Хто знає, може, й сам Лавуазьє⁶²⁸
забув науку всю для «отченаша»
в остатній час.

ЖІРОНДІСТ.

Лавуазьє умер?!

МОНТАНЬЯР (спокійно).

На ешафоті, як годиться, вчора.⁶²⁹

ЖІРОНДІСТ.

Не вірю! се неправда! се ж занадто.⁶³⁰

МОНТАНЬЯР.

Вже ж сам я бачив голову його
в руках самсонових⁶³¹ учора зрана.⁶³²

Жірондіст (закриває лице руками).
Нещасна Франція!

Монтаньяр.

В чім тут нещастя,
для тих, що вірять вічності ідеї?
Хіба ж не все одно, в котору скриню
з кісток та м'яса перейде ідея —
тож їй не першина мінять домівку —
чи зветься скриня та Лавуазьє,
чи там який Дюпен⁶³³ або Лера?⁶³⁴
Ото, не мав би я чого журитись!

Жірондіст.

Іди ти геть від мене, сатано,
не труй мені хоч сіх годин остатніх!
Коли не тямиш ти, що для ідеї⁶³⁵
людина геніальна єсть той фокус,
в який збирається її проміння,
розсіяне по частках межі нами,
то що ж ти тямиш?

Монтаньяр.

Тямлю з сеї мови,
що, певне, добрий фокусник з ідеї
далеко кращий, ніж промовець з тебе.
І що ж, скажи, як знищити той фокус,
то може так навік розпорошитись
на часточки ота ідея вічна,
що потім і ложками не збереш?

(Жірондіст понуро мовчить і демонстративно розгортає книжку,
ніби збирається читати.)

Монтаньяр (не вважає на те, тільки приступається ближче і гово-
рить трохи иншим тоном).

Сказати правду, якби я так думав,
а ще при тому почував себе
котримсь із фокусів таких — запевне,
всі жірондісти — фокуси ідеї! —
то я б не дав на частки розточитись

своєму божищу задля тріумфу
бездушної якоїсь гільйотини.⁶³⁶

Я б сам собі метою став, з'єднавши
в єдиний культ пошану до ідеї
і до своєї власної особи.

Жірондіст (не дивлячись, неохоче).

І що ж би ти зробив?

МОНТАНЬЯР.

Ось подивися,

я на відповідь фокус покажу.

(Раптом дістає з кишені шнур і накидає петлю на жірондіста, той зривається, зляканий несподіванкою, монтаньяр сміється.)

Та не лякайся! було б іще дурніше
завісити тебе, аніж тобі
любити гільйотину більш над шнура.

Се я тебе навчити хочу штучки,
що зветься «утіканкою», — дивись:

(витягає з кишені пилку)

ось пилочка, як ниточка тоненька,
а там в вікні залізні товсті ґрати,
ну, хто кого перегризе?

(Підходить до вікна і швиденько пиляє ґрати.)

Чи ба!

Де тонко, там не рветься! от так фокус!

(Виймає ґрати геть.)

Тепер дивись: тут ти, тут шнур, тут гак,⁶³⁷

а тут вікно. Шнур зачепи на гак,
сам на вікно і вниз по шнуру гайда!

Була тюрма з тобою? раз, два, три!

І вже тюрма без тебе — розумієш?

Се фокус легкий. Я мудріші вмію.⁶³⁸

Жірондіст (дивився німий від здивовання на всю оруду. Далі мов од сну прокидається).

Я розумію: справді се вже фокус
мучительства найтоншого. Тюремщик
показує засудженому волю...⁶³⁹

Так, легкий фокус, — зветься «кіт і миш». ⁶⁴⁰

(З огидою одвертається.)

МОНТАНЬЯР (сміється).

Ну, та й догадливі сі жірондісти!
Невже ти думаєш, що монтаньяр
не вміє й поступити без гільйотини
чи без її почесної родини
при боротьбі супроти вас?

ЖІРОНДІСТ. ⁶⁴¹

Не тямлю,

До чого ти се кажеш.

МОНТАНЬЯР.

Пригадай
ту лекцію, що я колись від тебе
у клубі записав. Дивись сюди:

(показує, розгорнувши, свою книжку з нотатками)

ЖІРОНДІСТ (читає вголос).

«Кров Цезаря проливши, Брут обмив
усе болото цезарських тріумфів».

Так що?

МОНТАНЬЯР (нетерпляче).

Кого карає гільйотина,
то перше розум одбере! Се ж ясно:
я думаю, що й з Брута все болото
обмила кров, пролита при Філіппах, ⁶⁴²
а то б, либонь, вже не така чистенька
фігура ся в історії була.
Я думаю, що з ласки гільйотини
madame Роллан ⁶⁴³ ще попаде в пречисті,
незгірш від тих Лукрецій ⁶⁴⁴ та Віргіній, ⁶⁴⁵
що теж хто зна, чим за життя були...
Я думаю, що досить монтаньяри
трудились, обмиваючи всі бруди
на жірондістах. Зрозумів тепер?

ЖІРОНДІСТ.

Я зрозумів, що все-таки страшна вам

ідея наша, бо вона воскресне
з крові, як фенікс з полум'я, і сили,
нової сили набере з крові
посвячених їй мучеників. Бачу,
хотів би ти, щоб я ідеї зрадив,
покинувши товаришів, прийнявши
ратунок з рук нечистих, а тоді
ти міг би, вихваляючись, казати:
такі ж вони усі, ті жірондісти!
Так ні, не дам тобі я сеї втіхи!
Раз тільки зійде сонце надо мною,
щоб глянути, як в пурпур благородний
кров жірондіста зміниться для шати
ідеї вічної!

МОНТАНЬЯР.

Скажи мені,
яку ідею скриня та ховала,
що звалась за життя Луї Капет?⁶⁴⁶
Либонь, ніякої? Чому ж тепер
імення се дива справдешні творить
в Бретані і в Вандеї?⁶⁴⁷ Не в ідеї,
мій пане, сила, а в самій крові,
у пурпурі, мовляв ти, благороднім.
Здери порфіру з Цезаря — він раптом
звичайним, голим чоловіком стане,
накинй порфіру крові на Бурбона,⁶⁴⁸
і не один повірить, що то Цезарь,
та й власного ще пурпуру додасть
йому на шату. Кров, — се так, як пара,
що в літню спеку повстає з землі,
здіймається високо аж до неба
і звідти падає дощем на землю,
щоб знову парою здійнятись в небо,⁶⁴⁹
і так би цілий рік ішли дощі,
якби ніколи вітру не бувало.
Мені здається, що крівава пара

занадто вже густа у нашім краю,
і час би вже важкій кривавій хмарі,
що налягла над нами, розірватись⁶⁵⁰
і дати просвіток, бо сей потоп
червоних хвиль ось-ось поінняти може
і нашу Гору.

ЖІРОНДІСТ (іронічно).

Се було б найгірше!
Такий спасенний Арарат втопити!
Коли для сього треба ще долити
потоп кривавий, то не жаль мені
на те своєї крові. Сподіваюсь,
що власне ти в моїй крові заллешся.

МОНТАНЬЯР.

Яка ж користь від того для ідеї?

ЖІРОНДІСТ.

А що тобі? Не віриш ти в ідею.

МОНТАНЬЯР.

Не вірю я, а ти? Либонь, тепера
ти лекцію від мене перейняв.
Так слухай же: я справді ні на мить
не вірю, щоб ідея поборолася
живую людську силу, зогниє
ідея ваша вічна ще раніше,
ніж кров твоя втопить мене здолає,⁶⁵¹
наш підмурівок буде все міцніший,
недарма зветься він Горою. Сила
вродить повинна силу, а примари
примарами зостануться. Се я
так думаю, і вже через те саме
тобі так думати зовсім не личить.
Ти мусиш думати, що вже вас обмаль
зосталося— ідеї оборонців,
вас, фокусів одвічного проміння;
і щоб не дасть промінню розточитись
у порожнечі світовій,⁶⁵² ти мусиш

перш над усе життя свого глядіти.
Подумай, що коли б Лавуазьє
втік позавчора за кордон? Сьогодні
вже б, може, світ багатшим став на світло.
Тепера — жди «до другого пришествя»,
поки природа знов збудує скриньку
таку, як був отой Лавуазьє.
Хто зна, чи наші правнуки діждуться!
Хіба Лавуазьє не мав би права
академічним лавром завітчатись⁶⁵³
іще хоч раз, ну, просто хоч на те,
щоб глянути на себе у свічадо.
Який в тім глузд, що голову його,
начиння геніальне, кат Самсон
«до коша» кинув, як шпурля редактор
бездарний твір якогось там писаки?
Навіщо се? щоб невіглас прийдешній
побожно промовляв «Лавуазьє»,
в той час, як сам Лавуазьє вже стане⁶⁵⁴
таким, що й здумати про нього бридко.
Отак і ти заляжеш перегноем⁶⁵⁵
в землі французькій з тим, щоб відродилась
колись ідея вічна жірондістів
для невідомих, може, ще й негідних,
нащадків ваших, ні, скоріше наших,
бо ж тілом ми переживемо вас.
Хіба ж не краще десь в чужому краю
зібрати в фокус розуму живого
усі проміння вашої ідеї
і кинути її перуном ясним⁶⁵⁶
на нашу Гору? Може б, розкололась
Гора надвое і скоріше впала
в криваве море — без твоєї крові.
Ото була б послуга для ідеї
і помста за товаришів-героїв!
Невже гадаєш ти, що є прибуток⁶⁵⁷

якийсь товаришам з твоєї смерти?
Невже ти так свій розум легковажиш,
талан свій зневажаєш, всім відомий,
що думаєш їх кров'ю переважить,
червоною, солоною водою?
Се був би вічний сором для ідеї!

(Жде відповіді. Жірондіст мовчить.)

Ну, я скінчив. Я щиро говорив,
а ти подумай щиро, без котурнів,
без патосу фальшивого. Я вийду,
не заважатиму тобі. Постукай,
якщо надумаєш — прийду.⁶⁵⁸

ЖІРОНДІСТ (мимохідь).

Се вперше,

що я готов зненавидіти щирість!

(Люто до Монтаньяра.)

Скажи мені, де ти береш отруту,
що так в очах, не криючися навіть,
зумів мені всю душу отруїть?
Я міг би знов сказати тобі: не хочу
твого ратунку! Але ж се неправда.⁶⁵⁹
Ти здер порфіру з мученської смерти,
і я кістяк струхлілий, голий бачу
замість героїської апотеози,
огида, жах мене проймає, розпач,
вся кров моя повстала проти смерти,
як у вола на ревищі. О, ганьба!
З яким лицем я буду завтра їхати
на гільйотину?⁶⁶⁰ Сором всій Жіронді
за мене буде! Що й кого вратує
така ганебна смерть?..

(Стукає у двері. Монтаньяр входить.)

Убий мене!

Убий, проклятий кате, душогубе,
убий тепер, щоб завтра не вбивать.

МОНТАНЬЯР (холодно).

Сі декламації, мій пане, зайві,
трагедія класична вийшла з моди.
Професія моя для вас відома,
ви добре знаєте, що се не я,
а кат Самсон вас мав би завтра вбити.
До чого ж тут я?

ЖИРОНДІСТ.

Хіба ж не ти
мене в тюрму загнав своїм поклепом?

МОНТАНЬЯР.

Не криюся— поправка: не поклепом,
а правдою, — я тільки показав⁶⁶¹
записані слова.

ЖИРОНДІСТ.

Ти ж добре тямив,
чим ся тюрма скінчиться?

МОНТАНЬЯР.

Вже ж я тямив, —
в той самий день я й шнур оцей купив,
і пилочку, щоб бути наготові,
бо вирок міг наспіти кожен день.

ЖИРОНДІСТ.

Скажи, нащо ж була тоді тюрма,
коли ти сам задумав визволення?

МОНТАНЬЯР.

А як би ж я інакше міг примусить
аристократа⁶⁶² вічної ідеї
прийняти з рук плебейських, монтаньярських
життя й ратунок?

ЖИРОНДІСТ.

Нащо ж се тобі?

МОНТАНЬЯР.

Я раз сказав і знов сказать готовий:
я, монтаньяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії.

От я тепер даю тобі життя,
і ти його прийнять від мене мусиш
так, як прийняв усі мої софізми,
що я тобі в твоєму стілі плів.
Адже ти мусиш? правда? Ти приймаєш?

ЖІРОНДІСТ.

Послухай, жірондістів є тут більше,⁶⁶³
чого ж ти, власне, обібрав мене?

МОНТАНЬЯР.

Такий мій смак і добра воля, пане,
я в вас професора свого шаную
за лекцію історії геройства,
вона повік для мене незабутня.
Та годі вже базікання того,
Ми тільки час уводимо. Я знаю,
що ти таки полізеш у вікно, —
хіба ж не можна се зробити просто?
Які актьори всі ви, жірондісти!

(Спускає шнур, причеплений до гака, за вікно.)

Що є простішого? Берись і лізь
та поглядай у діл, а я тим часом
там стану долі з ліхтарем закритим
і буду подавати гасла світлом:
одкрию — значить, можна лізти далі,
закрию — значить, треба притаїтись.
Долізеш вниз, а там вже клопіт мій,
як переправити тебе ще й далі.

(Жірондіст мовчки, зціпивши зуби, направляєтсь до вікна.)

МОНТАНЬЯР (на порозі, усміхаючись).

Годилось би хоч «дякую» сказати.

ЖІРОНДІСТ.

За правду треба⁶⁶⁴ правдою платити:
я, жірондіст, ненáвижу тебе
і всі твої глибокохамські вчинки.⁶⁶⁵

(Монтаньяр кланяєтсь з іронічним усміхом і зникає з порога.)

Жірондіст (кидається до пера, рука тремтить від поспіху і невпевненості в думках, далі він кидає перо, нічого не написавши).⁶⁶⁶

Нічого я не можу написати!

Та й все одно... вони б не зрозуміли...

За вікном знизу чутно тихий свист. Жірондіст здригнувся, іде до вікна, прилажується і починає спускатися по шнурку за вікно.

III

На еміграції.⁶⁶⁷

Жірондіст-утікач ходить по містку над глибоким⁶⁶⁸ яром, де на дні⁶⁶⁹ шумить прудкий потік. Вдалині леліє Констанцьке озеро⁶⁷⁰ і мріють снігові верхівля гір.

Жірондіст.

Гнітить мене твоя краса, чужино!

Занадто гарне ти, моє вигнання!

Занадто вільна ти, моя в'язнице!

І тужу я по тій⁶⁷¹ Консьєржері,⁶⁷²

де мури, мов живі, неначе тямлять⁶⁷³

і біль розлуки, й тугу поривання,⁶⁷⁴

і муку сумнівів, і радість мрії,⁶⁷⁵

і смерті неминучої трагізм.⁶⁷⁶

Пророчисті мури! Скільки душ

їм заповідало думки та мрії

в реченнях мудрих та в огнистих строфах,

і вірний камінь речником зостався

людей, що понімили під залізом.⁶⁷⁷

А сії гори — в них немає мови.

Всі наші муки, й щастя, й боротьба

для них ніщо. Вони стоять од віка.⁶⁷⁸

Не людська злість яри сі поточила,

не людський гнів ті громи породив,

що населяють гомоном узгір'я,⁶⁷⁹

і чистий сніг на тих недосяжних

далеких верховинах щось говорить,

але таке, на що нема луни
ні в слові нашім, ані в нашім серці.
Не думав я, страшна Консьержері,
що я колись затужу за тобою,
бо я гадав, що вже такої кари
не видумав би й монтаньярський розум.
Якби я вірив у лихого духа,
я думав би, що то сам сатана
подав мені [оту фатальну раду,
щоб я зберіг своє життя й думки
не віддавав їх в жертву поколінням
для мене невідомим],⁶⁸⁰ щоб я сам
для себе став метою...

Якби я
тієї думки не прийняв у кров,
у серце, в глибину щонайтайнішу,
я б, може, так тепера не тужив.
Я б тішився, що пришлим поколінням
послужить, може, на щось сая туга,
сей жаль безумний за нелюдським щастям
свідомого конання для ідеї.
Я думав би, що ті дрібні стрічки,
які щодня кладу я на папері,⁶⁸¹
колись народами здолають править,
що сі ватаги чорних, дрібних літер
колись повстануть цілим дужим військом
одважних местників за нашу долю,
але тепер я вже не вірю в се.
Я знаю те, що кожний сам за себе —
і местник, і борець або — ніщо,⁶⁸²
бо кожний має тільки власну долю,
бо кожний в світі може тільки жити
або вмірати, третього ж нічого
не сужено на сьому світі людям.
Тепер же я виразно, ясно тямлю,
що я вміраю, що гірська хвороба⁶⁸³

мене взяла на чистих високостях
ідей абстрактних, розуму і думки,
мені здається, що от-от всі пори
почнуть точити кров і я загину,
як мандрівець на глетчері⁶⁸⁴ найвищім,
де грудям дихати надміру легко,
над людську силу...

Там було життя,
між тими стінами, де кожний вечір
здавався нам остатнім. Там життя
було немов зібране, в тому шкельці,
що промені порізнені єднає⁶⁸⁵
в одну сліпучу та палющу точку.
Звичайний крамарь там ставав героєм,
там невіглас робився геніальним,
одна хвилина там давала більше,
ніж всі три роки, що прожив я тут.⁶⁸⁶
І як людина в передсмертних муках
часами має просвітки маленькі,
коли здається, що вступає сила
в змарніле тіло, так і я часами
тут оживав на невелику мить,
і серце билось так, мов у живого,
і забувалися сі вічні гори
і ся чужа краса. Такі хвилини
були тоді, коли мені ще слали
із Франції листи. Тепер вже рік,
як я не маю їх...

Не знаю сам,
чи я клясти, чи я святити маю
той час, як я з неволі йшов на волю,
(чи з волі у неволю — як сказати?).
А тільки я ніколи не забуду
ні тої ночі, чорної, як горе,
ні того світла, що внизу горіло,
запалене рукою монтаньяра.⁶⁸⁷

Я все дивився вділ, в безодню ночі,
де тільки й бачив я, що ярий вогник,
немов пекельне око. Я тремтів —
не знаю сам, від страху чи від щастя.
І досі тямлю, як тоді боявся,
щоб шнур тремтячий о вікно не стукав
і не дзвенів по ґратах. Се була
найвиразніша думка. Більш нічого
не вмів би я словами розказать
з того, що думалось тоді і почувалось.
А все-таки се був остатній час,
коли життя було живе навсправжки.
Чи вернеться коли таке життя?
Чи я ще буду хвилею живою
в живому морі, перестану бути
могильним каменем на гробі справи
і ясної ідеї жірондістів?
Колишні братні⁶⁸⁸ хвилі прокотились
і зникли всі в червонім морі крові,
та зникли й ті, що їх туди загнали.
Любов моя й ненависть — утопились.⁶⁸⁹
Але невже немає інших хвиль,
з якими міг би я поплисти згідно
або без сліду розточитись в них?
Хоч би часинку⁶⁹⁰ погуляти буйно
серед батав⁶⁹¹ товаришів нових!
Нехай би кидали мене та розбивали
об гострі скелі, гуркотом валів
глушили б голос мій, дрібним камінням
і піною мою тлумили⁶⁹² барву,
змагався б я, боровся, поривався,
тремтів би за життя своє хвилеве,
але я жив би. Я б людей⁶⁹³ любив,
людей ненавидів, а не привиддя,
не тіні вмерлих... Певне б, знов були
шпійонські підступи, суди неправі,

глум ворогів, товаришів безсилля,⁶⁹⁴
а потім, може, знов Консьєржері.
Та все була б десь вдалині надія
хоч би на чорну безпросвітну ніч,
що визволяє в'язнів із неволі...
...Неслава, глум... До чого я дійшов?
Он сонце вже спускається за гори.
Воно ж було якраз над головою,
як я сюди прийшов, а я ще й досі
хожу по сьому хибкому містку
і що роблю? На долю нарікаю!
От забавка! Якраз для жірондіста,
що поклонявсь колись одній богині,
богині Розуму.

Молися ж їй,
душе моя! молися їй ретельно,
як той, хто бачить свій остатній час!
Нехай вона хоч знак який покаже,
куди звернути з сього роздоріжжя
між смертю і життям: чи в той потік,⁶⁹⁵
аби хоч раз його невинна піна
почервоніла від живої краски,
чи на дорогу⁶⁹⁶ з волі у неволю?
Для сього ж бо мені не треба навіть
ні ночі темної, ні ліхтаря...⁶⁹⁷

З поблизької колиби виходить старенька жінка і гукає на жірондіста.

Жінка.

Гей, громадянине!

(Жірондіст не чує, занятий своїми думками.)

Ласкавий пане!

(Жірондіст все-таки не чує. Жінка підходить до містка і, діждавшись, як Жірондіст ступив на твердий ґрунт, торкає його за плече.)

Пробачте, пане, що перебиваю.

ЖІРОНДІСТ (стрепенувся).

Ні, добра жінко, се зовсім нічого!

ЖІНКА.

Я знаю, в вас думки, либонь, премудрі
все про науку, про високі справи,
але живий живе гадати мусить.

ЖІРОНДІСТ (здивовано до неї).

Ви проти чого се? Хто вам сказав?

ЖІНКА.

Та так воно говориться. Я, власне,
сказать хотіла, що вечерять час,
бо вже, дивіться, сонечко заходить,
а ви ж таки давно, як від обіда.

ЖІРОНДІСТ.

А, ви про сее...

(На хвилину задумується, потім живо обертається до жінки.)

Що я поспитаю⁶⁹⁸

вас, паніматко? Ви могли б до рана
приготувать мені харчів, ну, так
хоч днів на два або хоч і на більше?..

ЖІНКА.

Куди ж се ви збіраєтесь?

ЖІРОНДІСТ (усміхається).

Не знаю...

Се я ще так... але таки могли б?

ЖІНКА.

Чому ж? Як треба...

ЖІРОНДІСТ.

Син ваш дома є?

ЖІНКА.

Ще вдома. Завтра знову піде в гори.

ЖІРОНДІСТ.

В які ж він гори піде?

ЖІНКА.

Та туди,
в французький бік.

ЖІРОНДІСТ.

Чи він мене прийняв би
товаришем з собою у дорогу?

ЖІНКА.

Чому ж би ні?⁶⁹⁹ А то й спитати можна.

(Гукає.)

Конраде, йди сюди!

Виходить молодий хлопець у швейцарському гірському вбранні.

ЖІРОНДІСТ (до нього шпарко).

Ви йдете в гори?

В французький бік? Куди?

КОНРАД.

Аж до Нансі.⁷⁰⁰

ЖІРОНДІСТ.

Візьміть мене!

КОНРАД.

Я йду надовго, пане!⁷⁰¹

Чи звикли ви ходити так далеко?⁷⁰²

Поки туди, а поки знов назад...

ЖІРОНДІСТ.

Назад не треба.

КОНРАД.

Як?.. А, розумію.⁷⁰³

(Тихо.)

Давно я, власне, ждав такого слова.

ЖІРОНДІСТ.

Чому?

КОНРАД.

Бо я вас бачу кожний день.

(Звертається до старої жінки.)

Ладуйте, мамо, нам харчі в дорогу.

29.VIII.1905. Зелений Гай

В КАТАКОМБАХ

[Присвята шановному побратимові
А. Кримському.]

Катакомби⁷⁰⁴ коло Риму. В крипті,⁷⁰⁵ слабо освітленій олійними каганчиками і тонкими восковими свічками, зібралась громадка християн. Єпископ кінчає проповідь слухачам і слухачкам, що стоять побожно, тихо і покірно.

Єпископ.

...Прославмо ж, браття, Господа Христа,
що посадив на небі поруч себе
замученого брата Харіклея.

Хор.

На небі слава Господу Христу,
що визволяє від земних кайданів,
з гріховної темниці нас виводить
у царство світла вічного.

Діакон.

Аміль.

Єпископ.

Наш брат був на землі рабом поганським,
тепер він раб господній, більш нічий.

НЕОФІТ-РАБ.⁷⁰⁶

Господній раб? Хіба ж і там раби?
А ти ж казав: нема раба ні пана
у царстві Божому!

Єпископ.

Се щира правда:

Всі рівні перед Богом.⁷⁰⁷

НЕОФІТ-РАБ.⁷⁰⁸

І раби?⁷⁰⁹

Єпископ.

Раби господні, брате, не забудь.
Сказав Христос: ярмо моє солодке,
тягар мій легкий.⁷¹⁰ Розумієш?⁷¹¹

НЕОФІТ-РАВ (після тяжкої задуми).

Ні!..

Не можу... не збагну я сього слова.

ХРИСТИЯНКА-РАВИНЯ (в раптовому нестямі пророкує).

Уже лежить при дереві сокира!..
«Я посічу його і вергну в племінь»,⁷¹² —
сказав Господь!.. Прийди, прийди, прийди,
Ісусе, сине Божий! Похилилась
твоя пшениця, — жде вона серпа...⁷¹³
Ох, доки ж, Господи?.. Рахиль ридає,
нема її діток...⁷¹⁴

(Безладна мова переходить в несамовитий лемент, інші жінки й собі починають голосити, дехто з чоловіків теж не витримує.)

Єпископ (владним, дужим голосом).

Геть, сатано!⁷¹⁵

Твоєї влади тут немає!

(Підходить до пророчиці, що б'ється в судорогах,⁷¹⁶ і кладе їй на голову руку.)

Сестро,

молитва й віра хай тебе ратують
від навождення злого духа.

(Жінка помалу затихає під його поглядом і безсило схиляється на руки до товаришок, що підтримують її.)

ХРИСТИЯНКА (одна з тих, що підтримують пророчицю. Озивається несмілим голосом).

Отче,

її дитину вчора пан продав
якомусь грекові з Корінта...⁷¹⁷

Єпископ.

Вмовкни!

Великий наш апостол заповідав:
«А жінка серед збору хай мовчить».⁷¹⁸

Пророчицю тим часом виводять. Мовчання.

НЕОФІТ-РАБ (підходить до єпископа. Тремтячим від збентеження, але розпачливо-рішучим голосом).

Прости, але я все ж не розумію,
як може бути якийсь ярмо солодким,
а щось важке легким.

Єпископ.

Брате мій,
коли ти сам по волі шию схилиш
в ярмо Христове, солодко се буде
твоїй душі; коли ти самохіть
на себе хрест візьмеш, невже він буде
важким для тебе?

НЕОФІТ-РАБ.

Але нащо маєм
ще самохіть у ярма запрягатись
та двигати хрести по власній волі,
коли вже й так намучила неволя?
Намулили нам ярма та хрести
і шию й душу, аж терпіть несила!
Я не за тим прийшов до вас у церкву,
щоб ярем та хрестів нових шукати.
Ні, я прийшов сюди шукати волі,
бо сказано ж: ні пана, ні раба.

Єпископ.

І сюю волю матимеш ти, брате,
як тільки станеш під ярмо Христове.
Раби господні рівні між собою.
Ти під ярмом шлях світовий пройдеши
і в царство Боже ввійдеши, тее царство,
де вже немає пана, окрім Бога,
а він же нам отець. Твоя гординя
була б до сатанинської подібна,
якби ти влади Господа-отця
не хотів признати над собою.

НЕОФІТ-РАБ.

Отче!

Яка вже там в раба гординя тая!
Нехай і так, нехай отець єдиний⁷¹⁹
над нами буде, та коли ж настане
те царство Боже? Де його шукати?
Один з братів казав: воно на небі,
а другий: на землі...

(Дивиться з запитом і палким сподіванням.)

ЄПИСКОП.

Обидва праві.

НЕОФІТ-РАБ.

Де ж на землі є царство Боже?

ЄПИСКОП.

Тут.

НЕОФІТ-РАБ.

У Римі?!

ЄПИСКОП.

В нашій церкві.

НЕОФІТ-РАБ.

В катакомбах?

ЄПИСКОП.

Не говори: «ось тут чи там воно». ⁷²⁰
Воно є скрізь, де Бог є в людських душах.

НЕОФІТ-РАБ.

Коли ж він буде в душах всіх людей? ⁷²¹

ЄПИСКОП.

Тоді, коли Христос удруге прийде
на землю з неба.

НЕОФІТ-РАБ (смутно).

Брат один казав,
що літ аж тисяча минути мусить ⁷²²
від першого до другого пришествя...

ЄПИСКОП.

Се єресь, брате, бо ніхто не знає
ні дня, ні часу...

НЕОФІТ-РАБ (впадає йому в річ з радісною надією).

Значить, царство Боже
настати може в кожен день і час?

ЄПИСКОП.

Запевне так.

(Неофіт-раб замислюється і знов смутніє.)

Про що гадаєш, брате?

НЕОФІТ-РАБ.

Я думаю... ось ти сказав, що тут
у нас є царство Боже... А чому ж
у нас тут є патріції, ⁷²³ плебеї, ⁷²⁴
ну, і раби?

(Оглядає все зібрання, декотрі спускають очі в землю.)

ХРИСТІЯНИН-ПАТРІЦІЙ (виступає трохи наперед).

Душа твоя, мій брате,
бентежитьсь даремне. Я патріцій,
а він — мій раб,

(показує на старого чоловіка)

але се так для світа,
а перед Богом ми брати обоє.

НЕОФІТ-РАБ (до старого ⁷²⁵раба).

Ти раб йому про людське око тільки?

СТАРИЙ РАБ.

Ні, я служу своєму пану вірно,
не тільки зо страху, а й по сумлінню, ⁷²⁶
як наказав Господь.

НЕОФІТ-РАБ.

Коли ви рівні,
то нащо маєш ти йому служити?

СТАРИЙ РАБ.

То Божа воля, що вродивсь він паном,
а я — рабом.

НЕОФІТ-РАБ.

То, значить, в царстві Божім
є раб і пан?

(Старий раб мовчить.)

ПАТРИЦІЙ.

Він тут мені не раб,
тут я йому готов умити ноги, —
ми зажили святого тіла й крові
укупі, при однім столі.

НЕОФІТ-РАБ (до старого раба).

І вдома
так само при однім столі їсте?

СТАРИЙ РАБ.

Ні, брате, се б зовсім не випадало.

НЕОФІТ-РАБ.

Чому?

СТАРИЙ РАБ.

Бо так не личить... не подоба...

ЄПИСКОП (до неофіта-раба).

Не спокушай його. Він простий духом,
а царство Боже для таких найближче.⁷²⁷
Хто терпить все в покорі, той щасливий,
тому однаково, чи пан, чи раб
він буде тут у світі.

НЕОФІТ-РАБ.

Ні, мій отче,
ні, не однаково...

(З поривом.)

Коли б ти бачив,
як плакала моя дитина вчора, —
воно ж покірне, тихе⁷²⁸ немовлятко, —
до вечора без покорму зоставшись, —
на оргії⁷²⁹ прислужувала жінка
і ніколи було забігти в хату
погодувать дитину. А тепер
дитина наша хвора, тільки жінка
не сміє плакати, бо пан не любить
очей заплаканих⁷³⁰ в рабинь вродливих.

ЄПИСКОП.

Не треба плакати, хоч би померла
дитина ваша — їй велике щастя
на небі приготоване.⁷³¹

НЕОФІТ-РАБ.

А панській
малій дитині менше щастя буде,
коли помре невинним немовлятком?

Єпископ (трохи збентежений).

Невинні всі однакові у Бога.

НЕОФІТ-РАБ (понуру).

То паненяті вдвоє щастя буде,
раз на землі, а вдруге ще й у небі?

СТАРИЙ РАБ.

Не заздри, брате, не губи душі,
святої чистоти їй не плями.
Нехай знущається твій пан-поганин —
(бо християнин так би не знущався) —
він чистоти в твоїй сім'ї не знищить,
поки у тебе й в жінки душі ясні.

НЕОФІТ-РАБ.

Ой, не печи мене словами, діду!..
Пробач, не знаєш ти... сказати сором...
Е, що там сором для раба!.. Скажу!
Яка там «чистота» і «ясні душі»?
Моя душа гние, коли я бачу,
як жінка з оргії приходиться часом
вином розпалена, з огнем в очах
від сороміцьких співів. Квіти в косах
ще не зов'яли і такі яскраві
супроти бруду в хаті видаються...
Убрання панське⁷³² жінка поспішає
змінити на верету рабську швидче,
щоб не каляти в нашій «чистій» хаті,
і я не раз у жінки бачив сльози
в такі хвилини...⁷³³ Звичка до розкошів
уїлась їй у серце, мов іржа, —
без них їй тяжко... Діду, я не міг,
не міг не бити її за тії сльози,
хоч знав, що тим спротивлю їй ще гірше
огидну хату нашу...

ПАТРИЦІЙ.

Брате мій,
ти напути на нашу віру жінку,
тоді вона вже плакати не буде
по марних світових розκόшах.

НЕОФІТ-РАБ.

Пане! —
чи пак у вас тут кажуть «брате» — знаєш,
не зважуся я жінки навертати
на нову віру. Хай вже ліпше плаче
по чистих шатах та по панській хаті,
ніж має плакати по чистоті
душі своєї й тіла. Вратувати
вона однаково себе не може,
то щó їй з того, коли буде знати
про гріх і святість. Краще хай не знає.

ЄПИСКОП.

Хто по неволі согрішив, той чистий.

НЕОФІТ-РАБ.

Та ми, раби, сами не раз не знаєм,
щó робим по неволі, щó по волі...⁷³⁴
Гріх чи не гріх, а мўка зостається...
Сказати тяжко... я не знаю сам,
чи то моя, чи панова дитина,
чи може й инший хто їй справжній батько...
і жінка теж не знає... І люблю я
дитину ту і часом ненавижу...⁷³⁵

СТАРА ЖІНКА.

Гріх ненавидіть, то ж дитя невинне.

(Глянувши на єпископа, замовкає.)

ЄПИСКОП.

І жінка часом мудре слово мовить.

Молода, але змарніла, убого вбрана жінка щось шепоче на вухо
поважній старій вдові-діаконіссі.⁷³⁶

ДІАКОНІССА (до єпископа).

Дозволиш говорити, чесний отче?

ЄПИСКОП.

Кажи, але коротко.

ДІАКОНІССА (вказує на молоду жінку).

Ця сестра

бажає послужити сьому брату.⁷³⁷

(Вказує на неофіта-раба.)

ЄПИСКОП.

Як власне?

ДІАКОНІССА.

Просить, щоб його жона
приносила дитину їй до хати,
йдучи на панську оргію служити, —
сестра своє годує немовлятко,
то вділить покорму і тій дитинці,
та й доглядить до вечора сумлінно.

ЄПИСКОП (до молодої жінки).

Се добре діло перед Богом, дочко.

(Молода жінка покірливо склоняє⁷³⁸ голову.)

ДІАКОНІССА (до неофіта-раба).

Скажи своїй жоні,⁷³⁹ нехай приносить
дитя до хати теслі Деодата —
на форумі⁷⁴⁰ Малому він живе —
і доручить сестрі Анціллодеї;
за догляд щирий може бути певна.

АНЦІЛЛОДЕЯ (молода жінка. Тихим голосом до неофіта-раба).

Зроби мені сю ласку, милий брате!

НЕОФІТ-РАВ (зрушений).

Спасибі, сестро!

ПАТРІЦІЙ.

А до мене прийдеш,
я дам тобі одежі, не нової,
але порядної, з моїх рабинь,
ми з жінкою даєм їм більш ніж треба,
то можуть і твоїй жоні вділити,
коли твій пан не досить їй дає.

НЕОФІТ-РАВ (здержано).

Спасибі, пане.

ЄПИСКОП (поправляє).

«Брате».

НЕОФІТ-РАВ (байдужо).

Хай і так.

ХРИСТІЯНИН-КУПЕЦЬ.

Казав ти, жінка любить чистоту,
а в хаті бруд. Приходь до мого краму,
я мила дам без грошей, певне, пан ваш
вам жалує його.

НЕОФІТ-РАВ (з ледве скритою іронією).⁷⁴¹

Либонь, що так!

СТАРИЙ ДІАКОН.

Ти, може, часом голодуєш, брате, —
здебільшого погани зле годують
своїх рабів, — то ти приходь до нас
щотижня на аґапи у неділю
(се в нас такі обіди для убогих),
там матимеш поживну добру страву
для тіла і для духа. Бо часами,
як покінчиться вже трапеза вбогих,
приходять і єпископ та найстарші
Христові зажити крові й тіла,
подати нам науку благочестя,
умити ноги браттям. Ти приходь
на дворище до мене. Я олійник,
Агатофілом звуся, коло Термів
моя оселя. Всяк тобі покаже,
де мешкає «отой дивак-багач,
що любить годувати всю голоту»,⁷⁴² —
се так про мене гомонять погани.

НЕОФІТ-РАВ (нічого не відповідає діаконові і стоїть який час мовчки,
вхопившись за голову).

До чого я дожився! Лихо тяжке!
Жебрущим дідом замолоду став!..
Кого мені клясти? Чи свого батька,
що за довги продав мене в неволю?

Чи ті довги, чи того багача,
купця на людські душі? Чи той день,
той час, коли на світ я народився?

ЄПИСКОП.

Нещасний, схаменися! заспокойся!
жени від себе геть лихого духа
гордині й розпачу! Смертельний гріх
оці твої проклони, ще й в годину,
коли тобі брати братерську поміч
так гойно призволяють.

НЕОФІТ-РАБ.

Ой, та поміч!

вона мені вразила серце вкрай...
Та глянь же ти на сю змарнілу жінку!

(Вказує на Анціллодею.)⁷⁴³

Вона ж як тінь. А в мене ж молода,
здоров'ям повна жінка; тільки син мій,
як сирота, за покормом бідує, —
чужій дитині долю заїдати,
або вмірати мусить, поки мати
вином і втіхою панів частує.
І я ще маю жебрати одежі
отій своїй з біди гулящій жінці, —
з рабів рабині шмаття назбіраю,
бо ніколи рукам здоровим прясти, —
немає часу, бо що день, то свято.
Ти кажеш, гріх клясти й розпачувати,
а се ж не гріх — голодних об'їдати
і голих обдирати? і кого ж?
своїх братів, працюючників, рабів...

ДІАКОН.

У нас дають і вбогі, і заможні.

НЕОФІТ-РАБ.

А, я й забув, що можу взяти мила
у брата-крамаря зовсім задурно,
щоб трохи обхаючить рабські злидні,

аби не так уже кололи очі
у царстві Божому братам багатим,
а то ще прийде часом брат убогий
на ту аґапу раз на тиждень їсти
та розпростре свої брудні верети
на лаві поруч білої туніки
і вишитої тоґи.⁷⁴⁴

(До патріція.)

Ти подякуй
свому товаришу за тее мило,
бо, може, матимеш⁷⁴⁵ умити ноги
мені для християнського братання,
то все ж таки вони чистіші будуть,
як я їх дома трошки милом змию,
пожалую ручок патріціянських.

(Патріцій спалахує, але стримується і тільки поглядає на єпископа.)

Єпископ (ще тихим, стриманим голосом, але вже суворо).

Який злий дух тобі обмарив серце?
За віщо ти своїх братів картаєш
їдкими та вразливими словами?
Що ми тобі вчинили, що ти маєш
супроти нас?

НЕОФІТ-РАБ.

Я маю жаль до вас,
великий жаль. Я досі був рабом,
невільником, запроданим в неволю,
забралим силоміць, а ви тепера
ще й жебраком мене зробити хтіли,
щоб я по волі руку простягав
по хліб ласкавий. Ви мені хотіли
поверх ярма гіркого — ще й солодке,
поверх важкого — легке наложити,
і хочете, щоб я ще вам повірив,
немов мені від того стане легше.

Єпископ.

Се ми тобі по щирости казали,
по слову Божому.

НЕОФІТ-РАБ.

А я не вірю
ні в щирість вашу, ні в такі слова.
Якби ви щиро допомгти хотіли —
он маєте на алтарі сріблó
і золото — замість отих аґап
могли б рабів з неволі викупляти, —

(до патріція)

ти, пане, міг би відпустити й дурно,
а ми б уже сами собі дістали
одежі й хліба.

Єпископ.

Хто такії ми,
щоб волю Божу одмінати мали,
кому рабом, кому з нас вільним бути?
Про що ти дбаєш? «Не єдиним хлібом
живе людина, але й кожним словом,
що з Божих уст виходить».⁷⁴⁶

НЕОФІТ-РАБ.

Ні, їй мало
і хліба й слів самих, їй треба волі,
інакше буде нидіти, не жити.
За те ж я маю жаль до вас великий,
що ви мені замість того життя,
обітованного у вічнім царстві Божім,
даєте страву, одіж та слова.

Єпископ.

Не всі слова однакові, мій брате,
слова господні більш ратують душу,
ніж людські всі діла.

НЕОФІТ-РАБ.

Які ж слова?
«Терпливість і покора» — тільки й чув я
від вас сьогодні. Та невже вони
ратують людські душі? Та невже
за них ідуть на хрест, на наглу страту
і на поталу звірям християне?⁷⁴⁷

ЄПИСКОП.

Вони ідуть за те велике Слово,
якого всі слова людські не в силі
достоту розказати.

НЕОФІТ-РАВ.

Що за слово?

ЄПИСКОП.

Те Слово — Бог. Він альфа і омега,⁷⁴⁸
початок і кінець, ним все настало
і ним усе живе, і більш немає
богів на світі, окрім сього Бога,
він є і Слово,⁷⁴⁹ й сила, і життя.
А всі оті, що звалися богами
в поганським світі, — ідоли бездушні,
або злі духи, слуги князя тьми.
І се за те нас мучать, розпинають,
що ми не хочем ідолам служити
і князя тьми признати нашим богом,
бо ходимо не в темряві, а в світлі.⁷⁵⁰

НЕОФІТ-РАВ (палко підхоплює слова єпископа).

...бо скинувши оту [терплячість і] покору,⁷⁵¹
як маску Міма,⁷⁵² геть з свого обличчя,
не хочете служити і коритись
тому, чиеї влади ваші душі
признати більш не можуть, проти кого
боротись вам велить сумління ваше!
Чи так я зрозумів тебе, мій отче?

ЄПИСКОП.

Так, лиш одно додати мушу я:
ми боремось в терпливості й покорі.

НЕОФІТ-РАВ (упалим голосом).

І знов нічого я не розумію.
Боротися в покорі. Що се значить?

ЄПИСКОП.

Ми боремося з духом, не з людьми.
Ми платимо покійно всі податки,

ми кесаря⁷⁵³ шануємо і владу,
не повстаєм ні словом, ані ділом
супроти них, а тільки князю тьми
ні жертви, ні поклонів не даємо.

НЕОФІТ-РАБ.

А хто ж такі той кесарь, тая влада?
Хіба ж вони не слуги слуг того,
кого ви князем темряви назвали?

ЄПИСКОП.

В той час, як служать идолам, а в інший—
вони начальники, від Бога дані.

НЕОФІТ-РАБ.

Від Бога? Від якого?

ЄПИСКОП.

Бог єдиний
на світі є, Бог Слово, Бог Любов.
Бог триєдиний, Батько, Син і Дух.

НЕОФІТ-РАБ.

То се він дав і кесаря, і владу
преторіанську та патріціанську,
і владу над рабами багачів?

ЄПИСКОП.

«Нема на світі влади, окрім тої,
що йде від Бога». ⁷⁵⁴ Бог є царь і пан
над усіма владиками земними,
вони в його руці, і він помститься
над ними за неправду, а не ми.
«Мені належить помста», ⁷⁵⁵ — каже Вічний.

НЕОФІТ-РАБ.

Коли ж та помста?

ЄПИСКОП.

Хто збагнути може
шляхи господні? ⁷⁵⁶

НЕОФІТ-РАБ.

Може, аж тоді,
як царство Боже стане по всім світі,
коли Христос на землю вдруге прийде?

ЄПИСКОП.

Тоді напевне буде Божий суд.

НЕОФІТ-РАБ.

А потім що?

ЄПИСКОП.

Одна отара буде,
єдиний пастирь.⁷⁵⁷

НЕОФІТ-РАБ.

А під ним не буде
помішників, намістників господніх,⁷⁵⁸
ніяких тих начальників над нами?
І вже тоді не будуть більше люде
у думці вільні, а в житті раби?

ЄПИСКОП.

Не знаю, сього слова нам не дано
від Господа Христа й його посланців.

НЕОФІТ-РАБ.

Отак! Нехай же вам воно й ніколи,⁷⁵⁹
те царство Боже, не приходить!

СТАРИЙ РАБ (з невимовним жахом).

Боже!
ратуй нас від гріха! Що він говорить?

Вся громада християнська порікує і гомонить, окремих слів не чутно, але гамір, як хвиля, росте, наповняє крипту і луною розкочується по темних переходах катакомб.

Єпископ (здіймає руку вгору. Дужим голосом).

Мир, браття, вам!

(До неофіта-раба.)

Покайся, нечестивий,
візьми назад слова ті необачні,
бо гірш тобі на тому світі буде,
аніж на сьому. Хто на сьому світі
не хоче царства Божого вбачати,
той втратить і небесне царство Боже
і буде вергнутий в геєнну⁷⁶⁰ люту,

де племінь негасимий, плач і скрегіт
і де робак⁷⁶¹ довіку точить серце.

НЕОФІТ-РАБ (запекло).⁷⁶²

Ні, не покаюсь. Ти, старий, даремне
мене гегенною лякаєш. Маю
гегенну ту щодня і щогодини,
навколо себе чую плач і скрегіт,
щодня мені робак той точить серце.
То ж він мене привів сюди до вас
шукати правди, волі і надії.⁷⁶³
А що я в вас найшов? Слова облудні⁷⁶⁴
і марну мрію про небесне царство
та про царя, єдиного в трьох лицах,⁷⁶⁵
що над панами нашими панує,
а їм дає над нами панувати
від першого до другого пришестья,
а може, й далі. Може ж, і по смерті
у тім небеснім вашім царстві Божім
довіку буде так, як тут до часу, —
безплотні душі ваші будуть вічно
терпіти і «боротися в покорі».
Сей рабський дух

(на старого раба)

і там служити буде
не тільки зо страху, а й по сумлінню
душі патріціянській можновладній,
сей

(на крамаря)

буде важити добро і зло
та чистоту по часточках вділяти,
сей

(на діакона)

раз на тиждень буде роздавати
духовну страву отакій голоті,⁷⁶⁶
як хоч би й я, а ми вже, злидарі,
стоятимем⁷⁶⁷ тихенько та покірно,

немов старці перед багатим паном,
ждучи,⁷⁶⁸ який нам знак подасть єпископ,
чи він хоч слово мовити дозволить,
а може, нам звелить співати гімни⁷⁶⁹
єдиному цареві всіх царів
і панові усіх рабів небесних.
Ні, далєбі, не знаю, чи не краще
було б мені в самій гегенні вічній,
ніж у такому рабстві безпросвітнім,⁷⁷⁰
з якого й смерть вже визволить не може.

Єпископ (що вже скільки раз намагався перервати ту мову і стукав патерицею об землю, гнівним і грізним голосом покриває слова неофіта-раба).

Геть, відійди від мене, сине тьми!
Іди від нас!⁷⁷¹ Чого сюди прийшов
бентежити святу громаду нашу?
Нащадку злий схидни,⁷⁷² скрийся в нору,
з якої виліз на погибель душам!

НЕОФІТ-РАБ.

Ні, ти мене не смієш проганяти,
бо я сюди прийшов по твоєму слову,
повіривши обітниці лукавій,
що мовби тут знайду любов і спокій,
і вічнеє життя. А ви забрали
остатній спокій і любов остатню
навіки отруїли, і тепер
душа моя вмирає. Я не знав,
що значить гріх, я тільки знав нещастя,
а ви мене навчили, що то гріх
і нечесть перед Богом. Я був певний,
що смертю покінчуються всі муки,
а ви мені відкрили ціле пекло
в просторі вічності за гріх найменший.
Так мусите ж ви дати оборону
від безлічі гріхів отих пекельних.
Учили ви мене любити ближніх,

так наuczіть мене їх боронити,
а не дивитись, опустивши руки,
як в рабстві тяжкім браття погибають.
Все ваше милосердя, наче латка
на ветоші злиденного життя,
і тільки гірше злидні ознаймує.⁷⁷³
Чи дасть моїй дитині молоко
чужої жінки ніжність материнську?⁷⁷⁴
Чи верне чиста одіж чистоту
моїй щодня плямованій дружині?
Чи я забуду серед ваших зборів
мою сумну, зневажену господу?⁷⁷⁵
Не хліба хочу я, не слова прагну, —
любви чистої бажаю в серці,⁷⁷⁶
без заздрощів, без сумнівів нечистих,
до ясної надії пориваюсь,
що я хоч здáлека побачу волю,
що хоч мій син, онук, найдальший правнук
отого часу діжде, коли слово,
ганебне слово «раб» із світа зникне;
жадаю віри в ту святую силу,
що розум просвітить у найтемніших
і всіх людей збере в громаду вільну⁷⁷⁷
без пастиря-дозорця і без пана,
а не в отару з пастухом свавільним
та з лютими собаками, тремтячу
від голосу вовків, левів, шакалів,
гієн, лисиць і всякого хижацтва.
Не я один духовну спрагу маю,
не я один так серцем голодую,
багато нас таких. Мені казав
один товариш-раб, що десь над Тібром,⁷⁷⁸
як перейти отруєну Маремму,⁷⁷⁹
є табор потайний рабів-повстанців.
Утомлені своїм довічним рабством,
вони гадають розірвати пута
і скинути ярмо з своєї шії.

ПАТРІЦІЙ.

Ти думаєш, вони надовго скинуть?

НЕОФІТ-РАБ.

Хоч би на мить, і то вже варто праці!⁷⁸⁰
Я сподівався на довічну волю
в громаді вашій, але ви й на мить
«солодкого ярма» не здатні скинуть.
Так чи не ліпше залишити мрії
про вічне і піти на часове,
замість аґап⁷⁸¹ на оргію криваву?

ПАТРІЦІЙ.

Скажи — на хрест і на ганебну страту.

НЕОФІТ-РАБ.

Ей, християнине, з якого часу
у вас ганебною зоветься страта?
Невже се ви жахаєте хрестом?
Адже Мессія ваш не посоромивсь
укупі з розбишаками конати
на тім хресті.

Єпископ.

Він освятив хреста,
а не розбійники. Він вратував їх,
а не вони його.

НЕОФІТ-РАБ.

Овва! Невже?
А може б, він не царював на небі,
не панував над душами людськими,
якби не проливалась тая кров
розбійників, повстанців, непокірних
на пострах всім рабам і «простим духом»,
бо, може, «терпеливість і покора»
давно б полинули з землі на безвість,
якби мара прибитих на хрестах
крівавих розбишак нас не лякала
погрозою даремного сконання.

Молодий християнин.

Терплячих і покірних не лякає
смерть на хресті за того, хто прийняв
за всіх нас муки хрестні.

НЕОФІТ-РАБ.

Так на те
він їх прийняв, щоб ми їх знов приймали?
То де ж він, той ратунок, в чім той викуп
гріхів усього світа, коли знов
щодня криваві викупи даються?

Єпископ.

Той викуп там, на небі. Наше царство⁷⁸²
не сього світа. Хай тіла вмірають,
аби повік жили блаженні душі.
Христос віддав і плоть, і кров свою
в поживу вірним, а такі ледачі
раби лукаві, як ось ти, марнують
святий той дар, і він даремне гине.

НЕОФІТ-РАБ.

А мало нас погинуло даремне,
кривавих жертв усім богам неправим,
та гине й досі за того царя,
що, кажеш ти, на рабство осудив нас?
Хто зміряв шлях, обставлений хрестами,
що ми, раби, одвіку перейшли?
Хто зважив кров, що досі ще не впала
на голову катів, а все тяжить
на дітях тих замучених героїв?
По тій крові, немов по багрянці,
простеленій для кесарських тріумфів,⁷⁸³
пройшла богів фаланга⁷⁸⁴ незчисленна
з землі на небо. Доки буде слатись
під ноги їм, тиранам⁷⁸⁵ безтілесним,
богам безкровним, неживим примарам
живої крові дорога порфіра?⁷⁸⁶
Своєї крові я не дам ні краплі

за кров Христову. Якщо тільки правда,
що він є Бог, нехай хоч раз проллється
даремне Божа кров і за людей!
Мені дарма, чи Бог один на небі,
чи три, чи триста, хоч і міриади.⁷⁸⁷
За жадного не хочу помірять,
ні за царя в незнаному едемі,⁷⁸⁸
ні за тіранів на горі Олімпі,⁷⁸⁹
нікому з них не буду я рабом,
доволі з мене рабства на сім світі!
Я честь віддам тітану Прометею,⁷⁹⁰
що не творив своїх людей рабами,
що просвіщав не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тірана батьком,
а деспотом⁷⁹¹ всесвітнім, і прокляв,
віщуючи усім богам погибель.
Я вслід його піду. Коли загину,
то не за нього — він не хоче жертви —
але за те, за що і він страждав.⁷⁹²
Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо коли я почую в своєму серці
святий вогонь і хоть на час, на мить
здолаю жити⁷⁹³ не рабом злиденним,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
без нарікання⁷⁹⁴ на хресті сконаю.

Анціллодея раптом заходиться нестримливим риданням.

НЕОФІТ-РАВ (лагідно).

Чого ти, сестро? Що тебе вразило?
Чи я тебе образив прикрим словом?
Повірь мені, я не хотів того.

АНЦІЛЛОДЕЯ.

Ні, брате... не образив... тільки... шкода...
так жаль мені тебе... загинеш, певне...

ЄПИСКОП.

Не плач. Лукавий раб — не вартий сліз.
Він поклонився духом Прометею,
а той єсть Сатана, одвічний⁷⁹⁵ змії,
що спокусив на гріх і непокірність.
Нема сьому рабові ні ратунку,
ні прощі. Він занапастив себе.
Покиньмо нечестивця, одкаснімось,⁷⁹⁶
ходім од зла і сотворімо благо.

НЕОФІТ-РАБ.

А я піду за волю проти рабства,
я виступлю за правду проти вас!

Вся громада рушає з свічками в руках. Єпископ попереду. Неофіт-раб іде сам окремо другим переходом в інший бік.⁷⁹⁷

4.X.1905

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ

Діалог

Велика, залита полудневим соняшним світлом, площа в околицях Мемфіса;⁷⁹⁸ на заході вона переходить в справдешню пустелю, пісковату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки; на сході її оточують з'арослі папіруса й лотоса, що вкривають багна, позосталі від нільської повіді...⁷⁹⁹ Посеред площі величезна будова, ще не скінчена: колоннади, подекуди ще без капітелів,⁸⁰⁰ але поставлені по виразному плану, мури з барвистими малюнками, ще пократовані⁸⁰¹ сіткою помічних ліній, велетенські статуї богів з невикінченими емблемами на головах, а декотрі й зовсім ще без голів.

Гурти робітників працюють коло будови: хто робить цеглу, хто носить мул та воду для неї з багнистих зарослів, інші під наглядом будівничого, вивершують колонни, кладуть перші вінці стелі, різьбярі й малярі захожуються ретельно коло покрасі статуй. Але дедалі робота стає млявою, полуднева змора давить всіх — і рабів, і доглядачів.⁸⁰²

Старший дозорець (глянувши на сонячний дзиґар⁸⁰³ перед статуєю бога Ра)⁸⁰⁴

Полудень! Відпочинок всім! Лягайте!

Робітники покидають роботу і вкладаються, здебільшого де хто стояв. Декотрі шукають затінку, інші виймають харчі й живляться, але найбільше таких, що падають як мертві спати ницьма або й горілиць на розпеченім піску, на камінні, на самім краєчку мура, впововж брусів межі колоннами, навіть на колінах у колосальних богів;⁸⁰⁵ сонце блищить на спітнілих лобах, одяга мов палає відблиском гарячого проміння — раби не чують, сплять важким сном, що розпірає їм груди спішним, нерівним диханням.

РАБ ГЕБРЕЙ (в заболоченій одежі, шкарубкій від мулу, увесь засмічений присохлим баговінням, худий, вузькогрудий, знесилений. Нетерпляче кидається, притуляючи голову до затіненого боку бруса камінного. Голос його хрипкий, змордований, сам він наче непритомний).

Ой, Боже Сил!⁸⁰⁶ Невже я не засну?..

Ой, спати, спати, спати хоч хвилину,

бо вже не видержу!.. Ой, Боже Помсти!..⁸⁰⁷

РАБ ЄГИПТЯНИН (одежа його замащена фарбами, але ніякого иншого бруду на ній нема; він худий, як і Гебрей, але його тонка сухорлява постать широкоплеча і неначе мов викована з червоної міді, по ній знати уперту, незломну силу, якусь немов нелюдську витривалість. Він сидить на великому пальці ноги колоссального Озіріса⁸⁰⁸ і їсть сухого коржа з часником, запиваючи водою з глиняної тиковки.⁸⁰⁹ Його довгі, прижмурені очі дивляться з добродушною насмішкою на Гебрея. Згодом він озивається до Гебрея тонким, трохи рипучим голосом).

Яка там помста? Що ти плещеш? Хто ж се

над ким помститись має? За що? Прó що?

От не базікав би, давно б заснув...

Ти, може, їсти хочеш?

ГЕБРЕЙ (дражливо).

Одчепися!

(Помовчавши, ще дражливіше.)

Як ти питаєш, за що, про що помста?

Чи ти на сонці не печешся зраня

до вечора? Чи спина не болить?

Чи голову не ломить? Ти з кришталю?⁸¹⁰

Ти мідяний? Ти камінь, чи людина?

Ще не обридло бабратися в фарбах

так як мені в болоті?

ЄГИПТЯНИН.

Ото-то!

Се чиста нільська повідь! Заливає

мене словами — пробі, утоплюсь!

Ну, спека — се ж бо літо! Ну, втомився,

ну, фарба, ну, болото — що ж такого?

На те робота.

ГЕБРЕЙ (схоплюється і б'є себе в груди).

Нащо та робота?!

Скажи, навіщо? Хто в цім клятїм краю
те відає, навіщо нас мордують?
Нехай би се був дїм, чи там дворець,
чи хоч темниця, клуня, стайня, хлїв,
а то — каміння купа величезна,
поставлена стовпами, бовванами
довготелесими — який в тім глузд?

Египтянин.

Адже се храм — чи ти ж того не знаєш?

ГЕБРЕЙ.

А що то храм? Навіщо він?

Египтянин.

Та як же?

Богам же треба теж оселю мати.

ГЕБРЕЙ.

Богам? Оселю?

(Показує на небо і на пустелю.)

То чия оселя?

Чия то хата, я тебе питаю?

Египтянин (спокійно).

Та то зовсім не хата й не оселя,
то так неначе царство, в ньому се,
що ми будуємо, є мов дворець.
Се хата Ра, оселя Озіріса,
притулок для мандрівниці Ізиди,⁸¹¹
колиска Горусу,⁸¹² спочивок Фта,⁸¹³
майстерня Тота,⁸¹⁴ Апісовий⁸¹⁵ хлїв,
Анубіс,⁸¹⁶ Нейт,⁸¹⁷ Амон⁸¹⁸ домують тута.

ГЕБРЕЙ (затикає вуха).

О, Боже Грому,⁸¹⁹ заглуши мене!
Нехай я хоч именнів сих не чую!⁸²⁰
Гірка моя неволя, та найгірше
в ній те, що я служу отим потворам, —
не хотячи, кленучи, а служу!

Ношу болото на прокляту цеглу
і сам стаю болотом, сам з душею!

(До єгиптянина.)

Скажи мені, якби тебе не гнали
на сю роботу силоміць, ти став би
по власній волі будувать оселі
усім отим, що ти тут називав?

Єгиптянин.

Авжеж би став.

ГЕБРЕЙ.

То, значить, задля тебе
нема тепер неволі? Ти не раб?

Єгиптянин.

Е, де вже там не раб!.. Якби я сам⁸²¹
був паном над собою, я б не так
роботу сю розклав: спочинок довший,
свята частіші я б собі давав,
і страву певне б мав далеко ліпшу,
мене б не бито — се вже річ видима! —
либонь, що я б не мури фарбував,
різьби, малярства, будівництва вчився б,
тоді б я дещо тут зробив инакше:

(показує рукою в різних напрямках)

сю постать я б зробив далеко вище,
а тую нижче; не жовтогарячу,
але червону фарбу тут поклав би;
не так би, може, й цілий підмурівок
я заложив би — сей довгастиий надто —
я більше б лотос брав, а не папірус
за взорець⁸²² для стовпів...

ГЕБРЕЙ.

Але роботи
не кинув би?

Єгиптянин.

Ой ні! Хай Тот-майстерник
мене ховає від неробства! Всі ми,

египтяне, працюємо ретельне
не тільки по неволі, а й з охоти.
Не раз мені здається, я робив би
незмірно⁸²³ краще, якби я був вільним,
отак, як будівничий наш, наприклад.
От щастя жити так, як він живе!..

(Розлягається вигідно на виступі сандалії Озірісової і, зажмуривши
очі, вголос марить.)

Ні, ще не так!.. Не так, як будівничий —
він все-таки не сам собі господар —
накаже перше царь, жерці присудять,
а потім він буде, що звелять.
А я б не так. Я будував би храми
по-своєму, я б видумав нові
емблеми для богів, а колоннади
зовсім би не таким порядком ставив, —
я б їх еднав по три, по п'ять, по сім,
отак, як пальми часом виростають...
І! що б то був за храм! боги мої!..

(Посувається ближче до гебрея і говорить пошепки.)

А знаєш, я б ховав у пірамідах,
скажу тобі по правді, не царів,⁸²⁴
а всіх, що добрі діла робили,
всіх, що жили по правді. Задля того
прийшлося би, правда, більші піраміди,
ще вищі будувати, переходи
робити довші в них, та се дарма, —
вони, либонь, тоді були б ще кращі
і вже б не зруйнувалися ніколи,
бо все одно були б вони, що гори...
Я б, може, просто гору обтесав⁸²⁵
і в ній попробивав без ліку ходів,
і саркофагів⁸²⁶ тисячі поставив,
щоб стало їх хоч би й на всіх мерців.
Ото була б новітня піраміда,
якої світ ще не видав!..

(Усміхається і затихає. Який час здається, що він спить, але згодом він озивається трохи сонним голосом до Гебрея.)

А ти?

що б ти зробив, якби ти вільним став?

ГЕБРЕЙ (що теж було стимився і лежав нерухомо, неначе в якомусь отупінню, раптом схоплюється і різким рухом нахилиється до самого обличчя єгиптянина. Ще хрипшим, аж беззвучним голосом, повний лютости і злорадості).

Я? Що зробив би я? Розруйнував би
усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав би всі камінні довбні!
Всіх мертвяків повикидав би геть!⁸²⁷
Загородив би Ніл і затопив би⁸²⁸
увесь сей край неволі!

(Єгиптянин мовчки одводить руку і дає в лице Гебреєві, той з диким криком падає додолу.)

ДОЗОРЕЦЬ (прибігає з києм).

Що за крик?

Се що таке? А, прокляті раби!
Ані заснеш, ані спочинеш з ними!

(Б'є обох києм.)

Тепер ідіть обидва на роботу
раніше від усіх. Се вам за кару!

(Відходить.)

Єгиптянин (бере відро з фарбою і квачі, лагодячись іти малювати мура. До Гебрея).

Ти, слухай-но, не гнівайся на мене,
воно, я знаю, не годиться битись,
але скипіло серце. Я й забув,
що ми ж таки товариші з тобою,
бо маємо ж ми спільний дім роботи.
Ти вже прости.

ГЕБРЕЙ (одвертається від нього і бере з долу брудного кошика до глини. Понуру).

Нічого, так і треба,⁸²⁹

я мушу знать, що я тут раб рабів,

що він мені чужий, сей край неволі,
що тут мені товаришів нема.
Більш ти від мене й слова не почувеш!

Розходяться—Єгиптянин до будови, Гебрей до нільського багна.
Инші раби сплять.

18.X.1906. Київ



Додаток



ГОЛУБАЯ РОЗА

Драма в пяти действиях

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

- Любовь Александровна Гощинская — девушка 25 лет.
Олимпиада Ивановна Колчевская — ее тетка,
пожилая вдова, живет при ней.
Орест Михайлович Груич — молодой писатель,
недавно кончивший университет.
Марья Захарьевна Груич — его мать, еще не старая,
энергичная на вид женщина.
Сергей Петрович Милевский — *bonvivant*,
в период «второй молодости».
Саня (Александра Викторовна) Крашева — молодая
девушка, ученица музыкального училища,
подруга Любви.
Острожин — журналист, старше по виду, чем по летам,
человек нервный, с угловатыми манерами.
Андрей Борисович Крицкий — студент последнего курса,
товарищ Гощинской.
Яков Григорьевич Проценко — старик-доктор,
приятель Гощинской и ее тетки.
Психиатр — молодой доктор на водах.
Надежда Петровна — дама на водах.
Гостья 1-ая } молодые девушки.
Гостья 2-ая }
Мальчик } уличные дети.
Девочка }

Действие происходит в новейшее время.

ДЕЙСТВИЕ ПЕРВОЕ

Гостиная Гощинской. Обстановка не бедная, но и не очень роскошная, несколько фантастическая, симметрия мало соблюдена. На дверях и на окнах драпировки. Пьянино, мольберт, консоли, цветы — в горшках и в вазах, — много книг и несколько альбомов и почти нет редких мелочей. Большое зеркало тоже задрапировано и украшено плющом. Общий тон комнаты темно-красный. Кроме картин, на стенах висит оружие, главным образом холодное. В глубине сцены стеклянная дверь — выход в сад, налево от нее большой шкаф со стеклянными дверцами, в котором много книг, большей частью толстых, переплетенных; налево этажерка, тоже с книгами, в красивых переплетах. В левой стене дверь в столовую, в правой также дверь — зимний выход. На авансцене, направо, круглый стол перед диваном; на столе большой букет в вазе, журналы и газеты; вокруг стола кресла. Посредине сцены качалка. Налево меньший столик, на котором лежит альбом для фотогр[афических] карточек. Пьянино стоит в глубине (тоже налево), но не у стены, на нем много нот в беспорядке, оно открыто, и развернутая тетрадь нот оставлена на пюпитре. Около пьянино большая консоль в виде колонны с тропическим растением. Направо, в глубине, камин, заставленный расписным экраном; на камине оригинальная посуда и большие старинные часы.

ВЫХОД 1

Олимпиада Ивановна и г-жа Груич — сидят за большим столом. Ол[импиада] Ив[ановна] вяжет, г-жа Груич раскладывает пасьянс.

Олимпиада Ивановна (с недовольным видом смотрит на часы и пожимает плечами). Семь часов! Так я и знала!.. Это из рук вон!..

Г-жа Груич. Охота вам беспокоиться, Олимпиада Ивановна! вот я так уж привыкла к этим катаньям!..

Олимпиада Ивановна. Да вы думаете, о чем я беспокоюсь? О том, что как бы, не дай Бог, не утонули? Нет, с таким

опытным гребцом, как ваш Орест, этого нечего бояться, а только как же Любочке, при ее здоровье...

Г-жа Груич. А что, разве она больна?

Олимпиада Ивановна. Да нет, слава Богу, а все-таки доктора пугают: берегите ее, говорят. Я то и рада беречь, да ведь как нахмурит она брови, точь-в-точь покойница мать, да скажет: не мучьте вы меня! так у меня и руки опустятся, — ну, что с ней поделаешь?..

Г-жа Груич. Да уж известно, вы ее с детства балуете.

Олимпиада Ивановна. Да как же с ней быть? Правду сказать, только и радости, что погуляет немножко, бедное дитя, между людьми побывает, а то что же все сидеть взаперти. Вот только если бы осторожнее была... да, правду сказать, и общество у нее такое... не нравится мне. Этот старый волокита Милевский, да и [несуразный] Острожин... (Качает головой.) А этого, как она называет, товарища ее, Крицкого, так я просто даже боюсь: еще в какую-нибудь историю впутает... И что это теперь за мода у них: товарищ, товарка! По-моему, женщина [женщиной] сама по себе, а мужчина [мужчиной] сам по себе, — какое там товарищество? Ну, я не говорю, например, друзья детства, вот как ваш Орест...

Г-жа Груич (сухо). Да что ж мой Орест?.. (Складывает карты.) Это какой-то заколдованный пасьянс, никак не выходит!

Олимпиада Ивановна (бросает косой взгляд на г-жу Груич], сжимает губы и поводит головой; потом смотрит на часы). Нет, право же, они ничего знать не хотят! Это просто... (Делает широкий жест рукой.)

В открытом окне, налево от балконных средних дверей, появляется Любовь. Она лукаво положила палец на губы, а другой рукой делает кому-то знаки. За букетом ей не видно г-жи Груич].

Любовь. Тетя! где же ваш ареопаг? Перед кем вы ораторствуете?

Олимпиада Ивановна. Что?.. Ах, Любочка!.. наконец!.. Ну, как же можно?!

Любовь. Нет, нет, нет! не слушаю! (Машет руками, смеется и отходит от окна. За сценой слышен ее голос.) Господа, пойдемте в комнаты!

ВЫХОД 2

Любовь, Орест, Милевский, Саня и Острожин — входят в среднюю дверь.

Любовь (обнимает тетку). Здравствуйте, тетя!
Олимпиада Ивановна (целует ее, но все еще хмурится). Эх, стыдно тебе, Люба!..

Орест, Милевский, Саня и Остр[ожин] между тем здороваются с г-жой Груич.

Г-жа Груич (Оресту, который здоровается с ней). Скажи, Орест, отчего это вы так запоздали? Олимп[иада] Ив[ановна] тут уже беспокоилась...

Орест. Да чего же беспокоиться? Это ведь не в первый раз.

Любовь (2-же Гр[уич], пока остальные здороваются с Ол[импиадой] Ив[ановной]). Ах, это вы, милая Марья Захарьевна, играете роль грозного судилища? (Подает ей руку.)

Г-жа Груич. Нет, я никого не сужу, а уж если бы судила, то, наверное, не так милостиво, как ваша тетушка.

Любовь (Ол[импиаде] Ив[ановне]). Это так как-то вышло... Мы сели на мель, благодаря вот этим господам! (Указывает на Мил[евского] и Остр[ожина].)

Милевский. Благодаря мне?

Острожин. А я то тут при чем?

Саня. Именно: «при чем»? Одним словом: если бы не мы...

Острожин (смеясь). «Мы!» это мне нравится!

Любовь (бросается в качалку с утомленным видом). Ух, сколько мы гребли! Мы с Орестом заслуживаем награды за спасение погибающих на водах! Не правда ли, Орест?

Орест. Моя мама и Олимп[иада] Ив[ановна], кажется, совсем другого мнения на этот счет...

Г-жа Груич. О нашем мнении не очень-то заботятся.

Олимпиада Ивановна. Еще бы! кто же станет [заботиться]
думать о старой тетке!..

Любовь. Тетечка! дайте нам лучше матерьяльной пищи, вместо духовной, потому что если все так голодны, как я...
Ах. (Закидывает руки за голову.)

Олимпиада Ивановна (смотрит на нее, качая головой). У, баловница!

Любовь. А кто виноват, тетя? (Ол[импиада] Ив[ановна] машет рукой и направляется к двери направо.)

Г-жа Груич. Постойте, Ол[импиада] Ив[ановна], до свиданья, я ухожу. А ты, Орест?

Орест (нерешительно). Да я...

Любовь. Нет, Орест, вы останетесь! Ведь вы ничего не имеете против этого, Марья Захарьевна?

Г-жа Груич. Это его дело. Я только думала, что уж поздно и дома ведь ждет обед...

Любовь. Он будет у нас обедать. (Оресту.) Вы согласны?

Орест. Благодарю вас... Так я останусь, мама. Я скоро приду.
А впрочем, если опоздаю, так ты не жди...

Г-жа Груич. Как хочешь. До свидания!

Делает общий поклон, Любви подает руку, целует Ол[импиаду] Ив[ановну] и уходит в среднюю дверь; Ол[импиада] Ив[ановна] уходит направо.

Острожин (рассмотревши газеты и журналы, ходит по комнате, рассматривая картины и оружие). У вас оригинальная обстановка, Любовь Александровна, в ней есть что-то... fin de siècle!

Милевский (все время тихо разговаривавший с Саней). Люблю я это выражение, — в нем все совмещается!

Острожин (останавливается перед закрытым мольбертом). Люб[овь] Ал[ександровна], можно посмотреть вашу картину? Ведь это ваша работа? Вы, может быть, новой школы придерживаетесь? Импрессионистов? Прерафаэлитов?

Любовь. Какое там — «школы»? Я рисую как раз настолько, чтобы удавиться...

Орест. Как это — удавиться?

Любовь. Да так: помните у Зола, художник вешается с отчаяния, что не в состоянии изобразить красками свой идеал. Вот и я знаю, что надо изображать, да не знаю как, — искусства не хватает!

Орест. Что ж, выучитесь еще! Вы ведь не так давно начали.

Любовь (машет рукой). Нет, где уж!.. для этого надо хронического терпения, — не моего!

Милевский (смотря на картину). Что же вы так? Это очень мило...

Любовь. Именно, — «мило»! (Подходит к пьянине и берет, стоя, несколько аккордов арпеджио.)

Острожин. Сыграйте что-нибудь, пожалуйста! Вы, наверное, играете что-нибудь из новых композиторов?

Любовь. Нет, просите лучше Саню, — она ведь пианистка, а я уж наверное пианисткой не буду, знаю музыку настолько, чтобы это понимать.

Орест. Ну что это вы сегодня в такой пессимизм вдаетесь?

Любовь. Совсе нет! это просто самосознание. Ведь лучше всегда правде смотреть в глаза.

Милевский. «Тьмы низких истин нам дороже нас возвышающий обман!»

Любовь. Ну, это пора оставить! Обман всегда будет обманом!

Острожин (который сидит у маленького столика, рассматривая альбом). Любовь Александровна! что это за дама в таком странном костюме! Красива; только если бы это был не ваш альбом, я сказал бы, что это какая-нибудь звезда из *demi-monde*. Это, должно быть, актриса в роли сумасшедшей?

Любовь (подходит ближе к Острожину). Это моя мама. Она уже была больна тогда: портрет снят уже в лечебнице.

Острожин (смущенно). Ах! (Отходит к большому столу и начинает переворачивать газеты.)

Милевский (вполголоса). Вот уж!..

Орест угрюмо молчит. Саня тоже молчит, перелистывая какую-то книгу.

Любовь. Отчего вы, господа, так смутились? Напрасно!.. Нет, право, отчего о душевной болезни нельзя говорить без неловкости? Как будто это что-то позорное. (Другим тоном.) Нет, это [не позорно, а] только очень, очень печально для родных...

Саня. Прежде всего для самого больного.

Орест. Больные, кажется, не сознают своего состояния.

Любовь. Не всегда! Во всяком случае, для родных это ужасно! Я помню, мой бедный отец, — если бы Вы видели его в те дни, когда он приходил от мамы из лечебницы!.. (Понизив голос.) Я думаю, это и убило его. (Опять громко.) Да, тот, кому грозит эта ужасная болезнь, не должен бы иметь семьи. Это преступление.

Орест. Но разве это можно предвидеть?

Любовь. Отчего же нет? Да, например, дети таких больных, — они не только могут, но даже должны думать об этом!

Орест (горячо). Боже мой! неужели это непременно так фатально, что должно отражаться на детях. Это может быть и так, и совсем иначе.

Любовь. Уже одной возможности довольно... Мой бедный отец! с какой тревогой он смотрел на меня. (К Острожину.) Скажите, ведь правда же, я похожа на мамин портрет?

Острожин. Да, кажется... (Смотрит на нее.) Действительно, есть фамильное сходство...

Орест. Нет, нет, вовсе нет! Ничего общего! Вы вся в отца.

Любовь. Орест! Я ведь вижу себя в зеркало. Да все равно!.. Это хорошо, что я все это знаю, — буду знать, как направить свою жизнь.

Острожин. Любовь Александровна! это слишком педантично для *fin de siècle*.

Любовь (сдержанно и строго). Monsieur Острожин, это разговор серьезный, хотя тоже в стиле *fin de siècle*, если хотите. (К другим, напряженно улыбаясь.) В самом деле, господа,

наш разговор выходит во вкусе Ибсена. Что делать! На наш бедный век сыплется столько упреков за легкомысленность, бездушность, эгоизм его детей, что, наконец, он, перед смертью, вздумал поправить свою репутацию и поставил ребром вопрос о наследственности. Это, господа, стоит прежней христианской и философской морали. Закон причинности, наследственность, вырождение — вот наши новые боги.

Острожин. Веселый Олимп, нечего сказать!

Любовь (не обращая внимания на слова Острожина). Наследственность — это фатум, это мойра, это бог, мстящий до четырнадцатого колена. На кого он наложил свою тяжелую руку, тот должен помнить, что за одну минуту его наслаждения целое поколение невинных людей заплатит страшной ценой. Это, господа, такая ответственность!..

Орест. Среди ваших богов есть закон причинности, а он исключает всякую мысль об ответственности и долге.

Милевский. «Qu'importe des vagues humanités, pourvu que le geste soit beau!» Что нам до неизвестных поколений? нам надо, чтобы жизнь была красна!

Острожин. Нас должно интересовать только свое «я» и мы должны прислушиваться к его эмоциям, так как все равно к этому в конце концов все сводится.

Саня. Что нам думать о тех, кого еще нет на свете!.. «Еще когда что будет», как говорит моя горничная...

Милевский. Как вы это мило сказали!

Саня. Да, наконец, за что мы должны казниться за других? Отречься от радостей жизни ради других — это тяжелое и несправедливое наказание.

Любовь (смеясь). Мало ли что! нет наследства без долга.

Саня. Помнить о разных «наследствах» стоит разве только для того, чтобы свое здоровье беречь, жить гигиенично...

Любовь (прерывает, подражая тону Сани). ...и отравить окончательно [и так уже] без того отравленную жизнь. Нет, Саня, ради этого не стоит. Помнишь, в моем любимом

романсе: «Чем томиться на медленном страшном огне, лучше разом блеснуть и сгореть!»

(Орест смотрит на нее с упреком и качает головой.)

Любовь (вдруг смеется). Ах, какой вы смешной, Орест! Смóтрите на меня, совсем как тетя Липа!.. Вот, господа, мне вспомнился один анекдот, нет, не анекдот, а так... у папы был один знакомый, старый мизантроп, у которого была одна поговорка. [Как сейчас] Я так живо помню тот угрюмый тон, каким он говорил: «Всякий имеет право повеситься!» (Смеется.) Не правда ли, это остроумно? Только бы никого с собой на виселицу не тащить, а сам — как знаешь.

Милевский. Ну, по-моему, и на виселицу веселее лезть в компании.

Орест. А по-моему, говорить о подобном «праве» — малодушно.

Любовь. А вот и тетя Липа.

ВЫХОД 3

Те же и Ол[импиада] Ив[ановна].

Олимпиада Ивановна. Господа, не угодно ли закусить? Любочка, проси! Оно-то был и обед, ну, да уж теперь, что Бог послал... Сами виноваты — опоздали!..

Любовь. Пожалуйста, господа.

Острожин (подает Люб[ови] руку). Я должен [уходить] проститься...

Любовь. Куда же вы?

Острожин. Да надо, знаете, еще кончить фельетон. Гулянья — вещь приятная, но большое колесо цивилизации требует себе жертвы... Ах да, Орест Мих[айлович], как бы не забыть! Наша редакция очень интересуется иметь вас своим постоянным сотрудником. Жаль, теперь не время, а то мы могли бы условиться, мне поручено.

Орест. Нет, знаете, я никаких постоянных условий заключать не собираюсь, я не умею ходить в запряжке, хотя бы

даже и литературной; к тому же пока, слава Богу, меня ничто не принуждает к самозапряжке!

Острожин. Как угодно, только это не современно для такой силы, как вы.

Кланяется всем и уходит в среднюю дверь. Остальные встают; Люба и Саня идут вперед, влево, за ними, несколько отставши, Мил[евский] и Орест.

Милевский (на ходу Оресту). Что вы такой угрюмый?

Орест. Да досадно... этот разговор... Черт дернул этого болтуна Острожина спросить о портрете! Идиот!

Идут оба в левую дверь. Вскоре слышен звонок и голос Олимп[иады] Ив[ановны] из столовой: «нет, нет, не беспокойтесь, я сама отворю!»

ВЫХОД 4

Олимпиада Ивановна (проходит комнату и высовывается в окно, стараясь увидеть, кто звонит у двери). Кажется, Крицкий!.. вот еще кикимора!
(Отходит от окна и идет отворять дверь. Возвращается, с нею Крицкий.)

ВЫХОД 5

Олимпиада Ивановна и Крицкий.

Крицкий. Так попросите мне, пожалуйста, Люб[овь] Ал[ександровну] на минутку, я долго ее не задержу.

Олимпиада Ивановна. Да вы бы, может, подождали немного, или позже зашли бы; она там с гостями, обедает.

Крицкий. Нет, я не могу ждать, некогда. Я желал бы сейчас видеть Люб[овь] Александровну, я к ней по делу.

Олимпиада Ивановна (недовольно). Ну, хорошо, я ей скажу.
(Хочет идти.)

ВЫХОД 6

Те же и Любовь — встречается с теткой в дверях.

Любовь. Здравствуйте, Андрей Борисович! Что это вы, тетя Липа, тут пререкаетесь?

Олимпиада Ивановна (тихо Любе). Да вот дела все! (Уходит.)
Уж эти мне дела!..

ВЫХОД 7

Те же без Ол[импиады] Ив[ановны].

Крицкий. Не любит меня ваша тетушка...

Любовь. А, она у меня строга!.. на словах! Ну, что вам угодно?
Я к вашим услугам.

Крицкий. Как официально! Видите ли, Любовь Александровна, дело в том, что надо устроить вечеринку или лотерею. Наши дамы все только на вас и надеются.

Любовь. Ах, как это у вас все быстро! Так это вам кажется легко — вечеринку устроить!

Крицкий. Ну, так лотерею.

Любовь. Ах, это уж совсем напрасный труд! Много раз уже было так, что мы сами у себя все билеты покупали.

Крицкий. Тем не менее, надо же что-нибудь устроить!

Любовь. А разве непременно надо?

Крицкий. Вы сами знаете. Наш детский приют совсем без средств. Да что это у вас такой тон сегодня?

Любовь. Так! Я думаю, пожалуй, не стоит овчинка выделки.

Крицкий. То есть?

Любовь. Да вот: при этих вечеринках хлопот не оберешься, — и раньше, и еще больше после, — и толку от них большею частью очень мало. Я уже не говорю о том, что скука на них почти всегда — отчаянная!

Крицкий. Эх, Люб[овь] Алекс[андровна], мне кажется, что тут вовсе не в этом дело, а просто вы охладели, и причина этого тоже простая, хотя и неприятная...

Любовь. А именно?

Крицкий. А именно у вас то же самое, что у вашей тетушки.

Любовь (смеется). Вот уже попали, извините, пальцем в небо!

В доказательство того, что вы ошибаетесь, я вам скажу, что приложу все старания и даже у себя все лишние билеты куплю. Ну, что? вы довольны?

Крицкий. Не совсем!

Любовь. А чего же вам еще?

Крицкий. У вас прежде не такой был тон, Люб[овь] Александровна!

Любовь. Вы забываете, что я тогда была [18 лет] моложе, а теперь уже, слава Богу, четверть столетия прожила!..

Крицкий. Что ж из этого? Конечно, если интересы меняются, как дамские моды...

Любовь. Я вижу, вы уже сейчас станете браниться. Но ведь лучше нам объясниться спокойно и искренно, как и следует взрослым людям, да еще и товарищам. Неужели вам никогда не приходило в голову, что все эти наши хлопоты, суета, все это лишь бы только не сидеть сложа руки. Так это все мелко, микроскопично!

Крицкий. А вам хочется мир удивить чем-нибудь грандиозным? Отечество спасти, как Жанна д'Арк?

Любовь (несколько раздраженно). Знаю я очень хорошо, что я не Жанна д'Арк, готова даже согласиться, что героиням теперь нет места, хотя это еще неизвестно. Готова согласиться, что лучше [заниматься] делать хотя то, что мы делаем, чем совсем ничего. Но согласитесь же и вы, что гореть и пылать от этого — просто смешно! Вот вы только что попрекали меня Жанной д'Арк, а сами хотите, чтобы я считала себя... [Шарлотой Корде]

Олимп[иада] Ив[ановна] заглядывает в дверь, Крицкий это заметил.

Крицкий (вздыхает). Ах, Люб[овь] Алек[сандровна], Люб[овь] Алек[сандровна]!.. Ну, однако, я вас задерживаю. Каков же практический результат моего непрошенного

визита к вам? Может быть, мне лучше «вернуть оглобли» в сторону?

Любовь. Ну, полноте! это уже начинаются «жалкие слова»! Ведь я говорю вам, что хозяйственную часть беру на себя. Да и вообще, чем могу, готова служить. (Указывает на свое горло и на пьянино.)

Крицкий (пожимает ее руку). Спасибо!.. Экая вы право!.. до свидания!

Любовь. До свидания! [Робеспьер!]

Крицкий, пожав плечами, уходит в среднюю дверь. Любовь идет в столовую, напевая Марсельезу.

ВЫХОД 8

Несколько минут сцена пустая, потом слышно, как кто-то царапает среднюю дверь, потом дверь тихо отворяется. Из двери выглядывает голова мальчика в большом рваном картузе. Мальчик окидывает взглядом комнату, потом переступает порог; видно, что он удерживает кого-то за дверью.

Мальчик (в лохмотьях, за спиной гармоника). Тсс... не лезь за мной, стой там! Любы, кажется, нету. (Зовет громким шепотом.) Люба!.. Люба!..

Девочка, моложе мальчика, тоже в лохмотьях, но в более пестрых и ярких. Вбежала вдруг в комнату и прокатилась по паркету, скользя, как по льду.

ВЫХОД 9

Те же и Олимп[иада] Ив[ановна] — слева.

Олимпиада Ивановна (входит). Что здесь такое? (Увидя детей.) Ну, скажите, пожалуйста! Как вы сюда залезли?

Мальчик. Там не заперто...

Олимпиада Ивановна. Ах, уж эти мне летние выходы! А вы чего же лезете сюда? Мало ли чего — не заперто? вам только этого и надо?

Девочка, прячась за мальчика, смотрит на Ол[импиаду] Ив[ановну] с раскрытым ртом.

Мальчик (отступает к двери; довольно бодро). Люба нам велела придти; она нам серебряную копеечку дала и еще обещала.

Олимпиада Ивановна. Это еще что за Люба? Какая она тебе Люба? кому Люба, а кому и барышня! Прочь отсюда! (К девочке.) Ну, ты, разиня, чего смотришь, [брысь!] уходи!

Девочка (тыкая гармонику). Музыка... музыка!..

Олимпиада Ивановна. Не надо, не надо вашей музыки, этого только не доставало! Ну, ступайте! кому я говорю?

Дети исчезают.

ВЫХОД 10

Любовь, Орест, Милевский и Саня входят слева.

Любовь. Что это вы, тетя Липа, опять тут сражаетесь?

Олимпиада Ивановна. И к чему ты, Любочка, этих оборвышей к дому приучаешь? Вовсе незачем! Еще когда-нибудь обокрадут нас!

Любовь. Ну, как вам не стыдно, тетя? (Подходит и берет ее за руку.) Зачем вы моих золушек прогнали? Неужели вам жаль какого-нибудь пяточка?..

Олимпиада Ивановна. Да Бог с тобой, — в пяточке ли дело? не в пяточке, а в том, что беспорядок это! А пяточок, что ж... я сама готова им дать... (Подходит к окну.) Вон они, играют на улице. Эй вы, ступайте сюда!

ВЫХОД 11

Дети выходят из средней двери.

Милевский. А!.. артисты!.. Ну те-ка, покажите свое искусство!

Дети играют, танцуют, все посмеиваются.

Любовь. Чудесно!.. Тетя, дайте им поужинать, — там еще осталось кое-что; они, наверное, голодны.

Олимпиада Ивановна. Хорошо, хорошо... Ступайте за мной.

Любовь. Постой, малыш, я ведь тебе копеечку серебряную обещала. Забыл?

Мальчик. Ну, давай. (Люба дает.) Спасибо. (Обнимает Люб[у] и целует.)

Милевский. Bravo!

Дети и Ол[импиада] Ив[ановна] уходят в столовую.

ВЫХОД 12

Те же без Ол[импиады] Ив[ановны] и детей.

Любовь. Такие славные дети, совсем не похожи на нищих.

Саня. Да Бог с ними.

Милевский. Как видно, вы, Л[юбовь] А[лександровна], благотворительностью занимаетесь.

Любовь. О, нет, не благотворительностью, а мне именно эти дети нравятся, я даже с удовольствием взяла бы их к себе.

Орест. За чем же остановка?

Любовь. Да я сама хорошенько не знаю, за чем... Да впрочем, что вышло бы из этого? Где же мне других воспитывать, когда я сама невоспитана. Ведь меня баловали, а не воспитывали. Как вам кажется, кто из нас кого воспитывал, тетя ли меня, или я ее?

Саня. Ну, как же, Люба, а твой папа, ведь он, кажется, был такой человек...

Любовь. Он не воспитывал, он просто любил меня. Он мне ничего не запрещал.

Орест. По-моему, это лучшее воспитание. Так только и воспитываются оригинальные натуры, а то нас уж очень поработила рутина, — пора против нее восстать!

Любовь. Я сама себя воспитала, — ну, так можете себе представить! Читала все, что только в руки попадало, была там всякая всячина!..

Орест. Так и следует. Литературу, как и жизнь, надо знать все-сторонне.

Любовь. За то, правда, набила себе оскомину на всю жизнь.

Орест. Однако, вы и теперь много читаете.

Любовь. О, это совсем другие книги!

Милевский. Какие же именно?

Любовь (улыбаясь). Не знаю, говорить ли... смеяться станете! а вы, Сергей Петрович, мысленно, пожалуй, синим чулком назовете! Громко назвать не посмеете, — вы слишком джентльмен для этого.

Милевский (кланяясь). Прикажете благодарить?

Орест. Что же это за книги такие отреченные?

Любовь. А вот, — научные: по философии, психологии и... психиатрии.

Саня. Бог знает что!

Любовь. Не беспокойся, я и «хороших авторов» читаю: вон они, видишь? (Указывает на этажерку с книгами в красивых переплетах.) А здесь уже научные авторитеты. (Указывает на стеклянный шкаф с толстыми книгами.)

Милевский. Вот эти-то научные авторитеты и виноваты в том, что у вас такой аскетический взгляд на жизнь.

Любовь. У меня — аскетический взгляд на жизнь? Ну, не знаете вы меня! (Горячо.) Да ведь мне всякий аскетизм, всякое факирство глубоко противно!

Саня. Но как же согласить с твоей «новой моралью», напр[имер], любовь?

Любовь. А вот как: есть ведь и другая любовь, кроме той, которая ведет к венцу, — я вот что думаю!

Милевский. Вот это правда! Первый раз встречаю в молодой девушке такую смелость мысли! Вашу ручку! (Любовь дает ему руку, он целует.) Брак — это цепи, хотя и золотые, а любовь не любит цепей. Домашний очаг хорош только на картинах и то не всегда. По-моему, картины Рубенса на тему *Wein, Weib und Gesang* гораздо лучше, чем эти разные «медовые месяцы», «первенцы», «молодые матери» и пр. Любовь — это балерина; оденьте ее в чопорное

визитное платье или, Боже сохрани, в домашний капот, и она утратит все свое обаяние!

Любовь. Считайте, что я не давала вам руки.

Милевский. Нет, уж теперь поздно!

Любовь. Зачем хоронить себя еще при жизни в какой-то склеп? Счастья так мало в жизни, что его ловить, а не отталкивать надо. Быть счастливой самой и дать счастье другому — что же в этом дурного?

Милевский (шутливо). Берегитесь! такой взгляд на жизнь опасен: много драм начинается счастливо.

Любовь. Отчего же — драм? Если будет начинаться драма, можно оставить игру.

Орест. Это не так легко. И не всякий допустит выбросить себя, как старую игру карт.

Саня. Значит, ты, Люба, признаешь так называемую игру в любовь, флирт?

Любовь (вздрыгнула). Ах, какое это мерзкое слово! Послушайте, Орест, ведь вы писатель, поэт, — объясните этим людям, какая еще есть любовь, кроме обыкновенной любви и флирта!

Орест. Да что ж... Есть еще, или, вернее сказать, была — любовь миннезенгеров. Это была религия, мистическая, экзальтированная; культ мадонны и культ дамы сердца сливались воедино. Это была любовь времен «голубой розы».

Саня. Голубой розы? Это что еще такое? Да где же были голубые розы?

Орест. «Голубая роза» — это был символ чистой, возвышенной любви. В средневековых рыцарских романах часто говорится об этой розе, растущей где-то в «мистическом лесу», среди таинственных, символических растений. Проникнуть к ней мог только рыцарь «без страха и упрека», который никогда не имел нечистой мысли о своей даме сердца, никогда не бросил на нее страстного взгляда, никогда не мечтал о браке, а только носил в сердце образ своей единственной дамы, на руке ее цвета, на

щите ее девиз, за честь ее щедро проливал свою кровь, и как высшую награду считал ее улыбку, слово, цветок из ее рук. Таков был идеал «рыцаря голубой розы». Это любовь не нашего времени и не наших характеров; хотя, если есть что-нибудь в средних веках, о чем стоит пожалеть, то именно об этой «голубой розе». Есть и в наше время даже настоящие голубые розы, воспитанные учеными садовниками в оранжереях, но эти недолговечные создания больной культуры, — продукт насилия над природой.

Любовь. Вы забываете о другой любви, — напр[имер], о любви Данте к Беатриче, а я именно ее имела в виду.

Милевский. Знаете ли, Любовь Александровна, эти примеры неубедительны! У трубадуров иногда бывает трудно отличить голубую розу от адюльтера. А Данте, если бы имел счастье познакомиться со своей Беатриче поближе, то, может быть, попросил бы ее ручку, чтобы примерить на нее обручальное кольцо. Тогда бы у нас была не «Божественная комедия», а просто комедия под названием: куда люди, туда и я.

Саня. Ха-ха-ха!

Любовь (смотрит на Мил[евского] и качает головой). Отчего вам любовь представляется только в виде драмы или комедии? Pardon, — еще в виде балета! Должно быть, оттого, что вы присяжный театральный критик. Любовь может быть чудной поэмой, которую люди потом перечитывают в воспоминаниях без боли, без неприятного чувства. Ах, да что я с вами говорю об этом, это просто профанация! (К Сане.) Саня, милая, сыграй нам что-нибудь: говорят, музыка превращала и камни в живые существа, по крайней мере на минуту. Не примет ли она и Сергея Петровича?

Милевский. Однако, это как понимать? Не с каменным ли болваном вы меня сравниваете?

Любовь (смеется). Нет, отчего же, — есть ведь и статуи на свете!..

МИЛЕВСКИЙ. А!

ОРЕСТ (тихо Любе). Что-то он мало на статую похож.

Саня начала играть какую-то салонную пьесу. Мил[евский] подошел к ней переворачивать ноты; между ними разговор мимический.

ОРЕСТ (к Любе). Люба, для вас я хотел бы верить, что в наше время возможна такая любовь, как у Данте к Беатриче.

ЛЮБОВЬ. А вы не верите?

ОРЕСТ. Иногда верю, иногда боюсь верить...

ЛЮБОВЬ. Почему боитесь?

ОРЕСТ. Знаю, что все-таки это странная, ненормальная любовь, она какая-то безвыходная...

ЛЮБОВЬ. Но зато и бесконечная. Вы говорите, ненормальная; но что же делать тому, для кого нормальное счастье недоступно?

ОРЕСТ. Но дает ли такая любовь счастье? Данте не был счастлив: он написал «Ад»!

ЛЮБОВЬ. Беатриче не знала ничего о Данте, потому и счастья не было.

ОРЕСТ. Как вы думаете? Ведь дружба между мужчиной и женщиной всегда должна иметь какой-то особенный оттенок? В ней нет фамильярности, и вместе с тем она нежнее, сердечнее.

ЛЮБОВЬ. Вот видите, вы же верите в дружбу между мужчиной и женщиной...

ОРЕСТ. До сих пор верил... а теперь...

ЛЮБОВЬ (взглянула на него, будто хотела еще что-то спросить, но повернулась и пошла к пьянину). Саня, знаешь ли ты «*Rosa la mano sul mio cor*»? Извини, я тебе помешала...

САНЯ (недовольным тоном). Нет, я этого не знаю.

ЛЮБОВЬ. Ах, это замечательно! (Поет.) *Rosa la mano sul mio cor, mio tener amore...*; (На словах «*tu sei la mia speranza*» обрывает и вскрикивает.) Ах, какая чудная ночь! а мы и не видим! Луна-то, луна, — большая да яркая!

Быстро идет к балконным дверям, раскрывает их настежь, стает у косяка, так что ее всю обливает лунный свет, — и поет: «Ой місяцю, місяченьку». Орест выходит на балкон, становится против Любви и смотрит на нее, как очарованный. Милевский и Саня остаются в салоне.

ЗАНАВЕС.

ДЕЙСТВИЕ ВТОРОЕ

Обстановка та же, что и в первом действии.

ВЫХОД 1

Любовь и Орест выходят справа. Любовь впереди, быстро вбегает в ротонде и шапочке; в руках у нее красный абажур. Вбегая, она быстро говорит, оживленная, веселая, глаза горят.

Любовь. Что же из того, что мелочь, а все-таки я выиграла, а вы с пустыми руками! Все-таки, значит, мне счастье не изменило!

Орест. Вот так счастье — абажур! Я даже от вас не ожидал...

Любовь (бросает абажур на стол, быстро сбрасывает с плеч ротонду, не глядя, куда она падает, перчатки и шапочку бросает небрежно на стол, потом порывисто расхаживает по комнате и говорит запальчивым тоном). Ах, вы опять свое: мелочь, абажур! Да поймите же вы — дело не в том, что выиграть! В лотерее, как и во всякой азартной игре, главное — риск и достижение цели!

Орест (садится в кресло). Но какой цели?

Любовь (все ходит по комнате, время от времени останавливаясь). Говорю же вам, что это все равно! Даже и не это, а просто самый риск — вот что привлекает к игре, вот что заставляет себя забывать! (Останавливается прямо против него.) Только вялый, трусливый человек не любит и боится риска.

ОРЕСТ (опустил голову, потом вдруг поднял ее, сверкнул глазами и вскочил с места). Вы правы! Да, вы правы! Я не о лотерее говорю, она меня не увлекает, этот риск не захватывает меня. Но другой риск, риск жизни — о, это другое дело! Сам я, может быть, и не пойду на риск, не стану его искать, у меня для этого слишком мало энергии, но если меня захватит какая-нибудь посторонняя, стихийная сила, тогда я теряю самообладание! Знаете, вот иногда незаметно заплывешь в море далеко-далеко, чувствуешь, что волна тебя тянет, и вдруг является мысль: а что, если не хватит сил вернуться к берегу? но вместо того, чтобы возвращаться, плывешь все дальше и дальше, и так как-то страшно тогда и приятно! Подростком я имел привычку — да, правду сказать, и теперь ее не оставил — бегать на пожары и там возиться вместе с пожарными, бросаясь в наиболее сильный огонь. Признаюсь, я это делаю не только из филантропии. Мне интереснее тогда ставить на карту свою жизнь, чем спасти чужую. Я сам не знаю, что делается со мной, когда я вижу зарево пожара, — это нечто стихийное, непреодолимое! Должно быть, мотылек, летя на огонь, чувствует то же...

ЛЮБОВЬ (с увлечением слушает и смотрит на Ореста радостно, как бы в экстазе). Я вас понимаю, Орест! Риск... да что, без него вся жизнь человеческая была бы однообразна, как осенний дождик. Бояться его, значит бояться жизни, потому что во всякой карьере, в славе, в любви, везде риск. Даже в дружбе (взглянула на Ореста и несколько смутилась) бывает риск. Разве не рискованно быть другом такого странного, капризного создания, как, напр[имер], я? (Нервно смеется.)

ОРЕСТ. При искренности между людьми, при глубокой и прочной симпатии никакой риск не страшен! (Любовь подает руку, Орест пожимает, потом целует.)

ВЫХОД 2

Те же и Милевский; при его входе его Орест и Любовь расходятся.

Милевский (тихо). Ого, — друзья!.. (Громко.) Здравствуйте, Любовь Алекс[андровна]! А! и вы тут, Ор[ест] Мих[айлович]? Я видел вас на лотерее, а потом вы вдруг исчезли. Ну, да и азартная же вы, Любовь Александровна! А что, выиграли вы что-нибудь, по крайности?

Любовь. Как же! вот мой трофей! (Указывает на абажур.) Что, красив? Да что это я бросила его так небрежно, надо еще тете похвастаться выигрышем. (Суется, чтобы скрыть смущение.) Ну, однако, я так все разбросала — тетя мне задаст!

Берет шапочку, перчатки и абажур, хочет взять ротонду, но Орест подымает ее сам и несет вправо, Люб[овь] уходит влево.

ВЫХОД 3

Те же без Любви.

Милевский (смотрит на Ореста с улыбкой и качает головой).

Ах, Орест Мих[айлович], Орест Мих[айлович], берегитесь!

ОРЕСТ (с неудовольствием). Чего это?

Милевский. Девушка 25 лет самое опасное создание в мире, может быть, даже опаснее, чем пресловутая femme de trente ans. По крайней мере, у нас в России это так.

ОРЕСТ (выходит из терпения). Это вы к чему? Уж не себе ли самому читаете мораль? Вам теперь подобные афоризмы как раз нужны.

Милевский (смеется, нимало не смущаясь). Вот, думал попасть в самое сердце! Ошибаетесь, голубчик, заряд даром пропал! Если хотите, я именно по собственному опыту сужу, — я этот афоризм не очень давно экспериментально проверил. Да мне что? Мое дело просто и зависит

только от степени чувства и других подобных причин, тогда как ваше дело гораздо сложнее, тут нужна тонкая техника! (Смеется.) Любовь Александровна...

ОРЕСТ (сдержанно и серьезно). Послушайте, Сергей Петрович, я не понимаю вашего разговора, а ваш тон просто оскорбляет меня. Вы, кажется, хотите стать каким-то посредником, или опекуном, между мной и Л[юбовью] А[лександровной]. Ни я, ни она не давали вам на это права.

Милевский. Успокойтесь, я не претендую на роль резонера, — это роль скучная, и на сцене, и в жизни. К тому же я знаю, что вы рыцарь без страха и упрека...

ОРЕСТ (резко прерывает). Во всяком случае не такой рыцарь fin de siècle, как другие.

ВЫХОД 4

Те же и Любовь, надевает абажур на лампу, вследствие чего сцена все время в красноватом освещении. Орест поспешно берет со стола развернутую книгу и делает вид, будто читал ее только что.

ЛЮБОВЬ. Что это вы, господа, тут спорите?

ОРЕСТ. Да так себе, литературный спор.

ЛЮБОВЬ. Вы что-то читаете? (Подходит и заглядывает в книгу.)

А, Надсон! Вы, Сергей Петр[ович], кажется, не признаете этого поэта?

Милевский. Нет, кое-что мне нравится. Вот, например... (берет книгу), да вот оно, как раз (читает) «Только утро любви хорошо...»

ОРЕСТ (прерывает). Ну, там дальше эти стихи совсем не хороши, не стоит и читать. Да и вообще это не из лучших стихотворений Надсона, мне здесь другие гораздо больше нравятся. (Ищет в книге.)

ЛЮБОВЬ (к Милевскому). А знаете, Серг[ей] Петр[ович], вам красный свет очень идет, вы даже на Мефистофеля становитесь похожи!

Милевский. Ах, Люб[овь] Алек[сандровна], вечно у вас комплименты обоюдоострые!

Любовь. Так и надо.

ОРЕСТ (подает Люб[е] книгу). Вот, — я нашел одни стихи...

Любовь (отстраняет книгу). Лучше прочтите громко, — я люблю, как вы читаете стихи.

ОРЕСТ (читает).

О любви твоей, друг мой, я часто мечтал,
И от грез этих сердце так радостно билось,
Но едва я задумчивый взор твой встречал —
И тревожно, и смутно во мне становилось.
Я боялся за то, что минует порыв,
Унося прихотливую вспышку участия,
И останусь тогда я вдвойне сиротлив
С обманувшей мечтой недоступного счастья.
Точно что-то чужое без спросу я взял,
Точно эта нежданная, светлая ласка —
Только призрак: мелькнул, озарил и пропал,
Мимолетный, как звук, и солгавший, как сказка.
Точно взгляд твой случайной ошибкой на мне
Остается так долго, лазурный и нежный,
Или грезится сердцу в болезненном сне,
Чтоб бесследно исчезнуть с зарей неизбежной.
Так, сжигаемый зноем, в пустыне скупой,
Путник видит оазис — и верить боится:
Не мираж ли туманный в дали голубой
Лживо манит под тень отдохнуть и забыться?..

Любовь слушает, опустив глаза, иногда подымает их и с тревогой смотрит на Ореста, наконец лицо ее принимает неподвижное, как бы каменное выражение.

ВЫХОД 5

Те же и Саня.

Саня. Боже! и здесь литературный вечер!.. Вот уж судьба моя злосчастная!

Все здороваются с ней.

Милевский. А вы разве уж были сегодня где-нибудь на литерат[урном] вечере?

Саня. [Да,] Ах, была! В гимназии, знаете ли, где я училась; так как-то вышло, что нельзя было не пойти. А там была такая скука! Эти вечера только для самих участвующих интересны. Насилу вырвалась! После первого отделения сказала, что у меня мигрень... ха-ха-ха!

Любовь. Жаль! из-за этого вечера ты потеряла лотерею-аллегри!

Саня. Ну, я об этом не жалею!

Орест. Вы не любите лотерей?

Саня. Я люблю только такую игру, где я уверена заранее в выигрыше.

Милевский. Интересная барышня всегда может быть уверена в выигрыше.

Саня (с притворной наивностью). Неужели?

Милевский (кладет руку на сердце). Верьте мне!

Саня. Вам? (Машет несколько раз рукой.) Вам я ни в чем, ни в чем не верю!

Милевский. Ах, вот как! (Нахмурился.)

Любовь и Орест отходят несколько в сторону.

Орест (тихо Любе). Вот ваша подруга не любит риска, — не так, как мы с вами!

Любовь. Что ж, у всякого своя дорога. (Направляется к двери налево. Милевский и Саня этого не замечают.)

Орест. Куда же вы, Люба? оставляете гостей?

Любовь. Пойду, соберу свои рисовальные принадлежности; вспомнила, что надо еще поработать. Извините, господа! (Уходит, Ор[ест] за ней.)

ВЫХОД 6

Те же, без Ор[еста] и Люб[ови].

Милевский (Сане, умоляющим тоном). За что такая немилость? отчего вы мне не верите?

Саня. Да не только вам, вообще мужчинам не стоит верить, вам же в особенности. Вам вот даже любовь представляется в образе какой-то балерины.

Милевский. Александра Викторовна! Вы жестоки! Ведь я торжественно взял свои слова назад!

Саня. Ах, что уж там!.. Вот даже пустяки: обещали вы мне билет достать на завтрашний концерт, и этого обещания не сдержали, а теперь, я читала, распроданы уже все билеты...

Милевский. Не опережайте событий, Александра Виктор[овна]! Я был у вас, не застал вас дома, — за это я мог бы обидеться, если б вообще смел обижаться на вас, — с горя я пошел на лотерею; потом, не встретя вас и там, с горя забрел сюда.

Саня. Уж будто бы только с горя?

Милевский *(вынимает билет и подает ей)*. Чем я могу умиловить разгневанное божество?

Саня *(улыбается и берет билет)*. Принимаю вашу бумажную жертву, за которую вы достойны награды. Какой награды желаете?

Милевский. Позвольте проводить вас в концерт и быть там вашим соседом.

Саня. Это уже по-рыцарски! Вы, очевидно, хотите заставить меня изменить мое мнение о вас. Вы еще не достигли цели, но... старайтесь и впредь!.. А за билет благодарю! *(Подает ему руку. Мил[евский] целует.)* Но я не опоздаю из-за вас? Смотрите, я не люблю опаздывать!

Милевский. Алекс[андра] Виктор[овна]! С тех пор, как вы позволили мне быть вашим cavalier servant, я еще ни разу не сделал упущения по службе, поэтому, — разве случилось бы что-нибудь чрезвычайное...

Саня. Например, экстренный визит к одной из ваших «дам сердца»?

Милевский. Ал[ександра] Викт[оровна]! вы меня оскорбляете!.. вы хорошо знаете, что у меня теперь одна-единственная дама сердца.

Саня. Надолго ли?

Милевский. Навсегда!

Саня. Позвольте спросить, скольким дамам и сколько раз вы уже говорили это?

Милевский. Ал[ександра] Викт[оровна]! это бесчеловечно!.. я не шучу! Делайте со мной, что хотите, только...

Саня (понижает голос). Хорошо, хорошо... здесь не место для таких разговоров... (Громко.) Ах, однако, я так запоздала! Где же ты, Любочка?!

Любовь (за сценой). Я сейчас, извини! Я отыскивала свои принадлежности.

ВЫХОД 7

Те же и Любовь с Орестом. Любовь несет небольшой ящик и тряпочку, Орест — гипсовый бюст и доску для рисования.

Любовь (Оресту). Поставьте, пожалуйста, здесь. Это растение можно принять. (Указывает на консоль с тропическим растением, Ор[ест] снимает растение, ставит бюст на консоль, а доску прислоняет пока к стене.) Вот так! (Сане.) Из-за этого театра да лотерей массу времени потеряла, — просто совестно перед учителем!.. (Ко всем.) Извините, господа, что стану при вас работать.

Милевский. Ах, пожалуйста!

Любовь садится против бюста, на табуретке от пьянино; на другой стул она ставит открытый ящик, из которого вынимает карандаши, угли и пр. Орест ей помогает. Любовь начинает рисовать. Слышен звонок. Ор[ест] направляется, чтобы отворить дверь, но встречается с Олимпиадой Ив[ановной].

ВЫХОД 8

Те же и Олимп[иада] Ив[ановна] — слева.

Олимпиада Ивановна (Оресту). Обождите, обождите, я сама. Ах ты, Боже мой, да я отопру! (Заметила Мил[евского])

и Саню.) Ах, здравствуйте, я и не вижу! Да куда же вы, Орест, — я отопру! (Приотворяет среднюю дверь.) Э, да уже и без нас отперто! Вы ли это, Яков Григорьевич?

ВЫХОД 9

Те же и Доктор Проценко — из средней двери.

Доктор (входя). Он самый, Олимп[иада] Ив[ановна]. Добрый вечер! (Здоровается с ней.)

Олимпиада Ивановна. Здравствуйте. (Садится и берет вязанье.)

Доктор. Добрый вечер, господа честные! (Любе, которая хочет встать ему навстречу.) Не беспокойтесь! сидите, сидите... не то потеряете «пункт»! Рисуйте, милая барышня, это похвально и для барышни оно того... интересно!.. Всякой барышне не мешает рисовать хоть немножко.

Саня. А что же делать, если кто, вот как я, не может ни одной линии правильно провести?

Доктор. Ну, у вас зато другой талант, — музыкальный. Хотя, грешный человек, по-моему, — рисовать лучше: тихонько, никому не мешает... Я, простите, вашей этой новейшей музыки не понимаю: крик, визг, стон какой-то, совершенно, как в операционной зале!

Любовь. Вот мы с вами не сходимся в симпатиях: я именно люблю новейших композиторов.

Доктор. И нехорошо, очень дурно! Вот, бывало, в мое время: Верди, Россини!..

Милевский. Ну, уж эти уж немножко устарели!..

Доктор. Так что ж? И мы с вами, Сергей Петр[ович], не молоде-ем!.. и нам с вами «не к весне, а к зиме ближе».

Олимпиада Ивановна. Бог с вами! От Сергея Петровича зима еще далеко.

Доктор. Да я так, — к слову пришлось. Что уж говорить, все-таки уже «Gaudeamus igitur» теперь не запоем! А когда-то певали, ого, и как еще! У меня был один товарищ,

настоящий немецкий бурш, так бывало как пустит (напевае*т*) «Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus!»... А что, Алекс[андра] Викт[оровна], вы этого не играете? Оно и на фортепьяно знатно выходит! Пожалуйста к пьянино!

Саня. Нет, извините, Яков Григорьевич, — не теперь!.. мне уже пора домой.

Любовь (торопливо). Э, куда же ты, Саня? еще рано! оставайся, милая, оставайся!.. Я так рада, что ты пришла.

Саня (лукаво улыбаясь). Что я пришла?.. Но ведь мы с тобой так часто видимся!

Любовь. Сегодня мы все собрались, можно было бы славно провести время, я рассчитывала, что ты согласишься мне аккомпанировать.

Саня. Нет, там уже, должно быть, мама возвратилась и думает, куда это я девалась да еще (смеется) с мигренью! Спокойной ночи, Олимпиада Ивановна (Прощается с Ол[импиадой] Ив[ановной], Любой и доктором, потом подает руку Оресту.) До свиданья! (Отворяет правую дверь.) У, как темно! я буду бояться!..

Любовь. Может быть, вы, Ор[ест], проводите Саню? (Ор[ест] медленно, с видимой неохотой направляется к двери.)

Милевский. Я вас провожу, Ал[ександра] Викт[оровна], если позволите.

Саня. Ах, благодарю вас, да нам с вами, кажется, и по дороге. Спокойной ночи, господа!

Мил[евский] делает общий поклон и бросается вслед за Саней помочь ей одеваться. Оба уходят вправо.

Орест. Я запру дверь. (Уходит вправо.)

Доктор (вслед Мил[евскому] и Сане). Да еще бы не по дороге! Теперь уж везде будет по дороге!

ВЫХОД 10

Те же и Орест — возвращается, садится возле Любы на том стуле, где был ящик с карандашами, который Ор[ест] теперь держит

в руках. Доктор и Ол[импиада] Ив[ановна] за столом на противоположном конце сцены. Обе пары разговаривают каждая отдельно.

Олимпиада Ивановна. Зачем вы, Як[ов] Гр[игорьевич], дразните Милевского старостью, он этого не любит.

Доктор. А, не любит! А зачем сказано: познай самого себя? Да это я, признаться, из зависти: вижу, что человек вот-вот женится, так я ему вдогонку — вот же тебе, коли так! Это уже такой обычай у нас, старых холостяков.

Олимпиада Ивановна. Да почему же вы знаете, что он вот-вот женится?

Доктор. Уж я такую приметку знаю. Вы заметили, что он блесит, как только что налакированный сапог? А уж если человек начинает лосниться, так это уж дело плохо.

Орест. Странно мне, Люба, что такие во всем непохожие между собой люди, как вы и Алекс[андра] Викт[оровна], могут быть в дружбе. Как это у вас вышло?

Любовь. Да я не могу сказать, чтобы она была мне очень близка. Эта иллюзия происходит больше от привычки обращаться на «ты», оставшейся с детства.

Орест (несколько наклоняется к ней). Люба, отчего бы и нам не установить этой привычки? Ведь мы с вами более близкие друзья, чем вы с Ал[ександрой] Викт[оровной]?

Любовь. Это детская привычка, а мы с вами уже не дети... (Встает и подходит к окну, потом поворачивается к пьянино и что-то ищет в нотах.) Ах, я и забыла, что надо отнести Гале ее концерт, она просила меня непременно отдать ей сегодня. Пойду, — еще не поздно. Вы меня извините...

Орест. Вы мне позволите проводить вас?

Любовь. Не беспокойтесь, я не боюсь идти одна.

Орест. Нет, все-таки уже поздно, как же можно одной?

Любовь (не отвечает ему). Тетя, я пойду на минутку к Гале, я скоро возвращусь. (Уходит направо, Ор[ест] за ней.)

ВЫХОД 11

Ол[импиада] Ив[ановна] и Доктор.

Доктор. Как вам кажется, Олимп[иада] Ив[ановна], не начинается ли уже и Орест Михайлович лосниться?

Олимпиада Ивановна. По какой такой причине?

Доктор. Да я не знаю... Мне кажется, что это уже Любовь Алекс[андровна] могла бы вам лучше объяснить!.. Впрочем, теперь, по-модному, никаких объяснений давать родственникам не полагается, а просто в один прекрасный день приходит барышня и говорит: посмотрите, тетенька, хорошо ли на мне подвенечное платье сидит, — мне это надо знать, потому что завтра моя свадьба.

Олимпиада Ивановна (улыбается). Да, это на Любу похоже...

Только я думаю, что этого прекрасного дня никогда не будет. Может быть я, в самом деле, этих новых обычаев не понимаю, только я никак не пойму, что моя Люба думает... Оно конечно, она вправе жить, как ей угодно, но ведь я не могу равнодушно смотреть, как она губит свое здоровье! Я всегда говорила, что эти книги не к добру. Как-то у нее все вместе: книги, романсы, гулянья, ухаживанья, дружба... ничего не понимаю!

Доктор. Извините, и я ничего не понимаю. Романсы, гулянья? Что же в этом дурного?

Олимпиада Ивановна. Ах, если бы только это! А ведь вот как-то она мне говорит: «если бы я была религиозна, я пошла бы в монастырь; но для таких, как я, даже и монастырей нет!». О монастырях говорит, а сама... Нет, да что уж, с вами я могу говорить откровенно, — вы все равно, что родной!.. Ведь это не я одна, а и чужие видят, что Орест точно привязан к нашему дому. Она все ему: «друг мой да друг мой», а вот теперь что-то стала от него сторониться; между тем, сама худеет, бледнеет, не спит по ночам...

Доктор. Вот о чем вы сокрушаетесь, Ол[импиада] Ив[ановна]! Кто же из нас не был молод! Молодежь без драматургии не может!

Олимпиада Ивановна. Не нравится мне такая драматургия. (Качает головой и понижает голос.) Вот еще, знаете, беда: она все о матери думает. Вчера спрашивала, сколько лет было матери, когда та заболела. Все эти книги читает! Вон вчера купила ту толстую (указывает на стеклянный шкаф), выписки из нее делает. А только я начну сердиться за это, она мне в ответ: «если бы люди побольше таких книг читали, меньше было бы на свете преступлений». Вот говорила я брату с самого начала: «отдай мне Любу, я ее увезу так, чтобы она и не слыхала о матери!» Не послушался, а теперь Бог весть, что из этого выйдет. Погубит девушка свою жизнь понапрасну, просто больно [жаль] смотреть на нее! (Подносит платок к глазам.)

Доктор. Да не беспокойтесь, Ол[импиада] Ив[ановна], увидите, что все будет благополучно.

Олимпиада Ивановна. Да откуда ему быть-то, этому благополучию? Хоть бы вы поговорили с ней! Вы человек ученый, а я что! меня она и слушать не хочет: «вам, — говорит, — меня поскорее пристроить хочется!» А что ж тут такого, если бы и так? Всякий своему родному добра желает.

Доктор. Я и сам уже об этом думал. Правда, к нашей барышне нелегко подступить, но мы тоже не лыком шиты! И мы в свое время книжки читывали, да еще такие, какие барышням и не снились. Эх, барышни, барышни! Бедовый народ! Прочтет «последнее слово науки» и думает, что уже всю премудрость поглотила. По-моему, чем меньше барышня книжек читает, тем лучше. Ей-Богу!

Олимпиада Ивановна (слушает его рассеянно). Так вы, значит, поговорите с ней?

Доктор. Конечно, конечно! увидим, чья возьмет!

Олимпиада Ивановна. Знаете, Як[ов] Григ[орьевич], как посмотрю я на эти книги, так, кажется, и швырнула бы их в печку.

Доктор. А знаете, Ол[импиада] Ив[ановна], как посмотрю я на эти книги, так, кажется, полетят они в печку и без

нашей помощи, а на их месте очутится тоненькое «собрание сочинений Ореста Михайловича Груича»... Эх, это ведь теперешние кавалеры плохи, а в наше время такая барышня не гуляла бы на свободе до 25 лет! Впрочем, я и то думаю, что Любове Александровне не придется слушать моей лекции...

Олимпиада Ивановна. Почему так?

Доктор. Да потому, что ей в церкви другую прочтут: а жена да боится своего мужа! Самая лучшая наука для женщины, право.

Олимпиада Ивановна (качает головой). Нет, где уж!..

Доктор. Ол[импиада] Ив[ановна], так нельзя: «отчаяние — смертный грех!». Я вам говорю, что Ор[ест] Мих[айлович] и Люб[овь] А[лександровна] недаром вместе так прилежно глиняных болванов рисуют, я в этих вещах никогда не ошибаюсь. А если вы такая сердитая, то я сбегу. (Встает.) Мое почтение.

Олимпиада Ивановна. Нет, куда же вы? Вот сейчас Любочка придет.

Доктор. Только Любочке и разговору, что со старым доктором! Нет, я люблю быть первым, а не третьим лицом! (Смеется.) «Молитесь Богу и ложитесь спать», — все будет в порядке! (Подает ей руку.) Спокойной ночи!

Олимпиада Ивановна. Спокойной ночи! Только вы один и утешаете меня.

Доктор уходит вправо, Ол[импиада] Ив[ановна] одна, убирает, закрывает пьянино, приводит в порядок ноты, гасит свечи около бюста, потом хочет взять бюст, но оставляет, проговорив: «фу, ты, кикимора!» Уносит в другую комнату доску с рисунком и ящик с карандашами, потом возвращается со счетной книгой в руках; садится в кресла за большой стол, на котором лампа под красным абажуром.

Олимпиада Ивановна. Ну, сосчитаю: (пишет) свечи — 25 копеек, спички — 5, сахар — 64, марка Любочке — 7. (Дальше произносит слова неясно, цифры несколько яснее; по

голосу слышно, что ее клонит ко сну). ...12... 16... 8... Что там еще? (Задумывается, сонно качнув головой, останавливается, потом говорит громче.) Кофе — 45 к[опеек] и цикорий — 6. Ну, теперь сочтем. 25 да 5 — 30, да 64 — 94, да 7... да 7... (Опять задремала, качнула сонно головой вперед и проснулась.) Что это я? 94 да 7... будет — рубль и одна коп[ейка]. Да 12... 12... 12... вот устала я... да 16, да 19... 19. (Откидывается на спинку кресел и засыпает. Немного погодя, слышно, как звонят три раза.)

ВЫХОД 12

Люб[овь] и Ор[ест] входят справа. Ол[импиада] Ив[ановна] спит в креслах.

Любовь. Зачем мы так скоро возвратились?

Орест. Мне казалось, что вам холодно, у вас даже руки дрожат.

Любовь. Это не от холода... впрочем, не знаю, может быть...

(Замечает Ол[импиаду] Ив[ановну].) Ах, тетечка!.. спит, бедная!.. (Подходит и смотрит на нее.)

Олимпиада Ивановна (просыпается). А, что здесь?!.. Ах, это ты, Любочка? Ну, как это я уснула?..

Любовь. Идите, тетя Липа, ложитесь как следует. Я тут сама запру за Орестом.

Олимпиада Ивановна. Хорошо, я иду. Спокойной ночи, голубушка. (Целует ее.) Да не сиди долго, — ты знаешь, тебе это вредно.

Любовь. Знаю, знаю... Спокойной ночи!

Олимпиада Ивановна (уходя). Не забудь же запереть дверь.

Любовь. Хорошо, хорошо.

Олимпиада Ивановна уходит. Любовь и Орест — одни.

Любовь. Спокойной ночи! (Подает руку Оресту.)

Орест. Вы меня гоните? Но я не могу так уйти! Я должен поговорить с вами о том, что не дает мне покоя весь этот вечер. Теперь, когда мы с вами шли туда и назад, вы не

сказали мне и десяти слов... Люба, прежде этого не было между нами!

Любовь. Многое из того, что было прежде, теперь должно совсем, совсем перемениться.

Орест. Люба, как вы это сказали? Зачем вы это говорите?! (Пауза.) Вы как-то странно ведете себя со мной в последнее время. Вы как-бы умышленно избегаете меня: едва я приду, вы тотчас находите дело в городе, или посылаете за Александрой Викторовной, чтобы играть в четыре руки. И сегодня вы недаром так горячо просили ее остаться. Иногда я целый день стараюсь услышать от вас хоть одно ласковое слово, жду этого слова, как нищий милостыни, и часто — напрасно! Сегодня вечером, казалось мне, вы опять возвратились к прежнему дружескому тону, но теперь опять...

Любовь сидит, опустив глаза, молчаливо, неподвижно.

Орест. Что с вами? Вы так молчаливы? Вы даже смотреть на меня не хотите? Или я должен уйти прочь от вас?

Любовь (глухим голосом, медленно). Как хотите.

Орест. Люба, это для меня... (Делает шаг к ней, но останавливается, отворачивается и отступает.)

Любовь (порывисто встает, схватывает его руку обеими руками). Орест, простите! Я не знаю... Мне вас так жаль, так ужасно жаль!.. (Выпускает его руку, падает на колени, припадает к ручке кресел и рыдает.)

Орест (бросается к ней). Люба! моя Люба! моя дорогая! О чем ты, что с тобой?

Любовь (встает, говорит сквозь рыдания). Не называйте меня своей, я не хочу быть вашим злым духом, вашим вампиром!

Орест. Жизнь моя, что ты говоришь? Не злым духом, не вампиром будешь ты, а будешь моей звездой, моей любовью!

Любовь (закрывает лицо руками, как бы в ужасе). Ах, зачем это слово?! Теперь все погибло! Я так хотела быть вашим другом, — верьте мне, больше ничем я не хочу, не могу и не должна быть! (Опять плачет.) Теперь и это погибло...

ОРЕСТ (супреком). Люба, стыдно, стыдно не иметь смелости перед своей собственной душой. Где же твои гордые речи? Помнишь, как ты говорила, что будешь всегда свободна и смела? Это ли твоя отвага? В том ли она, чтобы попрасть свое сердце, погубить свое и чужое счастье? Жалкая же это отвага!

ЛЮБОВЬ. Я боюсь за тебя, только за тебя! Хватит ли у нас сил для такой странной любви? Что, если наша голубая роза — мечта? Сколько горя, сколько страданий тогда...

ОРЕСТ. Зачем бояться моего слова? Я буду любить тебя так, как ты захочешь. Наша любовь будет так чиста, как та волшебная роза. Ты можешь отнять у меня мою жизнь, мое счастье, но моей любви отнять ты не можешь, ее уже никто не вырвет из моего сердца, даже ты! Поздно уже спасать меня, да и не хочу я такую спасения! (Любовь стоит молча, опустив голову и руки.)

ОРЕСТ (подходит к ней ближе). Люба, что ты говорила: только слабый трус не любит и боится риска!

ЛЮБОВЬ (прошла раза два по комнате с порывистыми жестами, потом остановилась у консоли, против Ореста). Орест, ты упрекал меня в недостатке отваги, будто я боюсь сказать самой себе правду в глаза. Я теперь ничего, ничего не боюсь. Слушай. Я люблю тебя, давно люблю, больше жизни, больше счастья, больше всего на свете. Люби меня, я счастья хочу!

ОРЕСТ. Люба, дорогая! (Обнимает ее.)

ЛЮБОВЬ (целует его, как бы в экстазе, потом отшатнулась и посмотрела пристально в глаза). Ты не будешь об этом жалеть? Ты не будешь меня упрекать, не испугаешься меня? Будешь меня любить всегда, всегда?

ОРЕСТ (не слушает ее слов, целует ее). Зачем слова, клятвы? Не надо их! Я тебя люблю и больше ничего не знаю! Ничего!

ЗАНАВЕС.

ДЕЙСТВИЕ ТРЕТЬЕ

Дачное место. Направо дачный домик Гощинской с верандой и садиком. На авансцене, тоже направо, беседка или трельяж, обращенный выходом к публике. Налево тоже домик, поменьше — Милевских. Дальше другие домики и деревенские белые хаты в садах. В глубине сцены река с пологим песчаным берегом. Утро. Яркое освещение. Перед поднятием занавеса слышно хоровое пение: «Пливе човен, води повен», которое усиливается crescendo. Когда подымается занавес, в глубине сцены, на реке, появляется лодка с компанией.

ВЫХОД 1

Лодка причаливает к берегу; и из нее выходят: Орест, Милевский, Острожин, Саня, гостья 1-ая, гостья 2-ая; у гостьи 1-ой в волосах речные лилии.

Гостья 1-ая. Что, господа, здесь будем кашу варить?

Саня. Какая каша? У нас в комнатах позавтракаем. (К Мил[евскому].) Сережа, голубчик, будь послушным мужем: поди распорядись, чтобы скорее подавали завтрак. (Мил[евский] уходит в домик налево.) Потом погуляем в роще, а костры раскладывать хорошо только вечером.

Острожин (2-ой гостье). А ваши хохлацкие песни прекрасно подходят к водяному спорту, никак я этого не ожидал.

Гостья 2-ая. Почему же не ожидали?

Острожин. Да как же, такой контраст: примитивные мотивы полудикого народа и — спорт!

Гостья 1-ая (к Оресту). Вы, Орест Михайлович, умеете прыгать через огонь?

Орест. Конечно умею. (К Острожину.) Что вы там, Острожин, опять бранитесь?

Острожин. Я?

Гостья 2-ая. М-еиг Острожин был так любезен, что обозвал наш народ дикарями.

Острожин. Извините, не дикарями, а полудикарями, это разница, и не только здешний ваш народ, а вообще русский народ. Нашему народу не хватает самой первоначальной культуры — дрессировки!

Орест. Благодарю! предоставим эту культуру собакам.

Гостя 1-ая. Ха-ха-ха!

Саня. Вы ошибаетесь, Ор[ест] Мих[айлович], дрессировка всем необходима.

Орест. Позвольте, однако...

Гостя 1-ая (капризно). Ор[ест] Мих[айлович], не ссорьтесь, я так не люблю, когда люди спорят!..

ВЫХОД 2

Те же и Мил[евский] — слева.

Милевский (выходит из дома). Уже все готово, Санечка.

Саня. Хорошо. Пожалуйте, господа. Только надо там убрать все с лодки. Ты бы, Сережа, пошел. (Мил[евский] направляется к лодке, Ор[ест] и Остр[ожин] за ним.) Не беспокойтесь, господа, он может и сам убрать, там немного. (Ор[ест] и Остр[ожин] все-таки идут.) Возьми же там и весла, Сережа, а то еще украдет кто-нибудь.

Милевский (откликается с берега). Хорошо.

Гостя 2-ая. Каково здесь у вас помещение, Саня? Хорошо вы устроились?

Саня. Так себе, по-дачному. Вот приходи ко мне в городе, — там уже не то будет: я хочу настоящий европейский салон устроить! Знаешь, в России большею частью даже люди со средствами не умеют отделать своих комнат как следует, а, например, у французов...

Мил[евский], Орест и Остр[ожин] возвращаются от лодки с веслами и дамскими вещами.

Саня. Так пожалуйста, господа! (Направляется к своей даче.)

Орест. Но я хотел еще к матери зайти.

Милевский. Зайдете еще, успеете! пойдём, пойдём с нами, неплохо разбивать компанию.

Саня, Ми[левский] и Ор[ест] идут вперед, обе гостьи и Остр[ожин] отстали от них.

Гостья 2-ая (тихо Острожину). Кто бы мог подумать, что из m-eur Милевского выйдет такой образцовый муж и хозяин дома?

Острожин. А! Это все дрессировка!..

Смеясь, все трое всходят на крыльцо, потом входят в дверь левой дачи.

ВЫХОД 3

Из правой дачи на веранду выходит Любовь. У нее в руках складной табурет и ящик с красками. Она ставит табурет, садится боком к зрителям, открывает ящик, вынимает кисти и палитру, набирает красок и начинает писать на дощечке, вделанной в крышку ящика, время от времени посматривая на реку. На вид она бледнее и как бы чем-то озабочена. Через некоторое время она вздыхает, ставит ящик на пол, склоняет голову на руки, облокотившись на колени, и задумывается.

ВЫХОД 4

Любовь и Доктор Проценко — выходит справа с удочкой и корзиной в руках.

Доктор (громко). Здравствуйте, барышня!

Любовь (вздрыгнула). Здравствуйте. Ах, как вы меня испугали!..

Доктор. Чем? Разве вы думали, что это не я кричу, а какой-нибудь враг-искуситель? (Всходит на веранду и подает Любви руку.) Ну, еще раз здравствуйте! (Садится на ступеньках.) Да что это вы, барышня, сегодня такая нервная? Может быть, нездоровы?

Любовь. Не знаю, право, так что-то не по себе! Голова болит... и так немного сердцебиение... должно быть, не выспалась.

Доктор. Что так? Жара мешала спать?

Любовь. Нет, кроме того, так мне как-то было... не то грустно, не то страшно, трудно рассказать! Вчера вечером я долго сидела в своей комнате, писала письма, тетя уже спала, — и вдруг на меня напал страх! Вот я не верю ни в какие предчувствия, но мне все казалось, будто должно что-то случиться у нас недоброе, с тетей, что ли... Я пошла к реке. Я не боялась идти одна ночью, потому что я не окружающего боялась, а самой себя, того, что во мне. Мне казалось, что я вот-вот почему-то закричу не своим голосом и всех испугаю. Я долго стояла над рекой, было очень темно и в ней что-то шевелилось, росло, росло... и вдруг я подумала: ах, это со мной самой случится несчастье... Я стояла, пока не начало светать, тогда я пошла спать. И такое мне все тяжелое снилось... Мне снился страх, чувство страха, без причины. Ах, вообще мне теперь такие сны снятся, такие ужасные сны! Отчего бы это, скажите?

Доктор. Эх, барышня, все это нервы. Вот я вам *Cali bromati* пропишу или что-нибудь в таком роде. Это ничего, это с барышнями часто бывает.

Любовь (улыбается). Отчего же именно с барышнями, а с дамами разве не бывает?

Доктор. Нет, у барынь уже другое дело, там больше так, от раздражения, знаете... ну, там — истерика, обморок... А у барышень оно именно так: предчувствие, страхи. Потому что, извольте видеть, живет себе барышня на досуге, читает, мечтает, сердца же некому поверить, а оно молодое, ну и не без того, чтобы не было там какой-нибудь, как говорится, зазнобы... Девичье сердце — не камень...

Любовь. Но разве у замужних женщин не бывает еще больше горя?

Доктор. Э, все это уж, знаете, не то. Там уже разве, не дай Бог, заправская беда приключится. Там, видите ли, женщина установилась, выбрала свою линию, у нее обязанности, семья, тут уже некогда настраиваться на

романтический лад. Да ведь недаром и по статистике выходит, что между семейными людьми бывает меньше нервных и душевных болезней. Спокойная, установившаяся жизнь — лучшее лекарство против всяких действительных и возможных болезней.

Любовь. Да, я об этом читала. Ну, а как вы думаете, напр[имер], мне недавно писала одна подруга — вы ее не знаете, она в Петербурге: вот у нее мать умерла от чахотки, а теперь эта моя подруга замуж собирается. Ведь, правда, это нехорошо?

Доктор. А сама-то ваша подруга здорова?

Любовь. Да, здорова, до поры до времени...

Доктор. Ну, и дай ей Бог счастья! Ведь это если начать разбирать, какая у кого была мать, да бабушка, да дедушка, так, пожалуй, половину рода человеческого придется в монахи постричь. Знаю я таких, у которых, казалось, все вороны каркали на свадьбе, а они себе живут припеваючи, даром, что у Крафт-Эбинга да Вейсмана благословения не испрашивали. Да вы думаете, сладка холостяцкая жизнь? какое! Старый холостяк все равно, что старая собака, верьте моей совести — по собственному опыту знаю! (Смеется, Люба тоже.)

Любовь. Вот так аттестат старым холостякам! А старым девам тоже такой?

Доктор. Бог с ними, я их не трогаю; это, знаете, — gens irritable! (Смеется.)

ВЫХОД 5

Из левого домика выходит — Саня, с рабочей корзинкой и веером, гостя 1-я с удочкой, гостя 2-я с сачком; за ними Орест, Остр[ожин] — несет посуду с приманкой для рыбы, Мил[евский] несет плед, коврик и складной стул, направляется вправо, перенимает стул из правой руки в левую и подает руку доктору, одновременно кланяется Любове.

Милевский. Услыхал я из дому олимпийский смех и тотчас подумал: значит, наш эскулап тут! (Увидя удку.) А, и вы вооружились?

Доктор. Да что ж, думаю, авось и на меня какой-нибудь глупый карась набежит, ведь не глупее же я всех карасей, чтобы так-таки ни одного не поймать!

Милевский (доктору). Ну, так пойдем вместе, выберем место. (Уходят оба.)

Орест (подходит к Любови). Доброе утро, Люба. (Тиме.) Ты пойдешь с нами?

Любовь (холодно). Доброе утро. Нет, не пойду.

Орест. Почему?

Любовь. Так, без меня обойдется. (Поворачивается к Сане.)

Гостья 1-ая (стоит в стороне, не здоровается с Любой, держится как незнакомая). Орест Михайлович, у меня нет крючка на удочке, помогите! (Орест] идет нехотя к ней. Люба бросила ревнивый взгляд в их сторону.)

Любовь (Сане). Вы были в самом городе?

Саня (к Любе). Да, вот и Ор[еста] Мих[айловича] встретили там в чайнии парохода да и забрали с собой. (Отходит, обмахиваясь пальмовым веером.)

Острожин. Что это вы, Любовь Александровна, не принимаете участия в наших parties de plaisir? Здоровы ли?

Любовь (рассеянно, все смотря на Ор[еста] и 1-ю гостью). Вы давно приехали? Я как-то не слыхала.

Острожин. Нет, недавно. (Посмотрел на посуду с приманкой, которую держит в руках.) Фу, однако это довольно мерзкая штука, это червивое прельщение! (Тихонько отходит и ставит посуду на землю.)

Гостья 1-ая (разговаривает с Ор[естом] во время разговора Любы с другими). Вы, кажется, скучаете сегодня, Ор[ест] Мих[айлович]?

Орест. Нет, вам так кажется.

Гостья 1-ая. Как хотите, у вас странный характер. Вот, напр[имер], вы говорили, что вам здесь не пишется, а между тем, вы на лоне природы...

Орест. Иногда одного лона природы бывает мало.

Гостья 1-ая (кокетливо опускает глаза). Да, это правда.

Орест. Недаром люди всегда старались населить безлюдные леса и воды нимфами, русалками, вообще чем-нибудь живым, хотя бы даже фантастическим, воображаемым. Кроме того, для литературной работы необходимо известное душевное равновесие...

Острожин (отзывается). Напротив, литератор должен чувствовать на себе все повышения и понижения температуры общественного организма.

Орест (не слушая Острожина). Вот этого-то равновесия я и не умею достигать по желанию. Я не принадлежу к школе рапассиенс.

Любовь (резко). Но до сих пор я не думала, что вы принадлежите к символистам!

Орест. Я? К символистам?

Любовь (не отвечает. К ней подходит гостья 2-ая, здороваётся).
Давно мы с вами не виделись!

Острожин (Сане). А мне нравятся символисты.

Саня. Неужели?

Острожин. Seriously! (Таинственно, разводя беспорядочно руками.) «Фиолетовые руки на эмалевой стене» — знаете, что-то таинственное — «полусонно чертят звуки»...

Саня (смеется). Полноте!

Гостья 2-ая (Любови). Вас можно поздравить?

Любовь. С чем?

Гостья 2-ая. Мне говорили, что вы обручены...

Любовь. Благодарю за новость. С кем же?

Гостья 2-ая (оглядывается на Ор[еста]). Ах, извините... это, значит, так себе, слух; а мне передавали как верное...

Любовь. Интересно бы знать психологию специалистов по чужим делам; должно быть, это всякие альтруисты, т[ак] к[ак] наверно им не остается времени на собственные дела!

Саня. Пойдемте же, господа! Что мы тут жаримся? Да иди и ты с нами, Люба!

Любовь. Нет, я не могу.

Саня. Ну, как хочешь. Орест Михайлович, а где же ваша дочка?

Орест. Я, может быть, потом приду, теперь мне в самом деле надо зайти к матери на минуточку.

Гостя 1-ая. Приходите же, — вы обещали мне показать, как ловить сачком!

Компания уходит.

ВЫХОД 6

Любовь и Орест одни.

Люб[овь] сидит, опустив глаза. Ор[ест] взошел на веранду, прислонился к столбу и смотрит на нее, Л[юбовь] встает, как бы собирается уйти.

Орест. Люба!

Любовь (останавливается, но не смотрит на него). Что? Иди к матери, ты ведь говорил, что тебе надо к ней.

Орест. Я это сказал, лишь бы не идти с ними.

Любовь. Напрасно. Можно было пойти.

Орест. Ты что-то странная сегодня, какая-то расстроенная... не больна ли ты? Я еще вчера заметил.

Любовь (переходит из холодного, саркастического тона в запальчивый). Вчера заметил... а сегодня все утро тебе было совершенно все равно!

Орест. Люба? Бог с тобой! Я все время только и думал, как бы отвязаться от этой скучнейшей компании.

Любовь. Скажите, пожалуйста, «скучнейшей»? С каких это пор она стала для тебя скучнейшей?

Орест. С тех пор, как ты перестала в ней бывать.

Любовь. Зачем же мне бывать в этом обществе? Затем разве, чтобы и там нарушать равновесие. Довольно с тебя и так...

Орест. Стыдно тебе так говорить, Люба!

Любовь. Не думай, что я ничего не понимаю. (На эти слова входит 2-жа Груич и останавливается за трельяжем.)

Что же, иди, иди от меня на лоно природы, — там, может быть, как раз найдешь русалочку с речными лилиями в волосах!

ОРЕСТ (едва сдерживаясь). Ну, Люба, это уже что-то такое, чего я вовсе не понимаю. Это не похоже на тебя. Я даже возражать не хочу.

ЛЮБОВЬ (с иронией). Ах, какая кротость голубиная! (Вдруг разражается истерическим рыданием и бросается в комнаты. Орест хочет бежать за Любой.)

Г-жа Груич (окликает). Орест! (Выходит из-за трельяжа.)

ОРЕСТ (останавливается). Я, мама, сейчас!.. Подожди! (Хочет идти.)

ВЫХОД 7

Орест и г-жа Груич.

Г-жа Груич (берет Ореста за руку). Нет, Орест, подожди, ты должен выслушать меня.

ОРЕСТ. Мама, ты выбрала неподходящее время для разговоров, я теперь не в таком настроении.

Г-жа Груич. Некогда выбирать настроение. Прости, я буду говорить без предисловий. Послушай: твои отношения с Любой очень меня огорчают.

ОРЕСТ. Что же ты видишь дурного в нашей дружбе?

Г-жа Груич. Слово «дружба» тут не подходит, между друзьями не бывает таких сцен, как та, которая только что произошла здесь. Да что говорить? Все считают вас женихом и невестой, — мне уже не раз делали намеки на этот счет. А между тем, ты сам знаешь, что этого не должно быть. Ты должен подумать об этом серьезно и не заходить далеко, а разойтись, пока не поздно.

ОРЕСТ. Отчего же разойтись?

Г-жа Груич. А какой же, по-твоему, выход? Разве лучше расстраивать себя и ее? Ведь так долго продолжаться не может, это фальшиво и тяжело, — игра в какую-то

неземную любовь пристала только подросткам, и я никогда не поверю, чтобы Люба могла быть в самом деле таким ребенком, каким она притворяется. Ей не шестнадцать лет. Она просто очень искусно рассчитала все ходы.

Орест. Мама, я прошу тебя не говорить так о Любе, или я прекращу разговор.

Г-жа Груич. Пожалуйста, без поправок, — я вправе выражать свои мысли и не заботиться о стиле, говоря с родным сыном. Ну, а чем же ты объясняешь то, что она держит тебя как на привязи, как паук...

Орест. Это неизвестно, кто кого больше держит.

Г-жа Груич. Конечно, она тебя. Что же из того, что она не называется твоей женой? Так удобнее всего: все права и ни одной обязанности.

Орест. Мама, ты сама себе противоречишь. Это, наконец, против всякой логики!

Г-жа Груич. А где же у вас логика? Возвышенные теории, новая мораль! Хороша мораль, — испортить жизнь человеку! Нет, не будет этого, я не отдам тебя этой *demi-vierge*, этому вампиру! Ты должен с ней разойтись.

Орест. Этого не будет никогда, никогда! я скорее с жизнью расстанусь! Ты не имеешь права требовать этого.

Г-жа Груич. Орест, я имею на тебя право. Я тебя вырастила, взлелеяла, я тебе всю свою жизнь отдала. Нет той жертвы, какую бы я для тебя не принесла.

Орест. Я от тебя никогда никаких жертв не просил и теперь не прошу, а ты хочешь отнять у меня мою жизнь, мое счастье. Это просто эгоизм, насилие!

Г-жа Груич. Орест! Орест! дитя мое! Что ты говоришь?! я для тебя на все готова! Женись, оставь меня, делай, что хочешь, только не губи себя. Разве ты не знаешь, что ты сгубишь себя, женившись на ней. Ведь ее мать была сумасшедшая!

Орест. Какое мне дело до ее матери!

Г-жа Груич. О Господи! Орест, неужели ты женишься на этой сумасшедшей?

ОРЕСТ. Да, я женюсь на ней, или сам сойду с ума, если ты этого хочешь.

(Порывисто идет прочь. Мать хватается за руку, он вырывается и бросается в правую дачу, куда ушла раньше Любовь.)

Г-жа ГРУИЧ. Орест!.. Орест!.. *(Орест скрывается в дверях.)* Боже мой, Боже!.. *(Уходит, охватив голову руками.)*

ВЫХОД 8

Орест и Любовь.

ЛЮБОВЬ *(выбегает на веранду, одну руку прижимает ко лбу, а другой отстраняет от себя Ореста)*. Оставь меня, оставь меня, все кончено, я уеду, мы больше не увидимся... Твоя мать права, ты не должен жениться на сумасшедшей.

ОРЕСТ. Люба, прости ей, это просто ревность материнская, она не привыкла делить меня с другими. Потом она увидит, какое счастье ты мне дашь, и первая попросит у тебя прощенья.

ЛЮБОВЬ. Нет, нет, она говорила правду. Я вампир, я пью твою кровь.

ОРЕСТ. Жизнь моя, что ты говоришь? Ты просто расстроена сегодня, — успокойся. Забудь ты этот несчастный разговор! что тебе до него? Ведь я тебя люблю по-прежнему! нет, сильнее прежнего...

ЛЮБОВЬ *(плачет, припадая к колонне)*. О, наша голубая роза, что из нее вышло!

ОРЕСТ. Не жалея! что вышло, то должно было выйти; будем брать от жизни то, что жизнь дает.

ЛЮБОВЬ. Не могу, не имею права.

ОРЕСТ. Право? Я знаю только одно право, — право на счастье. Но какое же ты имеешь право отдавать меня в жертву какой-то фантазии, какой-то фикции? Ведь ты знаешь, что, оставляя меня, ты губишь меня всецело, у меня ничего не останется в жизни без тебя.

ЛЮБОВЬ *(делает над собой усилие, перестает плакать, кладет ему руку на плечо)*. Нет, дорогой, не говори так, у тебя останется твой талант.

ОРЕСТ. Он погибнет без тебя, потому что ты моя муза, ты моя поэзия! Я теперь ничего не пишу, потому что у меня нет мыслей в голове, кроме одной, что ты не моя и что я не могу так жить... Ты хочешь погубить навсегда меня, мою славу и все, что я мог бы создать. Я чувствую в себе огонь, который мог бы создать чудеса, но ты хочешь его угасить. Что же, пусть гаснет, мне теперь ничего не жаль!

ЛЮБОВЬ. Орест... о как мне тяжело это говорить... ты молод, ты можешь пережить, забыть это все, найдешь другую, лучше меня...

ОРЕСТ (резко повышает голос). Не оскорбляй меня, я не могу этого переносить! Лучше тебя нет в мире, а если и есть, то мне не надо! О, если бы ты меня любила так, как я тебя...

ЛЮБОВЬ. Орест, ты знаешь, что я люблю тебя, что я только тебя люблю.

ОРЕСТ. Кто любит, тот не отдает любимого человека в жертву мертвой теории, кабинетным измышлениям, каким-то химерам!

ЛЮБОВЬ. А что, если это не химеры?

ОРЕСТ. Все равно! с тобой я на все готов. Все, все готов с тобой делить!

ЛЮБОВЬ. Даже сумасшествие?

ОРЕСТ. Все! Только будь моей! Ты — моя?.. моя?.. (Обнимает ее.)

ЛЮБОВЬ (слабым голосом). Твоя... (Слабнет, тихо опускается и падает из его объятий на землю без чувств.)

ОРЕСТ (припадает к ней). Люба!.. Люба!.. что с тобой?.. Боже мой! она без чувств!.. Я ее убил!.. Люба, Люба, что с тобой? приди в себя!.. Люба!

ЛЮБОВЬ (приходит в себя). Ах, я лежу? (Быстро и легко подымается.) Ты зачем бросил меня на пол? Вот какой ты!

ОРЕСТ. Тебе лучше, дорогая? Что с тобой было, Люба? Как ты себя чувствуешь?

ЛЮБОВЬ. Э, пустяки! Мне так хорошо! Я так счастлива! (Бросается ему на шею.) И ты счастлив, — правда?

ОРЕСТ. Правда, мое счастье, моя жизнь! Но когда же мы будем навсегда вместе? Когда ты назовешь меня своим перед всеми?

ЛЮБОВЬ. Пойдем!

ОРЕСТ. Куда?

ЛЮБОВЬ. В церковь.

ОРЕСТ. Зачем?

ЛЮБОВЬ. К венцу.

ОРЕСТ. Нет, милая, не шути! скажи! До шуток ли теперь?

ЛЮБОВЬ. Какие тут шутки? Нас уже давно ждут... Ах, постой, ведь я еще не одета! но это ничего, я сейчас!.. минуточку, минуточку... (Бежит на веранду, останавливается, оглядывается и посылает Ор[есту] воздушный поцелуй.) В одно мгновение, моя любовь!.. Тетя Липа, тетя Липа! где мое белое платье? (Исчезает в дверях.)

ОРЕСТ. Что ты, Люба? (Бежит к двери. Любовь быстро захлопывает и запирает дверь, слышен ее голос: «Тебе нельзя! Жених не должен входить, когда невеста собирается к венцу!» Орест стучит в дверь, ему никто не открывает. Он бежит к левой даче.) Сергей Петрович!.. Александра Викторовна!.. Кто-нибудь, ради Бога! Помогите!.. (Вбегает в дверь, потом возвращается.) Никого нет! О, Господи!.. (Опять стучится в дверь правой дачи напрасно, потом забегает за дачу, слышно стук там.)

ВЫХОД 9

Любовь, в белом пеньюаре, волосы распущены, в руках шляпа амазонка с длинной черной вуалью. Олимп[иада] Ив[ановна] спешит за ней в испуге.

Олимпиада Ивановна. Любочка! что ты, что ты?.. ах, что с тобой?..

Любовь. Белой не нашла, все равно, теперь черное в моде. (Отрывает от шляпы вуаль, шляпу бросает. Рвет цветы и вместе с вуалью надевает их на голову.) С живыми цветами оригинальнее будет!

ВЫХОД 10

Саня, Милевск[ий], Олимп[иада] Ив[ановна], Орест, Любовь.

САНЯ (увидя Л[юбу], остановилась пораженная). Что это такое?

Олимпиада Ивановна. Ах, не знаю!.. что-то ужасное!..

ОРЕСТ (к Милевскому). Где доктор? где доктор?.. скорее!.. (Саня хватается Мил[евского] за руку.)

МИЛЕВСКИЙ. Он там, на берегу.

Олимпиада Ивановна. Пойду скорее за ним! Может быть, что-нибудь... (Уходит.)

ЛЮБОВЬ. Я готова! Только роль повторю; после свадьбы мой дебют. (Идет на веранду и декламирует монолог Джульетты.)

Быстрее мчитесь, огненные кони,
К жилищу Феба! О, когда б возница,
Такой как Фэтон, вас гнал на запад,
Ночь облачная вдруг бы наступила.
Приди, ночь кроткая, с покровом темным
Матрона строгая, вся в черном. Ночь, приди!
Приди, Ромео! ты мой день полночный!
Ты будешь так белеть на крыльях ночи,
Как первый снег на ворона крыле.
О мой Ромео!..

(Бросается с веранды, обнимает Ореста.) Пойдем, пойдем, пора!

ОРЕСТ (хватает ее за руки). Люба! я тебя провожу в комнаты... Успокойся, ты больна!..

ЛЮБОВЬ. Ай, оставь мои руки! Прочь, я сама тебя не хочу! Злой какой! — бери себе Саню! (Вырывается, быстро идет к Сане, берет ее за плечи и толкает к Оресту.) Целуйтесь!

САНЯ. Ах, помогите! (Убегает в свою дачу и захлопывает дверь.)

ЛЮБОВЬ (Мил[евскому]). Как это я до сих пор не замечала, что у вас такие красивые усы? (Берет его лицо руками и поворачивает к себе.) Только жаль, что от них черные мотыльки на руке остаются. Часто ваша жена моет ручки?

(Смеется.) Как это вы говорили: любовь — это балерина!
Значит, я балерина.

Срывает с головы вуаль, машет им над головой, бросает и подхватывает цветы, танцует, быстро кружась. Пробегая мимо Ореста, умышленно задевает его вуалью. Ор[ест] хочет ее удержать, но она ловко уклоняется и избегает на веранду.

Милевский. Может быть, ей надо дать что-нибудь для успокоения?.. Пойду, поищу капель. (Уходит в свою дачу.)

ВЫХОД 11

Любовь, Орест. Доктор входит справа с Ол[импиадой] Ив[ановой].

Любовь. А, Яков Григорьевич! станьте там! (Указывает место перед крыльцом.) Я с вас нарисую Гиппократу, Сократу, а вы, тетя Липа, будете Ксантиппой. Ха-ха-ха! не хотите? (Берет большую кисть, быстро мажет ею по дощечке, потом бросает ящик на землю; краски и кисти рассыпаются.) Песок прилипнет, и это будет основным тоном, а то Крицкий говорит, что мне недостает основ. А я ему говорила, что я Жанна д'Арк (с величественным жестом): «Гори, сияй, святая орифламма!»

Доктор (подходит к ней, берет за руку). Лю[бовь] Ал[ександровна], как вы теперь себя чувствуете? Утром вы жаловались на головную боль, а теперь вам лучше?

Любовь (весело). О, Боже мой, и тут болит, и тут, и тут. (Указывает на голову, на руки, быстрым, дрожащим жестом проводит руками по всему телу.) Но это ничего, nur ein kranker Mensch ist Mensch! Ступайте спать, я вас не удерживаю.

Доктор (Ол[импиаде] Ив[ановне]). Подите, приготовьте холодную ванну. (Олимпиада] И[вановна] уходит вправо.)

Любовь. А, заговор!.. отравить меня хотят? говорят, что я с ума сошла! (Кричит и плачет.)

ОРЕСТ. Люба!

Любовь (толкает его). Уйди! (Подбегает к доктору и шепчет ему на ухо.) Я ему не верю, у него «mania grandiosa»; он думает, что он Данте, а вот я ему на зло. Слушайте:

В синем небе тучки золотые тают,
Звезды не сияют.
Над водою быстро ласточка взвилася,
В небо унеслася.
Здесь в хрустальном сердце золотые грезы,
А шипы — у розы!

(Кокетливо смотрит на Ор[еста], тот закрывает лицо руками.) Ха-ха-ха! завидно! Jalousie d'artiste. (Вдруг обнимает и целует доктора.) Отчего вы, Як[ов] Гр[игорьевич], не женитесь? Вам бы надо жену молоденькую, хорошенькую! (Считает у него на голове волосы.) Один волос, два, три, четыре, э, больше, чем у Бисмарка! Они думают, что я... (Трогает себя по лбу, стуча пальцем.) А я всегда была такая, — так веселее, вот я вам расскажу. (Говорит оживленно, с волнением, но напряженным выражением лица, как бы вспоминает или ловит нить идей. Тон решительный, убеждающий; речь к концу все ускоряется.) Я была душой общества, а потом они все так пели, пели... нет, правда, играли... нет, вовсе не то, я им рассказала одну очень смешную историю, а им стало грустно. Смотрите, вот летучая рыбка! это счастье! А ну, кто скорее?

Быстро бежит к реке. Ор[ест] пересекает ей дорогу и ловит ее за талию. Ол[импида] Ив[ановна] входит на половину ее монолога, рыдает, доктор утешает ее.

Любовь (бьет в ладоши). Я выиграла, я выиграла! о счастье!

Орест. Люба, Люба! Да что же это такое? помогите же!

Любовь (тихо, понизив голос, удивленно). Ты мешаешь мне поймать счастье?

ЗАНАВЕС.

ДЕЙСТВИЕ ЧЕТВЕРТОЕ

Комната, какие обыкновенно бывают на русских курортах, например в Ялте. Кроме обыкновенной дачной обстановки, на авансцене, слева, большое кресло chaise longue. Комната представляет не спальню, а гостиную. Направо дверь в комнату Любви, на средней стене входная дверь, налево глухая дверь.

ВЫХОД 1

Олимп[иада] Ив[ановна] и за сценой, справа, Любовь и психиатр. Олимп[иада] Ив[ановна] одна, стоит у правой двери и прислушивается к разговору за дверью. За дверью слышен шум отодвигаемого стула и голос психиатра: «Мое почтение!», потом голос Любви: «До свиданья, доктор!» Ол[импиада] Ив[ановна] поспешно отходит от двери в противоположный конец комнаты.

ВЫХОД 2

Психиатр выходит справа и притворяет за собой дверь.

Олимпиада Ивановна (тихо). Ну, что, доктор?

Психиатр (говорит тоже тихо; вообще весь разговор происходит вполголоса). Ничего особенного, но, конечно, осторожность не мешает.

Олимпиада Ивановна. Как же это, доктор?

Психиатр. Главным образом берегитесь вредных влияний, нервных раздражений, неприятностей.

Олимпиада Ивановна. Да как же от них уберечься? Любочка такая впечатлительная! Положим, теперь она стала тише, спокойнее, чем прежде... Так вот только иногда расплачется, рассердится, а потом ничего, опять спокойна..

Психиатр (про себя). Ну, это спокойствие...

Олимпиада Ивановна. Что вы говорите?

Психиатр. Ничего. Я хотел сказать, что маленькие развлечения были бы полезны. (Улыбается.) Мы здесь не лечим скукой.

Олимпиада Ивановна. Да только бы она хотела, я ей мешать не буду, но она все говорит, что она утомлена, ничего не хочет. А сегодня я вот и вас пригласила, потому что Любочка жаловалась на головную боль... «Так», — говорит...

Психиатр. Знаю, она мне говорила... (Задумался.) Вы говорите, год прошел?

Олимпиада Ивановна. Да.

Психиатр. Вы говорили, что это у нее не долго было?

Олимпиада Ивановна. Да, около месяца, потом сразу прошло, как рукой сняло.

Психиатр. А потом не было рецидива?

Олимпиада Ивановна. Как это?

Психиатр. Так иногда бывает... возвращается... периодически...

Олимпиада Ивановна. Ах, что вы? не дай Бог!

Психиатр. Что ж, знаете, осмотрительность никогда не мешает; мы, врачи, всегда принимаем во внимание даже самую худшую возможность...

Олимпиада Ивановна. Что же надо делать?

Психиатр. Пока все то же, что я сказал, а если бессонница и головная боль не уступят перед бромом, тогда попробуем морфий.

ВЫХОД 3

Ол[импиада] Ив[ановна], псих[иатр] и Любовь входит справа на последние слова, бросает подозрительный взгляд на тетку и доктора. При входе ее они начинают громко говорить.

Психиатр (Ол[импиаде] Ив[ановне], отступая к двери). Так вы, пожалуйста, наблюдайте, чтобы ваша племянница принимала ванны правильно и чтобы вечером не сидела долго.

Олимпиада Ивановна. Хорошо, я уж присмотрю, лишь бы она слушалась.

Психиатр. Главное, не следует читать на ночь, тогда, надеюсь, и бессонница пройдет. Еще раз, мое почтение.

(Кланяется обеим, Люб[овь] молча отвечает поклоном,
пси[хиатр] исчезает в средних дверях.)

Олимпиада Ивановна (ему вслед). До свиданья!

За стеной кто-то начинает играть гаммы.

ВЫХОД 4

Ол[импиада] Ив[ановна] и Любовь.

Любовь. Ах, эти гаммы!.. Тетя Липа, подите попросите эту даму, чтобы она оставила свою игру, — я не могу этого слышать!

Олимпиада Ивановна. Но, Любочка, она уже и так жаловалась, что мы мешаем ей заниматься музыкой...

Любовь. Пусть играет в то время, когда меня нет дома.

Олимпиада Ивановна. Ты теперь так редко выходишь.

Любовь. Неужели я должна из-за нее весь день на солнце жариться? А впрочем, пусть барабанит! что уж! все равно.

Олимпиада Ивановна. Ну, полно, не сердись. Должна же она понять, что у человека голова болит. (Вых[одит].)

Любовь (вслед Ол[импиаде] Ив[ановне]). Приходите скорее, я не хочу оставаться одна.

Гаммы вскоре затихают.

ВЫХОД 5

Любовь — одна, потом Надежда Петровна, у окна.

Любовь (берет книгу, садится в chaise longue, пробует читать, но вскоре бессильно опускает руку и книга падает на пол, но Любовь не обращает на нее внимания). Ах, ничего не понимаю, глупа стала!

Надежда Петровна (появляется у окна). Любовь Александровна, вы дома?

Любовь (встает и подходит к окну). Дома. Войдите, пожалуйста, Надежда Петровна!

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Нет, Люб[овь] Алекс[андровна], я не могу, — вот веду своих малышей на песок. (Зовет, отвернувшись от окна.) Маня! Коля! куда же вы? подождите! (Любе.) Я вот зашла, думала, может быть, и вы с нами, поддержите мне компанию.

Любовь. Не сегодня, Надежда Петровна; вы уж меня извините, — раскисла что-то.

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Э, пустяки! Это от жары. Вот возьмите-ка с собой ваши принадлежности, — может быть, какой-нибудь этюд напишете, а я вам читаю.

Любовь. Не подвигается что-то мое рисование теперь... Утратила способность. Не знаю, куда и краски девала...

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Ну, это вам грех так пренебрегать своими талантами!..

Любовь. Какие таланты! У меня их никогда не было.

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Полно, полно, унижение паче гордости! Я уже узнала от вашей тетушки, что вы поете; да такая вы недобрая, что и не хотите нам свое искусство показать.

Любовь. Тетя Липа вспомнила дела давно минувших дней. Elles étaient belles les neiges d'antan...

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Вы сегодня с левой ноги встали, Любовь Александровна. Пойдемте-ка, право!..

Любовь. Ну, хорошо!.. я, пожалуй, приду; только не сейчас, — надо все-таки переодеться.

НАДЕЖДА ПЕТРОВНА. Так я буду ждать вас около нашей купальни. Дети, где вы? (Уходит.)

ВЫХОД 6

Люб[овь] и Ол[импиада] Ив[ановна] — входит слева.

Любовь (пододвигает стул, сама садится в chaise longue). Сядьте около меня, тетя. (Ол[импиада] Ив[ановна] садится на стул.) Послушайте, — зачем вы звали доктора?

Олимпиада Ивановна (смущенно). Я, Любочка, не звала его, он сам пришел... мы встретились...

Любовь. Ах, тетя Липа! хотя я и поглупела теперь, но еще не окончательно, и меня не так легко обмануть.

Олимпиада Ивановна (опустив глаза). Да кто же тебя обманывает?..

Любовь. Не стыдитесь, я знаю, у вас добрые намерения: «блаженна ложь»... Да жаль, пользы мало. Я ведь знаю, что когда дело доходит до морфия, то это уже плохо.

Олимпиада Ивановна. Это тебе послышалось!

Любовь. Что послышалось? Ну, вот и проговорились!.. Эх, конспиратор из вас!.. Впрочем, Бог с вами, простите! зачем я, в самом деле, мучаю вас? Я вам уже и без того надоела.

Олимпиада Ивановна. Грешно тебе так говорить... (Отворачивается.)

Любовь (берет Олимпиаду Ивановну за руку, привлекает к себе и целует). Нет, тетя, милая, — я шучу!

Олимпиада Ивановна. Шутки твои...

Любовь. Такие же, как и я сама, глупые. Ну, довольно, не сердитесь! я знаю, что вы меня любите. (Целует ее руку, тетя целует Любу в голову. Потом Люб[а] склоняет голову на плечо к тетке, та гладит ее волосы.) А только лучше бы вы меня не любили, тогда я могла бы уйти...

Олимпиада Ивановна. Куда это уйти, Люба?

Любовь. Да совсем прочь с этого света.

Олимпиада Ивановна. Не говори так.

Любовь (поднимает голову и откидывается на спинку кресла).
А как вы думаете, тетя Липа, для чего люди должны жить?

Олимпиада Ивановна. Как для чего? Просто для жизни...

Любовь. А когда жизни нет, тогда как?

Олимпиада Ивановна. Как это может быть? Жизни нет тогда, когда человек умер, а пока он жив...

Любовь. О, если бы всегда было так! А то ведь часто есть человек на свете и можно подумать, что он живет, а в нем уже давно нет жизни...

Олимпиада Ивановна. Это только так кажется, Люба.

Любовь. Кажется?.. Может быть, и кажется... Но тогда, значит, это так и есть.

Олимпиада Ивановна. То есть, как это?

Любовь. Например, если кому-либо кажется, что он счастлив, то, значит, он и в самом деле счастлив... И я раз была счастлива, так счастлива!.. Зачем прервали это счастье... Ах, что я говорю? Разве это можно прервать или отвлечь? Это фатум, это мойра! (Порывисто встает и закрывает лицо руками.)

Олимпиада Ивановна. Что с тобой, Люба?

Любовь. Ах, ничего, я вспомнила... Если бы вы знали, как мне бывает стыдно при этих воспоминаниях, — просто хоть сквозь землю провалиться!.. О, неужели опять?..

Олимпиада Ивановна. Не думай об этом... Ну, что там вспоминать! Оно уже прошло, слава Богу, это несчастье...

Любовь. Несчастье!.. все несчастье! А когда же было счастье? Ах, тетя!.. Ну, довольно, я опять вас расстроила. Не обращайтесь внимания, это так, голова болит, вот и нервничаю. (Пауза.) Знаете, о чем я вас попрошу? Достаньте мне мой альбом с карточками, он там, в сундуке.

Олимпиада Ивановна. Что это тебе вздумалось?

Любовь. Так... Пожалуйста.

Ол[импиада] Ив[ановна] уходит влево. Любовь поет отрывками «Роза la mano»... обрывает, потом — «Ой місяцю, місяченьку», тоже обрывает, махнув рукою, прислоняется к косяку окна.

ВЫХОД 7

Ол[импиада] Ив[ановна] входит слева с альбомом.

Олимпиада Ивановна (подает альбом Любе, та берет его, но не раскрывает). Ну, вот тебе твой альбом.

Любовь. Спасибо, тетечка. Да! я забыла вам сказать: тут недавно приходила Надежда Петровна, звала меня вместе идти к морю. Приготовьте, пожалуйста, мои вещи для купанья, я, может быть, пойду, скоро ведь пора будет. (Ол[импиада] Ив[ановна] уходит.)

Любовь одна. Садится за стол, открывает альбом, находит одну карточку, смотрит на нее с минуту, облокотившись на руку, потом вынимает карточку из альбома и тихим дрожащим голосом читает надпись на обороте: «Моей Беатриче». Кладет голову на стол и тихо плачет, вытянув руку с карточкой вдоль стола.

ВЫХОД 8

Милевский — за сценой.

Милевский (за окном). Pardon, madame, позвольте спросить, здесь живет m-lle Гощинская?
Женский голос (отвечает). Здесь, вот ее дверь.

Любовь поспешно встает, оттирает глаза, оправляет волосы и идет отпирать дверь.

ВЫХОД 9

Мил[евский] появляется в средних дверях.

Милевский. Здравствуйте, Любовь Александровна! Насилу нашел вас на этом Олимпе!

Любовь. Откуда вы, Сергей Петрович?! будто с неба свалились!
Милевский. Все равно, что с неба, — с моря, а оно теперь совсем как небо: чудное! (Люб[овь] садится к столу, Мил[евский] тоже.)

Любовь. Вы, значит, недавно приехали?

Милевский. Сегодня утром.

Любовь. И Саня, конечно, с вами? (Мил[евский] делает утвердительный жест.)

Любовь. Отчего же она не пришла с вами? Боится меня?

Милевский. Что вы, Бог с вами! Она просто устала, — море утомило. К тому же вас надо было прежде найти!

Любовь. А как же вы нашли? Откуда вы узнали мой адрес?

Милевский. Как-то встретил Крицкого, он мне и сообщил. Он, кажется, был единственным счастливецом, получавшим письма от вас.

Любовь. Не много же и он их получил... Что же, долго вы меня искали?

Милевский. Долгонько. Как видите, Сане пришлось бы немало походить, а сегодня такая страшная жара! Так вот Саня и послала прежде меня на разведки. На то и мужья, чтобы жены напрасно не беспокоились!

Любовь. О, в таком случае роль мужа неблагодарна.

Милевский. Нет, почему же?! Истинно рыцарская роль: защищать слабых, служить своей даме, а за это она защищает нас от самых опасных врагов — от нас самих. Она вносит в нашу жизнь спокойствие, постоянство, уверенность...

Любовь. Вот как! У вас прежде, кажется, были не такие старинные теории, — более в стиле *fin de siècle*...

Милевский. Что делать, Любовь Александровна: *tempora mutantur*... не кончаю, потому что это банально. А что касается теорий вообще, то теория всегда служит практике, ничего не доказывает и ни к чему не обязывает.

Любовь. Легко жить на свете таким людям, как вы.

Милевский. Что ж!.. я не жалею о судьбу, *nous sommes des bons amis!*

Любовь. Как видно, вы, собственно, мало переменились с тех пор, как мы с вами виделись.

Милевский. А почему бы я должен был так уж радикально перемениться? Не так-то много времени прошло с тех пор.

Любовь. Да... это правда... мне все кажется, что это так давно было... Ну, что там новенького случилось у нас за это время?

Милевский. Кое-что есть: новое общество основалось, — клуб велосипедистов. Зимой у нас составилась небольшой драматический кружок, были спектакли — и не без триумфов! Приглашали мы к себе Ореста Михайловича, но он отказался.

Любовь. Почему?

Милевский. Не знаю, отговаривался болезнью; положим, правда, что он уже и тогда был не совсем здоров.

Любовь. А что же с ним теперь?..

Милевский. Неужели он вам ничего не писал?

Любовь. Мы не переписываемся. (Взглядывает на Мил[евского] тревожно и нетерпеливо.) А что же с ним?

Милевский. Да все нервы. Должно быть, ему этот год дорого обошелся. Был я у него перед выездом и застал его совсем в плохом состоянии: ходить не может, нейрит, что ли; сердце, говорят, не в порядке.

Любовь (порывисто встает, сжимает руки, уходит на авансцену так, что обращается к Мил[евскому] спиной). Что же говорят доктора?

Милевский. Как всегда при нервных болезнях, — ни то, ни се. «Переутомление» — это теперь модное слово, везде его суют. Ну, запретили писать.

Любовь. Запретили писать! Это варварство, а не лечение!

Милевский. Да он, может быть, и сам не писал бы: он в самом деле очень болен. Впрочем, вы скоро сами можете его увидеть: доктора его в Крым посылают.

Любовь. Я его не увижу.

Милевский. Почему? (Любовь молчит.) Простите, Люб[овь] Алекс[андровна], я не люблю вмешиваться в чужие дела, но на правах старого приятеля скажу: мне кажется, вы слишком резко порвали отношения...

Любовь. Мне ничего другого не оставалось.

Милевский. Но следовало подумать о том, как это может отразиться на других.

Любовь. Меня никто не просил оставаться; напротив, мне даже казалось...

Милевский. Как видите, вы ошибались. Впрочем, извините меня, мне кажется, что все это было роковой ошибкой, это сразу можно было видеть. Когда люди хотят поставить себя вне реальных условий...

Любовь. Нетрудно быть пророком задним числом.

Милевский. Опять ошибаетесь и на этот раз умышленно. Я не раз пробовал предостерегать и вас, и Ореста Михайловича, но всегда встречал такой резкий отпор...

Любовь. Предостерегали! Неужели вы думаете, что можно кого бы то ни было предостеречь шуточками да

каламбурами? Я во всю свою жизнь ни от кого не слышала серьезного, искреннего, дружеского предостережения. А теперь... о, теперь много найдется друзей, которые будут качать головой да приговаривать: «мы ведь говорили...»

Милевский. Вы несправедливы к своим друзьям, Люб[овь] Алекс[андровна]. Положим, людям всегда свойственно стараться свалить всю свою вину на других.

Любовь. Вину? Кто же, по-вашему, виноват в этой, как вы называете, роковой ошибке? (Мил[евский] молчит, смотрит на Люб[овь].) Вы молчите, но я знаю ваши мысли. Мы оба одинаково виноваты, никто в мире не виноват! О, вы герои! Вы всегда готовы метать громы из своего уютного гнезда на тех, кому судьба не дала никакого приюта! Вы меня предостерегали? Почему же вы не сняли с меня сумасшествия? Разве упреки помогают? (С иронией.) О, вы участливый, добрый приятель! Отчего же вы меня не убьете? Бойтесь цвета крови. Белое убийство легче, меньше храбрости требует! (Гневно повысив голос.) Уходите лучше от меня, не становитесь между нами, — несчастье заразительно! Идите, идите в свой рай, не разыгрывайте роли архангела-карателя! Благодарите Бога за то, что вам даны все земные блага, просите Бога, чтобы не лишил вас своей милости и впредь! Идите, идите, — супруга ждет вас! Идите.

Милевский. Вы гоните меня? Простите, я никак не ожидал, что вы так примете...

Любовь (резко махнув рукой). Ах, все равно! Можете считать меня помешанной и на том успокоиться! (Отворачивается.)

Милевский. Прощайте... До свиданья!.. Может быть, со временем застану вас в лучшем настроении. (Быстро уходит.)

ВЫХОД 10

Ол[импиада] Ив[ановна] вбегает из боковой двери, бросается к Любе.

Олимпиада Ивановна. Любочка, дитя мое, что с тобой?! Что он тебе говорил?..

Любовь (рыдает у нее на плече). Ах, тетя, как люди подлы, низки! Им ведь все равно, хотя бы я и пропала... Мораль проповедывают... Еще после такого известия!

Олимпиада Ивановна. Какого, Любочка, какого известия?

Любовь. Он болен, он погибнет по моей вине...

Олимпиада Ивановна. Кто? Кто?..

Любовь. Ах, Орест!

Олимпиада Ивановна. Да это, может быть, неправда!..

Любовь. Нет, правда. Этот нарочно пришел, — посмотреть, как я выдержу роль.

Спазматически плачет. За окном голос: «Вам письмо!» Кто-то бросает письмо сквозь окно в комнату так, что оно падает на пол.

Олимпиада Ивановна. Полно! Не плачь!.. да стоит ли этот Милевский! Чтоб он пропал! всегда-то он врет. Успокойся. Вон письмо тебе.

Любовь. Письмо? (Поспешно подымает, смотрит на конверт, быстро распечатывает.)

Олимпиада Ивановна. От кого это?.. Неужели?..

Любовь. Нет, это от Крицкого. (Читает про себя.)

Олимпиада Ивановна. Что там он тебе пишет?

Любовь (читает, потом вдруг смеется). И этот туда же, — с упреками! Обманула, видите ли, его надежды! А кто просил надеяться? Ведь я ему писала: поставьте надо мной крест! Чего ж ему еще надо? (Рвет письмо и бросает на пол.)

Олимпиада Ивановна (берет ее за талию). Любочка, ты бы пошла отдохнула, у тебя ведь голова болит.

Любовь. Вы боитесь?

Олимпиада Ивановна. Бог с тобой, милая! Я только вижу, что они тебя расстроили, нервы твои разбили. Поди, друг мой. Вот уж и лекарства пора принимать, и купаться пора идти; я уже все приготовила.

Любовь (апатично). Ну, хорошо...

Уходит в правую дверь, в свою комнату. Ол[импиада] Ив[ановна] вздыхает и качает головой, направляется к выходу.

ВЫХОД 11

Г-жа Груич появляется из средней двери.

Г-жа Груич. Здесь живет?.. (Видит Ол[импиаду] Ив[ановну] и не оканчивает фразы. В продолжении некоторого времени обе женщины молча смотрят друг на друга.)

Олимпиада Ивановна. Марья Захарьевна, вы здесь?.. пришли сюда...

Г-жа Груич. Мне надо видеть Любовь Алекс[андровну]. Дома она?

Олимпиада Ивановна (понижив голос). Пожалуйста, не теперь, она теперь не может к вам выйти.

Г-жа Груич (громко). Мне необходимо видеть ее. Я не уйду отсюда, пока не увижу ее.

Олимпиада Ивановна. Ради Бога.

ВЫХОД 12

Справа появляется Любовь, бледная, с опущенными глазами.

Олимпиада Ивановна. Люба, зачем ты?.. Марья Захарьевна, извините!.. я вас прошу!..

Любовь. Чего вы, тетя Липа? Если Марья Захарьевна пришла к нам в гости, то мы должны...

Г-жа Груич. Я пришла к вам не в гости, Любовь Алекс[андровна]!

Любовь. Тем более. Что я должна сделать для вас?

Олимпиада Ивановна. Люба!

Г-жа Груич. Я бы желала без свидетелей.

Любовь. Тетя Липа, уйдите, сделайте это для меня. (Прикасается к ее плечу, как бы удаляя.) Я должна. Иначе нельзя.

Олимпиада Ивановна. Она ее измучит!.. (Уходит.)

Любовь подходит ближе к г-же Гр[уич], но руки друг другу они не подают.

Г-жа Груич. Я пришла просить вас...

Любовь. Чтобы я уехала отсюда? Будьте покойны, я это сделаю.

Г-жа Груич. Нет, вы не угадали. Мой сын прислал меня просить вас, чтобы вы пришли к нему.

Любовь. Идти к нему? Нет, это невозможно. Я решила, что мы не увидимся... (изменившимся голосом) никогда.

Г-жа Груич. Никогда? вы решили? А подумали вы, чего стоит ваше решение Оресту?

Любовь. Я думала, много думала. Мне казалось, что иного выхода нет, и мне никто не указывал иного выхода. Мне казалось, что мой выезд не очень его опечалил.

Г-жа Груич. Откуда вы это знали? Разве он вам об этом писал?

Любовь. Именно, он мне не писал ничего... Зачем же я пойду к нему теперь?

Г-жа Груич. Чтобы утешить его, наконец, если хотите, чтобы развлечь его, просто.

Любовь. Утешить его я не могу, а служить развлечением не хочу.

Г-жа Груич. Ах, какой холодный, гордый тон! Свести человека с ума, лишить его здоровья, а потом еще изображать из себя оскорбленную королеву!

Любовь. Марья Захарьевна! Вы не знаете, чего мне стоит этот тон. Вы не имеете права так говорить со мной!

Г-жа Груич. Права? А какое же вы имели право сводить с ума моего сына, отнимать у меня мое дитя?

Любовь. Я никого не сводила с ума, сама только сходила.

Г-жа Груич. Я не знаю, кто был более помешан, вы ли во время болезни, или Орест после вашего выезда.

Любовь. Виновата ли я в этом? Я даже ничего не знала, не знаю и теперь. Скажите...

Г-жа Груич. Виноваты ли вы? Вы еще можете спрашивать? Вы все знали заранее и все-таки играли в какую-то безумную игру, ставили на карту жизнь и счастье Ореста! Вы отравляли его каждый день, каждый час и потом бросили его отравленным, на моих руках, а сами ушли, — довольно просто решили дело! Вы еще смеете спрашивать, виноваты ли вы?

Любовь. Почему же я одна виновата? Зачем искать какой-то вины? Разве от этого легче? Сам Орест говорил...

Г-жа Груич. Что мне до этого? Что мне до вашей философии? Мое дитя гибнет, сгорает, я чувствую, что он тает день ото дня! (Плачет.) О мое дитя, сын мой несчастный!

Любовь. Ради Бога, скажите, что с ним? Я ведь ничего не знаю. Я готова сойти с ума от всего этого. Что же с ним такое? Господи!

Г-жа Груич. Ах, что с ним! Его сердце грозит разорваться, сам он без сил, без движенья, он страдает так ужасно... О, если бы у вас было сердце, если бы вы не были камнем!..

Любовь. Но чем же я могу помочь? Чтобы только спасти его — я на все готова.

Г-жа Груич. Идите к нему.

Любовь. Но вы сами говорите, что я для него яд.

Г-жа Груич. Да, яд, отравы! Я знаю это и все-таки требую, чтобы вы шли к нему. Ведь я же ему впрыскиваю морфий, когда он страдает, даю строфант, чтобы спасти его сердце хоть на минуту. Собственными руками, насильно готова я вести вас к нему. У меня уже нет сил, нет воли, я все для него делаю, что он желает, знаю, что в этом его погибель. Он говорил, чтобы я без вас не приходила. Идите же к нему, идите, умоляю вас!

Любовь (качает головой отрицательно). Я могу его этим убить... Я дала слово... он не хотел... не могу...

Г-жа Груич. Я вас ненавижу, я бы вас убила, но я все для вас сделаю, только идите, идите к нему! (Падает перед ней на колени. Любовь хочет поднять ее.)

Г-жа Груич. Идите, если у вас есть сердце! он умирает.
Любовь. Что вы?! Ну, я не знаю... я пойду... я не могу... я с ума сойду!.. Я иду, сейчас иду! (Одной рукой хватается за голову, другой старается поднять г-жу Груич.)

ВЫХОД 13

Те же и Ол[импиада] Ив[ановна] справа.

Олимпиада Ивановна (г-же Груич). Где у вас совесть? где у вас сердце? Разве вы не видите, что вы с ней делаете?

Г-жа Груич (встает, опомнившись). Я только хочу, чтобы она дала обещание прийти.

Олимпиада Ивановна. Идите отсюда, или я закричу на помощь!

Любовь. Я приду, приду.

Г-жа Груич. Мы живем в гостинице «Россия», — помните! (Уходит.)

Ол[импиада] Ив[ановна] запирает дверь на крючок. Лю[бовь] опускается на пол; сидя, она одной рукой упирается в пол, другой трет себе лоб, покачиваясь машинально.

Олимпиада Ивановна. Люба!.. ты плачешь?.. что с тобой?

Любовь (убитым голосом). Я не плачу, я не могу плакать... Что же мне делать, что делать?..

ЗАНАВЕС.

ДЕЙСТВИЕ ПЯТОЕ

Тот же курорт. Большая веранда с видом на море и прибрежные горы. На веранде, ближе к стене дома, сидит Орест, в больших креслах на колесах, около него столик с лекарствами, книгами и газетами.

ВЫХОД 1

Орест — один, потом Острожин.

Орест бледный, больной; выражает нетерпение в лице и в движениях: то берет со стола книгу или газету, то бросает иногда на пол, пробует подняться в креслах, чтобы посмотреть на улицу, но не может и бессильно опускается. Все это продолжается не более одной-двух минут.

Острожин — входит на веранду, он еще более суетлив, чем прежде, движения еще более угловаты. Орест делает движение досады при его появлении, но Острожин этого не замечает, подбегает и трясет Оресту руку.

Острожин. Ах, Орест Мих[айлович]! Представьте себе, — на силу нашел вас!

Орест. Извините, вы слишком больно жмете.

Острожин. Ах, я забыл!.. простите! Тогда, на пристани, мы как-то разминулись, я даже не знал, где вы остановились. Так это было досадно! Но вот случайно встретил вашу матушку и от нее узнал.

Орест. Где вы встретили мою мать?

Острожин. Да вот на той улице, которая идет мимо церкви. Она отыскивала какую-то знакомую и попала на мою дачу. Счастливый случай! Иначе я рисковал остаться здесь без всякого общества; а для нас, людей столичных, это просто смерть!

Орест. Неужели у вас не бывает потребности уйти от всякого общества?

Острожин. Бывает, бывает, но только на минуту; а потом... нет, опять тянет! Мы отравлены, мы не можем жить без гашиша.

Орест (рассеянно). Без гашиша?

Острожин. Да, да, я называю гашишем этот «обмен мыслей» так называемый, этот калейдоскоп впечатлений, идей, борьбу ума и чувства, которые называются интеллигентной жизнью. Я приехал сюда лечиться от него, но мне уже без него тяжело...

Орест (так же рассеянно). Тогда что ж, — возвращайтесь...

Острожин. Нет, нельзя, — надо хоть немного поправить машину. Мы, журналисты, в полном смысле слова — машины. Труд нечеловеческий, движение невероятное, и между тем, один винт сломался и все пропало!..

Орест. Если пропало, так уж не поправишь.

Острожин. Как вы можете так спокойно? Ведь это значит сдать себя в архив!

Орест. В архив, так в архив.

Острожин. Хорошо вам так говорить, когда вы «именинник сезона».

Орест. Я?

Острожин. Конечно! ваша пьеса...

Орест. Я уже об ней забыл.

Острожин. Как? У нас ее недавно ставили, и, для летнего сезона, успех был неслыханный! Да что я, впрочем, — вы, конечно, сами знаете...

Орест. Откуда я могу знать?

Острожин. Ну, оставьте, не разыгрывайте невинности! Рецензию Литеры, небось, читали?

Орест. Какой Литеры?

Острожин. Ах ты, Господи! Да что вы меня морочите? в нашей газете! Неужели не читали?

Орест. Нет, что-то не случилось.

Острожин. Орест Мих[айлович], не искушайте судьбы, — она не любит невнимания со стороны своих фаворитов.

Орест. Я никак не принадлежу к числу ее фаворитов.

Острожин. Это уж просто грешно так говорить! Так молоды, в такой небольшой срок завоевало себе такое положение в литературе!..

Орест. А вы думаете, что этого уже вполне достаточно, чтобы считать себя фаворитом судьбы?

Острожин. Помилуйте! Мало ли таких, которые всю жизнь зубами напрасно щелкают, а вы сразу этакий кусок урвали!

Орест. Не завидуйте, — больше не урву.

Острожин. Я — завидую? Нет, серьезно, или вы шутите со мной, или просто виновато переутомление... Вам пророчат блестящую будущность. Вот послушайте, в наше время не часто услышите такой хвалебный тон. (Вынимает из кармана газету, сложенную в несколько раз, и разворачивает ее. Орест тем временем старается подняться на локтях и посмотреть на улицу. Острожин читает.) «На днях наш молодой драматург...»

Орест. Извините, приступ невралгии... Не могу, простите!..

Острожин (встает). Что с вами? Не могу ли я помочь вам?

Орест. Нет, нет... так пройдет. Только... я должен остаться один... острый припадок.

Острожин. Так я найду потом. А газету вам оставить?

Орест (делает утверд[ительный] жест головой и подает Острожину руку). Извините... До свидания!..

Острожин. До свидания. Эх, мы — инвалиды цивилизации! (Уходит.)

ВЫХОД 2

Орест и г-жа Груич — входит на веранду.

Орест. Ты — одна!.. (С глухим стоном закрывает лицо руками.)

Г-жа Груич. Успокойся...

Орест (прерывает ее с горечью). Это вечное «успокойся»! Отнимут счастье, жизнь, а потом: «успокойся!» Скоро успокоюсь, будь уверена!

Г-жа Груич. Нет, Орест, она придет, она обещала придти.

Орест. Придет?! Когда? Почему не пришла с тобой? Ведь я говорил: не приходи без нее! А теперь... Ах, нет, она не придет, не придет... Отчего же ты ее не привела?

Г-жа Груич. Она не могла сейчас придти, она была не так одета.
Орест. Не верю! Разве она могла думать о костюмах теперь?

Нет, я знаю, она не хотела придти, и я этого стою! О, будь проклята минута, когда я согласился, чтобы она ехала одна, будь проклят тот час, когда я послушался тебя. Я не пошел тогда за ней, теперь она не хочет идти ко мне! Что же, мама, ты должна радоваться этому! Теперь все кончено. Она не хочет меня видеть.

Г-жа Груич. Она не могла сейчас идти.

Орест. Почему?

Г-жа Груич. Она не совсем здорова.

Орест. Что ты говоришь?.. Она опять... (Вдруг раздражается рыданиями.)

Г-жа Груич. Орест, Бог с тобой! нет, нет, вовсе нет, — просто так, голова болит, легкое нездоровье...

Орест. Она бы пришла, если бы так было. Не говори. Ах, зачем я тебя послал? Ты наговорила ей... я уж знаю! И как я мог не подумать о том, что ведь ты ее ненавидишь? Что ты ей говорила?

Г-жа Груич. То, о чем ты просил: чтобы она пришла.

Орест (смотрит пристально на г-жу Груич). То, о чем я просил и не упрекала ее, не проклинала? (Г-жа Гру[ич] опускает глаза.) Да, да, не говори, — я знаю. И откуда у тебя эта дикая ненависть, эта бесчеловечность? Тебе все мало! убить хочется! Что она тебе сделала?

Г-жа Груич. Что она мне сделала, Орест? Она отняла у меня...

Орест. Довольно!.. «Отняла у меня», «у меня», вот в чем дело! «Мой сын Орест, моя собственность, кто смеет его трогать!» Ну, что ж, вот теперь твоя собственность прикована, прибита крепко, теперь ее никто не тронет, будь покойна.

Г-жа Груич. Орест, пощади! (Закрывает лицо руками.)

Орест. Ах, довольно, довольно! Ну, прости меня, я не знаю сам, что говорю, я не могу видеть твоих слез! (Стонет.)

Г-жа Груич (подходит к Оресту, обнимает, прижимает к своей груди его голову). Да, оставим это, дитя мое! ничего,

ничего... может быть, все устроится к лучшему, — успокойся только, мой бедный, дорогой мальчик! (Садится около него на стул.)

ОРЕСТ. Mamочка, дай мне морфию.

Г-жа ГРУИЧ. Как можно, дитя мое, так часто?

ОРЕСТ. Но ведь я страдаю!

Г-жа ГРУИЧ. Нет, подожди, вот она сейчас придет. (Идет к перилам и смотрит в пространство.)

ОРЕСТ. Мама, подвинь меня к перилам, я хочу посмотреть на дорогу, отсюда ничего не видно. (Г-жа Г[руич] подкатывает его к перилам.)

ОРЕСТ. Где мой бинокль? мама, дай мне бинокль. (Г-жа Гр[уич] подает Оресту бинокль, он смотрит.) Кажется... она... идет! идет! (Бросает бинокль.) Мама, уйди отсюда, она сейчас будет здесь!

Г-жа ГРУИЧ. Орест, позволь мне остаться, я боюсь за тебя, я буду тихо стоять, я не буду вмешиваться!

ОРЕСТ (решительно, нервно). Нет, нет, оставь меня одного.

Г-жа Г[руич] направляется к выходу, но останавливается. Орест хватается за грудь.

Г-жа ГРУИЧ. Орест, я тебе приготовлю строфант. (Берет пузырек.)

ВЫХОД 3

Те же и Любовь, появляется в дверях. Орест при виде ее делает отчаянный жест матери. Г-жа Гр[уич] ставит строфант обратно на столик и направляется к двери.

Г-жа ГРУИЧ (уходя, Любе). Помните, что он болен. (Уходит.)

Любовь ничего не отвечает, смотрит на Ор[еста]; ведет себя во время всей сцены очень нервно, то с проблесками полного и ясного сознания, то с приступами состояния отуманенности. Орест старается встать навстречу Люб[е], но не может.

ЛЮБОВЬ (все еще стоя у двери). Боже мой! (Закрывает лицо руками.)

ОРЕСТ. Люба, ты пришла... подойди ближе.

ЛЮБОВЬ (подходит). Что... с вами?

ОРЕСТ. «С вами»? Люба, я и так наказан, пожалей меня, не терзай!

ЛЮБОВЬ. Я не терзаю. Я не должна была приходиться. Но я не могла. Меня упрекали. (Шатается, на лице выражение муки, но без слез.)

ОРЕСТ. Кто? Моя мать оскорбила тебя? Ты не хотела идти ко мне? Что же мне делать, чтобы ты простила меня? Люба, дорогая! Я жизнью готов искупить ту минуту, когда я будто бы по своему желанию расстался с тобою. Я этого никогда не хотел. Меня убедили, что так будет лучше для тебя, что это временно, что это необходимо для твоего покоя. Люба, неужели ты не веришь?

ЛЮБОВЬ (отворачивается). Орест, я не могу смотреть на тебя, такой ты несчастный... Зачем я пришла сюда? Она права, что я для тебя отраву. Но напрасно она готовит строфант против меня, я уйду, не буду отравлять. (Делает шаг к выходу, но останавливается.)

ОРЕСТ (хватает Любу за руку). Нет, ради Бога! Что это за фатум? Опять моя мать между нами? Люба, забудь о ней, не думай, я тысячу раз отрекаюсь от ее слов! Ты — отраву?! Кто мог это сказать? Ты — мое спасение! Ведь только ты одна можешь спасти меня. Моя болезнь, мое горе вдруг исчезнут, только скажи мне слово, одно слово!..

ЛЮБОВЬ (старается успокоиться, потом освобождает свою руку, говорит, сдерживая слезы и нервную дрожь). Орест, нет, поздно уже. Все было кончено, так надо было... Когда-то мы были друзьями, пожалеем же теперь друг друга...

ОРЕСТ. Да, пожалеем друг друга! — пожалей же ты меня! За что я гибну напрасно? Я ничего не взял от жизни; я так не сдамся. Я счастья хочу!

Любовь. Счастья? Счастья, ты говоришь? Как же ты не видишь того, что мы сгорели, оба сгорели!.. Где же тут счастье, когда жизни уж нет? Зачем это все, к чему? Все равно уже ничто, ничто, ничто не поможет. (Становится на колени и прижимается к рукам Ореста.) Орест, Орест, друг мой! бедный, несчастный мой друг! за что мы гибнем, за что я тебя погубила?

Орест. Люба, Люба, ты меня с ума сведешь!

Любовь (встает). Да, правда... Ах, прощай!.. (Хочет уйти.)

Орест (опять удерживает Любу). Нет, нет, не слушай меня! Это слезы на меня так действуют — я тогда сам себя не сознаю!

Любовь (печально и строго). Я не плачу.

Орест. И нечего плакать, счастье мое! Ты пришла, мы опять вместе, и я люблю тебя по-прежнему, — нет, больше прежнего! Ничто не погибло, все вернется, как было прежде!

Любовь. Ты все веришь в чудеса...

Орест. Верь и ты в них! Люба, молодость чудеса творит: я буду опять здоров, — я это чувствую, и ты не бойся ничего! Счастье было тогда так велико, оно взволновало тебя, нервы твои не выдержали, я сам тогда себя не помнил! твою болезнь больше создало напуганное воображение, чем она в самом деле была. Подумай только, подумай, — стоит ли ломать свою жизнь из-за какого-то легкого нервного расстройства?

Любовь. Легкого, ты говоришь?..

Орест. Да не стоит и говорить об этом, право. Мы будем жить спокойно, тихо, и все будет хорошо. Я не допущу никого тревожить тебя! Я буду беречь тебя так, что даже ветру не дам на тебя дохнуть! Ведь ты мое единственное счастье, ты для меня все! Подумай, могу ли я жить без тебя? Сама реши, можем ли мы разойтись, можешь ли ты сама отречься от меня и от нашего счастья? Зачем же погибать, когда можно жить и жить счастливо? Я не верю, будто все пропало. Ты тоже не веришь, только говоришь так, — правда? Я знаю, да. Вся жизнь впереди.

Когда я буду счастлив, я опять воскресну душой; я знаю, чувствую, что мой огонь опять загорится с новой силой, и ты увидишь, какие лавры я положу к твоим ногам! и все тогда будет твое — сам я и моя слава! Что это будет за жизнь! Подумай, Люба!

Любовь (жестом приказывает ему молчать). Довольно! Ты отуманиваешь меня. Жить так трудно и страшно... я не хочу жить. Не всякий имеет право жить... Ты говоришь — думать. Ах, думать!.. (Проводит рукой по лбу.)

Орест. Это ведь так просто, стоит только забыть...

Любовь (садится на ручку кресел, склоняет голову на спинку, над головой Ореста, одной рукой обнимает его. Говорит тихим, упавшим голосом, как бы в полусне). Подожди, Орест, остановись, дорогой, помоги мне думать, у меня мыслей нет... Мне кажется, что все это раз уже было... Мне снилось, что я была счастлива, очень счастлива, я была с тобой и рассказывала тебе свою жизнь, а потом проснулась и вижу... нет, я не знаю, может быть, это теперь сон?.. Ах, это так тяжело... я хочу хорошенько вспомнить, как это было... Я думаю, что это опять будет так... (тревожно) что тогда, Орест? (Вздрагивает и обнимает Ореста крепче.)

Орест (тихо, но со страстью). Все равно, что бы ни случилось, мы не расстанемся; не думай ни о чем.

Любовь. Да, не надо, я буду потом думать... теперь я устала... Тише... тише... вот так. (Закрывает глаза и затихает.)

Орест (целует руки, плечи, лицо Люб[ы], не замечая, что она почти без сознания). Не думай ни о чем, не надо, я люблю тебя и всегда буду любить! Пусть я погибну, все равно, пусть сердце разорвется — от счастья, не от горя! С тобой я на все готов! Ты будешь моей женой и будешь жить, как другие, — нет, лучше, лучше других! Ты расцветешь роскошной алой розой, ты будешь счастлива, счастлива, счастлива!

Любовь (вдруг подымает голову). Счастлива, а... а сумасшествие?

ОРЕСТ (вздрагивает, но тотчас же оправляется). Все равно я буду подражать в нем тебе и все-таки буду счастлив, потому что я так хочу.

Любовь (в экстазе). Да, да! Довольно горя! к чему жертвы? Расстаться, отречься от счастья для того, чтобы сохранить себя для долгой, холодной жизни? Да ведь это хуже смерти! Пусть я могу быть счастлива только один час, — все равно! пусть будет один час! Я рада, что мы должны погибнуть, теперь уже не надо думать, не надо отречься. Я жить хочу в последний раз, — мы еще не жили, не жили! Я люблю тебя! О, как я тебя люблю! (Крепко прижимается к Оресту.) Бери меня — я твоя, только тебя люблю и не боюсь ничего. Ах!.. я так люблю тебя, только тебя. Больше никого нет в целом мире, мы одни, — и я твоя, вся твоя, вся... Ты мало любишь — ты должен, должен... умереть, а я должна тебя любить, потому что я твоя! (Изменившимся тоном, торопливо, резко.) Встань, Орест! (Встает сама.)

ОРЕСТ (пробует встать, но не может). О!

Любовь (подходит к Оресту, наклоняется к его лицу. Тревожно).

Орест, посмотри мне в глаза. (Орест вздрагивает и закрывается руками.)

Любовь (хватает Ореста за руки). Начинается? Тебе страшно?.. Не бойся! Я знаю, я страшна, но ничего... Ах, что со мной было? я все забыла, но теперь я опять все вспомнила. Только не надо бояться, не надо плакать, я все поправлю, пока могу. (Идет к столику, наливает строфант из пузырька в рюмку.)

ОРЕСТ. Что ты делаешь?..

Любовь. Так надо! (Пьет.) Не бойся, теперь не будет ни сумасшествия, ни тусклой, холодной жизни. (Идет к Ор[есту].)

ОРЕСТ (делает усилие и быстрой, неестественной походкой идет к Любови, которая шатается). Что ты сделала?! Спасите! кто там! Мама! помогите!..

Любовь (падает). Молчи... и ты должен... за мной... Беатриче твоя... роза голубая... так надо... (Умирает.)

ВЫХОД 4

Те же и г-жа Груич.

Г-жа Груич (*вбегают*). Орест, дитя мое, что с тобой?!

Орест (*припадая к Люб[ови]*). Помогите! помогите!.. Мама, мама, смотри, жива она?.. Нет, нет, не дышит!..

Г-жа Груич. Что случилось?..

Орест. Отравилась! Ты поставила яд!

Г-жа Груич. Орест, что ты?! Она, может быть, в обмороке!

Орест. Нет, нет, умерла, сердце не бьется! (*Рыдает.*)

Г-жа Груич. Дитя мое, пощади себя, сжался надо мной!

Орест. Оставь меня, мне никого не жаль! Я пойду за ней! Зачем мне жить? (*Затихает в немом отчаянии.*)

ЗАНАВЕС.



[МАТЕРІЯЛИ ДО ДРАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «БЛАКІТНА ТРОЯНДА»]

Дія 1^{ша}.

Тітка Любові жде її з гуляння, говорить про неї, що балувана, свавольна, не глядить здоров'я, а врешті «тільки й її, що погуляє, бідна дитина». Вертається Любов з товаришкою і двома паничами. Розмова про хист, музику і малювання, Любов каже, що знає музику і малювання якраз настільки, щоб розуміти,⁸³⁰ що ніколи ні маляркою, ні піаністкою не буде. Панич Груїч зауважає в альбомі портрет якоїсь пані в чудному убранні, не то актріса, не то божевільна. Л[юбов], каже, що се її мати знята вже слабою, в лікарні. Л[юбов] виходить до тітки. Миленко⁸³¹ і товаришка напались на Груїча, нащо він питав про портрет божевільної матері Л[юбові]. Груїч признає, що се вийшло ніяково, що се треба заглядить, що він не хотів би вражати таку інтересну панночку. Л[юбов] вертається і кличе їх обідати, тут приходить студент-драгун, поклонник Л[юбові], вона його приймає холодно, видимо не хоче, щоб він прилучавсь до товариства, незабаром він собі відходить. Л[юбов] іде обідати, але тут приходить товариш її, студент-радікал, і просить тітку визвати Л[юбов] на хвилинку до нього, тітка сим недовольна, але викликає Л[юбов]. Та виходить, товариш просить її допомогти врядити вечірку, чи лотерею, вона згожується, але без запалу, він дорікає їй млявостью, вона каже, що не може брати в серйоз усіх сих заходів, бо се більш од нічого робить, що ліпше робити се, ніж нічого не робити, але пройтись при сьомунтузіазмом — смішно. Л[юбов] іде знов обідати. Приходять нищі діти, тітка їх спроважує, комічна сцена. Товариство вертається в салон. Розмова про кохання. Любов каже, що не треба тільки заковувати любов у кайдани шлюбу, що тоді завдання рішається простіше, бути щасливою і давати щастя іншим, а спинитись завжди є час. Груїч згожується з нею, Миленко

ні, каже, що так починаються драми. Л[юбов] каже, що у неї даліше поеми діло не піде. Товаришка говорить, що се не глибокий погляд на життя, що не можна так грати життям не тільки своїм, але й чужим. Л[юбов] перебиває її, сажає за фортеп'яно та починає щось ліричне, Л[юбов] знов перебиває, кличе на балкон, тов[аришка] застається тут з Миленком, а Л[юбов] і Груїч застаються.⁸³² Л[юбов] виходить з італ'янською піснею.⁸³³ Миленко услід їй каже: згорить вона, згорить до часу!

Дія 2^{га}.

Груїч і Л[юбов] вертаються з лотереї аллегрі, у Л[юбові] ще видно азарт, вона говорить про свою виграну, як її пориває усяка азартна річ, що і жити варто тільки для ризику, для небезпечної гри, що інакше життя було б, як дощовий осінній день. Груїч перше слабо перечить їй, а потім сам заражається її настроєм, каже, що при щирости межі людьми і ризик не страшний, цілує їй руку, на те приходить Миленко. Люба іде собі. Між ними розмова. Миленко нагадує Груїчу про фатальний спадок Л[юбові]. Груїч сердиться: з чого ти видумав свата-ти мене з Любою? М[иленко]. Мені здавалось, що ти її любиш. Гр[уїч]. Я сам досі про се не думав, але може твоя правда, так, нехай, я люблю її, але все ж таки тобі нічого строїти з себе Катона. М[иленко]. А що ж ти думаєш? Гр[уїч]. Нічого не думаю! Та чого така суворість? Хіба се перше і єдине кохання, і я, і ти, і всі ми любили і любимо не одну, любити і женитись далеко не одно, це всі знають. Та й Л[юбов] не має на мене ніяких «видів», і взагалі вона не раз говорила при мені, що ніколи ні за кого не піде, що не має на се права. Вона така нещасна. Боже мій, вона бачить, що всі її поклонники, та от хоч би й ти. М[иленко]. Я, її поклонник? Гр[уїч]. А що ж то, ти завжди почував до неї тільки приязнь? М[иленко] мовчить. Гр[уїч]. Ну, все одно... всі поклонники все-таки бояться її, невже ж і я буду таким боязким лицарем і завдам їй жалю?

Приходить Л[юбов], питає, про що вони говорили. Вони не признаються. Для переміни теми Груїч бере книжку і починає

читати: Тільки утро любови хорошо. Приходить товаришка, Олександра. Л[юбов] веде Груїча показувати йому якусь свою нову роботу. Об'ясненіє Миленка і товаришки. Потім Груїча і Л[юбов].

ПЛАН 3^ї дії.

Компанія, маленька заметня, розмови, 1^{ша} панна трошки залицяється до Ореста. Саня запрошує всіх снідати. Всі йдуть. Входить Любов з лікарем з садка (бачить відходячий гурт). Сідає малювати, лікарь читає газету, далі озивається до неї, (Землетрясення в Італії) вона здригнулась, розмова про нервності («Ах, які мені сни сняться, які страшенні сни»), далі про заміжжя спадкових людей (коротко) (ніби про товаришку, що мала матір сухотницю) лікарь розвиває теорію, що заміж іти слід. Л[юбов]. «А що коли б у моєї товаришки мати була не сухотниця, а з іншою якою хворобою, напр. душевною?» Лік[арь] (хитає головою). Ох, дав би я усім отим Крафт-Ебінгам та Вейсманам, щоб не пускали між люде своїх свіжеспечених та не випечених гіпотез. Се панночко все тим часом алхімія,⁸³⁴ і ще не хутко вийде з неї справжня хімія, як і вся псіхіатрія, по моему, всі вони в потёмках бродять і так само нічого не знають, як і ми грішні, та тільки учена амбіція не дозволяє в тому признатись, от і видумують — закони непреложні! Лікарь виходить. Компанія приходить. Вітаються. 1^{ша} панна знов заговорює з Ор[естом], той жартує, Л[юбов] мрачна. Збіраються ловити рибу, Ор[ест] хоче уминути. 2^{га} панночка кличе Л[юбов], потім поздоровляє з заручинами. Л[юбов] не приймає ні запрошення, ні поздоровлення. (Мати надходить в бесѣдку і чує цю розмову) Ор[ест] підходить до неї. Л[юбов]: Іди, бався, я тобі не заважаю. Чого я туди піду? щоб кидати тінь на всіх? Я не вмію бути такою веселою, як Маня, русалочка, мовляв ти. Ор[ест]. Ну, Люба, се просто щось таке, чого я не розумію, се не похуже на тебе. Я навіть не змагаюсь. Л[юбов] (спазмодічно сміється) Ах, яка лагідність голубина. Якби я вміла добре, добре малювати, я б намалювала сонного лагідного хлопця, що

спить і лагідно всміхається, а над ним нахилився вампір і ссе кров, а на очах у нього сльози, ти б служив натурщиком для хлопця, а вампіра я б малювала з свічада. Всі люде дивились би і жалували, звісно, хлопця, не вампіра. (Істерічно плаче і вибігає) О ні! Ор[ест] хоче за нею, мати його кличе. Між ними бурна розмова Мати на кінці: Невже ти візьмеш сю божеволіну. Ор[ест]. Так, так, я візьму її, або сам збожеволю, коли ти сього хочеш. Іде до Л[юбові]. (Мати виход[ить]) Освідчення. Обійми і обморок потім припадок.

Дія 3.

Дія ведеться на дворі, на літньому мешканні. Ліворуч від глядача будиночок з верандою, праворуч теж будиночок з ганком, обидва будинки з садками. При лівому садку на авансцені альтанка увита диким виноградом дуже щільно, з неї виход обернений до публіки, з веранди і з другого будинку його не видно.⁸³⁵ На аррьер-сцені домочки і сільські хати. І шлях, що спускається до річки. Декорація — широкий краєвид з річкою.⁸³⁶

Вих. 1^й.

Любов сидить на веранді за мольбертом і малює пейзаж. З другого будинку в одчинені вікна вилітають гуки фортепяно, хтось грає гамми.⁸³⁷

Л[юбов] (встає, кидає палітру з кістями на стілець). Ах, сії гамми, просто збожеволіти можна! (Зіходить з веранди і направляється до будинку праворуч, стає під відкритим вікном, звідки чути гамми, і гукає) Саню, Саню! (Гамма обривається, чути голос Сані: «Що?»)

До 4 дії.

Мил[енко]. Я не раз пробував остерігати і вас, і Ор[еста] Мих[айловича], але стрівав завжди таку різку одсіч...

Л[юбов]. Остерігали! Невже ви думаете, що можна остерегти кого-небудь жартиками і каламбурами? Ха-ха-ха! котільоновими орденами гатити безодню! Остерігали! За все своє життя я ні від кого не чула поважної, щирої, дружньої остороги. А тепер... о тепер знайдеться багато друзів, що киватимуть головою і промовлятимуть поважно: а ми ж казали!..

Мил[енко]. Ви несправедливі до своїх друзів Л[юбов] А[лександровна], врешті се завжди так буває, що людина старається скласти на кого іншого всю свою вину.⁸³⁸

Л[юбов]. Вас дружина чекає.

Мил[енко] (глянувши на неї) Проганяєте мене? Простіть, я вас не хотячи вразив. Я ніяк не сподівався такого прийому.

Л[юбов] (махнула різко рукою) Ах, все одно! Можете вважати мене божевільною і на тім заспокоїтись.

Мил[енко]. Бувайте здорові. До побачення, може згодом застану вас в ліпшому настрої (кланяється і швидкою ходою виходить).

Л[юбов] (сама) Чого їм треба від мене. Чого? (Плаче). Входить тітка.

До 5^ї Дії.

Л[юбов] (робить знак рукою, щоб Орест замовк, тихим упалим голосом) Чекай, Оресте, пожди, любий... (сідає біля нього, кладе голову йому на плече і проводить рукою по своїм чолі) Поможі мені думати, у мене думок немає... мені здається, коли ж я не знаю, нічого не знаю!.. стрівай... тихо... тихо... я буду думати потім, тільки тепер я втомилась... я відпочину... так, зовсім тихо⁸³⁹ (закриває очі і лежить безвладно на його плечі, він підтримує її і дивиться з тривогою на неї). Я думаю, що се вже було життя, справді.⁸⁴⁰ Бачиш якось мені снилось, чи, може, тепер сниться, а тоді було справді... був сон? я не знаю, — скажи?

Бачиш ти, мені снилось, що я була така нещасна, така нещасна, а потім... потім знов нещасна...

Ор[ест] Любочко! Годі! Забудь те, що було, тепер треба інше думати. Люба, кохана, сонце мое, життя мое, щастя мое...⁸⁴¹

Л[юбов] (Немов прокидається) Щастя? Ти кажеш щастя? Де ж воно? (встає, заломлює руки) Ох, Оресте, Оресте, як ти не бачиш, що ми згоріли, обое згоріли. Де ж тут щастя, коли життя вже немає. Нащо сее все, навіщо?⁸⁴² все одно вже ніщо, ніщо, ніщо не поможе! (стає на коліна і притуляється до его руки) Оресте, Оресте, друже мій бідний, друже мій безталанний! Защо ми гинемо, защо я тебе згубила? (ридає, потім затихає і дивиться на Ор[еста], киваючи головою. Очі потроху приймають божевільний вираз. Раптом підходить до Ор[еста], нахилиється над ним і кричить зляканим голосом). Оресте!⁸⁴³

Ор[ест] (глянув їй в очі, закрився руками, жахнувся) Ой.⁸⁴⁴

Л[юбов] (стрепенула його за руки) Мовчи, я ще не зовсім, я ще тямлю. Не бійся, нічого не буде! Мовчи.

(Ор[ест] поривається встати, вона штовхає його, бере пляшку з його столика і біжить на другий куток хати і випиває отруту).

Ор[ест] Люба, що ти робиш (робить зусилля, встає і нерівним, ненатурально швидким кроком біжить до неї).

Л[юбов] Прощай, або йди за мною! Ой!..

(Ор[ест] поривається встати, але скрикує від болю і хапає себе за коліна)

Л[юбов] (сміється раптом) Ха, ха, ха, ха! Хороша пара до вінця! (уриває сміх, береться за голову, під[ходить], нах[иляється] до Ор[еста])



1. Леся Українка. Крим, Ялта, Чукурлар, 1897 р.

Блакитна Троянда.
Перша сторінка.

(Зрама в 5^{ти} ряд)

Література:

- Молодий Іван Андрійович — пам'ятка, сирота, в.б.л.
Олександр Іванович Коваленко — її тітка, стара вдова, живе при ній.
Враст Михайло Григор — молодий писемник, недавно сядивши за пером.
Марія Захарівна Григорівна — його мати, не дуже стара, смеритна на вид жінка.
Сергій Григор Мамонтов — допомагає, середнього віку в касі „Друга молодіжч.“
(Сидя)
Олександр Викторович Крамар — молодий пам'ятка, улюблений мучак. м.к.к., фоваранса
Василь Григор Григор — літератор, Молодий, старий жінка жінка.
Віктор Павлович Григор — жінка, жінка, жінка жінка жінка.
Андрій Васильович Григор — студент гімназії, фоваранса р.л.
Іван Григор Григор — старий лікар, артист м.д.т.т.т.т.
Василь — молодий лікар на ваді.

2. «Блакитна троянда». Перша сторінка автографа, орієнтовно 1896 р.



3. Сергій Мержинський. Мінськ, 1899 р.



5. Ольга Кобилянська і Леся Українка. Чернівці, 1901 р.

Подумай, що камиб Лавуазье
 втра позавтра за кордон? Сьогодні
 вже в Москві світ багатим став на світло.
 Телера - жди до, другою пришесть, ^{Літа Лавуазье}
 та поки природа знов збудує ^{не має да мар}
 гору, ми був офіс Лавуазье. ^{академія, і}
 Що зна, ти рачі правнуки ^{абува, абува, і}
 Подумай, ^{ти завжди} ~~в~~ ^{"до рана"} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 в землі французів з ^{першим, і} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 каміб ідея вічна ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 для невідомих, ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 нагадай вамих, ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
~~жорна, зі шара, рана~~ ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 ідея ви не краде жес в ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 зобрази в фокус розуму ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 чи промітка вашої ідеї ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 і кинути її ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 на нашу Гору, ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 Гора на двоє і скоріше ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
 в ^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}
^{жорна, зі шара, рана} ~~в~~ ^{жорна, зі шара, рана}

6. «Три хвилини». Сторінка рукопису. 1905 р.



7. Зліва направо: Леся Українка, Максим Мережинський,
Катерина Трегубова, Ілля Трегубов, Олена Пчілка.
Зелений Гай, 1906 р.



8. Анатоль Петрицький. Старий раб.
Ескіз до вистави за п'єсою Лесі Українки
«В катакомбах». 1920 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

БЛАКІТНА ТРОЯНДА

Уперше надруковано у збірнику «Нова рада» (Київ, 1908. С. 387–452.)

Дата в рукописі — 31.08.1896 р.

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України зберігаються: повний, остаточно відредагований варіант драми «Блакїтна троянда», 107 арк. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773); автограф розрізаних сторінок чернетки, 4 арк. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17); копія-список (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1297); попередній план-сценарій, 8 арк. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18). У примітках до п'ятого тому творів Лесі Українки (Книгоспілка, [1929]) П. Рудин згадує переписаний для цензури список із номерними знаками №46462, місце зберігання — «Центральна Библиотека Русской Драмы» в Ленінграді (тепер Санкт-Петербург, Росія); у примітках видань творів 1951–1956, 1975–1979 рр. відомості про нього відсутні. До корпусу рукописів «Блакїтної троянди» зараховують автограф і список авторського перекладу драми російською мовою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 774; Од. зб. 816; див.: Додатки).

Серед підготовчих матеріалів до драми — автограф плану та начерків тексту діалогів (див. Додатки), виписки із книги «Учебникъ психіатріи» Р. Крафт-Ебінга, рос. мовою, 4 арк. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 27; див. Т. 10). До них О. Косач-Кривинюк також зараховує переклад вірша С. Надсона «Про любов твою, друже, я марив не раз», оповідання «Місто смутку (Сілуети)», написане після відвідування психіатричного санаторію у м. Творки під Варшавою (Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 372).

Рукопис повного остаточно відредагованого тексту драми написаний чорнилом та олівцем; містить численні виправлення й закреслення чорнилом (чорним і червоним) та олівцем (простим

і синім); вставки деяких фрагментів, написаних на берегах сторінок і поверх рядків. Викреслення зроблено навскіс сторінки та поздовж рядка. На берегах повного рукопису натрапляємо на вказівки для переписувача (рукою авторки); поправлені чи вписані іншою рукою фрази, вказівки, варіанти слів або ж реплік. П. Рулін ретельно виписав комплекс правок іншою рукою на маргінесі цього рукопису; вважається, що вони зроблені М. Старицьким. Усього їх 9 (подаємо в коментарях, вказуючи «написано іншою рукою»). Поза увагою П. Руліна залишилися випадки, коли поверх тексту, написаного авторкою олівцем, іншою рукою вписувалися слова чорнилом, так що місцями неможливо відчитати первісний текст.

На основі опрацьованих рукописних матеріалів П. Рулін визначив основні етапи роботи над п'єсою. Завершення першого із них зафіксоване датою на цензурному примірнику (із ним працювали актори першої вистави); наступний етап — робота над російським перекладом (1898 р.); останній — поява повного остаточно виправленого рукопису. Відомо, що при підготовці до друку теж здійснювалося редагування, у якому активну участь брала Олена Пчілка.

У цьому виданні п'єсу «Блакитна троянда» подано за рукописом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773). Доповнення обсягом в одну сторінку тексту (розмова Ореста Груїча із матір'ю, Дія 5^{та}, Вихід III) та незначні уточнення стосовно персонажів у деяких явах четвертої та п'ятої дій узяті з першодруку. Їх позначаємо в основному тексті квадратними дужками.

На відміну від рукопису в надрукованому тексті імена всіх персонажів подаються повністю (у коментарях зберігаємо авторські скорочення). При їх передачі у формі звертання рукопис засвідчує варіативність, переважає форма називного відмінка; у першодрукові послідовно вживається клична форма. Написання уніфікуємо до називного відмінка (Олімпіада Івановна, Мар'я Захаровна, Любов Олександровна), окрім тих випадків, коли у рукописі ім'я у кличній формі написано повністю (Любочко, Оресте).

Основний принцип подачі друкованого тексту в цьому виданні — якомога ближче дотримуватися рукопису. Збережено написання слів — блакитна, мусіло, ріжниця, ці, тривога, ратувати, лікар, завжди, тільки, монастир, засижуватись, умірає, по-модньому, истоти; закінчень — сами, вечорі, плечи; засвоєних іншомовних слів — сальон, афорізм, резоньор, актріса, песімізм,

авторитет, рецідів, символ, велосипедист, фаворит, цивілізація, оригінальні, періодично, ріск, балеріна, псіхіатр, симпатія, стіхія тощо.

Усуваємо подвоєння літер у запозичених словах: не оффіціально, а офіціально; не аккорди, а акорди; аналогічно в словах: орифлама, дресіровка, песімізм, ділетант тощо. Варіативні написання хіба і хіба уніфіковано до хіба; сьогодні й сьогодні до сьогодні; сами й сами до сами. Осучаснюємо написання слів з апострофом на місці, де авторка вживає м'який знак: Мар'я, обов'язок; часток: замість як найскоріше, у гору, аже пишемо якнайскоріше, угору, адже. Змінено правопис префіксів рос- та с-. Послідовно пишемо -ї у словах Груїч, альтруїст, наївна. За чинними сучасними нормами передаємо пунктуацію.

У процесі роботи над драмою Леся Українка змінювала назву, кількість персонажів та їх імена. Із автографа (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17) дізнаємося, що спочатку Любов та її тітка мали однакове прізвище Гордовські, згодом Люба стала Гощинською, а тітка Олімпіада Івановна (тьотя Ліпа) — Колчевською. Із автографа плану-сценарію (Ф. 2. Од. зб. 18) видно, що Орест Груїч та Милевський (Миленко) мають різні погляди на відповідальність у стосунках із жінками; надалі авторка залишить цю опозицію «лицаря без докору й догани» та послужливого кавалера, доповнивши протиставленням очікувань і вимог до сімейного життя, та поширить її на жіночі персонажі — Любу й Саню Крашеву. Милевський еволюціонує від «члена суда», «студента, потім вчителя» до просто *bonvivant*'а, людини, яка вміє насолоджуватися життям. У рукописних матеріалах персонажі другого плану драми персоналізовані, часто наділені іменами: одна із панночок, учасниць дачних розваг, Ніна Михайлівна (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17), інша — Маня (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773); кухарка — Ганна, служниця — Явдоха (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773). Найбільше змін зазнала концепція персонажа Острожина. Спочатку в переліку дійових осіб був Грайський, частину реплік якого згодом передано Віталію Павловичу Бронському — «студенту “воєнного” типу», «студенту-драгунові» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. №17); «почти воєнному человеку», «поклоннику Любові» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773); згодом він отримав прізвище Острожин та професію літератора-журналіста. Змінено найменування ще одного персонажа — представника студентських революційних гуртків, колишнього вчителя Любові з латини Владіміра Андреевича Жука (Жученка), який перетворився спочатку на Антона

Петровича, і врешті— на Андрія Борисовича Крицького. На сторінках повного рукопису та автографів непослідовно передані імена персонажів: Мати і Груїчева, пані Груїчева; Орест і Груїч, Груїч; Саня і Саша, Олександра. У цьому виданні форми імен персонажів у ремарках уніфіковано.

Варіанти назви драми зафіксовані в чернетці-автографі: «Гордієвий вузел», «Нічні метелики» та «Блакїтна троянда» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 1). Перші дві назви перекреслені. У листуванні вжито й скорочене найменування: «моя “Троянда”». Заголовок «Нічні метелики» задає один із лейтмотивів драми: життя як ризику, як горіння.

«Блакїтна троянда»— перша прозова драма Лесі Українки; написана на сучасному матеріалі («діється в самі новітні часи»). Вона має виразні натуралістичну й символістичну складові, так що авторка з повним правом називала її «новою драмою». Історія любові, загрожена реальністю спадкового божевілля, розгортається на тлі достовірних, точно фіксованих картин філістерського життя, в якому героїня прагне знайти інший вимір— створити «модерний комунікативний простір гри, наслідування, літературности, цитатности, стилізації», єдиний, що дасть їй змогу бути щасливою (Гундорова Т. *Проявлення слова: Дискурсія раннього українського модернізму: Постмодерна інтерпретація*. Львів: Літопис, 1997. С. 244).

Над драмою Леся Українка працювала орієнтовно від травня 1896 р. аж до публікації 1908 р. Численні скорочення і правки п'єси відображені в прикінцевих коментарях. Авторка переробляла початки та закінчення яв, а також дій (першої, третьої, п'ятої); викреслювала частини реплік, що багатше представляли психологію моменту.

Першу письмову згадку про твір зафіксовано в листі до Л. Драгоманової-Шишманової від 28.V(9.VI).1896: «я, знаєш, тепер пишу драму! (excuzes du peu!),¹ се вже не те, що мете!» (Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. Київ: Комора, 2016. С. 401). Того ж року в листі до матері О. Косач від 1(13).XI.1896 Леся Українка повідомляла: «Драму свою я кончила, тепер виправляю» (Там само. С. 406). Однак внесення виправлень, доповнень, тривало іще дуже довго. Письменниця вивіряла її, даючи читати лікарям-професіоналам. У листі від 29.VI.(11.VII).1898 вона просить матір: «Привези

¹ Тільки й всього! (фр.).

теж которий там примірник моєї драми, хочу дядькові показати, а то він уже обіжається, що я “ховаю” од нього драму, написану при його сприянні, а я зовсім не ховаю, тільки не хочу в голос по чернівці читати <...>, сам же дядько нехай прочитає, мені цікаво, як вона йому здається. Одному психіатрові, п. Чернях[івському], вона сподобалась, побачимо, що другий скаже» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 61).

Публікувати п'єсу авторка спочатку не поспішала, що засвідчує лист до матері від 28.II(12.III). 1898: «Що до моєї драми, то у мене просив її Стешенко для якогось полтавського видавництва (чі се збірка в пам'ять Котл[ярєвського] чі що инше, не знаю), але я відповіла, що перше треба її випробувати на сцені, а тоді вже друкувати, — ми, значить, стрілися думками з тобою. Як буде йти Троянда, то ти візьми рукопись і відзнач ті місця, які вийдуть невдало, і по можливості зваж, через що именно невдало, тоді я постараюсь поправити» (Там само. С. 31). Згодом рішення змінила, але мала труднощі із друком.

Вихід літературного альманаху «Нова рада», до якого Леся Українка подала текст п'єси, затримувався з багатьох причин; цензура пропустила його 1905 р. У листі до матері від 3(16).02.1908 письменниця з гіркотою констатувала: «А то таки тій Троянді особливо не ведеться, от і з друку ніяк не излѣзе,¹ а се таки й шкода, бо може хто б її й поставив, якби вона була доступніша, все ж може вона не гірша від многих “новинок”; як не в Києві, то може б десь у Баку (там якись “новатори” е!) абощо поставили, а так їй уже хутко 10 літній юбілей лежання під спудом можна справити. Се і “для слави”, і навіть з матеріального боку некорисно, — адже люде часом щось заробляють і за гірші п'єси, а моя і коштів переписування досі не вернула..... Та вже с'як чи так, я б хотіла хоч знати, в якому вона там “состоянні или положеніи” (скоріш, що в положеніи....)» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 370). Альманах вийшов у листопаді 1908 р., на авторському примірнику стоїть дарчий напис: «Стара Рада на нову цікавість дорогоцінній участниці, Лесі. Від мами. 1908 р. Лист. 24^{го}» (ІЛ. Ф 2. Од. зб. 1297).

Літературознавчу критику про драму розпочинає Г. Хоткевич в огляді творів за 1908 р.: «не рівнодушно написана вона», «нерви видно», «тонкі, вдумчиві репліки», «задовгі монологи»,

¹ Не вийде (болг.).

«широ» (Хоткевич Г. Літературні вражіння: За минулий рік // Літературно-науковий вістник. 1909. Т. 45. Кн. 2. С. 404–405). А праця М. Драй-Хмари 1926 р. закладає парадигму дослідницьких інтересів на довгі роки: біографізм, контекст авторської лірики, ібсенізм (Драй-Хмара М. *Леся Українка: життя й творчість*. Київ: Державне видавництво, 1926. С. 118–122). Етапною студією «Блакитної троянди» стала стаття П. Руліна «Перша драма Лесі Українки» (*Леся Українка. Твори*. Київ: Книгоспілка, 1928. Т. 5. С. 7–8), оскільки критичні висновки автора про вартість п'єси вплинули й, певно, визначили інтерес до тексту драми у наступників. Субверсійними настановами щодо неї відзначається робота П. Одарченка «До генези “Блакитної троянди”» (1929 р.). Значно розширюють розуміння про смисли тексту, зокрема, про ідеологічні та культурологічні їх підоснови роботи, що виходять у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. (В. Агеева, О. Бабишкін, Т. Гундорова, О. Забужко, М. Моклиця, О. Кузьма).

Сценічна доля твору частково відображена у листуванні письменниці, зокрема історія пошуків трупи для постановки «Блакитної троянди», набуття досвіду праці з акторами й антрепренерами. У телеграмі від 31 серпня 1897 р. Олена Пчілка повідомила доньці про дозвіл цензури, на що письменниця писала: «Справді се для мене весела звістка, бо я вже починала думати, чи не повьяла вже моя “Блакитна троянда” де небудь на чужині, але ще видно моя доля не зовсім загинула. Може ся моя безумна дитина і на сцену попаде сього року, тільки я не побачу її..... се може й краще — не так страшно» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 458). Радісні очікування не визначають усього спектру її настроїв того часу; у листі від 20.IX(2.X).1896 до Л. Драгоманової-Шишманової письменниця розказувала: «От, Лідочка, снився мені “в[е]щій сон”, аж навіть тобі розкажу. Перечитувала я вчора в сотий раз свою драму і медитувала над нею до пізньої препізньої ночі, врешті настав час, коли і поетові і Музі захотілося спати і ми розійшлись, одна на Парнас, а друга на своє ліжко. Ну... снився мені, що іде моя драма на сцені і головну роль граю я сама (*que Dieu m'en preserve!*),¹ іде акт, іде антракт, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й — в публіці нічого не чують, врешті фінал, на сцені чогось темніє, а занавісі не спускають, я врешті, — хоч се мені по ролі не полагається, — питаю: чому не спускають завіси? Хтось відповідає саркастичним

¹ Хай мене Бог від того боронить! (фр.).

тоном: “бо нема перед ким!” Я дивлюсь: у партері— “аравійська пустиня”, порожні ложі чорно позіхають, на галерею у мене не стало одваги поглянути. Моя драма провалилась авес... un silence sonore!...¹ І я в розпачі кричу: свисток, все царство за свисток! Розумієш— уже не аплодисмент, а хоч свисток!... Але і сей розпачливий поклик зостається гласом вопіючого в пустині... Раптом я згадую, як Шіллер провалився перший раз, читаючи свого Фієско противним швабським акцентом, — промінь надії блиснув і— я прокинулась! Ах, се був тільки сон!...» (Там само. С. 413–414).

Письменниця, повідомлена про підготовку вистави М. Старицьким у Літературно-артистичному товаристві, тривожилася через невідповідність акторів її уявленню про героїв і навіть жартувала з цього приводу (листи до матері від 1(13).X.1897; 10.XI(22.11).1897); також давала настанови, як змінити текст: «Як що будуть ставить, то я думаю внести одну поправку: чи не краще випустити зовсім сцену Люби з Крицьким в 1-му акті? Бо так, як вона написана “про людське око”, вона не має смисла, або ще гірше, — має глупий смисл, вертати ж їй первісну редакцію може “для початку” поки що не слід. До того ж де-хто з моїх критиків був тої думки, що сцена ся взагалі зайва. Коли ж ти думаєш инакше, то я пришлю тобі первісний текст. Запевне, ти будеш на репетиціях, отже прошу тебе, вмов головну актрису, хтоб вона не була, щоб вона не передавала куті меду, с[еб]т[о] щоб не впадала занадто в істерику, сього елемента і так не мало там у мене, а коли його підкр[е]слити, то вийде вже зовсім несамовитий характер, до яких моя героїня все таки не належить. В остатніх двох діях як можна менше сліз, надто в п'ятій, мені здається, що в такому стані люде вже не плачуть, хоч би й хотіли» (лист до матері від 26.X(7.XI).1897; Там само. С. 465). І хоча писала матері, що «Ділові справи” здаю тепер цілком на твої руки, бо щось я ніяк не можу тепер орієнтуватись у тих “труппах”, “перелетах” etc...» (лист від 13(25, 26).XII.1897; Там само. С. 488), все ж не залишалася осторонь.

Турбували письменницю рівень запитів та інтересів театралів (листи до матері від 13(25, 26).XII.1897 та від 30.III(11.VI).1898); освіта й підготовленість акторів, яким доводилося роз'яснювати такі слова, як «альтруїст»; ображали неможливість дебютувати так, щоб виставу підготувала досвідчена й знана група, і брак

¹ З гучним мовчанням (фр.).

зацікавленого глядача, який знає українську мову (лист до матері від 22.III(3.IV).1898). Розуміючи, що успіх п'єси частково залежить від чинників далеко не мистецьких, Леся Українка писала: «І чого іменно я маю дебютувати в офіцерському клубі? якось се трохи несподіванно. Боюсь, що мені буде спорчений виход в Києві, та вже нічого не поробиш. А може врешті воно і нічого собі вийде, щоб дуже добре, то не сподіваюсь» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 489). Знайомство з акторами, переговори з антрепренерами, їх представниками, зібрана родичами інформація часто розчарували, обурювали й сердили письменницю.

Навесні 1898 р. Леся Українка обговорювала можливість постановки п'єси «Блакитна троянда» в Ялті з акторами трупи І. Руденка, зокрема, дискутувала з Балевичем, про що писала матері: «Говорили ми з ним чимало якось про мою драму і погляд на неї у нього такий, що мені трохи дивно, як він брався за яку б там не було роль у драмі, що, по його думці, кидає тінь на сучасну українську громаду, виставляючи її (громаду) людьми безпринципними, рабами тільки низших інстинктів і навіть людьми неінтелігентними і т. и. Заспокоївся тільки на тому, що се драма не побитова, а психологічна (вперше сього від мене довідався!) і порадив мені написати передмову, пояснюючу, що мої діячі говорять по-українськи тільки через те, що автор з України родом, але не через те, що вони були самі українцями» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 52).

Про спроби й зусилля заангажувати трупу М. Кропивницького йдеться у листах письменниці від кінця 1897 р. Окрім рідних, допомагав їй у цьому С. Мержинський (лист від 26.X(7.XI).1897 до матері). Однією з тем в епістолярії стало обговорення участі М. Заньковецької у виставі: «Мені була дуже приємна звістка, що Заньковецька береться за роль Люби; як що у неї може й не все гарно вийде, то все таки темперамент, настрій, голос, фігура, обличчя будуть відповідної ролі. Кращої за неї укр[аїнської] артистки я не знаю і коли у Заньк[овецької] Люба не вийде добре, то, значить їй (Любі, а не Заньк[овецькій]) треба ждати слушного часу, або й зовсім загинути для укр[аїнської] сцени. <...> Не знаю, чи краще, чи гірше, що Троянду хотять ставити у піст, воно то може й краще, бо люди в піст на спектаклі голодніші, але знов цей термін “чтеніє монологов” якийсь маркітний, не говорячи про те, що — мошенницький! бо, як навмисне, у мене именно монологів і нема, то хіба вже назвать, як у Леопарді, Діалоги!» (лист від

21.II(5.III).1898 до матері; Там само. С. 25–26). В епістолярії зафіксовано також історію про втрачений цензурний примірник п'єси, що його надсилала Леся Українка М. Вороному, сподіваючись на його поміч (листи до матері: від 13(25).I.1898; від 21.II(5.III).1898; від 28.II(12.III).1898).

Прем'єра першої постановки «Блакитної троянди» відбулася у Києві, 17 серпня 1899 р.; грали актори трупи М. Кропивницького; головну роль Любові Гощинської виконувала О. Ратмирова. Виставу повторили в січні 1900 р. в Одесі. Успіху п'єса не мала, рецензенти були нищівні в оцінках, рідні навіть обговорювали можливість якось делікатно повідомити про це авторці. У статті про виставу І. Александровський, писав: «Страждаючи, як і всі дамські п'єси, надмірною балакучістю героїв, вона [п'єса] геть позбавлена послідовного руху в розгортанні драматичної дії, позбавлена внутрішньої єдності, а її другорядні герої цілком ніякі, як представники певного соціального класу, і настільки невдало пришпилені до основного сюжету, що добру половину із них можна вигнати із п'єси, і п'єса від цього навіть не постраждає» (Александровський І. Бенефис артистки Е. Ратмировой. Киевлянин. 1899. №229. С. 3; переклад українською). Рецензент Ал. Н-въ констатував: «П'єса має у собі всі недоліки, характерні здебільшого для жінок-письменниць. <...> “дійові особи” — панночки, студенти, літератори й лікарі. Усі вони ведуть між собою вишукано-розумні розмови, розмірковують про любов Данте до Бетріче, повсякчас втискують в розмову, доречно чи ні, імена різних історичних осіб, французькі фрази і т. і. Словом, стараються показати, що вони все люди дуже освічені... Якогось цільного уявлення із цієї п'єси не виникає, оскільки її зміст, врешті-решт, зводиться до нуля» (Н-въ Ал. [Бенефис Е. Ратмировой.] Киевское слово. 1899. №4170; переклад українською).

Наступною спробою сценічного втілення п'єси стала вистава 17 січня 1907 р. режисера Г. Матковського; відіграли її учні Музично-драматичної школи М. Лисенка в приміщенні театру Н. Крамського (Київ); йшли всього три дії вистави (рецензії в газеті «Рада» та журналі «Рідний край»). Роль Люби виконувала Н. Дорошенкова, тітки Олімпіади — Г. Борисоглібська, лікаря-психіатра — П. Коваленко. Рецензент «Ради» постановку вважав неуспішною; «Пієса не нова, але в репертуар українського театру вона не увійшла, бо занадто слаба річ. В ній нема найголовнішого — дії — героїв пієси змальовано невдало, блідо, без іскри життя,

а розмова проводиться довгими, нудними монологами, під час яких актори не знають, що з собою робити. Багато в пієсі можна знайти ненатурального, нещирого, а то просто неможливого; для прикладу досить пригадати малювання фарбами уночі при світлі свічок, цілком неможливе навіть для такої “оригінальної” натури, як Любов Олександровна <...>» (Т. Р. (Квасницький Ю.) «Блакитна Троянда», драма на 5 дій Лесі Українки. Рада. 1909. №15 (20 січня). С. 4). Підготовка постановки супроводжувалась турботами про надання виправленого примірника тексту драми й авторського дозволу на зміни. У листі до матері від 10.09(23.09).1907 письменниця пише: «Чи приходив до тебе Пахаревський в справі “Блакитної Троянди”? Він з товариством хоче її ставити і писав до мене, просячи ценз[урного] примірника або виправленого тексту. Я його направила до тебе, щоб попросив тих коректурних аркушів, що вже мусять бути готові у Кульженка. А ргорос як там з тим дальшим друком? Я б хотіла, щоб ролі росписувалися з друкованого, а то там чепухи якої небудь понаписують, не розібравши гаразд, та так і вивчать. Дуже хотілось би знати, як з тим справа стоїть» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 344). За словами О. Косач-Кривинюк, Леся Українка погодилася з деякими змінами на прохання артистів: «Режисер через Наталю Михайлівну [Дорошенко] вдається з такими справами до Лесі: у них мало артистів, тому просить Лесю дати дозвіл обійтись на цей раз без Крицького, а також і дітей не буде на сцені, а розмова з ними буде через вікно, ніби вони у дворі. Чи не можна трохи скоротити сцену божевілля? Є дуже гарний хор, він буде співати “Пливе човен”, бо виконавців співочих дуже мало» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хроніка. С. 566).

Не бралися активно за п'єсу трупи й упродовж ХХ ст., хоча назва приваблювала організаторів фестивалів, святкувань, просто драматичних гуртків. Згадаємо лише кілька робіт: постановку «Блакитної троянди» у ковельському театрі (1942, реж. П. Гордійчук, худ. Д. Нарбут), виставу Львівського академічного театру ім. М. Заньковецької (1968, реж. М. Гіляровський). Нові підходи до інсценізації драми запропоновано в ХХІ ст. (Театр Лесі Українки у Львові — вистава-дослідження, Національний академічний український театр ім. М. Заньковецької — історія у ритмі танго, мюзикл тощо).

За драмою знято фільм режисером О. Біймою у 1988 р. Роль Ореста виконував О. Богданович, Люби — О. Борзова.

¹ Блакитна троянда — образ, що узагальнює комплекс уявлень про духовну складову любові, створений шляхом накладання культурних традицій різних епох. Насамперед середньовічна емблема лицарського кохання в модерному дискурсі позначає ілюзорність витворення моделі шляхетних стосунків чоловіка і жінки, що суперечить загальноприйнятій. Оскільки образ має літературну природу, то його тлумачення у поезії характеризує широка інтертекстуальна мережа й ілюстрації-прикладні з біографій визначних письменників.

Троянда — багатозначний символ у європейській культурі; додаткових конотацій набувають і колір, і кількість пелюсток, і манера використання. Троянда символізує небесну досконалість і земну пристрасть, час і вічність, життя і смерть, родючість і дівочу незайманість. Свої відтінки значень закріпились за трояндою в різноманітних культурах, обрядах, вона стає емблемою цілісних духовно-містичних концепцій (троянда і хрест, троянда вітрів, трояндовий сад та ін.), богів, святих, монархів, таємних спільнот тощо. У XIII ст. алегоричний віршовий «Роман про Троянду» Г. де Лоріса та Ж. де Мена започаткував тлумачення символу як «любовної гри», куртуазності.

² Викреслено в повному остаточно виправленому рукописі:

...окрім картин [і одного мужского портрета, — немолодого пана, —] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 2).

На портреті, ймовірно, батько Любові Гощинської.

³ У першодруковій замість слів «нахмурена, недовольна» подано «насуплена, невдоволенна» (Нова рада. С. 389).

⁴ Варіант початку із автографа-чернетки. У квадратних дужках подаємо перекреслені слова і фрази.

Чимала хата в квартирі Гощинської [Гордовської]. Убрана гарно, трошки химерно. П'яніно, мольберт. Посередині двері до виходу, праворуч у столову, ліворуч на балкон, шкляні двері [по боках у сусідні хати]. На авансцені на малій канапці сидить Олім. Ів. і плете панчошу, нахмурена, недовольна, часами поглядає на дзигар, що на каміні. Поруч неї сидить пані Груїч і кладе пасьянс на малому столику. Олім. Ів. здвигає плечима.

Олімп. Ів. Съома година. Так есть! Ет, Бог зна що (покинула плести, підійшла до вікна).

ПАНІ ГР. От журитесь ви, Ол. Ів., а я вже привикла до тих гулянок, то щось і не дуже турбуюсь.

Ол. Ів. Та ви думаєте, чого я турбуюсь. Того що, борони Боже, нещастя, потопитись можуть. Ні, з вашим сином сього не страшно [З ким іншим я б таки просто не пустила, а він, я знаю, доглядить її], а тільки чи ж Любочці при її здоров'ї...

П. Г. А що ж її здоров'я, хиба вона слаба?

Ол. Ів. (понижає голос). Та ні, Богу дякувати, [здорова, та ви ж знаєте, [вона] отой непевний спадок, матеріне [божевілля]] лікарі все-таки лякають — бережіть її, кажуть... (ІЛ. Ф. 2. Од.зб. 17. Арк. 1)

5 Викреслено в повному остаточному рукописі:

...Отой підтоптаний Милевський [та фертик Бронський (крутить головою) чистий цуцик] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 3).

У першодруковій текст, викреслений у повному рукописі, поновлений, але вписано прізвище залицяльника Любові Гоцинської як Пронський, а не Бронський (Нова рада. С. 390).

6 В автографі-чернетці наявні два варіанти фрагмента від слів «Чи я ж би її не берегла?..» до слів «Ні, далєбі, вони міри не знають, се ж просто...».

Варіант 1:

Ол. Ів. (Знов понижає голос) Тільки не подобається мені таке товариство, як отой підтоптаний Милевський (крутить головою) або отой фертик Грайський — чистий цуцик. А отого її ніби товариша, як вона каже, знаєте, — Жука, то я просто боюсь, ще в яку халепу наведе. І що то тепер за мода повелась — дівчина, панночка і якісь там «товариші», — товариш, товаришка! (здвигає плечима). Ну, я не кажу, напр., про вашого сина, вони ж з дитячих літ знаються, ваш син...

П. Г. (трохи недовольним тоном). Та що ж мій син? [вони ж із Любою з дитячих літ знаються.]

Ол. Ів. А не здається вам, що він сей остатній рік якось частіше став до нас заходити, ніж перше.

П. Г. (холодно дивиться в просторін) [Не знаю, здається, однаково, що перше, що тепер.] (складає карти) От знов не вийшло, се якийсь зачарований пасьянс!

Ол. Ів. (Поглядає на неї скося; стискає губи і поводить головою, далі знов поглядає на дзигар) Ні, далєбі вони міри не знають, се ж просто!.. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 2).

Наявні викреслення:

[Ну, знаєте, вона в мене не така, щоб дарма говорити. Отак вона все жартами, смішками, а потім виходить не жарти.] (Знов понижає голос) [Та я ще й то думаю, як би путні люде, не такі] Тільки не подобається...

...за мода [скажіть мені]...

...«товариші». [У нас того не було. У нас було так, коли ти чесної думки, то не гаючись, та не воловодячись доводь справу до кінця, коли батько-мати позволять, а ні, то відчепись. А се видумала —]... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 2).

Варіант 2 (позначений як Вих. II):

Входить кухарка.

К. Пані!

О. Га? Ну, чого?

К. Та я маю питати, як же буде з обідом? Котора вже пора, чи ждатимете панночки? Може, давати? Вже й так суп перестоявся.

О. (сердито) Одчепися з своїм супом, потрібний він мені! Що ж я сама обідатиму, стілько прождавши? [(змінивши тон) Ох, уже мені ті човни! Оце вже весна почалась, то вже так воно й піде, човни та гулянки... То ж таки, хоч кому сказав би: виїхали вчора по обіді і до сеї пори. [Де вони ночують]. Що таки днювати й ночувати в човнах! Де се видано?

К. Так ви ж би, пані, сказали панночці...

О. Що їй сказати? Хіба вона вважає на слова? Що хоче, те й робить. (К. виходить. Ол. не завважає того) Так, оце я кажу: та й що з нею робить? Так оце я кажу: що з нею робить? Тільки й її, що погуляє, бідна дитина; та тільки ж міру знати треба б, а то ж се просто (робить широкий жест, у сю хвилину в одчиненому вікні з противлежного боку з'являється Любов з лукавим усміхом, вона поклала палець на уста, а другою рукою робить комусь знаки, щоб мовчав. Пані Гр. з її місця не видко) се ж просто. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 1-2).

На берегах сторінки написано чорнилом:

...може так вона й щастя своє знайде. А то що ж сидіти, як замуваній [Вона вже й так немов жартами, все провадить:

не піду заміж, з вами тіточко проживу краще, ніж замужем.
А яково ж то слухати?

П. Г. Ну, це всі дівчата так говорять, а як до чого прийдеться...]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 1–2).

Вписано світлішим за відтінком, менш насиченим чорнилом по-
верх написаного чорним:

...товаришка! [рівність рівністю, все-таки жінка жінкою,
а мущина мущиною, і якісь товаришування зовсім не до
річі, тільки з толку збивають,] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 2).

7 У першодруковій зроблено заміну вислову «робить знака ко-
мусь» на «киває комусь» (Нова рада. С. 390).

8 Ареонаг — у місті-державі Афіни античної Греції орган на-
гляду за державними урядовцями, а також найвища судова вла-
да. Кількома репліками нижче Любов Гоцинська уточнить —
«грізне судьбище».

9 Наступний фрагмент у повному рукописі закреслений:

Мил. (подаючи руку Ол. Ів.) Ол. Ів., як і слід справжньому Демосфе-
нові, робила репетіцію перед грізною філіпікою.

Ол. Ів. Хоч би ви вже, Серг. Петр., не підтримували її, ви ж таки
статечний чоловік.

С. (до Мил.) А що заробили? Ол. Ів., голубочко, не гнівайтесь
на нас... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 4).

В останній репліці замінено С. (Саня) на Л. (Любов).

Демосфен (384–322 р. до н. е.) — давньогрецький політик, знаме-
нитий оратор; вірєць у риториці до нинішніх часів.

Філіпіка — викривальна промова. Демосфен виголошував та-
кого штибу промови перед царем Філіпом II у IV ст. до н. е.

10 У повному остаточному рукописі виправлено:

Острожин. А я ж тут при чому? [Бронський. Ол. Вікт., ну як вам
не сором?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 5).

11 Викреслено в повному рукописі:

...скільки ми гребли [Подумайте, тьотя Ліпа, ми з Орестом
удвох витягли на своїх руках, чі то пак веслах, усю нашу
компанію.] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 4).

У першодруковій слова Ореста: «Моя мама і Олімпіада Івановна,
здається, зовсім іншої думки» стоять після вигуку Сані: «Іменно,

“при чому”!»; а наступна репліка Острожина випущена (Нова рада. С. 391).

12 Викреслено в повному остаточно виправленому рукописі:
...про стару тітку [що не тямиться від турботи] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 5).

13 У повному рукописі викреслено фрагмент тексту після слів Люби «за ратунок погибаючих на водах»:

Саня (до Острожина) А ви б уже краще не озивались! Пан Мілевський був такий добрий, що направив човна на мілизну, а ви справили його в лози.

Остр. «Ми!» Се мені подобається! (підходить до стола, побачив карти, взяв) Ух, не сварімося, от я вам фокус покажу.

С. Куди вам!

Відходять обое до малого столика, там Бр. показує фокус з картами Сані. Мил. прокожується по хаті (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 5).

Виправлено олівцем із «Бронський» на «Острожин».

14 ...fin de siècle — тобто, у стилі fin de siècle, що, очевидно, означає дизайн із дібраних і по-мистецьки вишуканих дрібничок, а також їх різноманіття. Fin de siècle — особлива атмосфера останніх десятиліть ХІХ ст. в європейській культурі, в якій домінувало відчуття «часу кінця» (декадансу); виснаження, апокаліпсис, втома, туга, безнадія, неврастенія, песимізм характеризували стан людини fin de siècle; декларувалися індивідуалізм, переосмисленням загальноприйнятих норм (нігілізм, аморалізм), відмова від громадської діяльності; і водночас естетизація повсякдення. Термін поширився від 1886 р.

У першодруковій «fin de siècle» послідовно замінено на «moderne».

15 Викреслено в повному рукописі:

...ви зостанетесь? [не годиться зражувати компанії] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 5).

16 У повному рукописі наявний інший варіант початку Вих. ІІІ; перекреслено, містить виправлення:

Л. (до Бр.) Що ви там ворожите? Вгадайте там мені долю.

Б. Я вашу долю і так знаю. Се, врешті, не ворожба, а фокус.

- Л. Ну, так і ж ваші фокуси усі наперед знаю!
Б. Ні, не всі. Ви мене ще взагалі мало знаєте.
Л. Дуже добре знаю! Дарма, що ви «загадкова натура»! Загадку [іншу загадку] не треба знати, щоб відгадати.
Мил. (спиняється перед завішеним мольбертом) Люб. О., можна подивитись на ваш малюнок?
Бр. (од столика, не підходячи до картини) А ви малюєте? Певне, чудово (до Сані) Уже задумали?
Саня. Уже. (провадять фокус далі)
Л. Якраз настільки, щоб повіситись (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 6).

Останню репліку Бронського виправлено, замінено ім'я персонажа на Острожин; її остаточний варіант поданий в основному тексті.

¹⁷ ...нової якої школи тримаєтесь? імпресіоністів? прерафаелітів?

Імпресіоністи — художники, які почали використовувати метод малювання мазками; орієнтувалися на передачу безпосередніх вражень, зображення мінливості природи; малювали здебільшого пейзажі, побутові картинки, замальовки життя вулиці, порту. Імпресіонізм — останній великий стиль XIX ст. Найвідоміші з ранніх імпресіоністів — К. Моне, П.-О. Ренуар, Е. Мане, Е. Дега.

Прерафаеліти — група англійських художників і поетів, яка згуртувалася 1848 р.; ними задекларовано повернення до стилю мистецтва перед Рафаелем, а також відкидання академізму, орієнтація на «містику» миттевості; поєднували реалістично точний малюнок та релігійні, міфологічні, історичні, літературні сюжети. Серед представників найбільш успішні — Д. Г. Росетті, В. Г. Гент, Д. Е. Мілле та ін. Про те, що Леся Українка цікавилася творчістю прерафаелітів, свідчить її лист до М. Кривинюка (див.: Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 433).

¹⁸ ...в одному романі Золя маляр вішається з розпачу, бо не може барвами змалювати свій ідеал — йдеться про роман «Творчість» (1886) із серії «Ругон-Маккари», який завершується самогубством художника Клода Лантьє перед недописаною картиною. Твір зображає час і події перших салонів, у яких брали участь «відкинуті» й осміяні імпресіоністи. У романі також порушуються питання буржуазних норм щодо шлюбу та вільних стосунків у божественному середовищі.

У чернетці-автографі наявний більш ранній варіант фрагмента:

(Мил. *одкриває картину, пейзаж. Груїч встає і собі підходить до мольберта*)

Л. А так, — пам'ятаєте, в одному романі Золя один маляр вішається з распачі на мольберті... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 17. Арк. 4).

19 У першодруковій замінено слова повного рукопису «хронічної терплячости» на «витревалості» (Нова рада. С. 392).

20 У повному рукописі перекреслено текст наступної сторінки, написаний олівцем:

Мил. Однак.

Олександра. З таким песімістичним поглядом я не розумію, Любочко, як ви можете займатись малярством.

Любов. Чі ти, Саню, хутко підеш на імператорську сцену?

Ол. (*трошки вражена*). До чого се питання?

Л. А ти ж щодня вокалізи співаєш.

Ол. (*відходить набік з Миленком*). Ти, Люба, в якомусь дивному настрої сьогодні.

Л. Як завжди! (*Підходить до п'яніно і, стоячи, бере скільки аккордів арпеджіо*).

Бр. Заграйте що-небудь з ласки вашої.

Л. О, ні, я знаю музику якраз настільки, аби розуміти, що з мене ніколи віртуоз не вийде (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 7).

Ім'я Сані в цьому фрагменті подається як Олександра; Милевського — Миленко; приналежність репліки Бронському гіпотетична, тому що поверх скороченого імені виправлення чорнилом: врешті написано «Острожин».

На берегах синім олівцем подається вказівка: «З сеї сторінки прошу переписати тільки написані чорнилом незачеркнуті фрази». Чорнилом написані такі репліки:

Л. ...будеш концерти давати?

Ол. Може, колись й буду.

Л. Ну, що ж, тоді інша річ, варто етюди грати.

Острожин [*написано олівцем: Заграйте що-небудь, з ласки вашої*], усолодїть наш слух. Ви, певно, граєте новітніх композиторів?

- Л. Ні. Просіть краще Саню, вона ж піаністка, а я вже напевне піаністкою не буду, знаю музику настільки, щоб се розуміти (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 7).

У виданнях драми прохання Лесі України не було враховано.

²¹ У першодрукові на місці слова «самопізнання» надруковано «самосвідомість» (Нова рада. С. 392).

²² У повному рукописі наявний варіант цієї репліки:

- Л. Не песімізм і не оптимізм, се просто самопізнання, і не сьогодні, а завжди. Що ж тут сумного, чі дивного, коли людина знає свої сили? І не вдається в марні ілюзії, краще ж завжди дивитись правді в вічі. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 7).

²³ «Тьмы низких истин нам дороже нас возвышающий обман!» — рядки із поезії О. Пушкіна «Герой» (1830). Поезія містить підзаголовок «Що є істина?» При цитуванні оригіналу в драмі замінено «мене» на «нам». Подаємо за нормами сучасного російського правопису.

²⁴ *Деті-монде* — жінки, які у світському товаристві мали сумнівну репутацію; акторки, співачки, танцівниці, куртизанки, утриманки.

²⁵ У повному рукописі закреслено:

...в ролі божевільної [яка-небудь Офелія, чі скоріш леді Макбет?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 7).

²⁶ У повному рукописі далі написано «до Гр[айського]». У першодрукові ця фраза відсутня (Нова рада. С. 393).

²⁷ У першодрукові замість слів у повному рукописі «від мами, з больниці» стоїть «від мами з шпиталю» (Нова рада. С. 393).

²⁸ Інший варіант початку дискусії про ставлення до спадкових хвороб, від слів Любові Гощинської «Чого ви, панове, так збентежились?» до «повинні думати про се» (текст скорочувався і виправлявся, дещо дописано олівцем):

- Л. Чого ви, панове, так збентежились? Згадали французьке прислів'я: *dans la maison d'un perdu on ne parle pas d'une corde*? Се даремне. Ні, справді, чого можна зовсім спокійно говорити про який ревматизм, аневризм, чі там що инше, а тільки про душевну слабість не можна говорити без того, щоб не вийшло ніяково? Се пережиток з середніх віків, коли вірили, що в таких слабих вселяється дьявол, що се

щось богопротивне, що се ганьба, сором для всієї родини. (змінила тон, лагідно, сумно) Ні, се не ганебно, се тільки дуже, дуже сумно для родини...

Саша. Перш усього для самого слабого.

Груїч. Слабі, здається, не тямлять свого стану.

Л. Різно буває. Я читала про се багато. Є так звана *folie raisonnante*, тоді часом тямлять і потім часом пригадують... [Але се ще не так] Ви не знаєте, яке се лихо для близьких людей. Ні, для близьких людей гірше — от як мій бідний татко. Коли б ви бачили його в ті дні, як він приходив від мами, з лікарні. Кожні такі одвідини немов старили його на скільки літ. (зовсім тихо) Я думаю, се його вбило... (знов голосно) О, той, кого загрожує ся страшна хвороба, не повинен би дружитись, се просто злочинство!

Груїч. Ну, хіба ж хто зього чекає?

Л. Чому ж ні? А, напр., діти таких слабих? (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 8).

У рукописі цього фрагмента непослідовно подано імена персонажів: Орест і Груїч; Саша і Саня. У першодруковій слові «злочинство» замінено на «злочин» (Нова рада. С. 393).

...*dans la maison d'un perdu on ne parle pas d'une corde* — у будинку померлого не говорять про мотузку (фр.).

Ревматизм — захворювання імунно-запального характеру; проявляється перш за все ураженням серця, суглобів, рідше — нервової системи.

Аневризм — симптом, що включає обмежене розширення провіту артерії.

Folie raisonnante (резонуюче божевілля) — термін, використаний в оповіданні «Місто смутку», написаному під враженнями відвідання письменницею психіатричного санаторію «Warszawska Lecznica Obłąkanych», де психіатром-невропатологом працював дядько Лесі Українки О. Драгоманов. За класифікаціями Б. Мореля та Р. Краффт-Ебінга резонуюче божевілля зараховують до групи психічних хвороб, які мають дегенеративні тенденції. В оповіданні хвороба описується як стан, коли «хворий тямить, що його розум не в порядку»; «таке “самопізнання” уживається з самими безнадійними формами» (Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. Т. 7. С. 140).

²⁹ Мізансцена в повному виправленому рукописі перероблювалася. Подаємо варіант тексту до викреслень і правки:

Л. Тут досить одної можливости... Мій бідний татко, з якою тривогою він дивився на мене, глядячи мое волосся. Раз я чула, він сказав тихо: ті самі кучері, ті самі очі... Він любив мене за сю подібність і разом з тим боявся її. (До Грайського) Скажіть, правда ж я похожа на мамин портрет?

Грайський. Так, навіть дивно, що я одразу не завважив. Тільки дочка переважила матір.

Милевський (До Самі) І тут не може «привычке милой не дать ходу!», ради комплімента життя не пожалує.

Груїч (поспішно) Ні, ні, де ж там, нічого спільного! Ви вилитий батько!

Л. Оресте! Я ж бачу себе в свічадо!.. Та все одно... я кажу, тут досить одної можливости, якщо вона есть, усяка чесна і освічена людина, мусить мати її на увазі і все своє життя не спускати з думки.

Саша. От іще видумала!

Л. Ні, [я се завжді ду] инакше не можна. От, напр., я ніколи не забуваю про се. Се добре, бо я знатиму, як направити свое життя, щоб не зопсувати нічиєї долі.

Грайський. Люб. Алекс.! звідки така обачність? Я думав, ви справжня дитина *fin de siècle*.

Л. (здержанно, але суворо) М-г Бронський, се розмова серйозна, хоч теж *fin de siècle*, коли хочете (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 9).

Синім олівцем на берегах сторінки вказівка: «Слова: Се добре і т. д. писати в строку після слів: Та все одно».

Слово «зопсувати» виправлено на «отруїти» і, врешті, закреслено пів речення: «щоб не зопсувати нічиєї долі».

Прізвища «Бронський» та «Грайський» виправлено олівцем на «Острожин».

...«привычке милой не дать ходу!»— вислів подаємо за сучасним російським правописом. Цитата із «Євгенія Онегіна» О. Пушкіна, рядки із листа головного героя.

...дитина *fin de siècle* — ймовірно, відсилання до твору А. Мюссе «La confession d'un enfant du siècle (Сповідь сина віку)», 1836 р.; мовна гра *enfant du siècle* / дитина *fin de siècle*. Про епоху *fin de siècle* пише також М. Нордау у першому розділі книги «Entartung (Виродження)» (1892); вірогідно, його оцінки відображено в дискурсі реплік Острожина (Грайського). Вислів вживали для характеристики представників ранньомодерністського покоління, котрі підкреслювали розрив із літературними батьками.

³⁰ ...розмова наша виходить *fin de siècle* а́ла Ібсен — відповідно до проблематики творів Г. Ібсена, норвезького драматурга (1828–1906). Очевидно, йдеться про його п'єсу «Примари» (1881), в якій порушувалося питання релігії, спадкових хвороб, інцесту та евтаназії. Головний герой драми Освальд Альвінг дізнається про погану спадковість по батькові і боїться, що один із його нападів завершиться повним божевіллям.

³¹ У першодруковій з переліку причин спадкових хвороб випущено слово «бездушність», а також замінено слово «спадок» на «спадковість» (Нова рада. С. 394). На берегах сторінки повного рукопису іншою рукою написано: «насліддя», «спадщину?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 10).

³² Виродження — маються на увазі теорії регресу (виродження), що стали популярними серед біологів, соціологів та антропологів другої половини XIX ст.; в аналізі застосовувався принцип еволюції та враховувалися якісні показники (зміни, інновації, мутації), що характеризували шаблевий перехід від вищих і складніших форм до нижчих і простіших (Б. Морель, Г. Шюле, Р. Краффт-Ебінг, Ч. Ломброзо та ін.). У трактаті «Про дегенерацію» (1857) Б. Морель визначив виродження як процес, що триває чотири покоління у роду. Назвавши серед причин божевілля, крім спадковості, ще й алкоголізм, інфекційні хвороби, злидні, професійні хвороби, надважку працю, вчений-лікар порушив питання соціальної відповідальності і необхідності попередження та профілактики божевілля. Один із варіантів теорії презентував М. Нордау у роботі «Entartung (Виродження)» (1892). У світлі його концепції особлива вразливість і чутливість — прояви прогресуючої неврастенії, істерії, спадкового алкоголізму, наркоманії. Книга М. Нордау була широко відома; перший переклад російською мовою вийшов у Києві 1893 р.

Нордау Макс Симон (1849–1938) — німецький лікар, соціолог, політик, один із засновників Всесвітньої сіоністської організації; друкував чимало статей із оцінками мистецьких творів у європейській пресі; мав деякий вплив на українську літературну критику (С. Єфремов, І. Франко). Леся Українка навпаки спростовувала його теорії і називала М. Нордау «третьосортним філософом»: «Декадентами називали себе люди не для “презрѣння к критикѣ”, а всер[й]оз, власне, через “теорію регреса”, бо справді були і переконані декаденти: вони вважали (як і любий Єфремову М. Нордау!), що світ неминуче йде на “виродженіє” і що мудрий той, хто не змагається з неминучим, а утилізує його хоч для поезії» (лист

до О. Косач (матері) від 14(27).І.1903; *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 21*).

³³ Спочатку репліка приписувалася Бронському.

³⁴ Спадок — *се фатум, се мойра, се бог, що мститься до чотирнадцятого коліна — мойри — давньогрецькі богині долі*; так означають неухильний закон природи. Три сестри мойри були союзницями еріній — духів помсти, покари й смерті. Поняття фатум вживалося у римлян приблизно із тим же значенням. У християнських текстах згадується помста до четвертого коліна у роду, причому наголошується, що вона залежить від божественної волі, а не від прокляття. Здебільшого говорять про помсту й прокляття до сьомого коліна.

³⁵ Парафраза відомого висловлювання поета-сатирика Л. Тайада, який зреагував на терористичний акт анархіста О. Вайяна 1893 р. начебто захопленими словами: «Кого хвилюють жертви, коли акт насильства прекрасний».

³⁶ У повному рукописі репліку Бронського (усунутий персонаж) замінено на слова Острожина:

Ост. Ми мусимо дбати... [Бр. Все оце, панове, суха матерія, залишм її присяжним філософам] (*ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 10*).

...присяжним філософам — вжито у значенні: зятим в обстоюванні свого тлумачення.

³⁷ Вписано іншою рукою на берегах повного рукопису:

Саня. Та й, нарешті, за віщо я маю каратись за других? [Хто кисллиці їв, а у кого оскома.] Відцуратись радощів життя з-за других — це тяжка кара.

Л. [О, невимовна... а часом і непомірна! (Зітха) Але нарешті, коли ми всіх богів повалили, то мусить хоть один зостатись — Повин!] (Сміючись) Нема спадку без обов'язку! (*ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 10*).

³⁸ Рядки з вірша С. Надсона «Если ночь проведу я без сна за трудом» (1885). У першодрукові вони подаються українською: «Ніж доходить на лютім, повільнім вогні, краще блиснути враз і згоріти!» (*Нова рада. С. 394*). Див. також прим. 89.

³⁹ Закреслено в повному рукописі:

...старий мізантроп [, хоч, не вважаючи на те, дуже любив малих дітей]... (*ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 11*).

40 Замінено в повному рукописі:

Се ж дуже дотепно, правда? Аби тільки нікого на шибеницю з собою не тяг, а сам, як знаєш. [Се ж правда? Аби не вішав інших?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 11).

41 Один із більш ранніх варіантів Вих. IV, згодом повністю перероблений:

Ол. Ів. Панове, може, ваша ласка закусити! Любочко, проси! Воно-то був і обід, та вже тепер, що Бог послав. Хто пізно ходить, сам собі шкодить.

Л. (обіймає її) Тіточко, ви просто добрий геній!

Ол. Ів. Ет, видумуєш. Проси краще гостей.

Л. (глянула бистро на Грайського) Панове, просимо.

ГРАЙСЬКИЙ (подає їй руку) Я мушу йти... доброго вам апетиту.

Л. Бувайте здорові

(Гр. виходить, вклонившись компанії) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 11).

42 Викреслений початок Вих. V у повному рукописі:

Ті ж без Грайського.

Ол. Ів. Баба з воза, кобилі лехче. Не люблю сього паничика, йому б тільки зуби вищиряти!

Л. Цур йому, ходімо, панове. (іде вперед з Сашею і тіткою в двері праворуч.) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 11).

43 У повному рукописі репліка Ореста Груїча спочатку була такою:

Гр. Та не люблю я таких розмов. Чорт приніс язикатого Бронського, — ідіот. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 11).

Синім олівцем виправлене ім'я персонажа «Бронський» на «Острожин».

В останній ремарці Вих. V червоним чорнилом дописано іншою рукою: «Всі виходять».

44 У повному рукописі виправлено іншою рукою ім'я персонажа із «Жук» на «Крицкій»; червоним чорнилом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 12).

45 У першодруковій ремарка «недовольно» замінена на «нерадо» (Нова рада. С. 396).

46 Більш ранній варіант сцени із повного рукопису:

Ті ж і Люба, стривається з тіточку в дверях.

Л. Здорові, Андрій Борисович! Що се ви, тіточко, торгуєтесь з ним? Який ви антисоціальний елемент!

Ол. Ів. (тихо до Л.) А ти б таких різних слів [тих соціалів] не згадувала, хоч при одчинених вікнах. І що там за діла. Самохіть у халепу лізти. (Виходить. Л. сміється їй в слід) (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 12).

47 У першодруковій замість «врадити» подано «справити» (Нова рада. С. 397).

48 У повному рукописі інший варіант фрагмента тексту від слів Крицького «Ви сами знаєте» до «Ех! Любов Олександровна...»:

К. Ви сами знаєте. Та що се у вас такий тон сьогодні? Може, я не в пору прийшов, або й взагалі вам се діло не до ладу, то ви краще просто скажіть.

Л. Та ні, чого ж, я не маю нічого такого против... А тільки, та так, я думаю, що хто його знає, чи варт товар роботи?

К. Себ то як?

Л. А так. З тими вечірками клопоту не оберешся і перше, і ще більше потім, а користи по більшій частині так мало. І нудота сливе завжди на них така, що далекі, інший раз сором гроші з людей брати. Простіть, я скажу по правді, що часто ражу своїм знаємих: купіть білета, але самі не йдіть.

Ж. Нічого, громадська діяльність! нема що сказати!

Л. Що ж знаєте: *Amicus Plato, sed magis amica veritas*. Бачите, я ще не зовсім вашу науку забула (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 12–13).

Під ініціальною Ж. мається на увазі Крицький, який спочатку мав прізвище Жук.

...*Amicus Plato, sed magis amica veritas* — Платон мені друг, та істина дорожче. Латинське прислів'я.

49 Скорочено фразу із повного остаточно виправленого рукопису:

...не такий був тон перше, Л. А. [Пам'ятаєте, як ми на Маркса гроші збирали?] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 14).

Ймовірно, йдеться про придбання тексту Ерфуртської програми німецьких соціал-демократів, написаної на основі робіт К. Маркса. Наприкінці 80-х на початку 90-х рр. у Києві зібралось два гуртки

соціалістів-«драгоманівців»: старший (1886–1891) та молодший (1888–1896). Як пише Ю. Лавріненко, «влітку 1892 року член гуртка [молодших “драгоманівців”] Богдан Кістяківський, що вже раніше був обізнаний із марксизмом з українських (М. Зібер, С. Подолінський), польських і німецьких джерел, — організував у Києві марксистський гурток, перекладу українською Ерфуртської програми, а в Галичині — її друк» (Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка. Сучасність. 1971. С. 83).

Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (1868–1920) — громадський діяч, історик права, соціолог. Б. Кістяківський працював над посмертним виданням творів М. Драгоманова. Із його родиною Леся Українка підтримувала дружні стосунки; навідувала їх, будучи у Петербурзі.

Маркс Карл Гайнріх (1818–1883) — німецький філософ, політичний діяч, журналіст, автор відомих робіт із питань економіки та політики.

50 Закреслено в повному рукописі:

...склавши руки [faute de mieux](ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 14).

faute de mieux — за відсутністю кращого (фр.).

51 Жанна д’Арк (1412–1431) — національна героїня Франції, відома як Орлеанська діва; католицька свята; селянська дівчина, яка під час Столітньої війни очолила французькі війська біля Орлеана у боротьбі проти Англії — і таким чином змінила хід війни (1429). Була арештована, засуджена, спалена за ересь (1430).

52 Закреслено в повному рукописі:

...Але згодьтесь же й ви, що [проймається при сьому ентузіазмом,] горіти і пломеніти від сього...

...а сами хочете [, щоб я вважала себе Шарлотою Корде, або принаймні Луїзою Мішель] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 15).

Корде д’Армон Марі-Анна Шарлотта (1768–1793) — французька аристократка часів Французької революції, вбила одного з керівників Конвенту Марата, заколовши його кинджалом. Коли в її рідне місто Каен прибули жирондисти, які втікали з Парижа через початок великого терору, вона, як згодом визнала під час допитів, вирішила убити одного з керівників монтаньярів і, прибувши у столицю, вибирала між Маратом і Робесп’єром. Після вбивства зголосилася владі. У листі, що його написала у в’язниці Консерж’єрі, повідомила, що брала приклад із Геркулеса, який знищував шкідливих чудовиськ.

Леся Українка в жартівливому вірші до брата Михайла називала себе Шарлоттою Корде:

Коли ти жирондистів
Побачиш наших де,
Скажи їм, що усіх їх
Віта [Charlotte Corday].

(лист до М. Косача, березень 1890 р.; *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 98*).

Згодом вона нагадає про французьку захисницю республіки в поезії «Ангел помсти», збірка «Думи і мрії», 1899 р.

Мішель Луїза (1836–1905) — французька анархістка, учительювала в одній із шкіл Парижа, брала участь у повстанні Паризької комуні (1871); її називають Червоною дівою Монмартра. Була арештована за участь у вуличних протестах; у в'язниці написала спогади, видані 1886 р. Писала вірші. Після арешту 1890 р. у Ліоні на основі експертного висновку лікарів була направлена до психіатричного закладу.

⁵³ Робесі'єр Максиміліан-Марі-Ісидор (1758–1794) — політичний діяч; один із керівників Французької революції, відомий під прізвиськом Шалена Гієна; член якобінського клубу; був одним із трьох тріумвірів, які ухвалювали декрети про страти; поет.

⁵⁴ У повному рукописі інший варіант закінчення Вих. IX від слів Крицького «Ах, Любов Олександровна...»; викреслено чорнилом та синім олівцем; закреслені слова подаємо у квадратних дужках:

Кр. (зітхає) Ох, Л. А., Л. А.!Ну, однак я вас затримую. Який же практичний результат мого непрошеного візиту до вас? Може, краще мені повернути голоблі куди в інший бік? [Я ж не за подушним хожу!]

Л. Ну, ну, се вже почались «жалкія слова». Я ж сказала, що [даю хату на вечірку, значить] хазяйська частина справи вся на мені, [а решта ваше діло, та й там], чим можу, готова служити (показує на своє горло і на п'яніно).

Кр. (стискає їй руку) Спасибі, ех, яка ви, справді. Я щось уже й не розберу вас. До побачення!

Л. А що ж ви думали, що людська душа проста гамма? Бувайте здорові, Робесі'єрр! [Гарібальді!]
(Кр., здвигнувши плечима, виходить в середні двері. Люба іде в столову, поспівуючи [марсельєзу: *Allons, enfants de la patrie!*])
(ІЛ. Ф. 2. Од.зб. 773. Арк. 15)

Ім'я Ж. щоразу перекреслене й виправлене на Кр.

Гарібальді Джузеппе (1807–1882) — національний герой Італії, полководець, повстанець-карбонарій, автор кількох романів. Упродовж усього життя боровся за об'єднання Італії.

Allons, enfants de la patrie! (перший рядок марсельези) — «Вставайте, діти Батьківщини!» (фр.). Автор музики й тексту Клод Жозе Руже де Ліль. У перекладі М. Вороного перших два рядки звучать так: «Гей, діти рідної країни / Ходім — настав славетний час». У 1905 р. Леся Українка написала цикл віршів «Пісні волі»; друга із вміщених у ньому трьох поезій написана на мотив «марсельської пісні».

55 У підготовчих матеріалах до цього твору письменниця називає мізансцену з вуличним дітьми «комічною»: «Приходять нищі діти, тітка їх спроважує, комічна сцена» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 3).

56 Початок репліки Олімпіади Івановни в повному рукописі викреслено:

[Ну, так і єсть, подла Ганна не зачинила за паничем. І що за мода кидати двері настезісінько, щоб іще злодії вбрались? От як тільки не зачину сама, то так і стоять.] Ох, уже мені сі літні виходи! (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 20).

57 Наступні фрази з репліки Люби в повному рукописі викреслені:

Ну, як вам не сором? [Кого можуть обікрасти такі малюки? І нащо ви на себе таке напускаєте?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 21).

58 Викреслено в повному рукописі:

За чим же діло стало? [Аби охота, я думаю.] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 21).

59 У повному рукописі інший варіант від слів «[Сані] ...такий чоловік» до «[Ореста] Так і слід...» основного тексту; закреслені слова подаємо у квадратних дужках:

Л. Він не виховував мене, він просто любив мене. (зітхає) [бідний татко!] Він не боронив мені нічого.

Ор. По-моему, воля і незалежність — се найкраще виховання, так тільки й виховуються оригінальні натури. А то нас уже починає опановувати шаблон, (нрзб.) против цього повстати.

Л. Я сама себе виховала, ну, то можете собі здумати! [Читала все, було там усякого! Читала все, що під руку попаде. Боже, як згадаю, скільки я жорстви всякої перечитала! аж сумно! врешті, нема лиха без добра, зато тепер я і в руки не беру тих дурниць] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 22).

На берегах сторінки — вставка, репліка Ореста; текст написаний олівцем рукою Лесі Українки; поверх нього чорнилом написи іншою рукою, що ускладнює відчитування.

⁶⁰ Синій чулок (синя панчоха) — у патріархальному світі іронічне прізвисько жінок — сухих, черствих, позбавлених жіночності, чарівності; тих, які цілком зосереджені на наукових інтересах, книгах і т. п.

⁶¹ Замінено в повному остаточному рукописі:

...джентльмен [galantuomo] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 21).

⁶² ...книжки такі отреченні — заборонені християнською церквою книги; неканонічні.

⁶³ Викреслено в повному рукописі:

...читаю [окрім того, надто поетів] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 22).

⁶⁴ ...факіrstво — тут маються на увазі фокуси; тобто йдеться про лицеміrstво.

⁶⁵ Інший варіант у повному рукописі від слів «не знаєте ви мене» до «есть же инша любовь»:

Л. У мене аскетичний погляд? Ну, не знаєте ви мене!

Гр. Однак із ваших недавніх слів виходить, що ви зрікаєтесь власного щастя, не допускаєте любові, признаєте тільки сувору повинність.

Л. (палко) О ні, ви мене зовсім не так зрозуміли! Повинність я признаю і певну форму щастя вважаю злочиством — для себе! Але аскеткою я ніколи не була і не буду, мені усякий аскетизм, усяке факіrstво глибоко противне.

Саня. Ну, як же се погодити?

Л. А ось як. Есть же инша любовь, ніж та, що веде до вінця (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 24).

Викреслено:

Саня. Ну, як же се погодити? [(нрзб.) теорією, новою моралією, напр.].

Л. А ось як. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 24).

Нова мораль — термін, що співвідноситься з теорією імморалізму Ф. Ніцше, філософ доводив, що система моральних приписів — це накидання слабшими правил стримування для обраних; мораль мусить бути відкинута ради досягнення повноти життя, яке не закладає жодних обмежень. Концепцію імморалізму Ф. Ніцше розроблював у роботах «Ранкова заграва», «По той бік добра і зла» та «Генеалогія моралі» (1881–1889 рр.).

66 Рубенс Пітер Пауль (1577–1640) — фламандський художник; писав картини на релігійні, міфологічні, історичні сюжети, що характерно для доби бароко; у його спадщині багато портретів.

67 Викреслено в повному рукописі:

...а не одпихати. [Невже се лихо, коли серце швидче заб'ється, коли в душі музика лунає, невже руки стискання, чулий погляд — злочинство?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 24).

68 У першодруковій замість «письмовець» подано «письменник» (Нова рада. С. 401).

69 Міннезенгери — поети в середньовічній Німеччині; здебільшого із лицарського стану, інколи мандрівні; складали пісні й виконували їх, оспівували Прекрасну даму й Пречисту Діву, лицарську вірність і любов, звитяги й турніри. Легендарну біографію мінезингера використав Р. Вагнер для написання лібрето опери «Тангойзер»; її Леся Українка із братом М. Косачем слухали в Київському міському театрі в лютому 1890 р. Див. також прим. 131.

70 Данте Аліґ'єрі (1265–1321) — італійський поет часів пізнього середньовіччя та раннього Відродження, автор поеми «Божественна комедія», головний герой якої споглядав містичну небесну троянду в емпіреях раю. Прототипом його провідниці на містичному шляху стала Беатріче Портінарі (1265–1290) — жінка з Флоренції, якій також присвячені сонети поета у книзі «Нове життя». Леся Українка написала поезію «Забута тінь», присвячену не Беатріче, а дружині відомого італійського поета.

71 Трубадури — придворні поети із півдня Франції (XI–XIII ст.), які складали вірші прованською мовою. Трубадури створили своєрідну культуру куртуазної любові, що становить головний зміст їхньої поезії.

72 Інші варіанти сцени від слів Любові «...окрім звичайної любові й флірту!» до її ж слів «чого вам любов представляється тільки як драма...»; у квадратних дужках вписано викреслений чи ще не виправлений текст:

Варіант 1.

Саня. Блакитні троянди? А де ж були троянди блакитні?

Орест. Блакитна троянда — то був поетичний символ чистої, високої любові, в лицарських романах часто говориться про сю квітку, що росте десь в «містичному лісі» серед таємних символічних рослин. Доступити до тієї блакитної троянди міг тільки лицарь «без страху і догани», що ніколи не мав нечистої думки про свою даму серця, ніколи не кинув [виправлено: не глянув] на неї жадібно погляду, ніколи не мав про шлюб, а тільки носив у серці образ єдиної дами, на руці барва її, на щиті девіз її, за честь її лив свою кров без жалю, за найвищу надгороду мав її усміх, слово, [або] квітку з її рук. Таким мусів бути лицарь «блакитної троянди» (Л. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 23)

Варіант 2.

Ор. Єсть іще, — або, краще сказати, була, тепер я не знаю, чи може вона бути на світі, — любов міннезенгерів, поетів-трубадурів, се був культ містичний, екзальтований. Дама серця була богиня, на неї молились, її ймення призивали у страшній годині смерті серед бойовиська. Її барва була символом, її дарунки, [її стрічка, шарф, рукавичка] — святими реліквіями. Перед її балконом вірний лицарь стояв цілу ніч на сторожі, мов перед олтарем. Культ мадонни і культ дами серця зливались в одно. Се була любов часів [святого Граалю,] троянди [вписано олівцем: «блакитної квітки»], се любов не наших часів і не нашої вдачі. Хоч коли є що в середніх віках, за чим можна пожалкувати, то, власне, за сею «блакитною квіткою». [Вписано олівцем: Єсть і в наші часи блакитні троянди, але се ненормальні створіння хворої культури, продукт насильства над природою...] Але на се треба особливих обставин і не наших характерів.

Л. Ви забуваєте ще любов поетів, напр., любов Данте до Беатріче, [або краще любов Петрарки до Лаури, любов Шеллі до Мері,] а я, власне, таку мала на думці. [От шкода, не можу згадати аналогічного жіночого прикладу].

Мил. Ну, знаєте, Л. А., сі приклади непевні! [У Петрарки з Лаурою ще хто зна, як діло було.] А Данте, може, якби мав щастя познайомитися із своєю Беатріче ближче, то, може,

теж попросив би її ручку, щоб приміряти на неї шлюбний перстень. Тоді б ми мали не *divina commedia*, а просто *commedia*, під назвою, теж італіянською, *così fan tutti*, а в перекладі на наше: як у людей, так і у нас. А щодо Шеллі... (крутить головою. Саня сміється, Гр. поглядає на Л.).

Л. (дивиться на Мил. й хитає головою). Який ви цінік, Сергій Павлович, як подивлюсь на вас. *Bonvivant* — це самий страшений тип наших часів!

М. (вклоняється). Мерсі! [Ви не сердіться, Л. А.] Врешті, я теж признаю любов поетів, от, напр., Жорж-Занд і Мюссе, до речі вам, жіночий приклад. І тут активна роль жінки.

ОРЕСТ (встає і підходить до Л.) [Люба, ради вас би хотів я віри]... (Іл. Ф. 2. Од. зб. 2. Арк. 25)

Святий Грааль — за легендами чаша, у яку була зібрана кров Ісуса Христа; пошуки святого Грааля — це метафора зусиль на досягнення істини, досконалості, благодаті, мудрості, щастя; у лицарських романах створений образ-ідеал лицаря честі, готового присвятити життя служінню ідеї.

Петрарка Франческо (1304–1374) — італійський поет часів Відродження, писав на латині й по-італійськи. Автор книги сонетів «Канцоньєре», в якій героїнею стала його кохана Лаура. За деякими версіями її прізвище де Нов. Сам Петрарка написав, що побачив її на Великодній службі 1327 р. в Авіньйоні, зрідка спостерігав за нею, здебільшого під час церковної служби.

Divina commedia — назва поеми Данте Аліг'єрі «Божественна комедія»; Милевський ради жарту обіграє цей вислів.

Шеллі Персі Бімі (1792–1822) — англійський поет-романтик; автор поем «Повсталий Іслам», «Звільнений Прометей», «Королева Меб» та ін.; розгортав яскраві й пишні картини майбутнього і минулого, інколи у формі містерій. Шеллі (Волстонкрафт) Годвін Мері (1797–1851) — англійська романістка, прославилась твором «Франкенштайн, або Сучасний Прометей». Подружжя Шеллі відзначалося радикальними поглядами на шлюб.

На сторінках рукопису віршів «Я знаю, так, се хворії прима-ри», «Обгорта мене туга, болить голова» та ін., що мають схожі мотиви із драмою і були створені в той самий період, наявні написані кілька разів слова Shelly та Persy, а також ініціал М. (Іл. Ф. 2. Од. зб. 655).

Жорж Санд (Амандіна Аврора Люсіль Дюен, 1804–1876) — французька письменниця, романістка. Її життя, погляди, твори, поводження, теорії вплинули на сучасників і наступні покоління й визначили характер європейського фемінізму на його першому етапі розвитку. Серед численних любовних романів письменниці відома історія її стосунків із Альфредом де Мюссе (1810–1857) — французьким поетом, представником пізнього романтизму. Сучасниця Лесі Українки З. Венгерова так описувала цей роман: «У 1833 р. він зустрічається із Жорж-Занд і талант його зміцнів під впливом страждань і пристрасті. <...> Жорж-Занд першій обридла ця метафізична любов і вона залишила Мюссе <...>; Мюссе продовжував страждати жаданням неземних відчуттів і все життя не зміг зцілитися від своєї *amor-passione*» (Енциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санктъ-Петербургъ: Семеновская Типо-Литографія, 1890–1907. Т. 20(39). С. 373–374). Леся Українка писала про твори Жорж Санд у статті «Новые перспективы и старые тени (“Новая женщина” западноевропейской беллетристики)». А. Мюссе — один із улюблених поетів авторки драми. У квітні 1896 р. вона подарувала томик його поезій «*Poésie nouvelles*» із дарчим написом Н. Гамбарашвілі (1871–1966) (див.: Міромниченко Л. «...Ти дав колючу зілочку тернову...» (з етюдів про фотографії з архіву Косачів). Слово і Час. 2008. №5. С. 66).

⁷³ Викреслено закінчення репліки Ореста в повному остаточному рукописі:

...як у Данте до Беатріче [, як у Петрарки до Лаури] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 26).

⁷⁴ Інший варіант у повному рукописі, з виправленнями:

Ор. Чі дає така любов щастя? [Аже Данте і Петрарка не були щасливі. Данте написав «пекло», Петрарка сонети «на смерть» живої Лаури.

Л. А може, ми не знаєм, як би було. Беатріче нічого не знала про Данте, а Лаура не розуміла Петрарки, тому щастя й не було] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 26).

У першодруковій кінці репліки змінено:

...нічого не знала про Данте [Через те і щастя не було. А втім Данте ж і «Рай» написав] (Нова рада. С. 403).

⁷⁵ Закреслено в повному рукописі:

...особливий [инший]...

...особливий відтінок [, ніж приязнь між двома мущинами, чі між двома жінками? Вона глибша і разом з тим вона ніжніша, сердечніша] (Л. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 26).

76 У повному рукописі репліка Ореста містить іще написані олівцем слова: «...а тепер». Л. Мірошниченко ідентифікує їх як дописані М. Старицьким (Мірошниченко Л. «Ради Бога не забудь: чий се романс...». Слово і Час. 2015. №2. С. 94).

77 «Posa la mano sul mio cor», «tu sei la mia speranza» — перший та п'ятий рядки італійського романсу «La Folletta (Весела)». У драмі героїня наспівує перший куплет:

Posa la mano sul mio cor, mio tenero amore
battere ognor lo senti di palpiti cocenti.
M'arde un desio possente arcano, d'amor
sovramano,
tu sei la mia speranza...

Переклад А. Крисько:

Приклади долоню до мого серця, ніжна моя любове.
Чуеш, в гарячому трепеті б'ється.
Спалює мене бажання загадкове
любові надлюдської.
Живу лиш для тебе, моя надіє.

(Цит. за: Мірошниченко Л. «Ради Бога не забудь: чий се романс...». С. 90–91).

Про цей романс письменниця запитувала у листі від 4.X(20.IX).1896 до Л. Драгоманової-Шишманової: «Ради бога не забудь: Чий се романс «Posa la mano sul mio cor»? Имя автора і названіє романса!» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 416).

78 Варіанти закінчення Дії 1 у повному рукописі; у квадратних дужках подаємо викреслені слова.

Варіант 1:

(Мил. і Саня зостаються в салоні, [сідають на малій канапці в противлежному балконові боці].)

Мил. (до Сані тихо). Дивіться: он нічні метелики. Ой, згорять!

[Дивіться на їх: чисті нічні метелики. Ой, згорять вони!]

Саня. Метеликом добре бути, тільки не нічним.

Варіант 2:

(Мил. і Саня зостаються в салоні, [сідають на малій канапці в противлежному балконові боці].)

Мил. (до Сані). Що се ви грали?

С. «Les papillons».

Мил. Се так підходить до вас.

С. Скоріш до вас.

Мил. Я помилився. Квітку від метелика часом трудно відрізнити. А ви б хтіли метеликом бути?

С. Що ж, метеликом бути добре, аби не згоріти [аби не нічним]. Л. співає увесь час, поки М. і С. говорять, і потім опускається завіса (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 27).

У першодруковій завершення першої дії подається так:

Завіса спускається під час співання першого куплета пісні «Ой місяцю, місяченьку!» (Нова рада. С. 403).

Мотив метелика, який летить на вогонь, розроблявся письменницею у раніше написаному оповіданні «Метелик» (1890).

«Les papillons» — «Метелики», дивертисмент для фортепіано Анрі Равіна, опус 109, присвячений «моїм студенткам мадемуазелі Джулії та Емелінді де Альмейда».

Равіна Жан-Анрі (1818–1906) — французький піаніст-віртуоз, композитор і вчитель гри на фортепіано; писав етюди, концерти, рондо та ін.; багато і з великим успіхом гастролював по Європі.

⁷⁹ У початковій ремарці до другої дії повного рукопису не вказано колір абажура; уточнення «червоний» подаємо за текстом першодруку (Нова рада. С. 404). У попередніх версіях, що їх можна відновити за повним рукописом, одяг на героїні — це «зимове пальто», а не «ротонда». Нижче у тексті драми названі «шапочка, рукавички, боа, муфта» (усе викреслено), врешті замінені на «рукавиці і шапочку».

⁸⁰ Викреслено в повному рукописі:

...ходить раптово по хаті [кидаючи все те без ваги на крісло і на стіл. Поки Орест помага їй скинути пальто і несе його за двері, щоб повісити, вона не зважаючи на те, де він, все говорить] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 28).

⁸¹ У повному рукописі репліка-розмірковування Ореста про ризик була скорочена; закреслено:

...чуеш, що хвиля [несе тебе далі і далі]
...так якось страшно і любо тоді. [Ще малим будши, я любив дряпатись на кручі, і потім дивитись униз, пересилюючи страх і зморочення голови.]
[Мушу признати] Роблю я се, нігде правди діти, не тільки з філантропії [про людей я часто зовсім не думав, скільки з гострого почуття ризику] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 29).

82 Замінено в повному рукописі:

...як осінній дощ [як дрібний осінній дощик] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 30).

Після слів «Навіть в приязні» наявний значок вставки, ремарка вписана іншою рукою олівцем на берегах: «(глянула якось гостро на Ореста і змінилась)» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 30).

83 У повному рукописі наявний інший варіант початку репліки Любові:

Л. Аякже, он мій трофей! Але що ж це я його так кинула без уваги. [(надіває абажур на лампу)] Що гарний? [А знаєте, С. П., вам червона барва дуже до лиця, навіть на Мефістофеля робитесь похожі...] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 30).

На берегах сторінки іншою рукою вписана ремарка, що врахована у першодрукові: «Метушитесь, щоб заховати збентеженість» (Нова рада. С. 405).

84 У першодрукові останнє речення репліки Милевського відсутнє.

Викреслено слово в повному рукописі:

...fêmmе de trente ans [Бальзака] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 31).

...у нас в Росії— ідентифікація українських територій, що на ту пору були у складі Російської імперії; вислів «в Росії» у такому значенні трапляється в листуванні письменниці, коли йдеться про переїзди з країни в країну.

На берегах сторінки вказівка іншою рукою: «Треба цей вихидъ переробить: сьльнише для Ореста и яркіше наука Милевського, тіпичніше»; перекреслено; зберігаємо правопис (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 31).

85 У першодрукові цілком змінено характер поведження Милевського: у ремарці написано «Сміється, хочъ трохи и збентежений». Дотримуємось правопису першодруку. (Нова рада. С. 406).

86 Лицарь без страху і догани — фразеологізм із книги під назвою «Найприємніша історія, скомпонована чесним слугою, про події та вчинки, успіхи та подвиги доброго лицаря без страху і догани, славного сеньйора Баярда...» (1527); вислів стосувався головного героя, кондотьєра, якого вважали людиною честі.

87 Лицарь *fin de siècle* — у суперечці із Милевським Орест іронізує над його розумінням честі й обов'язку. Очевидно, це кпини над показною галантністю, послужливістю, точним дотриманням етикету заради одруження; над імітацією, «розігруванням любові».

88 Спочатку дружня розмова Милевського й Ореста Груїча, як показує автограф-сценарій драми, планувалася цілком в іншому ключі:

Люба іде собі. Між ними розмова. Миленко нагадує Груїчу про фатальний спадок Л. Груїч сердиться: з чого ти видумав сватати мене з Любою? М. Мені здавалось, що ти її любиш. Гр. Я сам досі про се не думав, але може твоя правда, так, нехай, я люблю її, але все ж таки тобі нічого строїти з себе Катона. М. А що ж ти думаєш? Г. Нічого не думаю! Та чого така суворість? Хіба се перше і єдине кохання, і я, і ти, і всі ми любили і любимо не одну, любити і женитись далеко не одно, це всі знають. Та й Л. не має на мене ніяких «видів», і взагалі вона не раз говорила при мені, що ніколи ні за кого не піде, що не має на се права. Вона така нещасна. Боже мій, вона бачить, що всі її поклонники, та от хоч би й ти. М. Я, її поклонник? Г. А що ж то, ти завжди почував до неї тільки приязнь? М. мовчить. Гр. Ну, все одно... всі поклонники все-таки бояться її, невже ж і я буду таким боязким лицарем і завдам їй жалю? (Іл. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 3).

Катон Марк Порцій Старший (234–149 до н. е.) — державний діяч і письменник, блискучий оратор, правозахисник. Строїти з себе Катона — створювати враження добропорядності, строгого дотримання норм моралі.

У повному рукописі закінчення Вих. III має два більш ранні варіанти.

Варіант 1, написаний чорнилом та олівцем:

Ор. (здержанно і серйозно) Слухайте, С. П., я не розумію вашої розмови. Ви, здається, хочете стати якимсь посередником чи

опекуном межи мною і Л. А. Ні я, ні вона не давали вам сього права.

- М. [Юпітер, ти сердишся — значить ти не прав (нрзб.)]. Бог з вами, я ще не такий старий, щоб бути опекуном, (нрзб.) резоньором, се скучне амплуа і в житті, і на сцені, я давно знаю, що ви *chevalier sans peur et réproche*.
- Ор. Ні, я не хочу бути таким лицарем *fin de siècle*, як інші (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 32).

Репліка Милевського з цього варіанта вписана олівцем на берегах сторінки; вона перекреслена.

Варіант 2, написаний олівцем:

- М. Заспокойтесь, я не маю претензії на роль резоньора, се роль скучна і в житті, і на сцені. До того ж, я знаю вас як лицаря без страху і догани.
- Ор. (*перебиває прикро*) У всякім разі не такий лицарь [*chevalier fin de siècle*, як інші... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 32).

Зліва на берегах сторінки повного рукопису відчитується перекреслене речення: «який-небудь жарт з боку Мил., далі входить Люба».

Chevalier sans peur et réproche — лицар без страху і докору (фр.).

Резоньор — дійова особа, призначення якої полягає в озвучуванні засад моральних устоїв.

Юпітер, ти сердишся — значить ти не прав — латинська крилата фраза, яка адресується гарячкуватим опонентам, яким забракло аргументів.

⁸⁹ Надсон Семен Яковлевич (1862–1887) — російський поет, навчався в київській гімназії, лікувався і помер в Ялті. Виступав із критичними статтями. Близько ста його поезій покладені на музику. Леся Українка переклала кілька із них; переклад вірша «Про любов твою, друже, я марив не раз» надрукований у першодруковій «Блакитній троянди». У Київському літературно-артистичному товаристві відбувся вечір пам'яті поета з приводу десятиліття із дня його смерті 21.І.1897. Доповідь виголосила О. Косач (Олена Пчілка), у ній вона використала переклади з С. Надсона Лесі Українки (Мороз М. *Літопис життя та творчості Лесі Українки*. Київ: Наукова думка, 1992. С. 184).

90 У повному рукописі закреслено частину цитати:

«Только утро любви хорошо [на землѣ наслажденія рая]»
(Л. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 32).

Рядки взято з поезії С. Надсона «Только утро любви хорошо: хороши...» (1883). Орест Груїч, напевно, вважає, що вірш недоречно цитувати, оскільки поет надто відвертий у змалюванні плотських втіх:

Светлый храм в сладострастный гарем обращен.
Смолкли звуки священных молений,
И греховно-пылающий жрец распален
Знойной жаждой земных наслаждений.
...
Дальше — миг наслажденья, и пышный цветок
Смят и дерзостно сорван, и снова
Не отдаст его жизни кипучий поток,
Беспощадные волны былого...

(Надсон Я. Полное собрание стихотворений. Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. С. 221).

91 У першодрукові подається інший варіант закінчення Вих. IV від слів Ореста: «От я знайшов одні вірші». Осучаснюємо правопис.

Орест (простягає до Любові книжку). От мені сі вірші більш до впо-
доби, я навіть спробував їх перекласти.

Любов. Ви маєте при собі ваш переклад?

Орест. Та... я не дуже з нього загоджений...

Милевський. Скромність є покраса цноти!

Любов. Все-таки цікаво, як воно виходить. Прочитайте, Оресте,
коли переклад при вас, я люблю, як ви читаете вірші.

Орест. Я, може, якось так, напам'ять... (Трохи задумується, мов
пригадуючи, потім проказує).

Про любов твою, друже, я марив не раз.
І від мрій отих серце так радісно билось,
Та прихильний твій погляд стрічав — і в той час
Так трівожно і сумно на серці робилось.
Я боявся, що порив хвилевий мине
І химерний прихильності спóлох погасне,
І лишить сиротою подвійним мене

При тій мрії-мані про щось ясне та щасне.
 Наче я що чуже, не питаючи, взяв,
 Наче ся несподівана дружня ласка
 Тільки привид, що раптом свів та й пропав,
 Нетривкий, мов луна, неправдивий, мов казка.
 І немов ненавмисне спинивсь на мені
 Довго так отой погляд блакитний лагідний, —
 Се він мариться серцю у хворому сні — з неминучим
 Світанням він зникне безслідний...
 Так у спеку в пустелі мандрівці трудні
 Хоч і бачать оазу — не вірять у тривок:
 «Се десь марево млисте в ясній далині
 Надить раєм облудним немов на спочинок».

Люба слухає, спустивши очі, часом підводить їх і з триво-
 гою, і майже зо страхом дивиться на Ореста; в кінці лице її
 приймає камінний вираз (Нова рада. С. 407–408).

92 Викреслено в повному рукописі:

...[не ждучи кінця] після першого... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773.
 Арк. 33).

93 У повному рукописі виправлено текст репліки Ореста:

Он ваша товаришка не любить ризику, не те що ми з вами!
 [Он люде не люблять лізти на огонь, не те, що ми з вами!]
 (ІЛ. Ф.2. Од. зб. 773. Арк. 33).

94 Закінчення Вих. V у повному варіанті має інший варіант
 від слів Ореста «не те що ми з вами»:

Л. Ба, у всякого свій шлях! (так же тихо) ходім лиш у другу
 хату, [все одно тут] я вам маю показати одну роботу.

ОР. Та, може, якось не випадає покинути їх.

Л. Та нічого, вони, он бачите, і не думають про нас.
 Виходять Л. і Ор. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 33).

95 У повному рукописі репліка Сані має ще один варіант:

С. Ах, та що! От навіть пустяк, обіцяли ви мені достати білет
 на завтра на концерт [Рейзенауера] в сімфонічне зібрання,
 і навіть того не дотримали. А я могла ще й тепер поспіти на
 друге отдѣленіє (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 34).

У першодрукові замінено «пустяк» і «достати білет» повного рукопису на «дрібниця» та «білета добуть» (Нова рада. С. 409).

Рейзенауер Альфред (1863–1906) — німецький піаніст, професор консерваторії у Лейпцигу, як композитор створив цикл романсів «Мандрівні пісні». Учень Ф. Ліста та Л. Келера; багато концертував, зокрема на території Російської імперії дав більш як 500 концертів. Через кілька років після написання драми в листі до О. Кобилянської від 18–22.I(30.I–3.02).1900 письменниця писала про враження від концерту А. Рейзенауера: «Досі я цілком не розуміла і не любила Моцарта (окрім Requiem), а тепер пізнала його в новому світлі і вже люблю <...> що до класиків, то Reis[enauer] справжня сила!» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 182).

96 Фрагмент у повному рукописі, скорочений до репліки Сані: «Невже тільки з горя?»:

Л. (озивається). Спасибі.

Мил. Ах, вибачайте, се lapsus linguae.

С. Може, так і всі ваші слова lapsus linguae
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 34).

...lapsus linguae — обмовка (лат.).

97 Виправлено в повному рукописі:

...беручи білет [і подає йому руку](ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 34).

98 У першодруковій замість «заставити» вжито «примусити» (Нова рада. С. 409).

99 Фраза має кілька варіантів: викреслений у повному рукописі — [візит до якої-небудь «дамі серця»](ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 35); у першодруковій — «нагальна візита до котorej-небудь «дамі серця»...» (Нова рада. С. 409).

100 У повному рукописі викреслено початок репліки Любові Гощинської:

...(до Сані) [Бачиш ти, мені скоро вже треба нести учительеві сей малюнок, а я так як нічого не зробила.] (до Ореста)...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 36).

101 Закреслено в повному рукописі:

...я й не бачу [, що то сказано — старе-сліпе!](ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 36).

102 У першодруковій замість «Він самий» надруковано «Вже ж не хто» (Нова рада. С. 410).

103 У повному рукописі викреслено в репліці лікаря:

...а то «пункта» згубите. [(до товариства) Я, панове, колись в молодих літах сам привчався малювати в гімназії, то я знаю, що нема гірше, як згубити позицію. Малюйте,] малюйте, панночко... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 35).

104 Скорочення в повному остаточно виправленому рукописі:

...у операційній салі. [Всі ваші Чайковські та Вагнери — неврастеніки. Я б їм на голови холодні компреси клав замість лаврових вінців] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 37).

Чайковський Петро Ілліч (1840–1893) — російський композитор українського походження, диригент і педагог; писав музику в різних жанрах, заслужену славу мають його опери «Пікова дама», балет «Лускунчик».

Вагнер Вільгельм Ріхард (1813–1883) — німецький композитор, диригент, теоретик музики; створив театр у м. Байрот, Німеччина; автор низки опер на міфологічні сюжети — «Мінезінґери», «Танґойзер», «Лоенґрін», «Золото Рейну»; сам писав до них лібрето. Характеристика композитора доктором збігається з оцінками митця у книзі М. Нордау «Виродження» (1892).

105 Верді Джузеппе (1813–1901) — італійський композитор, диригент, автор різнопланової музики; класичними стали його опери «Аїда», «Травіата» та ін.

106 Россіні Джоакімо Антоніо (1792–1868) — італійський композитор, автор популярних опер, зокрема, «Севільського цирюльника», «Вільгельма Телля».

107 У першодруковій фразу скорочено до: «Ну, Бог з вами, до Різдва ще далеко!» (Нова рада. С. 411).

108 Бурш — назва німецького студента, приналежного до однієї зі студентських корпорацій.

109 «*Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus!*...» — студентський гімн; за змістом близький до застільних пісень мандрівних середньовічних студентів-вагантів.

110 Вписано іншою рукою на берегах сторінки повного рукопису:

...зостанься, серденько [Зостанься. Я так рада, що ти прийшла] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 37).

111 Олівцем дописано іншою рукою на берегах сторінки повного рукопису: «Що я? (лукаво усміхаєтця)» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 37). Слова врешті перекреслено.

112 Заміна слів основного тексту у першодрукові:

...я сподівалась [рощитувала], що ти згодишся мені пригравати [акомпаніувать]... (Нова рада. С. 411).

113 Інший варіант фрагмента від слів Сані «уже, певне, мама вернулась» до кінця Вих. ІХ у повному рукописі; уривок перекреслений:

С. Ні, там уже, певне, мама вернулась і думає, куди се я поділась, та ще й (сміється) з мігренью! Добраніч, Ол. Ів. (прощається з Ол. Ів. і з лікарем) Добраніч, Любочко (підходить і цілує її), а що, не йдеш завтра Рейзенауера слухати?

Л. Ні, не збираюсь, та й білета нема.

С. (до Ор.) А ви чому Любочці на білета не розстарались?

О. Мені ніхто нічого не казав.

С. А то ще треба казати? Ех, ви! (показує на М.) Он, беріть приклад.

М. Занадто велика честь мені. } (говорять разом)

О. Ну, куди ж мені!

С. (подає Ор. руку). Бувайте здорові. (одчиняє середні двері) Ух, як темно, я боятимусь! (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 38).

114 На берегах сторінки іншою рукою написана вказівка: «NB. Саня (нрзб. слово) нервово ще більш; видно, що се не по серцю Оресту» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 38).

115 Закреслена ремарка у повному рукописі:

Ол. Ів. [(конфідуально)] Нащо ви... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 38).

116 Виправлено в повному рукописі:

Ба не любить, а нащо сказано [Ба не любить, а філософ Сократ сказав] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 38).

117 На берегах останньої сторінки Вих. Х написано іншою рукою текст, що перекреслений; осучаснюємо правопис:

NB: Здається, тут ще треба додати фрази дві, три; Люба почина, видимо, боятися з ним на самоті бути, і уника; а Орест навпаки домагається. Тут напр. може Люба одповісти:

«Я не боюсь поночі, як Саня». А врешті міг підчеркнути: «А я именно вважаю, що боїтесь». Отут уже Люба може промовчати, а обернутись до тітки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 39).

У повному рукописі закінчення Вих. Х від слів Люби «Та я не можу сказати, щоб вона була мені дуже близька» має ще один варіант; фрагменти:

- Л. Та я не можу сказати, щоб вона була мені дуже близька. Се більше звичка говорити на ти, затримана з дитячих літ, робить сю іллюзію. Просто ми з нею змалку знайомі, ну, деякі спільні спогади, тощо.
- О. (підходить до неї, спірається на її крісло, нахилиється до неї трохи) Люба, чому не затримався між нами сей звичай? Аже ж він був довго колись і довго тримався...
- Л. Колись, колись було такого багато, що тепер мусить бути

(збентежено підходить до вікна) Ах, я й забула, що треба віднести Галі Парчевській її концерт Моцарта, вона просила сьогодні конечне принести, а я й забула, [у неї хутко екзамен, а я затримую, піду лишень] воно ще не пізно. Ви мені вибачите?

Ор. Ви мені позволите провести вас?

Л. (не відповідає йому. До тітки) Тьотя Ліпа, я згадала, що мушу конечне піти до Галі.

В сю хвилину звонок. Олімпіада Івановна виходить з лівих дверей і йде до середніх відчиняти.

Люба (до тітки) Тіточко, мене нема дома!

Вибігає в ліві двері, Орест іде за нею.

Ол. Ів. (услід Люби) Куди ж ти? От химерна! (Виходить) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 46).

118 Інший варіант у повному рукописі; охоплює кілька яв, що були згодом відкинуті. Листки вшиті поміж сторінок із текстом першої дії. Фрагмент перекреслений навскіс; закреслені також окремі слова. Нумерація яв подається за автографом; вона не відповідає новому порядку остаточного тексту рукопису.

Вих. 11.

Олім. Ів. і лікарь, потім і Грайський, без Ор. і Л.

Гр. (перше за сценою) Дома Люб. Алекс.?

Ол. Ів. (одчиняє середні двері) Ні, її нема, зайдіть, як ваша ласка.
Гр. (на порозі) Ні, спасибі. Я вже собі піду. А Л. А. давно пішла?
Ол. Ів. Та от тільки що.
Гр. (холодно) Дивно, що я її не зустрів. Бувайте здорові! (Кланяється і виходить).

Вих. 12.

Ті ж без Гр.

Ол. Ів. (тихо) [Баба з воза, кобилі лехче! не люблю цього фертика. (І до лікаря, голоснім) То скажіть,] Як. Гр., хіба ви що напевне чули про Мил. і Саню, що так говорите?
Лік. Оттакої! Та ви ж хіба не бачите, що він за Ол. Вікт. мов цуцик на мотузочку ходить?
Ол. Ів. Ну, чі то йому першина цуциком бути? Аже був час, коли він і до Любочки неначе підлабузнювався, та що з того.
Лік. [Е, то инша річ! Тут уже знаєте діло до букетів і цукерок дійшло! А се вже не жарти. Та й] Ол. Вікт., не то що ваша Любочка, а вона дівчина спритна, дарма надію не тратить [як націлиться, то й влучить]. Так-то. Та й добре робить, що там довго короводи водити! Так нашому братові і треба, як хто ухопить за чуба, [Ваша правда, Як. Гр., аби за чуба вхопити.] то й добре зробить.
Ол. Ів. Еге ж, ухопить за чуба. Коли ж не всі такі, як Саня. Їй то все одно, старий, не старий, любить вона його, чі ні, от аби заміж.
Лік. Ну, нащо таке наводити, Ол. Ів., ви вже зараз: старий, не любить. Що там старий, тепер нема старих! [Тільки той старий, хто сам впустив хвилину, а коли.] Тут аби почати молодіти, саме в пору «не впустити момента», то... [та й до віку старим не будеш. Аби в пору, кажу вам.] Їй-Богу, що далі, то молодше! А що не любить, то звідки ж ви знаєте? Може, й любить! Розумна дівчина знає, кого слід любити, а кого ні, а Ол. Вікт. — дівчина розумна. О, сім з оком!
Ол. Ів. Та не який там розум. Єсть розумніші за неї... [так що ж, коли Бог щастя не дає.
Лік. Нема чого все на Бога звертати. На Бога вповай, а свій розум май. Я знаю, против чого се ви говорите, то я вам скажу].
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 16–17).

Написано іншою рукою на берегах сторінок аркуша 16:

Вих.12. (нрзб.) треба, щоб в розмові з лікарем виянилось щось нове, пішли далі відносини героїв і наростити з того драму. (нрзб. слова) лише жалування, що Люба знов здуріла: гра з Орестом у якусь товариську приязнь, цураетця й думки про шлюб, а сама на виду марніє і блідне... Чи то ж можна таке? Хоч би ви поговорили... и т. д.

Які небудь нові епізодіки из сучасного поводжіння...Комично-добродушні репліки лікаря, общие (нрзб.) вважаючи, що и Орест почина виліскуватись... и таке инше (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 16).

119 Речення відсутнє у першодрукові (Нова рада. С. 414).

120 «А жена да боится своего мужа» — слова із послання апостола Павла до Ефесян 5:33, які зачитують при виконанні таїнства шлюбу в православній церкві: «Отже, нехай кожен зокрема із вас любить так свою дружину, як самого себе, а дружина нехай боїться свого чоловіка!»

121 ...«отчаяние есть смертный грех» — у християнській традиції відчай (сум, зневіра) — один із головних гріхів; йдеться про утрату віри в спасіння. Вислів подаємо за сучасним російським правописом.

122 У повному рукописі перекреслений інший варіант закінчення Вих. XII:

Згодом чутно, як тричі звонять, раз по раз, далі через хату йде служниця, заспана, входить, дивиться на Ол. Ів., киває головою, і робить сердитий жест рукою.

Служниця. А Господи, з тею панею, знов заснула! Старе як мале! (йде в двері ліворуч одчиняти) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 44).

123 У повному рукописі скорочення у репліці Ореста:

...увесь сей вечор. [Тай не тільки сей вечор. Ви зовсім не бачите мене, або ще гірше — не хочете бачити]

...такого не було між нами. [Згадайте, наші довгі розмови, як ми, було, вертаємось пізно звідки-небудь. О, перше...] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 46).

У першодруковій репліка закінчується так:

Любо, перше між нами не було так (Нова рада. С. 416).

- 124 Закреслено в повному рукописі:
[Люба, що з вами?] Ви якось чудно поводитесь зо мною
остатнього часу, [се мене мучить, що я зробив вам? Хіба я
не такий став, як був?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 46).
- 125 У повному рукописі інший варіант від слів «Сьогодні, оце
ввечері...» до «Що з вами?»:
Ор. ...[Сьогодні знов було повернуло] Сьогодні, оце ввечері, зда-
валось мені, ви знов повернулись до давнього, дружнього-
го тону, а тепер знов, який холод! Що се? За віщо се? Що
сталось?
Л. Вам так здається...
Ор. О ні, я звик помічати кожну нотку в вашому голосі (з доко-
ром), тільки таких, як тепер, я ще в ньому не чув. (ІЛ. Ф. 2.
Од. зб. 773. Арк. 46–47).
- 126 У першодруковій скорочено:
Ви мовчазні, [холодні, як лід? Господи, що ж се таке?] (Нова
рада. С. 416).
- 127 Викреслено в повному рукописі:
...просто... [Люба! ви мене убиваєте!] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773.
Арк. 47).
- 128 Викреслено в ремарці повного рукопису:
Пускає його руку, падає на коліна, [затуляє лице], припа-
дає до крісла й ридає, [Орест кидається до неї, чутно дзвоник,
Люба схоплюється і уриває ридання, входить Олімпіада
Івановна.] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 47).
- 129 Скорочено в повному рукописі:
...вашим вампіром [Лишіть мене! Залишіть!] (ІЛ. Ф. 2.
Од. зб. 773. Арк. 47).
- 130 Скорочено в повному рукописі:
...не вампіром будеш ти мені, [ти будеш моїм другом, моїм
щастям] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 47).
- 131 Блакитна квітка — образ-символ із незакінченого рома-
ну «Генріх фон Офтердінген» Новаліса (Фрідріх фон Гарденберг).
Головний герой мандрує на батьківщину матері, зустрічається

з багатьма людьми, слухає їх оповідки, бачить дивні сни, в яких являється йому блакитна квітка; Генріх фон Офтердінген згодом мав стати учасником середньовічного турніру поетів у місті Вартбурзі. Створений Новалісом образ блакитної квітки — символ романтизму, що вказує на конечність містичного осягнення людиною гармонії фрагментів розділеного світу природи, єдність духовного й природного у творчості, вплинув на ранніх модерністів із їх поривом «*ins Blau*» («у блакить»). У драмі вислів «блакитна квітка» трапляється частіше, аніж «блакитна троянда».

132 Скорочено в першодрукові:

...мое життя, [мое щастя]... (Нова рада. С. 417).

133 Далі в повному рукописі наявні два варіанти продовження:

[не зрадиш? я буду твоїм єдиним коханням?
[будеш любити мене завжди, завжди? тільки мене?]] (ІЛ. Ф. 2.
Од. зб. 773. Арк. 50).

134 У першодрукові фраза «до водяного спорту» замінена на «замість баркароллы» (Нова рада. С. 418).

135 Останнє речення репліки відсутнє у першодрукові.

136 Інший варіант початку Вих. І у повному рукописі; у квадратних дужках виправлені чи закреслені слова:

- Гр. Ну, що, панове, будемо робити? Може, кашу варитимем?
Саня. Та яка там каша? Снідати будемо у нас (До Мил.) Сергію, піди, серце, розпорядись, щоб скоріш [Снідати будемо у мене, а потім погуляєм, вогні палити добре тільки увечері].
1^{ша} панночка. О, ми ввечері запалимо велике багаття. Ви, Ор, Мих., умієте розкладати багаття?
Ор. Ще б пак?
1^{ша} П. То ви, може, й стрибати [плигати] через вогонь умієте?
Ор. І стрибати вмю, я тут на селі усіх парубків на Купала переважив.
Гр. Се тоді, коли отримали вінець від Л. А. [Ну, ну, мене б так хутко не переважили.] Шкода, що я тоді пізно прийшов, безпристрастя Л. А. було б на великому испиті.
Саня. Та відомо всім, що [Уже ж,] ви магістр усіх спортив.
2^{га} П. Скажіть, Віталій Павлович, се правда, що ви тренірувались для велосіпедних перегонів [випередків]? (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 51).
Гр. Правда.

1^{ша} П. сміється.

Гр. Ні, ви не смійтесь, Маріє Васильєвно. Спорт—се той же хост, і без науки нічого не вийде.

1^{ша} П. Та вираз такий смішний, треніроватись, наче про коня, чи що.

Гр. Дрессіровка всякому потрібна, навіть артистові і письменцеві, а жінкам найбільше [а інакше вийде тільки діллетант, ми недавно спорились про се з Л. А.].

Ор. Ну, досі ми чули про дрессірованих собак та тренірованих коней, та, видно, тепер nous avons changé foat ça [а дрессіровані письменці—се вже новина].

Саня. Віталій Павлович має рацію, дрессіровка всякому потрібна (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 54).

Репліки Грайського згодом передані або Бронському (усунутий в остаточному тексті), або Острожину.

...на Купала—йдеться про святкування дня Івана Купала у ніч на 7 липня. У цю ніч, за народними переказами, зацвітає квітка папороті. Леся Українка збирала фольклорні матеріали про цей обряд («Купала на Волині», надруковано 1894 р.).

...nous avons changé tout ça—ми все це змінили (фр.).

137 Викреслено в повному рукописі:

...дресіровка! [ще й не те буде!] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 55).

138 У першодруківі замість «кісті»—«пензлі» (Нова рада. С. 420).

139 У повному рукописі наявний більш ранній варіант початку Вих. V від слів лікаря «Чого? Ви думали, може...»; виправлені й перекреслені слова у квадратних дужках:

Лік. Чого? ви думали, може, що се перелесник? (зіходить на веранду і подає Любі руку) Ну, здорові ще раз! А де тіточка?

Л. Здається вдома [в кухні]. Тіточко?

Ол. Ів. (показується в вікні, що виходить на веранду) Я тут. А, Яков Гр., здоровенькі, та простіть, не подаю руки, оце шпортаюся, завтра у нас свято, то хочеться, щоб і у нас в хаті було, як у людей, а тут слуги такі, що тільки здайся на них, то буде, як у хліві [у стодолі]. Ви вже вибачайте, що не вихожу, зараз упораюсь.

Лік. Та я не хочу вас турбувати, пані моя. Я оце приніс вам трошки риби, оце тільки що наловив, будьте ласкаві, скажіть на кухню забрати хутенько, а то вона й засне по такій спекоті.

Ол. Ів. Спасибі, [та вже ж мусите допомогти нам управитись з] Як.
Гр. (простягає руку крізь вікно і бере кошик від лікаря) О, та ще й карасі, де ви їх берете? от рибалка з вас!

Лік. Та вже... а ви думали, що старий лікар тільки й здатний людей тругти.

Ол. Ів. Таке скажете [вгадаєте], прости Господи! Приходьте ж допомагати їсти. (одступає од вікна, чути її голос.) Явдохо, а забери лиш сюю рибу.

Л. (вітається з ним) Куди се ви зібрались?

Лік. Та хотів рибу ловити, та щось така спека, поки добрів до річки, мало не розстав, оце, коли позволите, посижу з вами трошки, а там почвалаю.

Л. Будьте ласкаві, сідайте (встає), сідайте, а я собі другий стілець візьму.

Лік. (сідає на сходах) Ні, ні, мені й так добре. А ви малюйте, коли не заважаю.

Л. Ет, щось уже нема охоти. (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 55–56).

140 У першодруковій фразі відсутня.

141 Виправлено у повному рукописі:

...не виспалась, певне [може, того що сю ніч погано спалось] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 56).

142 Репліка Любові в повному рукописі містить викреслення:

...не вірю я в жадні пречуття [знаю, що просто розстроєні нерви та й годі]...

...чі що [Я пішла подивитись на тіточку, вона спала, і такою мені здалась блідою, страшною, а тут моя свічка догоріла і згасла, і я пішла з хати помацки. Так ще, пам'ятаю, боялась, щоб як-небудь не натрапити на свічадо. Сором признатись, я страх боюся вночі свічада.] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 57).

143 У повному рукописі відчитується інший варіант фрагмента розмови Любові з лікарем від його слів «Е, з паніями там вже инша річ...» до слів «а воно собі молоде»:

Лік. Е, з паніями там вже инша річ, там більше так, спересердя, знаєте, часами, ну там істерика, знаєте, млості... А у панночок воно именно так, пречуття там всякі, страхи. Бо що ж, маєте собі, живе собі панночка на дозвіллі, клопоту господарського не має, часу багато, от собі читає, романа там тощо.

- Л. Ну, я не дуже-то романи читаю.
- Лік. [А ви зато гірші]... Е, ліпше б ви романи вже читали, ніж оті ваші товсті книжки, я вам скажу...
- Л. Ну, ну, я знаю, ви проти них якийсь зуб маєте.
- Л. Еге ж, зуб... Так я й кажу, книжки читає собі, усяким займається [мріями літає], серця нікому розказати... (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 57–58).

У першодруковій замість слів «у панночок именно так» стоїть «у панночки воно певно так», замість «...на дозвіллі, читає, мріями усякими займається і серця нікому розказати» подано «от собі читає, усяким займається, а серця нікому розказати» (Нова рада. С. 421).

144 Скорочення в повному рукописі:

... якого нещастя [Та й горе там таке, що більш активності вимагає] (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 58).

145 У першодруковій замість «найкраще лікарство» подано «найкращий лік» (Нова рада. С. 421).

146 Краффт-Ебінг Ріхард фон (1840–1902) — австрійський психіатр, невропатолог, один із основоположників сексології. Найбільш відомими стали: робота «Статева психопатія» (1886), значна частина матеріалу в якій написана латинською мовою; для широкої публіки написана книга «Про здорові та хворі нерви» (1883); та його «Підручник психіатрії» (1879). Працював у клініках при університетах у Граці та Відні; читав лекції. Пишучи драму, письменниця працювала із перекладом його книги «Учебникъ психіатріи. Книга третья. Частная патология и терапия помѣшательства. Изд. 2-е», використовуючи дані із розділів «Періодическое помѣшательство» та «Mania periodica» (Одарченко П. До генези «Блакитної троянди» Лесі Українки. С. 81).

147 Вейсман Август Фрідріх Леопольд (1834–1914) — німецький біолог; із кінця 60-х років ХІХ ст. займався теоретичним обґрунтуванням учення Ч. Дарвіна; заперечував ідею успадкування надбаних ознак усіма клітинами організму (бар'єр Вейсмана).

148 У повному рукописі репліка лікаря скорочена:

...в добрий час [і до віку. Напишіть їй, нехай не гаїться, та й іде заміж, коли люде трапляються.]

...та баба, [та дядько, та тітка,]...

...постригти в манахи [А я вам скажу, що як отак людина упустить свій час, то потім є каяття та нема воріття.]

...живуть любісінько [і досі так, як дай боже всім.]
...як старий собака [ні собі ні людям]
...[Певне, через те] дарма що...
...благословенства не просили [дозволу на шлюб не проси-
ли] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 58).

У першодруковій вислів «постригти в манахи» замінено на «в ченці постригти»; замість «благословенства» подано «благословенія» (Нова рада. С. 421).

149 У повному рукописі навскіс перекреслений варіант закінчення Вих. V:

Л. (знов задумалась, потім несміливо, запинаюсь) А що, Як. Гр., якби у моєї товаришки мати була не в сухотах, а з якою-небудь, наприклад, нервною хворобою.

Лік. (дивиться пильно на неї й хитає головою) Ох, дав би я перцю усій отій німоті, Крафт-Ебінгам та Вейсманам, щоб не пускали між люде свіже-спечених та недопечених підпалків. Се, Л. А., все тим часом алхімія, а хімія з неї ще не хутко буде. Знають сі панове не більш від нас грішних, та учена амбіція не дає в тому признатись, ну, і видумують—законо непреложні! (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 59).

Підпалки—перепічки; поколотий ножем корж із дріжджового хліба, що печеться на сковорідці або в печі «перед хлібом».

150 У першодруковій ремарка змінена: усі предмети (стілець, килимок, плед) несе Острожин, а Милевський тим часом підходить до лікаря (Нова рада. С. 422).

151 Ескулап—бог лікування в давніх римлян; тут—лікар.

152 Інший варіант закінчення Вих. VI у повному рукописі після слів лікаря «...щоб таки ні одного не вловити»:

Мил. (до С.) Ну, я піду вперед, виберу місце біля саги. (Вих. Лік. з ним) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 59).

153 Пальметто—віяло зі стилізованим зображенням пальмового листка.

У першодруковій замінено «листочком пальметто» на «листочком пальмовим» (Нова рада. С. 422).

154 У першодруковій замість «скучаєте» надруковано «нудитесь» (Нова рада. С. 423).

155 У першодруковій на місці слова «повищення» стоїть «пидвышення» (Нова рада. С. 423).

156 *Parnassiens* — парнасці (фр.); група поетів під назвою «Парнас», виникла у Франції після 1848 р.; до неї належали Т. Готьє, Ж.-М. де Ередіа, Ш. Леконт де Ліль, Р. Сюллі-Прюдом та ін.; обстоювали незалежність письменника від потреб соціального світу, гетерономність художньої творчості, декларували принцип «мистецтва для мистецтва»; культивували вишуканість форми, розроблювали також екзотичні та міфологічні теми.

157 Символісти — представники мистецького напрямку кін. XIX — поч. XX ст., що ґрунтувався на «теорії несвідомого», концепції символічного зображення. Із них найвідоміші — П. Верлен, С. Малларме, А. Блок, М. Метерлінк та ін. Творчість символістів стала реакцією на поезію парнасців, натуралізм у прозі та реалістичну сценографію.

158 Рядки з вірша В. Брюсова «Творчество»:

Фиолетовые руки
На эмаливой стене
Полусонно чертят звуки
В звонко-звучной тишине (друга строфа).

Вірш написаний у березні 1895 р.; вважається маніфестом раннього російського символізму. В. Брюсова зараховують до «молодших» символістів періоду «Срібного віку» російської літератури.

У першодруковій цитата В. Брюсова замінена іншими поетичними рядками: «Мої блідо-жовті мрії спустились на серце твоє... Немов павуки хрестовії...» (Нова рада. С. 423).

159 У повному рукописі наявний інший варіант від початку Вих. VII до слів: «Давно ми з вами не бачились»; у квадратних дужках викреслені фрази:

- Бр. (підходить до Л.) А ви, Л. А., з нами?
Л. Ні, спасибі за запитання, я сьогодні часу не маю та й взагалі на сих вловах не знаюсь.
Бр. Звісно, бувають цікавіші влови.
Л. Може бути. [Залежить від риби]
- Бр. (до 2^{ої} панни) А ви як про се думаєте, Ніна Міх.?
2^а п. Се залежить від риби. По-моєму, найцікавіше ловити не в'юнів.
Бр. Чому?
2^а п. Бо вони викручуються.
Бр. Я б хотів бути в'юном!

2^а п. Для чого? Щоб бути вловленим, чи щоб викрутитись?

Бр. Догадайтесь.

2^а п. Не варт!

Ор. (до Люби) Добридень, Люба.

Л. (холодно) Добридень. (повертається до Сані) Ви були аж в місті?

С. Так, от і Ор. Мих. зустріли там на пристані, в чайні парохода, та й забрали з собою.

Л. Ви давно приїхали? я якось не чула.

С. Ні, от тільки успіли поспідати (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 59).

1^{ша} П. Як се дивно, ви казали, що вам тут не пишеться, а я думала [а здавалось би], що на лоні природи...

Ор. Часом одного лона природи буває мало...

1^{ша} П. (опускає очі) Так, се правда.

Ор. Недарма люде завжді старались заселити порожні ліси і води німфами, мавками, русалками, взагалі чимсь живим, хоч би й фантастичним, вимареним. Так, самої природи мені мало. Окрім того, для літературної роботи треба певної духовної рівноваги, а сього я самохіть [умисне] не мію осягти. [Окрім того, для літературної роботи треба більшої] Я не належу до школи ragnassiens.

Л. (Озивається) Однак не думала досі, що ви до символістів належите!

Ор. Я? до символістів?

Л. (не відповідає, до неї підходить 2^а панна, вітається).

Л. Давно ми з вами не бачились.

2П. А вас можна повіншувати?

Л. З чим?

2П. Мені казали, що ви заручені.

Л. Спасибі за новину. С ким же се?

Бр. (до 1^ї п.) А мені подобаються символісти!

1^{ша} п. Ну!..

Бр. Справді! (таємничим голосом, розводячи руками без ладу) «Фіолетовыя руки на эмалевой стѣнѣ»... знаєте, щось таке таємне... «Полусонно чертят звуки» (Пише в повітрі)

1^{ша} п. Бог зна що! (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 62).

160 Виправлено в повному рукописі:

...немов хоче йти геть [подається до альтани]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 63).

161 Скорочено в повному рукописі:

Л. Звідки така дбайливість?

Ор. Ти ще можеш питати? Коли ж я не дбаю про тебе? (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 63).

162 Закреслено в повному рукописі:

[Не хоч би й сьогодні!] Вчора помічав (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 63).

163 Виправлено в повному рукописі:

Сором тобі таке говорити! [Якої тіні, чудні ти сьогодні речі говориш, що з тобою?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 63).

164 Виправлено в повному рукописі:

...я нічого не розумію [Ах, не вдавай ти з себе не розумію. Знаю я добре, через кого у тебе нема рівноваги, хто заїдає твій талан] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 63).

165 У повному рукописі наявні інші варіанти фрагмента тексту від ремарки «Орест хоче бігти за Любою»:

Варіант 1:

Ор. за нею, але стривається з матір'ю, що йде до альтани, і спиняється. Любов швидко пробігає повз неї і зникає в будинку праворуч.

Варіант 2:

Ор. подається за нею. мати гукає на нього: Оресте!
Він спиняється. Мамо, я зараз. Одну хвилину! (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 63).

166 У повному рукописі інший варіант початку Вих. ІХ:

Мати. Ні, Оресте, ходи, я маю поговорити з тобою.

(Ор. мовчки йде за нею в альтану.)

Не раз я вже збиралась почати сю розмову, але ти кожен раз ухиляєшся, думаю, навмисне.

Ор. Мамо, якраз ти вибрала невластивий час для довгих розмов, я тепер не в такому настрою, щоб їх провадити, чи не можна відкласти на далі.

М. Ні, я й так боюся, що занадто довго відкладала. Слухай, твої відносини до Люби дуже не тішать мене (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 64).

167 Викреслено в повному рукописі:

М. ...усі вважають [Ор. Ти слухала нашу розмову] вас все одно... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 64).

168 У першодруковій замінено «наївною» на «дитинкою» (Нова рада. С. 425).

169 У першодруковій відсутнє слово «цензура» (Нова рада. С. 425).

170 У повному рукописі зроблено кілька виправлень у репліці Груїчевої:

...вимовляти [говорити]...

...тримає, як павук [що вона тримає тебе, як павук в павутині] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 64).

171 ...*demi-vierge* — популярності вислову в часи дії драми додає те, що йдеться про назву одного з романів М. Е. Прево «Напівдіви» (1894), який описує розпусних героїнь зі світських родин Парижа. Заголовок цього роману наявний у списку лектури героїні оповідання «Над морем» Лесі Українки.

172 У першодруковій замінено «сьому вампірові» на «сій упириці» (Нова рада. С. 425).

173 У повному рукописі інший варіант фрагмента розмови від слів Груїчевої «Оресте! Я маю право на тебе»:

М. (бере його руку, притискає до своїх грудей, благає з сльозми в голосі) Оресте, дитино моя, ти ж у мене один, я ж тебе ви-кохала, випестила, я тобі все своє життя віддала.

Ор. І тепер хочеш, щоб я тобі віддав своє щастя, щоб я приніс тобі себе в жертву (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 65).

174 Скорочено в повному рукописі:

...її матері? [Хоч я знаю, що краще її самої у світі нема! Та хоч би] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 65).

175 Викреслено в повному рукописі:

...вона правду казала [О, якби я була маляркою, я б нама-лювала сонного лагідного хлопця, а над ним нахилилась жінка-вампір і п'є з нього кров, а на очах у неї сльози. Всі б

дивились і жалували, звичайне, хлопця, не вампіра, о ні, тому один кінець, осиковий кілок в серце, щоб пробити на віки, що ж, так йому й треба] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 66).

176 Речення вписане чорнилом справа на берегах сторінки.

177 Викреслено в повному рукописі:

[Так, для якихсь теоретичних прийдешніх поколінняв] Ти хочеш загубити навіки мене...(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 67).

У першодруковій замість «створити» подано «зробити» (Нова рада. С. 427).

178 Викреслено в повному рукописі:

...на все готовий [все прийму без жалю] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 67).

179 Виправлено в повному рукописі:

Все! [, навіть божевілля] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 67).

180 У першодруковій випущена друга частина речення «так добре, так добре ще ніколи не було» (Нова рада. С. 428).

181 Слово «зоре» відсутнє у першодруковій (Нова рада. С. 428).

182 Первісний варіант репліки в повному рукописі:

[Як, зараз йти. Жартуєш зо мною?] Ні, мила, не жартуй, скажи! справді! (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 68).

183 Виправлено в повному рукописі:

...де моя біла сукня [достаньте мені мою білу сукню, швидко!] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 68).

184 Виправлено в повному рукописі:

Люба! що з тобою [Олімпіада Ів.!] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 68).

185 У рукописі Милевського названо Сергієм Павловичем.

186 Шляпа-амазонка — частина жіночого костюма для верхової їзди, форма якого близька до чоловічого капелюха, часто носили із довгим вуалем чи хусточкою на шії. Леся Українка описала костюм в оповіданні «Над морем»: «...була вбрана в чорній амазонці, на голові був маленький циліндр, а в руці хлист» (Леся Українка. Збір. тв.: У 12 т. Т. 7. С. 177).

187 У повному остаточно виправленому рукописі далі викреслено текст:

Саня (побачивши Л. стала здивована). Що се таке?

Ор. (до Мил.). Де лікар, де лікар, скоріше.

(Саня хапає чоловіка за руку)

Л. Я вже готова. [(до панночок) Ну, мої дружечки! (сміється і підходить до них, вони хапають одна одну за руку, скрикують і втікають) Побігли, все то з кокетства, щоб усі бачили, які вони легесенькі. Шкода, старі панни! (до Бр.) Ви будете боярином, а я вас за се поцілую, ось вам квітка. (Бр. з острахом дивиться, не бере) Ах, образа, боярин не бере квітки від молоді! Геть! (б'є його по плечі. Бр. швидко виходить) Ах, яка образа (плаче)

Мил. Л. А., заспокойтесь, ляжте, ви роздраженні.

Л. (перестала плакати, весело всміхається) Вигадав, ляжте, хіба я стара панна? Я молода артистка, *une femme de génie*. Оресте, по весіллі я піду на сцену. Чудово, квітки, поклонники ручки цілують, тільки ти не ревнуй. Моя коронна роль буде Джульетта. От слухайте.] Тільки роль виучу, по весіллі мій дебют... (Іде на веранду і звідти декламує монолог Джульетти) (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 69).

У попередній версії цього фрагмента брали участь також Бронський (один із залицяльників Любові Гоцинської, згодом усунутий персонаж) та панночки Марія Василівна й Ніна Михайлівна.

Une fêtte de génie — геніальна жінка (фр.).

¹⁸⁸ ...монолог Джульетти — із п'єси В. Шекспіра «Ромео та Джульетта»; дія 2, сцена 6 (див. також: Денисюк Ю. Шекспірівська епіталама в структурі «Блакитної троянди» Лесі Українки. Українське літературознавство. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 1990. Вип. 55. С. 18–25).

¹⁸⁹ У першодруковій репліку Милевського скорочено до цих слів (Нова рада. С. 429).

¹⁹⁰ ...з вас намалюю Гіппократа, Сократа, а ви, тьотя Ліна, будете Ксантіппа...

Гіппократ (460–399 до н. е.) — видатний лікар давньої Греції; автор чималої кількості праць із медицини, частина з них дійшла до нашого часу; із психічних розладів описав меланхолію і манію.

Сократ (?–399 до н. е.) — давньогрецький філософ; Ксантіппа — його дружина.

¹⁹¹ Варіант ремарки в першодруковій: «Бере великого пензля, шпарко маже по дощечці, подім кидає скриньку на землю, фарби і пензлі розсипаються» (Нова рада. С. 430).

192 Орифлама — у середні віки невеличкий пурпуровий прапор французького війська (білого й червоного кольорів); його піднімали на спис тільки під час бою. Орифлама Сен-Дені — разом із гімном і прапором — національний символ Франції. Упродовж історії орифлама Сен-Дені була лише п'ять разів втрачена у війнах; один із них — битва при Азенкурі під час Столітньої війни, хід якої вдалося змінити Жанні д'Арк.

Ймовірно, слова «Горить святая орифлама» — переклад рядків із репліки Жанни-Діви, героїні драми В. Шекспіра у п'єсі «Генріх VI»; в оригіналі: «Advance waving our colours/ On the wall» (дія 1, сцена 6). У перекладі І. Драча: «Розмайте наші прапори/ На стінах».

Можливо, алюзія на героїчний пафос драми Ф. Шіллера «Орлеанська діва».

Образ орифлами використаний Лесею Українкою у поезіях «Віче» та «Якби вся кров моя уплинула отак...».

193 Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон (1815–1898) — німецький державний і політичний діяч; національний герой Німеччини; відомий як «залізний канцлер»; виступав за впровадження цивільного шлюбу. На пам'ятниках і фотографіях його зображали переважно в залізному шоломі із шишаком.

194 ...у нас же факірів немає — упродовж XIX ст. в Європі виробилася культура концертів із певною програмою, яку показували мандрівні факіри: ходіння по жаринах, номери з кобрами, ковтання кинджалів, завмирання й оживання, проковтування вогню, гіпноз і т. і. Головними в програмі були вогняні шоу.

195 Джаггернаут — сліпа невідпорна сила, яка охоплює цілком людину; безвідмовна посвята й готовність до безрозсудної жертви. Поняття набуло поширення в англійській мові XIX ст. завдяки письменникам Ч. Діккенсу, Р. Стівенсону та ін. Слово «Джагганатха» (його розмовний варіант «джаггернаут») — це одне з імен Крішни, що означає «володар світу». Ймовірно, слово вказує на святкування на честь Джагганатха в Індії, які описували як криваві релігійні жертвопринесення.

196 У першодруковій відсутні фрази репліки Любові: «Ах, всі вони!»; «quand on n'a rien, on ne saurait son bien»; «У нас же факірів немає, Джаггернаут в Індії, се просто все одно, що пташка, вона і летить, вони кажуть — метелик, ну, вогонь же пече, риба може мовчати, а любити не всякий уміє».

197 Інший варіант фрагмента від слів лікаря «Ідіть приготуйте холодну ванну» до репліки Люби: «Ти не даєш мені зловити щастя?»; у квадратних дужках виправлені чи закреслені слова:

Лік. (до Ор. тихо). Давно се з нею? як се почалось?
 Ор. Тільки що, вона зомліла, потім прокинулась і от...
 Лік. Які могли бути найближчі причини?
 Ор. Не знаю... ах, та що ви мене питаєте, я сам збожеволю!
 Л. (нахилилась, збирає щось долі, ховає в кишеню і за пазуху, рве квітки, зілля, чіпляє на себе, або теж ховає) Воно здається, (знаходить шкло) ого, який великий діамант.
 Ол. Ів. (до Лік.) Скажіть мені, що се з нею?
 Лік. Самі бачите (одвертається)
 Мил. (вертається, подає Лік. каплі, крадькома) Може ви їй як небудь дасте, може вона заспокоїться.
 Лік. (одвертає каплі) Ах, се ви даремне. Ол. Ів., розпорядіться, щоб приготували холодний купіль.
 (Ол. Ів. вих.)
 Л. (кидає бистрий, підозріваючий погляд на Мил.) Що він вам говорить? що він вам дає? Ага, він каже, що я божевільна, що мене отруїти треба (кричить) Я не хочу, я не хочу, я жити хочу!
 Лік. (до Мил.) Ідіть, бачите, ваш вид її дражнить. (Мил. вих.)
 Ор. (до Л.) Любочко!
 ЛЮБОВ (шттовха його) Іди! (біжить до лікаря і шепче йому на вухо) Я йому не вірю, він мені завидує [Я йому не вірю, у нього *jealousie d'artiste*. Ого, вони кажуть, я (нрзб.) Слушайте, майте його на увазі, у нього *Mania Grandiosa!*] він думає, що він Петрарка. ха-ха-ха... [(голосно)] Ах, всі вони! А от я йому на злість. Слушайте:

В синім морі тануть золоті хмаринки,
 В небі ні зоринки,
 Над водою в'ється ластівочка швидко,
 Вже її не видко.
 Серце кришталеве, золоте кохання,
 Дарма залицання.

(дивиться зальотно на Ореста, той закриває лице руками)
 Ха-ха-ха! *Jealousie d'artiste*. Ось [ходіть, я вам розкажу]. (Бере лікаря за руку і співає) *La si darem la mano tu me dirai si, si, si, si....* (раптом обіймає й цілує його) Чому ви не женитесь, Як. Григ.? [У вас же більше волосся, як у Бісмарка] Перебірає пальцями по його волоссі: Один, два, три, чотири, о багато, більше, ніж у Бісмарка! Вам би треба жіночку молоденьку,

гарненьку, чекайте... Вони думають, що [у мене тут не всі вдома] (*торкає себе пальцем по лобі*), тільки ж се не вадить, я завжді була така, так веселіше, я вам розкажу. (*говорить жваво з веселим, але напруженим виразом лиця, немов задує чи ловить нитку ідей. Тон становчий, переконуючий. Дедалі все швидче говорить*) Я була душею товариства, а потім вони всі так співали, співали, ні, правда, грали, ні, зовсім не те, я їм розказала одну дуже смішну історію [нічого тільки про квітки]... а вони зажурились, зажурились, у нас же факірів немає, Джаггернаут в Індії, се просто все одно, що пташка, от вона і летить, вони кажуть — метелик, ну, вогонь же пече [тільки риба може мовчати, як її печуть, а я навіть співати можу]... а любити не всякий уміє. Дивіться, он летюча рибка! Ану, хто швидче! (*біжить швидко до річки. Ор. переймає, ловить за талію. Ол. Ів. ридає, Лік. захожується коло неї.*) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 71–73).

La si darem la mano tu me dirai si, si, si, si— «Так, я дам їй руку, ви скажете мені так, так, так, так» (італ.); слова із аріозо Дон-Жуана в однойменній опері В. Моцарта. Герой звертається до спокушеної ним Церліни. У поетичному перекладі М. Лукаша: «Рученьку дай, кохана...»

198 Виправлено в повному рукописі:

...рецідівів [приступів] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 76).

199 Виправлено в повному рукописі:

...те саме [купілі] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 76).

200 Інші відкинуті варіанти Вих. IV:

Варіант 1 із повного рукопису:

Л. (*бере на столі книжку, сідає в chaise-longue і починає читати. За стіною зза лівих дверей чути, як хтось грає гамми на фортеп'яно. Незабаром Л. опускає руку з книжкою, книжка випадає з рук.*)

Л. Нічого не розумію! дурна стала (книжка випадає з руки додолу. На лиці Л. ...) (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 76).

Варіант 2, із автографа-сценарію:

Любов сидить на веранді за мольбертом і малює пейзаж. З другого будинку в одчинені вікна вилітають гуки фортеп'яно, хтось грає гамми.

Л. (встає, кидає палітру з кістями на стілець) Ах, сії гамми, просто збожеволіти можна! (зіходить з веранди і направляється до будинку праворуч, стає під відкритим вікном, звідки чутино гамми, і гукає). Саню, Саню! (Гамма обривається, чутино голос Сані: «Що?») (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 5–6).

201 У першодруковій послідовно замінено слово «барви» на «фарби».

202 *Elles étaient belles les neiges d'antan* — алюзія на «Баладу про пань минулих днів» французького середньовічного поета Ф. Війона (1431–1463); це пів рядка з рефрену: «[А де ж тепер] торішній сніг?» (переклад Гр. Кочура).

203 ...блаженна ложь — у першодруковій подається: «блаженна лжа» (Нова рада. С. 435).

204 Заміна ремарки в повному рукописі:

...одкидається на спинку крісла [спірається локтями собі на коліна і підтримує голову руками] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 79).

205 У першодруковій замінено слова «сама» на «якраз»; «слабших» на «слабших»; випущені слова «рівновагу, сталість» (Нова рада. С. 437).

206 У повному рукописі в репліці Любові зроблено авторкою кілька виправлень:

...[ви набрали смаку до лицарських ідеалів] У вас же були теорії...

...теорії [ідеали]...

...старосвітські [стародавні] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 82).

207 У повному рукописі викреслено фрагмент розмови Милевського та Любові від слів «се так давно було» до «Ну, що ж там нового»:

М. Що властиве?

Л. Та все... і той час, коли ми з вами бачились, і все, що було раніше мого виїзду. Та для мене і справді багато змінилося (задумується).

М. Довго ви тут думаєте пробувати? ще не хутко збираєтесь додому?

Л. Далєбі, не знаю... Властиве, мені тут нічого робить, а дома... дома теж нічого. Та ще з місяць побуду тут, а там побачу... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 82).

208 У першодруковій вислів «маленьке драматичне коло» замінений на «маленький драматичний гурток» (Нова рада. С. 438).

209 У повному рукописі скорочено фрагмент тексту від слів Милевського «клуб велосипедистів» до слів Любові «Чому?»:

М. Та дещо єсть: нове товариство заснувалось, клуб велосипедистів [і знаєте, хто там душа товариства?

Л. А хто?

М. Вже ж Бронський! Він подав проект, щоб і дами були членами клубу, отже, у нас уже скільки прекрасних велосипедисток]. Зимом у нас було маленьке драматичне коло склалось, були спектаклі і не без тріумфів [не без поспіху, літературні вечера теж відбувались]... Запрошували ми до себе Ореста Михайловича, та він не схотів (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 83). У квадратних дужках викреслені фрази.

210 У першодруковій слово «переписуємось» замінено на «листуємось» (Нова рада. С. 438).

211 Викреслено в повному рукописі:

...нейріт [гостра невралгія] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 84).

Нейріт — ураження нерва; такими стають травматичні нейропсихози, нейрити із психічними розладами, сіфілітичними ураженнями мозку при психічних дефектах, алкогольний обманний параліч тощо.

Невралгія — хвороба, що, як вважали в кінці XIX ст., з'являється без видимої причини у вигляді нападів, які згодом зникають. З-поміж іншого пояснювали невралгію успадкованою схильністю.

212 У першодруковій замість «переутомлення» — «перевтома» (Нова рада. С. 438).

213 У першодруковій додано фразу: «і зі мною їхати теж ніхто не збирався» (Нова рада. С. 439).

214 Наступна репліка Милевського написана на берегах сторінки рукопису і викреслена:

М. Дозвольте не відповідати на ваше питання (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 84).

215 Викреслено в повному рукописі:

...дав вам усі земні блага, [хай не позбавить він вас і небесного царства] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 85).

216 Первісний варіант розмови Милевського (Миленка) з Любою від слів: «Не трудно бути пророком заднім числом» записаний в автографі-сценарії:

Мил. Я не раз пробував остерігати і вас, і Ор. Мих., але стрівав завжди таку різку одсіч...

Л. Остерігали! Невже ви думаєте, що можна остерегти когонебудь жартиками і каламбурами? Ха-ха-ха! котільонови ми орденами гатити безодню! Остерігали! За все своє життя я ні від кого не чула поважної, щирої, дружньої остороги. А тепер... о тепер знайдеться багато друзів, що киватимуть головою і промовлятимуть поважно: а ми ж казали!..

Мил. Ви несправедливі до своїх друзів, Л. А., врешті се завжди так буває, що людина старається скласти на кого іншого всю свою вину.

Л.Вас дружина чекає.

Мил. (глянувши на неї) Проганяєте мене? Простіть, я вас не хочючи вразив. Я ніяк не сподівався такого прийому.

Л. (махнула різко рукою) Ах, все одно! Можете вважати мене бож[евільною] і на тім заспокоїтись.

Мил. Бувайте здорові. До побачення, може згодом застану вас в ліпшому настрої (кланяється і швидкою ходою виходить).

Л. (сама) Чого їм треба від мене. Чого? (плаче) Входить тітка (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 6).

217 Викреслено в повному рукописі:

...не може вийти до вас. [Вона розстроєна, слаба.] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 86).

218 Викреслено в повному рукописі:

...зробіть се для мене. [Справді, третя особа не допоможе, тільки завадить.] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 87).

219 Виправлено в повному рукописі:

...(Виходить, опустивши голову). [(вих.) Погибель, просто погибель] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 87).

220 У повному рукописі репліка містить виправлення:

Я думала, багато думала. [Мені здавалось, що вона йому дуже мало коштує, мені здавалось, що звістка про мій

близький виїзд не дуже-то зажурила його. Як би там не було, він помирився з моєю звагою без великого жалю] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 88).

221 Інший варіант фрагмента в повному рукописі від слів «Звідки ж ви се знали?»:

М. Звідки ж ви се знаєте? Хіба він вам що казав?

Л. Власне, він мені нічого не писав. Тепер мене дивують його запросини. Чого я, власне, маю йти до вашого сина?(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 88).

Ініціальна М. позначає пані Груїчеву.

222 У першодруковій слово «стоїть» замінене на «коштує» (Нова рада. С. 442).

223 Скорочено в повному рукописі:

...не знала нічого [сьогодня уперше почула, що Орест — що ваш син слабий] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 88).

224 У повному рукописі викреслений варіант репліки Любові:

Л. Чого ж я одна? Хіба Орест так само не знав усього і не грав укупі зо мною тієї, як ви кажете, божевільної гри. Та й нащо шукати якоїсь вини? Хіба од сього лехче? На світі немає винних, все робиться так, як має робитись, сам Орест казав... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 89).

225 Первісний варіант фрагмента від слів Люби «На Бога» до її ж слів «Але що ж я можу...»:

Л. На бога, скажіть мені, що з ним робиться, я ж нічого не знаю.

М. І я не знаю, я знаю тільки, що серце йому щохвилини може розірватись, що він сидить без руху, без влади, що він мучиться так тяжко... (знов ридає) О, коли б у вас було серце, якби ви не були каменем!.. (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 89).

226 Закреслено в повному рукописі:

[Що ж се pomoже?] Ви ж сами... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 89).

227 Строфант — лікарський засіб, зроблений на основі насіння ліаноподібних рослин сімейства кутрових. Використовується у незначних дозах при вадах серця.

228 У першодруковій внесено деякі поправки в репліку пані Груїчевої: замінено слово «требую» на «вимагаю»; випущена фраза «власними руками даю йому отруту» (Нова рада. С. 443).

229 Початкові варіанти фрагмента в повному рукописі від слів ремарки «хитає головою, що не піде»:

Варіант 1:

Л. (хитає головою, що не піде)

Гр. (падає перед нею на коліна) Я вас ненавижу...

Варіант 2:

Л. Ні, се безумно, я не повинна...

М. Безумно, не повинна, ви можете ще роздумувати!.. (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 90).

230 «Россія» — готель у Ялті, збудований 1875 р., недалеко від Набережної. У ньому зупинялися визначні діячі культури кін. ХІХ — поч. ХХ ст. Згадується як місце сюжетних подій також в оповіданні Лесі Українки «Над морем».

У першодруковій замінена назва готелю з «Россія» на «Франція» (Нова рада. С. 444). Під такою назвою у Ялті функціонував фешенебельний готель, побудований 1886 р., який, зокрема, приваблював місцеву інтелігенцію та гостей курорту міською книгарнею, відкритою на першому поверсі купцем І. Сінані.

231 виправлено в ремарці повного рукопису:

...тре собі лоб [все держиться за голову](Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 90).

232 У повному рукописі наявний варіант закінчення Вих. ХІІІ від слів «Олімпіада Івановна з гуком зачиняє двері на гак»; подаємо текст до виправлення:

Л. (тим часом опускається додолу, сідає, упірається одною рукою в долівку, другою все держиться за голову і похитується немов машинально.

Ол. Ів. Що ти, Л., знов плачеш? Що тобі, дитино моя?

Л. (убитим голосом) Я не плачу, я не можу плакати... треба йти, він мене жде (Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 90).

233 У повному рукописі початкова ремарка була виправлена. Закреслено слова характеристики Острожина (Літератора):

[1-ша сцена.]

Орест виражає нетерплячку, перше сам, дуже недовго, потім Літератор, [старкуватий, з рухами різкими, шпаркими, незгідними з словами] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 92).

234 Гаміш — психотропна речовина, есенція коноплі. Незначні дози згашують біль, уводять людину у стан збудження. Тривале вживання гашишу може зумовлювати наркотичний психоз, деменцію.

235 У першодруковій відсутнє останнє речення репліки Ореста.

236 Літера — можливо, прізвище рецензента є українським відповідником псевдоніму «Буква» російського фельєтоніста і журналіста І. Василевського (1849?–1920), співробітника газет «Биржевые ведомости» (Санкт-Петербург) та «Новости» (Санкт-Петербург), «Одесский листок». Російський журналіст, очевидно, є прототипом літератора Острожина із п'єси.

237 У першодруковій після слів «щось не трапилась» додано речення: «Я тепер мало читаю газети» (Нова рада. С. 446).

238 У першодруковій газетна замітка Острожина починається так: «На сім тижні наш молодий драматург подарував нам...» (Нова рада. С. 447).

239 Заміна слова «припадок» на «приступ» у першодруковій (Нова рада. С. 447).

240 Виправлено в повному рукописі:

...інваліди цивілізації! [літературні машини!]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 93).

241 Скорочено в повному рукописі:

...тепер [вона, що ніколи не думала про їх?!]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 91).

242 Викреслено в повному рукописі:

...[О Боже!] Що ти кажеш?(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 94).

243 Текст фрагмента, що відсутній у рукописі від слів Ореста «свою власність, приковану, прибиту» до слів матері «Оресте, позволь мені», подаємо за першодруком, за сучасними правописними нормами (Нова рада. С. 448–449).

244 Варіант початку Вих. III від ремарки «Любов входить, спинається в дверях»; у квадратних дужках подаємо закреслений текст:

Л. (спинається недалеко від дверей і не підходить до Ор.)

- О. Люба, ти прийшла!
- Л. Ваша мати вимагала сього [я мусіла... що я маю зробити для вас?]
- О. Люба, не говори так... сей тон... ти бачиш я досить покараний, я сто раз заплатив кров'ю свого серця [за все] за те злочинство. Люба, Люба, не картай мене!
- Л. Я не картаю, може, так було краще для вас... тільки нащо тепер знов? [кому се треба? Доволі раз порвати. Ваша м]
- О. О, краще картай мене, клени мене, ніж сее... Ні, ні, сього я не заслужив. Невже ти мене зовсім, зовсім не любиш?
- Л. (підходить ближче) Оресте, колись ми були друзями...
- О. О боже мій!..
- Л. Пожалуймо тепер один одного. Мати казала, щоб я прийшла... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 95).

245 ...Я глядітиму тебе так, і вітрові не дам повіяти на тебе — Парафраза із драми В. Шекспіра «Гамлет»; дія 1, сцена 2:

Вітрам небес не дав би надто грубо
Дихнути їй в обличчя

(Одарченко П. Леся Українка: розвідки. С. 118). Дослідник вважає, що таким чином відбувається прив'язка до монологу Люби із Дії 3; у якому йшлося про намір грати Джульетту.

246 Скорочено в повному рукописі:

[Тільки подумай, Люба.] Ціле життя перед нами (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 100).

247 Виправлено в повному рукописі:

Не всякий має право жити... [Стривай, се все таке нове... ні, я се чула] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 100).

Дещо інший варіант подано в першодруковій: «Стривай, не всякий має право жити» (Нова рада. С. 451).

248 У першодруковій ремарка подана так: «Тыхо, але зъ жалью» (Нова рада. С. 451).

249 Виправлено в повному рукописі:

...краще, ніж інші [І що нам горе, що нам божевілля, се мрія...] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 101).

250 У першодруковій подається ремарка «в нестямі» (Нова рада. С. 451).

251 Викреслено в повному рукописі:

Навіщо [тої] жертви?(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 102).

252 У першодруковій репліка Любові починається після ремарки «стрепенула його руку» словами, які відсутні в повному рукописі:

...[Починається? Ти вже бачиш?] Тобі страшно? (Нова рада. С. 452).

253 У повному рукописі наявний другий варіант закінчення драми від ремарки — «Любов (під час, як він говорить, старається заспокоїтись...)»:

[Любов] ...я втомилась, я відпочину... тихо, зовсім тихо, так... (закриває очі, рука її опускається безвладно, Ор. бере її руку і дивиться на Л. з тривогою)

О. Люба, чого ти? сонце моє, [життя моє,] щастя моє!

Л. (немов прокинулася) Щастя! Ти все кажеш — щастя! де ж воно? (встає, заломлює руки) Ох, Оресте, Оресте! як ти не бачиш того, що ми згоріли, обоє згоріли? де ж тут щастя, коли життя вже немає? Нащо сеє все, навіщо? все одно, вже ніщо, ніщо, ніщо не допоможе! (стає на коліна, притуляється до рук Ор.) Оресте, Оресте, друже мій бідний, друже мій безталанний, защо ми гинемо, защо я тебе згубила? (ридає, потім раптом уриває ридання, встає, дивиться на Ор., киває головою і одступає. Ор. поривається встати, але скрикує з болю і знов опускається в крісло)

Л. (сміється раптом) Ха-ха-ха. Хороша пара до вінця!.. (уриває сміх, підходить до Ор. нахилиється над ним. Трівожним голосом) Оресте, глянь мені в очі!

Ор. (глянув, жажнувся, закрив собі очі руками)

Л. (стрепенула його за руку) Стривай, не бійся, нічого не буде! [я не допущу] (біжить до столика, бере строфант)

Ор. Що ти робиш! (робить зусилля, встає і нерівним, ненатурально швидким кроком біжить до неї, вона тим часом випиває отруту, промовивши: Прощай, або йди за мною! — і падає додолу нежива)

Ор. (кидається до неї з голосним криком) Люба! (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 106).

Вих. остатній.

Входить Мати.

М. Що тут?

Ор. Мамо, мамо, [ми її вбили] вона отруїлась!

М. Що ти кажеш? (кидається до неї, бере її руку)

Ор. (одпихає її од Л.) Не чіпай її, ти її ненавидиш (припадає до Л., плаче)

М. Дитино моя, пожалуй себе, зглянься надо мною!

Ор. Лиши мене, мені нікого не жаль, я піду за нею. Нащо мені жити? (знов припадає до Л., мати дивиться на нього з розпачем.)

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 773. Арк. 107).

У першодруковій текст Вих. IV скорочено до останніх чотирьох реплік після слів пані Груїчевої: «Вона зомліла?» (Нова рада. С. 452).

ПРОЩАННЯ

Уперше надруковано у виданні: Література. Збірник перший Історично-Філологічного Відділу Комісії новітнього українського письменства ВУАН. Київ: ВУАН, 1928. С. 189–194.

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України зберігається автограф (Іл. Ф. 2. Од. зб. 22), без дати, 8 арк.

Датується на підставі аналізу почерку: 1896 р.

Друкується за автографом.

Б. Якубський переконаний, що твір було написано водночас із «Блакитною трояндою», тому важко точно стверджувати, який із текстів слід назвати першим драматичним твором письменниці. Підстави визначати час написання твору «Прощання» кінцем 90-х і не раніше другої половини 90-х рр. висунув П. Одарченко: 1) характер письма і папір; чорнило і папір однакові в рукописах «Блакитної троянди» та «Прощання»; 2) всі ці матеріали «вкупі» знайдені в Гадяцькому музеї ім. М. Драгоманова; 3) спорідненість тем і мотивів названих двох творів і лірики 90-х рр. (Одарченко П. Недрукований твір Лесі Українки «Прощання» // Леся Українка: Розвідки різних років. Київ: В-во М. П. Коць, 1994. С. 221).

При підготовці тексту внесено деякі зміни, що стосуються правопису. Пунктуація відповідає сучасним нормам. Осучаснено

правопис слів зі знаком апострофа. Змінено легко на легко, еґоїс-тів на еґоїстів; боїся, чіпляєся, відносисся на боїмся, чіпляешся, відносимся відповідно. Збережено авторське написання слів: тільки, діректор, хтіла, експансівна, гімназистка, завжді, сьогодня, чі, похожала, несужений, скілько, ратуватись.

Усі скорочення подано з розширенням, у квадратних дужках (окрім як у випадку імен персонажів).

Цілком імовірно, що саме про діалог «Прощання» Леся Українка згадувала в листі до М. Павлика від 21.VIII(2.IX).1895: «Цікава я, яке враження на гал. людей роблять такі оповідання, як, наприклад, про мое сотрудицтво з Славінським (so einfach!)¹). Я оце задумую писати дещицю, то коли надрукую (не зараз) — ото витріщать очі ваші панночки та й паничі, не раз прийдеться згадати пок[ійного] Огон[овського] з його: “а вже ж, коли вона не думала йти за нього заміж, то не повинна була казати, що його любить”!!!» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 373).

«а вже ж, коли вона не думала йти за нього заміж...» — цитата стоується поеми Олени Пчілки «Козачка Олена» (Огоновський О. Історія літератури руської. Львів, 1893. Ч. 3. Відділ 2. С. 1093–1094).

У драмі порушуються питання «вільного шлюбу» та «вільної любові», взаємин чоловіка та жінки, заскорузлості традиційних соціально-культурних звичаєвих норм і глибокої закоріненості «старої» моралі, яка керує людиною через підсилення й приглушення емоцій та симпатій. Здебільшого темою п'єси називають «нещасливе кохання» (Б. Якубський, П. Одарченко), готовність поступатися своїми жаданнями ради щастя того, кого любиш.

Одним із перших описав жанрові особливості твору А. Гозенпуд у книзі «Поетичний театр», поставивши діалог «Прощання» у контекст естетичних пошуків у драматургії кінця XIX — початку XX ст. (Гозенпуд А. Поетичний театр. Київ: Мистецтво, 1947. С. 31–35). Відзначається його етапність у творчості письменниці (Б. Романченчук, О. Бабишкін). У ширшому контексті рукописів творчості письменниці 90-х рр. та біографії розглянула твір «Прощання» Л. Мірошниченко.

У 1973 р. «Прощання» представили на сцені як фрагмент композиції «Струни серця» у Київській держфілармонії (акторка Н. Кандиба). 1992 р. виставу на основі діалогу підготував режисер А. Чертков на перше «Мистецьке Березілля».

¹ Так просто! (нім.)

254 Біографічний контекст появи портрету як художньої подробиці описала Л. Мірошниченко. Див.: Мірошниченко Л. «...Ти дав колючу гілочку тернову...» (з етюдів про фотографії з архіву Косачів) // Слово і Час. 2008. №5. С. 64–77.

255 В автографі наявне виправлення:

...Се я бачу, [Правда...] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 2).

256 В автографі наявне виправлення:

...[дивлюсь, доросла панна] ледве пізнав... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 2).

257 В автографі наявне викреслення:

Х. Про [наші] заручини... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 3).

258 Куколка з льону — 1) із льону виготовляють ляльки-мотанки; 2) найчастіше порівняння з лляними виробами вживають через схожість повісем вичесаного льону та пасем волосся. Значущим у цьому творі стає сприйняття дівчини / жінки як ляльки, що засвідчує залишки дитячих рефлексій. Тема жінки-ляльки досить популярна в романтичній та реалістичній європейській літературі; піддано критиці вади інституту шлюбу, практику виховання жінок задля окраси товариства, задоволення чоловіка й дітей та послуг у патріархальному / буржуазному світі (механічна лялька-красуня Е. Гофмана, світська красуня Т. Шевченка, дружина-красуня Г. Ібсена). Образ еволюціонував до сучасного стереотипу жінки-Барбі (О. Кісь).

259 В автографі наявне виправлення:

...[неекспансивна] правдива мімоза... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 4).

260 В автографі викреслено репліку героя. Змінено:

Д. ...Чі, може, я мучу не тільки себе?

Х. (мовчить)

[Д. Коли я тільки себе мучу, то се ще не біда.

Х. Ти мучиш не тільки себе.](ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 5).

261 В автографі первісно — «і так весело промовила ну, годі вже» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 7).

262 «мир миром, пироги з сиром, вар[енички] в маслі, ми друж[еньки] красні, поцілуймося» — рядки з дитячої пісні. Її повний текст

Леся Українка згодом умістить у збірник «Дитячі гри, пісні й казки» (1904). У супровідному коментарі письменниця написала: «Як двоє дітей посваряться, то інші їх мирять <...> Посварені подумують-подумують, а далі поцілюються та й вже добрі» (Леся Українка. Зібрання творів: У 12-ти т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 9. С. 108).

263 «А ще не будете, аки дѣти» — цитата з Біблії: «Поправді кажу вам: коли не навернетесь, і не станете, як ті діти, не ввійдете в Царство Небесне» (Мт. 18:3).

264 ...«бувай здоров, несужений друже» — рядок із народної пісні «Ой, піду я не берегом-лугом», записаної Т. Шевченком в альбомі 1846–1850-х рр. (Іл. Ф. 1. Од. зб. 108. Арк. 34), а також процитованої в його поемі «Сотник». Кінцеві рядки пісні такі: «Іди ж собі, друже, нехай Бог помагає, / А я утоплюся, бо долі немає». Уперше запис цієї пісні опублікував Я. Забіла 1907 р. (Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка, знайдені в архіві департаменту поліції. Україна. 1907. Т. 3. №7/8. С. 8).

265 Наявні кілька варіантів закінчення драматичного діалогу, які відображають пошуки відповідної звичаєвої формули. Викреслено:

Д. ... (В дверях). Прощай! [Бувай] (Зникає).

Х. [Не прощай] Та слухай-бо... (Іл. Ф. 2. Од. зб. 22. Арк. 8).

ОДЕРЖИМА

Уперше надруковано у журналі «Літературно-науковий вістник» (1902. Т. 17. Кн. III. С. 167–178). Цього ж року драматичну поему було опубліковано в збірці «Відгуки» (1902. С. 69–93).

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України збереглося два автографи з текстом «Одержимої»: повний чорновий автограф із незначними правками чорнилом та олівцем на 18 арк. (Іл. Ф. 2. Од. зб. 799) та чистовий рукопис із правками чорнилом у першій частині на арк. 209–222 (Іл. Ф. 3. Од. зб. 1625). Чистовий рукопис датований; дата — «18.І.1901 р.». Чорновий автограф (Іл. Ф. 2. Од. зб. 799) написаний кулішівкою, а при переписуванні набіло використовувалася желехівка, відповідно нами змінено написання частки -ся, деяких власних назв, форми вищого ступеня прикметника (чорніша, яснійше, безпечніше), проставлено пом'якшення. У чистовому рукописі (Іл. Ф. 3. Од. зб. 1625) перша

частина написана рукою О. Кобилянської з правкою Лесі Українки й містить один заклеєний фрагмент; інші частини драматичної поеми — автограф із виправленням написання окремих слів. У чорновому автографі кожен поетичний рядок починається з великої літери; у чистовику відповідно до синтаксису речення вжито й малу, і велику. У чистовому рукописі дописаний іншою рукою підзаголовок «Поема Лесі Українки».

Подаємо за чистовим рукописом.

Назва драматичної поеми змінювалася. На першому аркуші чорнового автографа перекреслено чорнилом «Мессія і “одержима”»; видно виправлення початкової «о» на велику літеру.

Імена персонажів по-різному написані в чистовику, чернетці та в першодруках; тому у випадку імен Міріам, Мессія (Мессіє), Іоганна, преторіанець, старий галілеянин повертаємося до написання у рукописах (у першодруках Міріам, Месія, Йоганна, преторіанець, Галілеянин). Редактор збірки «Відгуки» В. Сімович, зокрема, визнавав: «...я надрукував “Міріам”, не — Міріам» (Сімович В. *Леся Українка на Буковині // Спогади про Лесю Українку*. Київ: Дніпро, 1971. С. 207). Такий же підхід збережено для географічних (і міфологізованих) назв: Голгота (а не Ґолгота), Гефсіманський сад (у чистовику Гетсеманський; у чернетці — Гефсіманський; у першодруку — Гетсеманський), Галілея (а не Ґалілея), геєнна.

За сучасними нормами передаємо пунктуацію, написання часток (адже, невже та ін.), префіксів з-, роз- (в автографах: нечисленні, *сїлїти*), вживання апострофа унормовано відповідно до сучасного правопису. Зберігаємо авторське написання у словах царь, цезарь, сїнедрїон, люде, тїлько, проклон, трївога, ратунок, иншїй, сужено, мусїти, крївавї; передачу род. відм. ім. — кровї, любовї. Уніфіковано правопис окремих слів (чи, кождїй, сьогоднї), а також великої/малої літери (Господь, Бог, син Божїй, царство Боже, учитель, галїлеянин, цезарь).

Традиційно вважають, що імпульсом до створення «Одержимої» стали обставини перебування письменниці у Мінську 1901 року. Від початку січня і до березня Леся Українка доглядала хворого на сухоти близького друга С. Мержинського. Про свій стан письменниця повідомляла О. Кобилянській у листі від 29(16).I.1901: «Набрала матеріалів до того ще в Києві і повезла з собою сюди: лихо лихом, а робота роботою. Що ж, коли не впиватися, не вприскувати морфїю, не курити опіуму, то треба хоч роботою задурити

себе» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 229). Драматична поема була написана буквально за одну ніч, про що згодом авторка розкаже І. Франкові в листі від 31.XII.1902 (13.I.1903): «Та вже хоч гніваймось, хоч ні, на себе, що не вміємо терпіти мовчки “як мужеві пристало”, але такий вже фатум над поетами, що мусять гука-ти на майданах і “проричати аки одержими” в той час, коли б хотілося увійти від туги і замовкнути на віки. Ви он кажете, що в моїй “Одержимій” епічний тон не витриманий, що навіть і вона лірична. Діло сьогодні пішло на щирість, то признаюся Вам, що я її в таку ніч писала, після якої—певне буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому апогею. Як би мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: j'en ai fait un drame¹ <...> Отже і надо мною фатум. То досить страшний фатум, бо він змінє діла—в слова! Коли моя Одержима розбила голову слугі синедріона, та зате у всіх моїх знайомих голови і досі цілі, та певне й будуть цілі, наскільки то від мене залежить. За те, правда, наші слова стають нашими ділами і судять нас люде “по ділах наших”, а над ким того фатуму нема, той базікає собі, скільки схоче, і ніхто з нього нічого не питає» (Там само. С. 524).

Подальший етап творчого процесу над драмою полягав у виправленнях і переписуванні, про що Леся Українка повідомляє О. Кобилянській у листі від 4(17).VI.1901: «[Хтось] Тоді вже взявся заодно переглядати чужий манускрипт (присланий від когось з Черн[івців]), думав, що пошле його сьогодні до Львова, але бачить, що конечне мусить мати старий манускрипт, бо деякі місця в копії полишені біло і невідомо, що там має стояти, а напам'ять хтось не вміє. Отже чи не буде хтось такий добренький послати сюди хуленько старого манускрипта, аби хтось другий мав уже собі з тим спокій» (Там само. С. 276). Про підготовку тексту до друку у Львові письменниця згадує в листах кільком адресатам: двічі І. Франкові, зокрема, від 29.V(11.VI).1901—«Мої твори, призначені для “Віст[ника]”, переписують мені у Чернівцях, та щось довгенько,—як будуть готові, то пришлю» (Там само. С. 274); 10(23).VI.1901 О. Кобилянській—«Що “Міріам” не приїхала, то не біда, не буду вже її посилати, а повезу з цілою пачкою інших своїх “дітей”» (Там само. С. 277); 14(27).XII.1901 М. Кривинюкові. На початку березня 1902 р. вийшла друком третя книга часопису «ЛНВ».

¹ Я з того створила драму (фр.).

Спонтанно виник намір паралельно надрукувати «Одержиму» в Чернівцях; передусім він був результатом участі Лесі Українки у культурному житті міста та її знайомств під час відпочинку й лікування в горах. Листування між письменницею та В. Сімовичем у справі підготовки книги «Відгуки» не збереглося. Віршів на збірку виявилось не надто багато (на 4 арк.), тому видавці запропонували додати ще кілька текстів — Леся Українка згодилася передрукувати драматичну поему «Одержима» з «Літературно-наукового вістника» (Сімович В. Леся Українка на Буковині. С. 205–207). Збірка «Відгуки» з'явилася на початку квітня 1902 р.

Перші відгуки про драму були здебільшого прихильні, навіть захоплені (О. Луцький, Р. Гамчикевич, М. Лозинський, С. Чарнецький).

Через церковну цензуру виявилось складніше розв'язати питання публікації «Одержимої» в Російській імперії. Рукопис збірки поезій Лесі Українки «На крилах пісень», на сторінках якого було вміщено й драматичну поему, дозволили друкувати за певних умов: «С. Петербургский духовный цензурный комитет имеет честь сообщить, что помещенные в этой рукописи на стр. 163–164 и 170–188 стихотворения “Жертва” и “Одержима. Драматична поема (на восточный мотив)”, на основании 260 ст. устава о цензуре и печати, не могут быть разрешены к печатанию» (Дозвіл відомства православного віросповідування цензурного комітету №2160 від 5 вересня 1903 р.; цит. за: Курашова В. Переслідування творів Лесі Українки царською цензурою. // Леся Українка: Публіцистика. Прозові твори. Листи. Статті. Дослідження. Спогади. Київ, 1956. С. 468).

Листування з різними адресатами періоду перебування Лесі Українки в Мінську та кількома місяцями по тому стосується тем і проблем, які мають літературні відповідники у драмі (мотиви чуда, байдужості друзів та ін.). Звідси постійний інтерес дослідників драматичної поеми до біографічної складової тексту.

Художній світ твору відбиває тривале студіювання письменницею джерел зі священної історії, включно з апокрифами та дотичними фольклорними матеріалами, що позначене впливом історичних підходів (А. Гарнак, Е. Ренан) та часто зініційоване М. Драгомановим; роботу над перекладами популярних та енциклопедичних видань, зокрема М. Верна («Histoire sainte (Священна історія)», 1894); інтерес до протестантських рухів України та Європи (мальованці, «толстовщина»). Згідно з принципами

історизації у творі реконструйовано особливості ландшафту, політично-релігійну боротьбу різних етнічних і соціальних груп, звичаєві норми та етнографічний колорит біблійних і євангельських часів, а також відображено тогочасні уявлення про пророкування, одержимість, страти й покарання. За сюжетну основу драматичної поеми взято євангельську оповідь про життя Ісуса Христа, редуковану до пережитого й засвідченого досвіду однієї з жінок, які були захоплені його проповідями та йшли за ним, стаючи палкими прихильницями. Образ Міріам змодельований на основі скупих описів багатьох жінок, про яких є згадки в Євангеліях, образ Мессії — здебільшого визначається канонічними текстами.

М. Зеров вважав, що від 1901 р. розпочинається відчутне наростання майстерності письменниці-драматурга, а «Одержима» стоїть у ряду її найкращих творів (Зеров М. *Леся Українка // Твори в двох томах*. Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. С. 374).

Одним із перших запропонував слушні міркування про жанрові, композиційні та тематично-ідейні особливості твору Б. Якубський у статті «Поема надмірного індивідуалізму», що стала передмовою до публікації «Одержимої» у книгоспілчанському виданні (Якубський Б. *Поема надмірного індивідуалізму // Леся Українка*. Твори. Т. V: *Драми*. [Київ]: Книгоспілка, [1928]. С. 107–118).

Соціальна проблематика яскраво продемонстрована у четвертій частині твору завдяки окресленню конфлікту між вихідцями з Галілеї та іудеями; фарисеями, владою та послідовниками нової віри; все ж визначальним у цьому творі стало змалювання психології моменту (мотиви самотності, страху, байдужості, любові, відчаю) та філософії сутності людського й божественного. За Т. Гундоровою, «Одержима» «характеризує духовну ситуацію ствердження минушого, підвладного смерті, людського існування» (Гундорова Т. *Проявлення Слова: Дискурс раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація*. С. 251).

Шлях твору до сценічного втілення видався складним. Заборони синодальної цензури на території Російської імперії зумовили відмову театральних труп братися за постановку до 1917 р. Однією із перших стала вистава Шостого районного театру м. Києва у 1921 р.

У низці вистав за драмами письменниці, поставленими у Літературно-мистецькому клубі м. Львова 1943 р., була й «Одержима» (реж. В. Шашаровський). Ця театральна версія твору була

поновлена й повторена у Нью-Йорку на відзнаку 100-річчя з дня народження Лесі Українки. Вишуканими рішеннями характеризувалася робота «Студії мистецького слова Лідії Крушельницької», що запропонувала монтаж із уривків творів Лесі Українки, серед яких було використано фрагменти із драматичної поеми (1998–2002).

Із часу проголошення незалежності України створено близько десяти вистав за текстом «Одержимої» в академічних театрах різних міст країни (Луцьк, Рівне, Тернопіль, Львів, Чернігів, Суми, Харків). Відзначаються продуманістю й оригінальністю роботи реж. І. Волицької (Творча майстерня «Театр у кошику», м. Львів) та реж. П. Ар'є (Львівський драматичний театр імені Лесі Українки, м. Львів).

266 Гадаринське озеро — розташоване біля міста Гадари в Палестині; сьогодні — це північ Йорданії. На скелях Ум-Кайс лишилися сліди давнього укріпленого міста. За євангельськими текстами, в Гадаринській землі Ісус здійснював чудеса.

267 ...«одержима духом» — Е. Ренан у праці «Життя Ісуса», у розділі «Чудеса» (1862), подає опис стану одержимості як одного із проявів божевілья: «Душевні розлади, якими страждали одержимі, часто були самі по собі доволі легкими. Ще і в наші дні в Сирії божевільними чи одержимими бісом <...> вважають людей, які відзначаються лише деякими дивацтвами» (Ренан *Э. Жизнь Иисуса*. Москва: Политиздат, 1991. С. 191). За Ренаном, через екзальтованість особливо відомою була Марія із Магдали, яку вважали одержимою сімома демонами.

Ренан Жозеф Ернест (1823–1892) — французький історик, автор широко відомих книг «Історія походження християнства» (у 6 томах). М. Драгоманов радив Лесі Українці простудіювати його книгу «Життя Ісуса». Починаючи із 1894 р., у листах до родичів Леся Українка згадувала про читання праць Е. Ренана: «...Останні дні я завзято читаю Ренана і все odkриваю Америки для себе, я б Вам про них написала, та нехай краще потім обговоримо, а тепер я краще ляжу та візьму знов-таки Ренана» (лист до подружжя Драгоманових від 6(18).VIII.1894; *Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 300). А також: лист до Л. Драгоманової від [8](20.VII).1894, лист до М. Драгоманова від 16(28).VIII.1894. Врешті — мала намір перекласти одну із них: «Жите Христово я ще не перекладала, та в мене ще нема його по-франц[узьки], як дістану, то постараюсь

його перекласти на селі, коли буде час, і привезу у Львів сама, як їхатиму додому в кінці іюля», лист до М. Павлика від 3(15).VII.1895 (Там само. С. 362).

268 Зміни у ремарці чистового рукопису, додані рукою Лесі Українки поверх переписаного О. Кобилянською: виправлено:

...понад берегом [у пустині]...

виправлено:

...далі [часами]...

викреслено:

...зіходить на шпиль [якої] скелі...

виправлено:

...[у простор] не на берег, а в глибину пустелі...

(ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 1/209).

269 Фраза має кілька варіантів. Закреслений у чорновому автографі:

[І мир весь осіяє] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1).

Виправлений у біловому рукописі:

[І цілий мир осяє] (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 1/209).

270 Виправлено у чернетці:

Щоб хоч на мить чоло те просіяло

[Щоб те чоло хоч на малу хвилину]...

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1).

271 Варіант у тексті чорнового автографа; закреслене—у дужках:

Вже сорок день, як він у сій пустині

Пасе [свої думки] думок отари нечисленні,

Нема їм впину, а йому спочинку

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1).

Виправлення у біловому рукописі:

Годівлю дав юрбі, тілам і душам,

всім дав спокій, а сам у сій пустелі

пасе думок отари нечисленні
[Вже сорок днів, як він у сій пустині,
Пасе думок отари нечисленні]
(Іл. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 1/209).

272 «Мессія прийде в славі світ судити» — парафрази слів із Біблії: «І Він буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати. І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!» (Іс. 2:4). Ім'я Мессія відсилає до апокаліптичної літератури, починаючи від книг пророка Даниїла; Мессія — це «помазаник», цар-«визволитель»; він зображається «Сином Людським», якому призначено судити світ.

273 Замінено у чистовому рукописі:

І правда, й милосердя [Суд, правда, милосердя —
все для світа]
(Іл. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 1/209).

274 Варіант рядка у тексті чорнового автографа:

Війна і звада, смерть і хворість зникнуть...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1).

275 Виправлено у тексті чорнового автографа:

Мир буде на землі і щастя в людях
[Мир на землі і щастя поміж людьми]...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1).

276 ...слава в вишніх — відсилання до Євангелій: «Бо прийде Син Людський у славі Свого Отця з Анголами Своїми, і тоді віддасть кожному згідно з ділами його» (Мт. 16:27).

277 Заміна у тексті чорнового автографа:

[Всім дати щастя і — нещасним бути,
Нещасним, так, бо вічно самотим!]
Хто міг би врятувати його самого
Від самотини, від страшної слави?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1).

У переписаній О. Кобилянською першій частині чистовика авторка повернула закреслені у чернетці рядки і надписала їх зверху перед словами: «Хто міг би врятувати...».

278 Варіант фрагмента монологу Міріам із виправленнями у тексті чернетки:

Вже сорок день, як я отут блукаю.
Чого? Сама не знаю. Певне, дух
Мене сюди завів на певну згубу.
Ну, що ж! нехай! Мені тут гинуть краще,
Ніж в іншій місці. Я загину тут,
Я вигостила погляд у пустині,
Мов соколинний зір, — все виглядала,
Чи він хоч не подивиться до мене, —
Не подивився і не обернувся...
Нехай тепер з надією своєю
Поляжу тут у сій скупій пустині.
Занадто вже буйна була надія!
Чого ж я сподівалась?.. я не знаю!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 1-2).

Закреслено:

[Коли б раніш, ніж я отут загину, мені]
Ну, що ж! нехай! Мені тут гинуть краще...

Закреслено:

... Я загину тут [Я більш нікуди звідси йти не хочу.
Я тут нічого не знайшла того,
До чого вся душа моя так довго рвалась.
І не знайду нікого, я те знаю.]

Виправлено; у квадратних дужках закреслений текст:

Я вигостила погляд у пустині,
Мов соколинний зір, — все виглядала,
Чи він хоч не подивиться до мене, —
Не подивився і не обернувся...
[Я вигостила погляд у пустині,
Немов рослина, [дивилась] (нрзб.),
Чи він хоч не подивиться [обернеться] до мене,
О ні, тут я втерляла і надію]

Виправлено:

[Знайти] Нехай тепер [же я] з надією своєю
Поляжу тут у сій скупій пустині

Останніх два рядки «Занадто вже...» дописані (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

У чистовому рукописі авторка зробила виправлення і викреслення окремих слів, написаних в автографі-чернетці:
виправлено:

...Чого ж се я слідом за ним блукаю
[Вже сорок день, як я отут блукаю]

викреслено:

...і не обернувся
[Нехай тепер з надією своєю
Поляжу тут у сій скупій пустині]
(ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 2/210).

279 Галілея — північна частина Палестини; територія, на якій починав проповідувати Христос; тут розташовані Кана Галілейська, Капернаум, Генісаретське озеро. Майже усі герої поеми — вихідці з Галілеї, які згодом опинилися в Іудеї; врешті, Мессія отримав ім'я царя іудейського. Тому в підтексті закладене протиставлення не лише старої й нової віри, але й територій.

280 Виправлено у тексті автографа чернетки:

...бо нічого
просить не мала в нього: ні здоров'я,
ні страви на безхліб'ї
[Боже мій
Щоб я одважилась Мессію зачепити,
Хто ж я така]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

281 Виправлено у тексті чернетки:

...[Однак же] Він нікому...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

282 Виправлено чорнилом у тексті автографа-чернетки:

...О, Мессіє,
Ти [тільки], може, знаєш?!
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

283 Ремарка у тексті чернетки була коротшою: «Незамітно для Міріам Мессія наблизився до неї і схилився над нею» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

284 Виправлення олівцем у тексті чернетки:

Не бійся, [дочко] жінко...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

Виправлення продубльоване авторкою у переписаній О. Кобилянською частині чистового автографа.

285 ...в тихім Назареті — невеличке місто в Галілеї, де згідно з канонічними євангеліями провів дитинство Ісус Христос. Значення має протиставлення тихого і шумного, малого і великого, незначного і величного, спокою і діяння.

286 Викреслено у тексті чернетки:

...нешасна жінка
[нездатна до великих дум і діл]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 3).

287 Виправлення у тексті чернетки:

... всіх нещасних [душ слабких]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 3).

288 Яке тобі до мене діло, жінко? — парафраза слів із Біблії, адресованих Ісусом Христом матері: «Як забракло ж вина, то мати Ісусова каже до Нього: Не мають вина! Ісус же відказує їй: Що тобі, жоно, до Мене? Не прийшла ще година Моя!» (Ів. 2:3–4).

289 Виправлення у тексті чернетки:

МІР. (знищена, збентежена, закриває лице
покривалом і повертається йти геть)
[Прости, учителю, я не скажу нічого]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 3).

Слова «збентежена, закриває лице покривалом і повертається йти геть» вписані чорнилом поверх репліки.

290 Виправлення у тексті чернетки олівцем:

Чому ж усім, окрім тебе [Усім, окрім тебе?]
Чому ж [Як се] усім, окрім тебе?
Усім, крім тебе [Чому ж усім, окрім тебе?], жінко?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 3).

291 Варіант репліки Міріам у чорновому автографі:

МІР. Ти знаєш те, Мессіє, я не знаю
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 3).

292 Виправлено у тексті чернетки:

...мої слова [мою науку]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 4).

293 Виправлено авторкою у чистовому рукописі олівцем:

Вони слідом [у слід] за мною підуть всюди [скрізь]
(ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 4/212).

У тексті чорнового автографа варіанти з виправленнями у двох місцях:

...волаючи [По всіх шляхах]...
...По всіх шляхах [І будуть говорити]...
...в неправу путь [шляхом неправим!]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 4).

294 Якби ти хоч зерня віри мала — відсилення до слів Біблії: «А Він їм відповів: Через ваше невірство. Бо поправді кажу вам: коли будете мати віру, хоч як зерно гірчичне, і горі оцій скажете: Перейди звідси туди, то й перейде вона, і нічого не матимете неможливого!» (Мт. 17:20).

295 В. Агеева зауважує: «Приймаючи вчення Христа, вірячи в добро і зло, пориваючись до жертвовного подвигу, Міріам, проте, хоче сама зробити вибір, розрізнити добро і зло у згоді з власною совістю» (Агеева В. *Поетеса зламу століть: Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації*. Київ: Либідь, 1999. С. 225). Обстоювання права на власний вибір, захист своєї «душі» — одна з наскрізних тем і центральна стратегія поведінки Міріам у діалозі з Мессією.

У тексті чорнового автографа наявні виправлення:

...твої слова прийняти [тебе достойна бути];

викреслено кінець репліки:

[Занадто вже вони великі для душі]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 4).

296 Варіант репліки Міріам у чорновому автографі:

О ні, учителю, вона чорніша
Ніж пожарина, що після пожежі
Чорніє пусткою. Жива вода

Твоїх речей загоїти не може
Душі моєї, бо вода вгашає
Вогонь живий, не мертву пожарину
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 4–5).

У біловому рукописі заклеєно папером із наново написаним текстом.

297 Варіант у чернетці (закреслено):

Мір. Не знаю, як назвуть, ненависть чи любов
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 5).

298 У чорновому автографі біля репліки Мессії в її первісному варіанті: «Кого ж ти ненавидиш?» на берегах сторінки написано: «Не той наголос: нена́видиш» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 5).

299 Я їх казав любити — відсилання до слів із Біблії: «А вам, хто слухає, Я кажу: Любіть своїх ворогів, добро робіть тим, хто ненавидить вас» (Лк. 6:27).

300 Вони не відають, що творять — цитата з Євангелія: «Отче, прости їм, бо не відають, що чинять» (Лк. 23:34).

301 Викреслено початок репліки в чорновому автографі:

От за те
Тим більш ненавижу їх.
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 5).

302 Ти дивимся й не бачим, маловірна — відсилання до Біблії: «Я тому говорю до них притчами, що вони, дивлячися, не бачать, і слухаючи, не чують і не розуміють» (Мт. 13:13).

Виправлено початок репліки у чорновому автографі:

[Від вас воно залежить]
Ти дивимся... (Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 5).

303 Творив дива ще тільки над водою — відсилання до історії про чудо перетворення води у вино у Кані Галілейській (Ів. 2:1–11).

304 Фарисей — представник однієї з релігійних груп у давній Іудеї в епоху Хасмодеїв; фарисеї часто згадуються у текстах чотирьох Євангелій; вони перевіряли, чи Христос дотримується звичаєво-ритуальних правил (Закону). При тлумаченні давніх правових кодексів опиралися на народні передання; все ж вимагали точного дотримання правил обрядової чистоти, прискіпшливі та уважні до дрібниць поведінки й побуту. Протиставляються саддукеям (первосвященникам).

Виправлено у чорновому автографі:

О, кождий тихий усміх фарисея
[О, кождий усміх на устах ворожих]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 6).

305 Варіант закінчення репліки у чернетці; викреслений:

Так я закована в свою ненависть,
Як вартовий коло царської брами,
Що радий вихопить на кожного свій меч,
Хто думкою згрішить проти його владаря.

Авторка поверх вносила чорнилом та олівцем ряд виправлень:
виправлено:

...узброена [закована]...

виправлено, потім первісний варіант повернуто:

...Як царська варта в панцирі й шоломи
[Як вартовий коло царської брами]...

виправлено:

...Що радий вихопить на кожного
[Що радий кинутись на кожного]...

виправлено:

...Хто тільки зле замислить на владаря
[Хто думкою згрішить проти владаря]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 6).

306 ...хто мовить, /що любить Господа, а брата ненавидить/ неправда то — відсилання до Біблії: «Як хто скаже: Я Бога люблю, та ненавидить брата свого, той неправдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, як може він Бога любити, Якого не бачить?» (1 Ів. 4:20).

307 Замінено репліку в чорновому автографі. На місці слів «Ні, Господи, то правда», що закреслені, надписано: «Хіба ж і той не любить, хто душу віддає?» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 6).

308 ...хто покине батька, матір, браття — відсилання до слів із Біблії: «Покине тому чоловік свого батька і матір свою, та й пристане до жінки своєї, і стануть вони одним тілом» (1 М 2:23). Слова, що проголошуються при здійсненні таїнства шлюбу.

309 У чорновому автографі закреслений варіант початку репліки Міріам:

Всіх, окрім тебе, — се можливо
[Але ж се може тільки той]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 7).

310 Замість слова «недовірки» у чорновому автографі спочатку було написано «язычники» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 7).

311 Викреслено у чорновому автографі:

[Як смерть,] як поломінь у них любов
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 7).

312 Кілька поправок внесено у репліку Мессії у чорновому автографі:

А та любов, що я від тебе хочу
[То не така любов, як я бажаю]...
Як сонце [Як світло]...

викреслено:

А та любов, що я від тебе хочу
[Як сонце, як життя повинна бути.
Як світло, як життя — для всіх однака]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 7).

313 У чорновому автографі викреслено ремарку «в дикому распачі», яка стояла перед реплікою, а також ту, що була після неї: «Кидається додолу і посипає собі порохом голову» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 7).

Посипати голову попелом — давня єврейська традиція, спрямована на вираження скорботи і печалі. Символічне посипання голови попелом нагадувало, що людина створена з пороку земного.

314 У чорновому автографі викреслено ремарку після слів Мессії: «Мір, лежить тихо, не мовить ні слова. Месс. тихо віддаляється від неї» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 7).

315 Замінено ремарку в чорновому автографі: замість «встає, кидається йому вслід» написано: «з раптовою надією» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 8).

316 Ваал — бог неба, сонця, родючості в релігії семітських племен стародавньої Сирії. Культ Ваала був пов'язаний із бучними святкуваннями.

317 Гетсиманський сад—відомий як біблійне місце моління Ісуса Христа перед стратою; символ території сумніву. Місцевість Гетсимань— на Елеонській (Оливковій) горі в Єрусалимі. У збірці «Відгуки» та чистовому автографі назва саду— «Гетсеманський» (Відгуки. С. 81; ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 8/216).

318 Скорочення у тексті чорнового автографа:

...молиться [, «щоб минула його чаша сая»]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 2).

...щоб минула його чаша сая— відсилання до Біблії: «А Він Сам, відійшовши від них, як докинути каменем, на коліна припав та й молився, благаючи: Отче, як волієш, пронеси мимо Мене цю чашу! Та проте не Моя, а Твоя нехай станеться воля!..» (Лк. 22:41–42).

319 ...моя душа сумна до смерти— парафраза слів із Біблії: «Тоді промовляє до них: Обгорнена сумом смертельним душа Моя! Залишіться тут і попильуйте зо Мною...» (Мт. 26:38).

320 У тексті чорнового автографа замість слова «твердіше» вжито «міцніше» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779. Арк. 10).

321 Викреслений наступний недописаний рядок:

...не сплю [І я одна з усіх людей на сві]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779. Арк. 10).

322 Виправлено у чорновому автографі:

...та я німа, як мур оцей, не видна [І я німа, як темрява оця,]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779. Арк. 10).

323 Виправлено у чорновому автографі:

...Моя душа
Тепер чорніша ще. Бо я...
[Те, що й тоді?
Ні, гірше навіть. Я тепер]...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779. Арк. 10).

У чистовому рукописі бачимо часткове поновлення викресленого тексту чернетки:

...Моя душа
тепер чорніша. Я тепер...
[Моя душа
Тепер чорніша ще. Бо я]
(ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1625. С. 9/217).

324 Саваоф—одне із імен Бога в християнстві та юдаїзмі. Саваоф керує війнством небесним (ангелами, херувимами та ін.).

Варіант репліки Міріам у чорновому автографі:

Господи! невже оця молитва
До Твого Трону в сюю ніч не дійде!
Вовкам на жердаси Ти свого сина?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779. Арк. 11).

325 Вельзевул—сатана, первісна назва фінікійського божества Ваал-Зебуб.

326 Варіант ремарки у чорновому автографі—«до друзів» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 11).

327 Голгота (Голгофа)—згідно з Євангеліями місце, на якому був розп'ятий Христос.

328 «Розини його, розини!»—вигуки з народу під час страти Христа, засвідчені Євангеліями: «І знову сказав їм Пилат, хочачи відпустити Ісуса. Та кричали вони й говорили: Розіпни, розіпни Його!» (Лк. 23:20–21).

329 Викреслено у чорновому автографі:

...надію трачу на ратунок
[Всіх вратувала кров його невинна,
Лиш Міріам вратована не буде]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 12).

330 Виправлено у чорновому автографі:

...бо вже ж він неживий
[тепер, коли вже мертвий]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 12).

331 Виправлено у чорновому автографі:

Тепленьким словом згадують про того
[І згадувати будуть про того]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 12).

332 Викреслено у чернетці:

[Падає] Темрява [і туман] окутує все більше гору...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 14).

333 Єрусалим—у це місто за тиждень до страти, згідно з Євангеліями, урочисто в'їжджав Ісус Христос. У Єрусалимі розташо-

вувався головний храм юдеїв. Тут, у столиці краю, була резиденція римського прокуратора (намісника)— преторія. Містичним відповідником земному Єрусалиму в християнській теології виступає Небесний Град. Нині Єрусалим— це місто в Ізраїлі, релігійний центр юдаїзму, християнства та ісламу.

334 У чорновому автографі наявна ремарка, згодом відсутня у чистовику:

Іог. ...[(шепоче)] Мессія наш воскрес!
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 14).

335 Синедріон— найвищий орган влади у давніх юдеїв періоду римського панування; розрізняють великий та малий синедріони. Синедріон ухвалював правові та релігійно-обрядові норми. Керували синедріоном первосвященники, до його складу входили представники різних поселень; за відсутності римського куратора голова синедріону відповідав за політичні справи країни, утверджував смертні укази.

336 У чорновому автографі інший порядок розташування слів у репліці; фраза, містить виправлення:

МІР. Ти чим торгуєш, жінко [сестро]?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 14).

337 У чорновому автографі— «скритись» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 14).

338 ...святою силою своєї крові й тіла— сакраменти «кров і тіло» використовуються у таїнстві евхаристії.

У чорновому автографі слово «тіло» було відсутнє.

339 ...чи в огняній геєнні, чи в темряві без краю— геєна (долина Гінон), міфологічний край покарань.

340 Астарот (Астарта)— в сирійській і фінікійській міфології богиня земної родючості й любові; асирійська Іштар. Присвячені їй головні храми були у Тирі й Сидоні. Найчастіше згадувана в Біблії поганська богиня.

Викреслений варіант репліки Міріам у чорновому автографі:

...І не прийму! бо я не Астарот,
щоб мала кров приймати в подарунок
[Тоді й за сатану пролита кров,
Бо він навряд, щоб більше ненавидів.]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 16).

341 Преторіанець — воїн-охоронець, що служить у римського намісника.

342 Варіант фрагмента розмови у чорновому автографі:

МІР. (перебиває, [вголос], рішучо).
Про Мессію!
[Я, бач, розкажую, що він воскрес,
А сей старий не вірить]

СТАР.

[Та не слухай,]
Зовсім ми не про тебе розмовляли
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 17).

343 Варіант ремарки у чорновому автографі:

Поки преторіанець слухає Міріам, старий галілеянин ховається і зникає між людом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 17).

344 ...він царь був іудейський — згідно з Євангеліями, так Ісуса Христа представляли Понтію Пилатові (Лк. 23:3).

345 Цезарь — загальна назва імператорів Римської імперії; походить від імені Юлія Цезаря.

346 У чорновому автографі закреслено варіант репліки преторіанця:

[Дай лишень
Сюди шнурка, ми се дівчатко зв'яжем,
Щоб не брикала дуже]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 17).

347 У чорновому автографі репліка має кілька варіантів:
Остаточний, відмінний від чистового варіанта:

Так що ж? Хіба мина без сліду все минуле?
Три вічності в три ночі він прожив.
О, будьте прокляті!

виправлений і надписаний, згодом перекреслений:

Так що ж? [Хіба мина без сліду все минуле?
Я прожила три вічності в три ночі,
І він прожив їх, претерпів три смерті
Хто може нас надгородить за них?]
О, будьте прокляті!

первісний, викреслений:

Так що ж? [Хіба коли минає все минуле?
Хіба коли забуду я ті муки,
Що вкупі з ним колись пережила,
За тих три ночі лютого страждання
Довічний ясний день не надгородить.]
О, будьте прокляті!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 799. Арк. 17).

348 ...юрба іудеїв, фарисеїв та саддукеїв — релігійні групи, ворожі до послідовників Христа. У чорновому автографі слово «іудеї» викреслене.

Іудеї — назва одного з племен стародавніх євреїв, яке ревно дотримувалося Старого Завіту (Закону) і давніх традицій.

Саддукеї та фарисеї — дві давньо-єврейські релігійно-політичні групи від епохи розквіту династії Хасмодеїв (біля 150 р. до Р. Х.) до підкорення іудейського царства римлянами (70 р. Р. Х.). І фарисеї, і саддукеї брали участь в управлінні країною. Відмінності полягали в різному тлумаченні деяких догматів (свободи волі й промислу Господнього; безсмертя та ін.), у ставленні до норм звичаєвої практики та строгості їх дотримання. За Е. Ренапом, «майже усі первосвященники були противниками фарисеїв, цих надзвичайно екзальтованих віруючих із мирян, і належали до секти саддукеїв, тобто належали до тієї невірної аристократії, яка зібралася біля храму, жила за рахунок приношень на олтар. Священницька каста настільки нехтувала національними почуттями і відстала від великого релігійного руху, що захоплював усе глибше народ, що сама назва “саддукеї” (садоки), що вживалася спочатку всього лише стосовно роду Садока, стала синонімом “матеріаліста” й “епікурейця”» (Ренан Е. Життя Ісуса. С. 170).

349 Що сужено кленучому — закони покарань у стародавніх іудеїв сформульовані у книзі Левит: «І Господь промовляв до Мойсея, говорячи: Виведи того, що проклинав, поза табір, і покладуть усі, хто чув, свої руки на голову його, і закидає його камінням уся громада. А до Ізраїлевих синів будеш промовляти, говорячи: Кожен чоловік, коли прокляне Бога свого, то понесе він свій гріх. А той, хто богозневажив Господне Ймення, — буде конче забитий, конче укаменує його вся громада; чи приходько, чи тубілець, коли богозневажатиме Ймення Господне, буде забитий» (Лев. 24:13–16).

350 Побивання камінням — один із видів покарання у давніх євреїв, що часто згадується в Біблії. Детально описане в Талмуді. Усього розправ передбачалося чотири (каменування, спалення, обезголовлення, задушення). Страту виконували після рішення суду; у випадках, коли демонструвалася зухвала непокора владі, як у часи повстання зелотів, або прилюдно зневажалися релігійні почуття, покарання здійснювали одразу.

ВАВІЛОНСЬКИЙ ПОЛОН

Уперше надруковано в альманасі «Нова рада» (Київ. 1908. С. 227–240).

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається чистовий автограф драматичної поеми (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 777) та інші матеріали: два чорнових варіанти початку твору, один з них написаний переважно олівцем (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779), другий — чорнилом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 778); список останньої сторінки твору, зроблений Оксаною Косач з виправленнями Лесі Українки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 817).

Звірено з першодруком.

Подано за чистовим автографом зі збереженням авторської орфографії.

Первісна назва твору, вказана у чернетці, — «Над Евфратом» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 779. Арк. 1). В епістолярії письменниці називає твір також «У полоні».

Драматична поема «Вавілонський полон» написана в Італії, у місті Сан-Ремо, де Леся Українка перебувала у зв'язку з лікуванням. Уперше про задум цього твору вона повідомила О. Кобилянській у листі від 19–20.XII.1901 (1–2.I.1902): «Хтось надумав ще один маленький драматичний етюд, до пари “Міріам”, але не знає, коли напише, тепер ще не має сили» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 364). Реалізація творчого проекту була здійснена лише через рік. Судячи з листів, Леся Українка могла розпочати безпосередню роботу над твором влітку або наприкінці 1902 р. Двічі про хід роботи над поемою письменниці згадує у листах до І. Франка. Спочатку вона інформує, що пише «одну поему, та ще хто знає, що з неї вийде». Буквально за тиждень авторка закінчила твір, жанр якого видавався їй радше «сценою». Як і на етапі обмірковування,

Леся Українка вбачає генетичну спорідненість нового твору з драматичною поемою «Одержима», про що зазначає в листі до І. Франка від 31.XII.1902 (13–14.I.1903): «Свою “поему” я вже скінчила, вийшла то, властиве, не поема, а лірико-драматична сцена à la “Одержима”, навіть в них обох є де-що спільне» (Там само. С. 526). У тому ж листі вона передає стан творчого екстазу, в якому народжувався текст: «Я знаю, що як я сю остатню свою поему писала, то була “щира, щира, щира” і горіло щось в мені і не давало спокою, аж поки остатнє слово стало на папері. А що з того вийшло, то вже не в моїй владі. Зрештою, то Ви сами побачите, бо я Вам пришлю хутко ту поему, дасте її до друку, коли варта, а ні, то все таки прочитайте і скажіть мені свою думку про неї» (Там само). В автографах Лесі Українки вказано дві дати завершення роботи над твором: у чорновому—9.I.1903, у чистовому—15.II.1903.

У березні 1903 р. жанр «Вавілонського полону» в листі до О. Кобилянської Леся Українка визначає як «етюд» та повідомляє, що планує опублікувати його в Києві, вказуючи лише, що це не буде збірник «На вічну пам'ять Котляревському», який на той час готував до друку С. Єфремов. Особливо авторку турбувало, чи твір «не ззість цензура», на що вона вже вплинути не могла (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 77).

Рукопис драматичної поеми 16(29).III.1903 Леся Українка надсилає матері, узгодивши попередньо його публікацію в літературно-художньому альманасі «Нова рада». Збірник із «Вавілонським полоном» надрукували восени 1908 р. Примірник альманаху в листопаді того ж року було відправлено авторці в Ялту, на ньому є дарчий надпис Олени Пчілки: «Стара Рада на нову цікавість—дорогоцінній учасниці Лесі. Від мами. 1908, лист. 24-ого» (Мороз М. О. Літопис життя і творчості Лесі Українки. Київ: Наукова думка, 1992. С. 441). Удруге за життя письменниці «Вавілонський полон» побачив світ 1911 р. у першому томі «Творів», підготовленому видавництвом «Дзвін».

Одна з перших оцінок належить О. Грушевському, який у чеському журналі «Slovanský přehled» (1909, №5–6) у статті, присвяченій літературному процесу в Україні, дав огляд публікацій альманаху «Нова рада». С. Русова в статті «Новости украинской литературы» («Киевская мысль». 1911. №280. С. 2) схвально оцінила текст «Вавілонського полону» за «прекрасне» відображення страждань зневаженого національного почуття євреїв у неволі. Переважно критики та дослідники тяжіли до метафоричного

тлумачення тексту в національному контексті. Цю традицію закріпив М. Євшан, який у статті «Леся Українка» наголошував: «Те все мусить вичитати і до себе віднести сучасний українець — з творів Лесі Українки. Бо для кого ж писані такі твори, як «Вавилонський полон» або «На руїнах», про кого пише вона, зображуючи прострацію, духовну розтіч та рабство гебреїв «над вавилонськими ріками?»» (Літературно-науковий вістник. 1913. Кн. 10. С. 53). А. Харченко в передмові до публікації твору в книгоспілчанському багатотомному виданні Лесі Українки зазначав: «Український народ у своїй історичній минувшині зазнав так само і неволі, і руїн. Тому природньо і зрозуміло, що для Лесі Українки, яка жила й творила в роки поневолення і нищення українського народу російською державою, тема Вавилонського полону в символістичнім його розумінні була актуальною й значущою» (Харченко А. Неволя і руїна // *Леся Українка Твори*. — [Київ:] Книгоспілка, [1928]. Т. 5. С. 140).

В основу сюжету драматичної поеми «Вавилонський полон» покладено трагічну добу старозавітної історії єврейського та ізраїльського народів. У Біблії жахливі картини Вавилонського полону зображено в Книзі царів та Плачі Єремії. У посібнику Лесі Українки «Стародавня історія східних народів» (1890–1891) є розділ під назвою «Полон вавилонський», у якому авторка, зокрема, пише про тривалу облогу Єрусалиму та його захоплення вавилонським царем Набукодросором (Навуходоносором), який «країну всю розграбував, Єрусалим розруйнував, забрав усі скарби церковні і царські, силу людей забрав у полон...» (*Леся Українка. Стародавня історія східних народів*. Луцьк, ВАТ «Волинська обласна друкарня» 2008. С. 249). Художня версія біблійної історії у творі Лесі Українки дозволяє побачити в ній символ трагедії завойованої і зневаженої нації, що підтверджують тлумачення твору сучасними літературознавцями. Серед низки студій (І. Бетко, Л. Голомб, І. Набитовича, В. Мерзвинського) варто виділити дослідження творчості Лесі Українки в праці Л. Масенко з промовистою назвою «У вавилонському полоні» (2001).

Ще за життя Лесі Українки обговорювалася можливість інсценізації твору в музично-драматичній школі М. Лисенка. Однак письменниця у листі до матері від 27(14).III.1913 висловила сумнів щодо успішності такої спроби: «...думаю, що сю річ трудно поставити на маленькій сцені, бо 1) вона вимагає широкої декорації і чимало місця, де могли б поміститись різні «групи»

людей з своїми розмовами а *parte*, 2) монологи Елеазара вимагають музики до співу або мелодекламації (промовляються з пригравом на арфі), а навряд чи можливо замовити і написати тую музику *ad hoc*, бо то річ натхнення і, значить, непримушеного бажанья» (*Лесь Українка. Листи: 1903–1913. С. 666–667*). Вперше «Вавилонський полон» було поставлено 1919 р. на сцені Першого українського Держдрамтеатру ім. Т. Шевченка в Києві (реж. О. Загаров, худ. А. Петрицький, муз. Н. Пруслін).

351 Вавилонський полон — збірна назва серії насильницьких переселень у Вавилон значної частини єврейського населення Юдейського царства за часів правління Навуходоносора II.

352 ...*Тігр та Евфрат, що зливаються до купи* — Тигр і Євфрат — великі річки в Західній Азії, які, злившись, утворюють річку Шатт-Ель-Араб, що впадає в Перську затоку.

353 *Левіти* — нащадки Левія, третього сина Якова. Іноді «левітами» визнавали окреме плем'я, що не охоплювало священницького роду Аарона, звідси традиційний розподіл священників і левитів: останні тільки допомагали священникам. Левіти були відповідальні за всі атрибути релігійної служби, їх зазвичай призначали наглядачами, начальниками, суддями, вартівими при брамах, скарбниками тощо. Чоловіки з племені левитів добре знали закон, адже їм часто доручали прилюдно читати його і пояснювати людям. Натомість вони не отримали спадкової землі в Ханаані. Про левитів та їхні обов'язки багато розповідається в однойменній біблійній книзі.

354 Пророки — статус інституту пророків є специфічною ознакою боговибраного народу. Пророки відігравали важливу роль у громадському й політичному житті старозавітного суспільства, повчаючи сучасників, передбачаючи майбутнє. Уважалося, що через них Господь об'являв себе та свої послання. У період, описаний у творі *Лесі Українки*, спостерігається падіння авторитету пророків, але їхня кількість була значною.

355 ...*на вербах, висять арфи, гойдаються і часом брешуть від поривів вечірнього вітру* — алюзія на 137-й псалом «Над річками вавилонськими...». У ньому гебреї-бранці тужать за батьківщиною, повисивши на вербових гілках свої музичні інструменти як символ відмови від служіння ворогам. Мотиви канонічного тексту псалма використовували у своїй творчості Т. Шевченко, П. Куліш, С. Руданський, В. Александров, О. Олесь, І. Франко, Я. Щоголев

та ін. Леся Українка, можливо, під впливом переспіву Дж. Г. Байрона, використовує арфу, яка в її доробку наскрізно символізує творчу свободу митця. Арфа наявна і в перекладі 137-ого псалма І. Огієнка.

356 У першодруковій — «Вавілонські мури і вежі» (Нова рада. С. 227).

357 У першодруковій — «Ходи» (Нова рада. С. 227).

358 Вавілон — давнє місто в Південній Месопотамії, перший мегаполіс в історії людства, столиця Вавилонського царства, яке межувало з Юдеєю та Самарією. Важливе місце топос посідає в Біблії у зв'язку з описом вавилонського полону.

359 ...*лосипає* голову *попілом* — давня єврейська традиція, спрямована на вираження скорботи і печалі. Символічне посипання голови попелом нагадувало, що людина створена з пороку земного.

360 Адонаї — Наш Господь (з давньоєвр.).

361 Щасливе лоно *те, що не родило* / Щасливі груди, *що не годували* — смислова інверсія біблійного висловлювання «Блаженна утроба, що носила Тебе, і груди, що Ти ссав їх!» (Лк. 11:27).

362 Єрусалим — столиця Ізраїльсько-Юдейського царства, після його розколу — Юдейського царства. У 586 р. до Р. Х. місто захопив вавилонський цар Навуходоносор II, святині юдеїв зазнали вандалістського понівечення.

363 За гріх батьків нам взяв Господь святиню, за нечесть *прадідів забрав свій храм!* — у старозавітних книгах неодноразово суспільний розкол, економічний занепад і, врешті, війни та іноземне поневолення пояснюється нехтуванням заповідями і гріхами, зокрема ідолопоклонством. Єрусалимські пророки, насамперед Єремія, попереджали про покарання Господнє — катастрофу, яка очікувала Єрусалим.

364 Дочка сїонська — одна з образних назв Єрусалиму. У «Плачі Єремії» «колись велелюдне місто» постає в образі «вдови», якій «завдав смутку Господь за численність у неї гріхів: Немовлята її до полону пішли перед ворогом... І відійшла від сїонської доньки вся величність її...» (Плач 1:5,6).

365 Ваал — семітський бог родючості; служіння йому означає гонитву за матеріальними благами. Культ Ваала був характерний для певних верств давніх євреїв, включно з елітою. Поклоніння йому, згідно з пророками, супроводжувалося розпустою, культовою проституцією, принесенням батьками дітей у жертву тощо.

366 Гарам — Беф-Гарам, місто на землях біля Йордану, якими Мойсей наділив коліно Гадове.

367 ...нема зручніших до рахунку — один із чинів левитів — писарі та судді. Ці функції вони виконували й за межами Єрусалиму.

368 Самарійський пророк — речник самарійської ідеології. Самаряни, які утворили після розпаду Ізраїлю окреме царство, ворогували з юдейськими євреями. Вони визнавали тільки Тору і стверджували, що зберегли споконвічну віру в Бога та поклонялися йому за власними звичаями.

369 Іудейський пророк — речник юдейської ідеології. Попри орієнтири на різні культові центри юдейський пророк, як і самарійський, убачає вавилонський полон покаранням юдеям за непослух Богу.

370 ...поставив я святиню серед люду, /щоб, як до уліка — уперше бджолиний вулик як символічний образ церкви згадується в Оригена, давньогрецького християнського теолога, філософа, засновника біблійної філології.

371 ...за те я ос лихих на вас наслав — у давньоєврейській метафоричній образ осі інколи використовували на позначення ворожої сили, наприклад, у «Второзаконні».

372 Іудин лев — у Книзі Буття Старого Завіту Юда — родоначальник окремого коліна, що йде від Якова, позначеного символом Лева. Пізніше цей бестіарний образ почав уособлювати повноту влади і сили.

373 ...ограбував кошару / Ізраелю і розігнав овець — алюзія на вислів «овечок загинулих дому Ізраїлевого» (Мт. 10:6). У Біблії люди образно названі вівцями понад 400 разів.

374 ...Сауловим нащадкам — Саул — перший цар та засновник Об'єднаного Ізраїльського царства, його одного самаряни визнавали праведним з когорти давньоєврейських царів. У дискусії прочитується опосередкований докір самарійському пророкові за обмеженість, засадничу відокремленість від юдеїв.

375 ...раба Давида! — тут: юдея. Давид — другий цар народу Ізраїля після Саула, релігійний авторитет для юдеїв. У конфлікті між Саулом та Давидом вбачають витоки ворожнечі між самарянами та юдеями.

376 Елеазар — перший поіменований персонаж у творі, виокремлений з безіменної юрби. Ім'я походить зі Святого Письма, де ним названо сина Аарона, сподвижника Мойсея, який по смерті батька став первосвященником, і старця-мученика.

377 В автографі первісно — «соромом» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 777. Арк. 4).

378 Ізраель — ім'я Якова, отримане ним від Бога. Згідно з Біблією, племена нащадків дванадцяти синів Якова утворили ізраїльський народ. Іуда — четвертий син Якова, родоначальник юдейського племені.

379 Ця ремарка є в першодруковій, але відсутня в рукописі (Нова рада. С. 230).

380 Начиння — загальна назва зрядь будь-якого ремесла, різноманітних ужиткових речей, зокрема посуду.

381 Молох — язичницьке божество природи та сонця, якого вшановували в Ханаані, Палестині, Фінікії, Карфагені, його культ передбачав жертвопринесення, включно зі спаленням дітей.

382 У першодруковій — «караєть» (Нова рада. С. 232).

383 ...тим хлібом годував, / яким годуються левіти — левити переважно жили за рахунок десятин, які, згідно з чинним законом, їм давали інші племена.

384 ...співанки сіонські — йдеться насамперед про духовні псалми. Славу музикантів-юдеїв визнавали й вавилоняни, нерідко вони просили їх виконувати пісні завойованого народу, що підтверджує пророче бачення вигнання у відомому 137-му псалмі: «...пісні від нас там жадали були поневолювачі наші, а веселощів наші мучителі: Заспівайте но нам із Сіонських пісень! Як же зможемо ми заспівати Господню пісню в землі чужинця?» (Пс. 137:3–4).

385 Я пісень кохання / ніколи не співав між ворогами — очевидно, йдеться про пісні, що ввійшли до знаменитої збірки любовних гімнів «Пісня над піснями», частина яких була написана до Вавилонського полону. У цих творах йдеться про красу взаємних почуттів закоханих. Водночас алегоричне трактування «Пісні над піснями» доводить, що в збірці відтворено любов Ягве-Господа до народу Ізраїля.

386 Пісні полону — попри асиміляцію частини населення у вавилонському полоні, для переважної більшості єврейського народу одним зі способів збереження самоідентифікації стали новостворені пісні, сповнені смутку і ностальгії.

387 Гордині ріг у тебе / здійнявсь — в образній мові Святого Письма неодноразово використовується багатозначне слово «ріг», зокрема і на позначення гордині.

388 Порфир — гірська порода, удвічі міцніша за граніт, може мати червоно-бурий відтінок. Застосовується в будівництві, починаючи з давньоєгипетської цивілізації.

389 ...сам царь заплакав над кінцем Саула, / над смертю Йоната-на — Елеазар, очевидно, виконував похоронний плач, який склав Давид, отримавши звістку про смерть Саула і його сина Йоната-на (див. 2 Сам. 1:17–27).

390 ...то сльози нільських ящурів! — варани — біблійні тварини, віднесені в «Левиті» до нечистих плазунів. Тут — у значенні хижаків, здатних прикидатися. Суголосне значення має старовинне повір'я, відоме з часів Давнього Риму, що начебто крокодил перед тим, як з'їсти свою жертву, плаче.

391 ...про славу предків наших заспівать, / щоб знали силу нашого народу! — пісні з аналогічною тематикою є в Давидових псалмах.

392 Едом (з івр.), Ідумея (з гр.) — назва спілки племен, що заселяли південь Палестини. Засновником Едома вважається син біблійного патріарха Ісаака, брата Якова, Ісав, друге ім'я якого — Едом. Його держава була войовничою і агресивною.

393 Амалек — біблійний герой, внук Ісава, родоначальник бедуїнського племені, яке першим підступно напало на євреїв, коли вони вийшли з Єгипту, та воювало з ізраїльтянами тривалий час.

394 Амон — син Манасії, цар Юдейського царства, що правив у 642–640 рр. до Р. Х. і був убитий унаслідок змови, організованої родичами.

395 Аморея — за Біблією, край, де проживало плем'я, що походило від Ханаана; його представники були високого росту, зухвалі, дуже сильні та войовничі, вселяли особливий страх у чужинців.

396 Ассур — син Сіма, родоначальник асирійців. Пізніше його іменем назвали землю, місто, царство. Легенди про асирійську жорстокість Леся Українка наводить у «Стародавній історії східних народів».

397 ...з розбійників розбитими зробились — про історичні факти подальшого зміцнення ізраїльтян Леся Українка пише в «Стародавній історії східних народів»: «Саул почав походи на різних воюючих сусідів: моавітів, аммонітів, едомітів, амалекітів і “де лиш обертася, скрізь був переможцем”» (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 219). Деякі з походів описує детальніше, як-от: «...ізраеліти прогнали Ханаанське плем'я амореїв на західній бік Йордану, а самі зайняли землю від Арнона до Яббока (східні притоки Йордану) ...Усі аморейські міста були сплюндровані, а мешканці вирізані» (Там само. С. 209–210). В автографі первісно написано «рабами», згодом викреслено і виправленого на «розбитими» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 777. Арк. 9). У першодруковій — «з розбійників рабами поробились» (Нова рада. С. 236).

398 ...іздець і кінь— у Новому Завіті описані чотири вершники Апокаліпсису («Об'явлення Св. Івана Богослова»). Вони з'являються у світі по черзі з призначенням сіяти святий хаос і руйнування на землі.

399 ...потуга фараонів гордих— у Біблії є покликання на різних фараонів, разом із неназваними, які панували над ізраїльськими поселеннями в Єгипті та пригнічували єврейський народ в період Виходу.

400 ...як спорожнів обридлий дім роботи, / спустошилася проклятий двір неволі— ці рядки суголосні назві твору, який Леся Українка напише через три роки— «В дому роботи, в країні неволі».

401 У першодруковій— «Що ж, слухачі?» (Нова рада. С. 236).

402 Офір— за згадками в Біблії, таємнича країна, що славилася своїм багатством, незліченними коштовностями, золотом, які приваблювали мореплавців; дари Офіру привозили для царя Соломона.

403 ...Сідон і Тір, про їх майстерність, мудрість— колишні могутні фінікійські міста з високим рівнем торгівлі та освіти, рештки їх збережені на території сучасного Лівану. Їм присвячено один із розділів книги Лесі Українки «Стародавня історія східних народів», у якій підкреслено репутацію фінікійців як «добрих майстрів», котрих Соломон найняв будувати велику церкву в Єрусалимі.

404 ...скарби ханаанські— ханаанці, нащадки Хама, першими поселилися на землі, яка стала пізніше територією Ізраїльського царства. Серед поселень на Ханаанській землі виділялося місто Сідон, майстри якого славилися незрівняними артефактами та ювелірними виробами.

405 Єхидна лиш отрутою говорить— у Біблії небезпечна змія, отрута якої— смертельна.

406 Палестина— у Біблії топонім використовувався у значенні «земля Ханаанська», «земля Обітована», «земля Ізраїлю».

407 «Правице! як тебе забудь!»— алюзія на рядки 137-ого псалма: «Якщо я забуду за тебе, о Єрусалиме, —хай забуде за мене правиця моя!» (Пс. 137:5).

408 Був у батенька мого рясний виноград /у матері— зелений садочок— мовна своєрідність плачу Елеазара у творі Лесі Українки полягає в синтезі образного потенціалу біблійної семіосфери з лексичним шаром українських пісенних націосимволів (садочок, виноградник, лоза, ягідки).

409 ...тільки язик мій, язик — / здавсь ворогам на поталу! — алюзія на рядки з 137-ого псалма «Нехай мій язик до мого піднебіння прилипне, якщо я не буду тебе пам'ятати..» (Пс. 137:6).

410 Я жду від вас каміння — каменування за богохульство та зневагу Бога є одним з видів покарання в традиціях різних давніх релігій.

411 Маги вавілонські — у Вавилонії магія була однією з поважних галузей знань. Маги (волхви) вивчали зірки, планети, тлумачили ті чи ті явища.

НА РУЇНАХ

Уперше надруковано в літературному збірнику «З неволі» (1908. С. 18–30).

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка зберігається автограф повної чорнової редакції твору на 12-ти нумерованих аркушах (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798), до яких додано титульний аркуш з текстом, написаним невідомою рукою: «Копія, яку прислав / з Катерин. Єфремов П. / Підпис / Леся Українка / На руїнах. / 1904»; а також два аркуші вкладок із невеликими фрагментами тексту, що фіксують зміни реплік, один із фрагментів повністю увійшов до основного варіанта твору. Там само зберігається список невідомою рукою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 818).

Подано за автографом зі збереженням авторської орфографії.

Задум драматичної поеми «На руїнах» виник 1903 р. в Сан-Ре-мо, про що свідчить лист письменниці до О. Кобилянської від 14(27).ІІІ.1903. У ньому авторка, розповідаючи про плани щодо публікації вже написаного етюдю «Вавілонський полон», додає: «Хтось хоче ще на одну жидівську тему написати маленьку драмат[ичну] поему, але то вже згодом, може в Чернівцях. Хтось собі любить жидівські теми, бо в них завжді багато неспокойного, пристрастного елемента, а хтось власне таке в поезії любить і певне ніколи епічним поетом не буде» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 77). Сама авторка визнає творчий зв'язок цих двох текстів; у листах драматичну поему «На руїнах» вона двічі позначає жанровим різновидом *pendant*. На початку ХХ ст. французьке слово *pendant* («залежний від чогось») використовували для означення своєрідного діалогу текстів, який простежується на кількох

рівнях спорідненості: жанровому, змістовому, образному, метафоричному тощо.

Роботу над твором авторка завершила 11.09.1904 у Зеленому Гаю, однак тривалий час драматичну поему «На руїнах» не публікувала, аж поки її не залучили до видання збірника «З неволі», метою якого була моральна та матеріальна підтримка українців, котрі в результаті політичних репресій опинилися у Вологодській губернії. Цю ідею підтримала редакція журналу «Рідний край», який редагувала Олена Пчілка. У листі до рідних, написаному 29.IV(12.V).1907 в Ялті, Леся Українка повідомляє: «... була занята й поважним ділом: переписала і послала у Вологду своє “На руїнах” (pendant до етюда “У полоні”), а з тим і інші рукописи, які були у мене...» (Там само. С. 334). За кілька місяців до того у листі до О. Луцького письменниця повідомила, що її запросили збирати матеріали до «збірника на користь українських засланців у Вологді» (Там само. С. 305). Оскільки Леся Українка була вимушена затриматися в Ялті, було вирішено, що рукописи до її повернення в Київ буде приймати редакція газети «Рада». Орієнтовно в травні 1905 р. письменниця надіслала зібрані нею автографи упорядникові збірника І. Харламову, додавши до них і нещодавно переписану драматичну поему «На руїнах».

Доля рукопису Лесі Українки, надісланого видавцям, невідома; навіть сам журнал авторка не змогла отримати відразу після його публікації, про що свідчить її лист до О. Луцького від 26.I(08.II).1908: «На жаль, рукопису Вашого у мене нема, бо я його послала вологодцям з Вашого дозволу вкупі з іншими скриптами, а вологодці мені жадного з тих скриптів не вернули, бо то звичайне так робиться в Росії. Шкода, що Ви мені тоді ще не зазначили, що скрипт Вам потрібен назад, — я би дала його переписати і вернула б оригінал Вам. Та вже тепер не допоможе. Є хіба такий спосіб: як маєте кого знайомого в Києві, то нехай він Вам запровадить той вологодський збірник (се можливо) і там будете мати Ваші твори. Я сама того збірника ще не маю, а в Ялті його ніяк здобути» (Там само. С. 364).

Уривок з твору (монолог пророчиці Тірци «Розкуй меч на рало...») в кінці 1908 р. було опубліковано в журналі «Рідний край» (№ 39. С. 7). Ще одне прижиттєве видання драматичної поеми «На руїнах» відбулось у першому томі «Творів» Лесі Українки («Дзвін», 1911). Попри те, що книги видавничої спілки «Дзвін» мали репутацію європейського рівня, у надрукованому творі не обійшлося

без друкарських помилок. На думку авторки, «їх там, здається, чимало і досить глупих» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 666).

Леся Українка висловлювала жаль, що тогочасна рецепція «На руїнах» не була глибокою, а читачі не зовсім чітко відрізняли твір від «Вавилонського полону». Зокрема, їй було прикро натрапити на подібні оцінки в рецензії С. Русової на видання першого тому «Творів» Лесі Українки. У листі Ф. Петруненкові вона зазначає, що п. Русовій «здалось, ніби “На руїнах” теж написане з тою ж самою ідеєю, що й “У полоні”...» (Там само. С. 567). У 20-х роках ХХ ст. у душі часу А. Музичка побачив у драматичній поемі «На руїнах» «певність соціальної революції», порушене «національне питання між російськими й українськими соціалістами» (Музичка А. Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість. Держ. вид. України, 1925. С. 72). Більш вдумливо спробував оцінити драматичну поему А. Харченко, автор передмови до публікації тексту в книгоспілчанському виданні, де «Вавилонський полон» і «На руїнах» подано фактично як диптих. Критик вбачає у цих творах загальнолюдські проблеми; схвально оцінює драматизацію сюжету, хоча вважає твір композиційно спрощеним, непридатним для сцени. І все ж, захищаючи авторку від некомпетентних закидів сучасників, А. Харченко робить висновок, що «пророчиця Тірца прийшла занадто рано, бо Україна часів Лесі Українки являла собою такі безнадійні руїни, що невчасно тоді було будити її до боротьби за життя і до відбудування рідних руїн...» (А. Харченко. Неволя і Руїна // Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, [1928]. Т. 5. С. 147). На прикладі твору А. Харченко слушно констатував трагізм письменницької діяльності Лесі Українки, що полягав у комунікативному розриві з читачем. У подальших студіях драматичної поеми «На руїнах» науковці найперше звертали увагу на біблійну символіку твору.

1913 р. М. Старицька розглядала можливість інсценізувати драматичну поему «На руїнах», але Леся Українка висловила сумнів щодо успішності такої постановки. У листі до матері з Єгипту від 14(27).03.1913 авторка писала: «“На руїнах” [...] не потребує музики, але широта сцени там ще потрібніша, бо людей там і вської заметні дуже багато» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 667).

Першу постановку драматичної поеми здійснив О. Загаров у Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка в Києві.

412 У першодрукові у дужках подано підзаголовок «З часів першого полону Вавилонського» (З неволі. С. 18).

413 ...рівнина іорданська — територія, якою протікає річка Йордан в Західній Азії, тут збереглися численні археологічні пам'ятки різних епох, залишки стародавніх міст. Йорданська рівнина (долина, западина) згадується в Біблії.

414 Морія — біблійна гора, інша назва — Храмова. На це місце Бог вказав Аврааму для жертвопринесення Ісаака. Між XI і I ст. до Р. Х. на горі Морія стояв Єрусалимський храм, центр релігійного життя єврейського народу, об'єкт паломництва.

415 Сіон — пагорб, що розташований в південно-західній частині Єрусалиму. У глибоку давнину на пагорбі стояла фортеця міста-держави. Коли був побудований Перший Єрусалимський храм, Сіон почали вважати місцем перебування Ягве, своєрідним символом Єрусалиму. В автографі первісно написано «Іудеї Петрейської», згодом виправлено на «Морія і Сіон» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 1).

416 Єрусалим — (у перекладі з івр. та араб. мови — «священний») — прадавнє місто на Близькому Сході, розташоване між Середземним та Мертвим морями, на узвишші. Було засновано понад 3700 років тому, столиця старовинного Юдейського царства, що була спалювана вавилонянами на чолі з царем Навуходоносором II. Єрусалим було спалено дотла. У першій ремарці драми згадано лише про рештки колись багатого міста, символіка якого концентрує жах наруги завойовниками.

417 У першодрукові — «з Іудеї» (З неволі. С. 18).

418 Самарія — історична область ізраїльської землі, розташована на західному березі ріки Йордан, північніше Іудеї. Самарія стає окремим регіоном після розділу царства Ізраїль на дві частини — південну (Юдейське царство) та північну (Ізраїльське царство).

419 У першодрукові — «шепотіння» (З неволі. С. 18).

420 У першодрукові — «більша частина» (З неволі. С. 18).

421 У першодрукові — «а поле від того ще сумніше» (З неволі. С. 18).

422 У першодрукові цю ремарку змінено: «Скраю три постаті — жінка, дівчина і дівча-підліток — сумно сидять над погаслим багаттям. Жінка колише на руках маленьку дитину, дівчина пряде вовну, дівча-підліток плете кошик з очерету» (З неволі. С. 18).

423 Пророчиця Тірца — пророки здавна репрезентували інститут релігійного лідерства єврейського народу. Згідно з К. Ясперсом, переломним періодом в історії людства стає поява людини натхненної, яка з носія стереотипів масової свідомості перетворюється на особистість. Такого рівня розвитку досягла невелика кількість обраних, зокрема пророки Ізраїлю та Юдеї. Ім'я пророчиці в Лесі Українки співзвучне назві одного з міст Самарії. Тірца (з євр. — «бажана») — біблійне ім'я. Під таким іменем є також персонажі в творчості В. Блейка і Дж. Г. Байрона.

424 У першодруковій — «до тих трьох» (З неволі. С. 18).

425 В автографі первісно — «Мир, сестри, вам!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 1).

426 У першодруковій ремарка відсутня.

427 В автографі первісно — «Мир, Тірцо, і тобі / Мир всім нам... мир і смерть» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 1).

428 В автографі первісно — «На що вмірати?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 1).

429 В автографі викреслено «в небі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 1).

430 У першодруковій — «Дівчина», ремарка відсутня.

431 В автографі первісно — «Де взять покинутим другої страви?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 1).

432 Ассірія — найсильніша держава Стародавнього Сходу до нашої ери, змагалась з Вавилонією. Під кінець VII ст. до Р. Х. була приєднана до Нововавилонської держави.

433 Ніневія — стародавнє місто, у VIII–VII ст. до Р. Х. було столицею Ассирії.

434 У першодруковій ремарка відсутня.

435 Вавілон — одне з найзнаменитіших міст давнього світу, розташоване на березі річки Євфрат. Центр месопотамської цивілізації, столиця Вавилонського царства.

436 Фінікія — стародавня рабовласницька країна, розташована на східному узбережжі Середземного моря (нині територія Лівану, Сирії та Ізраїлю). Після взяття Єрусалиму вавилонський цар Навуходоносор II спрямував війська у Фінікію і захопив її.

437 ...в ворожій війську, / неволячи, в неволі сам загине — ассирійці славилися жорстоким військом, яке захоплювало численні землі, вони вивозили еліту з земель підкореного народу для служіння власній культурі.

438 Ваал — семітський бог родючості. У вавилоно-ассирійський період на честь Ваала будувалися храми з численними зображен-

нями та символами, зокрема фалічними. При храмах розцвітали осередки ритуальної проституції, як жіночої, так і чоловічої.

439 В автографі первісно — «Я все для тебе!» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 3).

440 У першодрукові — «Всі три» (З неволі. С. 20).

441 Розкуй меча на рало — перифраз крилатого вислову з Біблії: «І Він буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати. І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!» (Іс. 2:4).

442 Палестина — біблійна назва землі обітованої, куди Бог, виконуючи свою обіцянку, привів потомків Авраама з Єгипту.

443 В автографі викреслено наступні рядки:

...і як недоля викувала дух твій,
і з вояка зробила хлібороба,
так викуй ти...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 4).

444 В автографі далі викреслено рядки:

Встаньте, браття, встаньте, годі спати!
Близько день!
В новій славі сонце просіяє,
згине ніч!
Тільки сови світлом сон стрічають
і сичі.
Покажіть, що ви синове світла!
Близько день!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 4).

445 Голос у пустині — алюзія на фразу біблійного походження. У Біблії: «Голос кличе: На пустині вготуйте дорогу Господню, в степу вирівняйте битий шлях Богу нашому!» (Іс. 40:3).

446 В автографі первісно — «стежки» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 4).

447 В автографі первісно — «надів» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 4).

448 В автографі первісно — «на безробітті» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 5).

449 Йордан — річка в Західній Азії, має швидку течію. У Біблії слово трапляється 72 рази.

450 Арфа — прадавній струнний щипковий інструмент. Один із 29 музичних інструментів, які згадуються в Старому завіті.

Корпус портативної арфи міг мати пласку або вигнуту форму, кількість струн — від восьми до двадцяти.

451 В автографі первісно — «спустив» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 5).

452 «Плач Єремії» — під час вавилонського вигнання євреї, що залишилися в Палестині, проводили покаятні богослужіння на руїнах Єрусалимського храму. Із цього літургійного обряду залишилося п'ять пісень (плачів), які приписують Єремії. Єремія — один із чотирьох великих старозавітних пророків. Пророкував з 626 по 586 р. до Р. Х. Викривав ідолопоклонство й аморальність. Помер мученицькою смертю в Єгипті. Книга пророка Єремії — найбільша за обсягом у Старому Завіті. Його передбачення неволі відображено також у Посланні та піснях.

453 Ісаїя — великий старозавітний пророк. За походженням належав до царського роду. Все життя пророкував у Єрусалимі. Загинув мученицькою смертю 696 р. до Р. Х.

454 Давид — увійшов в історію як другий (після Саула) цар Ізраїлю, успішний воєначальник, автор натхненних псалмів, які християни вважають зразком віри і молитви. Народився у Вифлемі бл. 1035 р. до Р. Х. За Біблією — ідеальний володар, з роду якого мав вийти Месія.

455 ...Ісаїї пророцтво не справдилось, / мир не настав, Месія не з'явився — Ісаїя передбачав та детально описував пришестя, смерть і воскресіння Месії — Христа Спасителя, поширення його церкви.

456 В автографі викреслено наступний рядок: «від Духу Божого не встали мертві» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).

457 Струни — первісні струни музичних інструментів мали органічне походження, їх виготовляли з кори дерев, рослинних волокон, волосся або кишок тварин.

458 В автографі первісно — «серед руїни», згодом виправлено олівцем на «посеред пустки» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).

459 В автографі первісне «минулих» закреслено й виправлено на «славутніх», пізніше олівцем дописано «преславних» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).

460 В автографі первісно — «стала менша» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).

461 В автографі первісно — «тон» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).

462 В автографі первісно — «співецький» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).

463 У першодруківі — «під мертвим доторканням мертвих рук» (З неволі. С. 24).

- 464 В автографі викреслено наступний рядок: «уплинь у слід минулій нашій славі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 6).
- 465 У першодруковій цей рядок перенесено у кінець репліки (З неволі. С. 24).
- 466 В автографі олівцем закреслено продовження ремарки: «чутно бренкіт, плескіт — далі тиша» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 467 У першодруковій ця репліка Тірци відсутня (З неволі. С. 24).
- 468 В автографі первісно — «втопились» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 469 В автографі первісно — «лемент» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 470 В автографі викреслено наступний рядок: «Там скрізь вирі! не чуєшся, як втягнуть» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 471 В автографі викреслено фрагмент ремарки: «впливає на беріг і...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 472 В автографі первісно — «шматками» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 473 В автографі викреслено частину ремарки: «щоб не виплила, як буде топиться. Тим часом надбігає гурт самарян від своїх курінів і кидається боронити Тірцу» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 474 ...гурт Самарян і бореться з Іудеями — попри те, що самаряни та юдеї історично жили на землі Ізраїлю (Землі обітованій), між ними були суттєві етнічні та релігійні відмінності, що призвело до тривалої ворожнечі.
- 475 За брязкало старе! — для самарян «сіонські святощі» не були культовими, тому їхній пророк дозволяє собі назвати арфу «брязкалом», тобто примітивним дитячим шумовим інструментом.
- 476 В автографі первісно — «регочуть» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 477 Левіт — в історії єврейського народу левити — одне з дванадцяти племен, яке не наділили землею в Палестині. Нащадки Левія, сина Якова, які виконували обов'язки священників, управляли богослужіннями, жертвопринесеннями, обрядами. Відповідали за дотримання приписів, які відділяли божий народ від поганських народів.
- 478 Олива — одна з головних біблійних рослин. Дерево-довгожитель, символ Святого Духу. Плоди оливкового дерева входили до складу мира (олею) святого помазання, для позначення святих. В автографі первісно — «святеє древо» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).
- 479 Шма Ізраель — найдавніша з відомих біблійних молитов, символ віри в Єдиного Творця, утвердження його влади.

Переклад початкової фрази літургійного тексту— «Слухай, Ізраїлю», далі йшло: «Господь — Бог наш, Господь — один!».

480 ...поскромив — приборкав, присмирив.

481 Безчельний (діал.) — безсоромний, нахабний.

482 Адонаї! — одне з імен Бога в юдаїзмі (букв. — «Наш Господь»).

483 ...нашого царя Саула — самаряни вважали лише себе безпосередніми нащадками давніх єврейських патріархів і їхньої істинної релігії, спадкоємцями коліна Йосипа. Визнавали Саула першим царем Ізраїля, засуджували його наступника Давида, вважали, що його царювання негативно вплинуло на долю самарійського племені.

484 Йонатан — син царя Саула, загинув у бою з філістимлянами разом із батьком.

485 В автографі первісно — «їх убийці» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 7).

486 В автографі перший варіант рядка: «як та Єрусалимська честь і слава» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 8).

487 Тімпан — прадавній музичний ударний інструмент, на якому грали кистями рук. В старозавітних книгах належав до інструментів, які євреї використовували під час богослужіння.

488 Маріам — пророчиця, старша сестра Аарона і Мойсея. У Біблії також згадується як співачка, виконавиця гімнів Господу, очільниця жіночого колективу хористок, які танцювали і грали на литаврах. Померла на 40-ому році після Виходу з Єгипту.

489 Фараон — очевидно, Маріам вітала легендарну перемогу брата Мойсея над військом фараона. Згідно з дослідженнями античних істориків, Мойсей очолив війну проти фараона, але зазнав поразки. Йосип Флавій заперечує такі твердження. Однак ім'я фараона, як і період історії Давнього Єгипту, з яким Біблія співвідносить Вихід євреїв, досі біблеїстами точно не визначено.

490 Гарізім — назва гори в центрі Самарії. Місце входу євреїв у Землю обітовану. Із Гарізіму були проголошені благословення закону Мойсея. Гора священна для самаритян, місце культових заходів. Після Вавилонського полону вони збудували на ній храм, який було зруйновано 110 р. до Р. Х.

491 У першодруковій ремарка і два наступних рядки репліки Тірци відсутні.

492 Перший варіант цього рядка в автографі — «Саул умер, Давид пішов на той світ» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 8).

493 Перший варіант репліки Тірци в автографі — «Та жертв нема і храм лежить в руїні» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 8).

494 В автографі первісно — «Єрусалим» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 8).

495 В законі — левити вважали своїм призначенням навчання народу сукупностей релігійного закону, обрядів, приписів, настанов тощо, відображених у Торі (першій частині Біблії).

496 В автографі первісно — «Бережи закон» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 8).

497 Перший варіант цього рядка в автографі — «Щоб не приносив жертв ніхто за храмом» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 9).

498 В автографі на початку репліки юдеїв викреслені слова: «Прокляті самарян[е] / Розбішаки! Злодії! ви того сюди» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 9).

499 У першодруковій відсутній останній рядок репліки юдеїв.

500 В автографі первісно — «безумні» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 9).

501 ...справдити слово / Ісаїї-пророка — йдеться про пророцтво Ісаї, де сказано: «І замешкає вовк із вівцею, і буде лежати пантера з козлям, і будуть разом телятко й левчук, та теля відгодоване, а дитина мала їх водитиме!» (Іс. 11:6).

502 В автографі первісно — «ізраельську» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 9).

503 В автографі далі викреслено рядки:

бо набіжать шакали від пустині
заполонять зруйновану обору
і зроблять з неї гноїще нечисте,
бридке для всіх — для лева й для овець
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 9).

504 ...хто сіє вітер, той збирає бурю — крилатий вислів, що походить із Біблії: «А що вітер вони засівають, то бурю пожнуть» (Ос. 8:7).

505 Перший варіант рядка в автографі — «лежить по тих жнивах широка нива» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

506 Тут і в наступному рядку первісно — «нової» / «нових» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

507 В автографі первісно — «невсипущі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

508 В автографі первісно ця репліка належала Співцю іудейському (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

509 В автографі первісно — «одваги» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

510 Дебора — за Біблією, одна з впливових суддів Ізраїлю, Богонатхненна пророчиця. Мужня захисниця землі Ізраїльської від

сусідів, які хотіли знищити прибульців з єгипетського рабства. Очільниця народного ополчення, що провело переможну битву з фінікійським військом.

511 В автографі первісно — «заволає» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

512 В автографі первісно — «потече» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

513 Стовп огняний — божественне явище, описане у Книзі Буття. На нього орієнтувався єврейський народ у пошуках Бога, блукаючи в пустелі.

514 Перший варіант попередніх п'яти рядків в автографі:

Встань, встань, Ізраелю! Обори плугами
руїну рідну, не вступай ні п'яді
землі обітованної. Посій
пшеницю добру над всіма межами
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

515 В автографі первісно — «Збери» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 10).

516 В автографі викреслено наступні рядки:

повернеться на рідну пожарину
пролить сльозу на батьківському гробі,
але на гробі знайде він колицку
заквітчану — він покладе туди
свою дитину і замість ридання
веселий спів здійметься на могилі,
Сіонська пісня вернеться до дому
і залуна
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

517 В автографі первісно — «воскресіння» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

518 В автографі викреслено наступний рядок: «найменшому, що збудував колицку» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

519 ...без скрини заповіту й херувімів — у найпотаємнішому місці Єрусалимського храму (Святеє Святих) містився так званий Ковчег, у якому зберігалися Скрижалі заповіту, викарбувані на двох кам'яних плитах. Поряд із Ковчегом по обидва боки було встановлено дві величезні скульптури херувімів, які простягали по одному крилу до Ковчеза. У приміщенні Святає Святих не мав права ніхто заходити, окрім священників.

520 В автографі первісно репліка Левіта була коротша: «Новітній храм? побить її камінням!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

521 В автографі первісно — «За стан її!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

522 В автографі далі викреслено рядок: «для кого дбати хліб (нрзб.) і кому збирати?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

523 В автографі далі викреслено рядок: «і буде нам нове ще гірш ніж давне?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11).

524 В автографі після цих слів ішов кінцевий текст, що згодом закреслено олівцем:

ТІРЦА. Божий суд велить.

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ. А хто дозволив?

ТІРЦА (показує на людей, що носять землю
й каміння на свої будови).
Тії не питають.

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ (до робітників).

Гей, люди, схаменіться! Буде кара!
Бичів вам мало? Треба патериці?
Не досить ран? ще треба скорпіонів?
Послухайте мене, співця старого,
я всякого набачив на віку.

ТІРЦА. Набачив стільки, аж осліп навіки.
Тепер старий сліпець провадить хоче
дітей видющих — Господи, ратуй!

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ. За стан її, в пустиню, у вигнання!

ТІРЦА. Я йду сама в пустиню, заспокойся.
Я там побачу всі дива господні,
вернусь і вам скажу, як прийде час. (Спокійною
походою іде в той бік, де мріють гори, і де-далі
постать її покривається сутінню пустині.)

Починає світати, місяць блідне, схід рожевіє. З куренів виходять ще люде, що досі спали, багато з лежачих на землі встає, люде збираються громадками, де в кого видко в руках сокиру, лопату або інший знаряд праці.

МОЛОДИЙ РОБІТНИК (до свого гурту).

Ходімо на роботу, вже світає.

СПІВЕЦЬ ІУДЕЙСЬКИЙ (до левіта).

Ми цілу ніч не спали, час спочити.
(вкладається коло багаття, що покинули жінки,
подавшись на роботу).

ЛЕВІТ. Ні, не годиться кидати жертвник,
я ляжу там, — і там же можна спати. (*іде до руїн.*)
САМАРІЙСЬКИМИ ПРОРОК. А нам, братове, час на Гарізім,
не доки ж нам тинятись на руїнах.
(*Набірають у приполи каміння і йдуть геть.*)
ГОЛОС ТІРЦИ (*співає в пустині*).
Готуйте путь нескорній силі Божій,
шляхи рівняйте Духові Його!..

Зоря світова заливає небо золотом і багрянцем, руїна спалахує проти сонця, мов усміхається, далекі гірські верхівля цвітуть барвами, немов чарівні квіти. Наступає день.

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 798. Арк. 11–12).

525 Скоріш би я знайшла його в пустині — пустеля неминуха для будь-кого, хто виходить із неволі. Це місце випробування віри, вірності, істинності духовного вибору людиною; топос свободи, де обраний і покликаний Богом залишається наодинці з собою. Водночас це досвід подолання спокус, псевдоорієнтирів. У першодрукові — «Певніше він в пустині пробуває» (З неволі. С. 30).

ОСІННЯ КАЗКА

Уперше «Осінню казку» опубліковано в шостому томі видання «Книгоспілки» [1928] разом зі статтею Б. Якубського, що стала першою спробою осмислення твору.

Єдиний автограф чорнової редакції фантастичної драми «Осіння казка» був переданий О. Косач-Кривинюк до бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка; тепер зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801).

Автограф датований авторкою 25.І.1905. Текст драми написано олівцем (переважно) і чорнилом на 27 аркушах з обох боків.

Зберігся також список початку твору на 12 аркушах (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819), зроблений К. Квіткою під диктування Лесі Українки, датований 17.Х.1905. У травні 1927 р. К. Квітка додав деякі коментарі та примітки олівцем, вочевидь, на прохання упорядників книгоспілчанського видання: «Писано в Тіфлісі (скінчено

25.І.1905 року). Перші сторінки переписав я під диктування (рос. правописом, бо діло було перед 17.Х.1905: рукопис призначався до друку за старих цензурних умов). Переписуючи й ознайомившись з необробленим продовженням я висловив свій погляд, що ця річ не вдалася. Це вплинуло так, що Леся, не маючи з ким порадитися ще, покинула далі працювати над твором. Чи пізніше в Києві Леся показувала кому цю річ, мені невідомо» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 1).

Подано за автографом зі збереженням авторської орфографії. Квадратними дужками позначено фрагменти, які викреслено в рукописі, однак уміщено до основного тексту; аргументацію подано в коментарях.

Питання завершеності й цілісності «Осінньої казки» залишається дискусійним попри те, що зібрання творів Лесі Українки (у 5-ти т. 1951–1956 рр.; у 2-х т. 1962 р.; у 10-ти т. 1963–1965 рр.; у 12-ти т. 1975–1979 рр.) подавали текст в основному корпусі драм, а не серед незавершених чернеток і планів. Підставами для сумнівів були непослідовна нумерація дій (друга і третя марковані — II), втрата логічного зв'язку частин через викреслення фрагментів, неоднозначне трактування завершальної ремарки «Кінець, може, колись буде».

Фантастичну драму було написано за короткий термін у Тифлісі, де письменниця перебувала разом із К. Квіткою. Традиційно історію створення «Осінньої казки» пов'язують із революційними подіями 1905 р.; зокрема, у тифліських листах Лесі Українки наявні прямі й завуальовані факти про заворушення, що були жорстко придушені. У листі до матері від 6(19).02.1905 авторка пише: «Настрій громадський якийсь хаотичний тут, як, правда, і скрізь в Росії» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 217). Поміж повідомлень про контрасти погоди, Леся Українка зізнається, що напружено стежить за щоденними суспільними переминами «весни» і «зими»: «В Тифлісі був теж один такий “весняний” день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора» (Там само. С. 215).

Прийнято вважати, що робота над драмою «Осіння казка» була нетривалою. Однак виникнення задуму твору можна віднести до 1901 р., коли Леся Українка паралельно працювала над перекладом драми Г. Гауптмана «Ткачі» та статтею «Новейшая общественная драма». Письменниця активно розмірковувала про «драму маси, драму боротьби різних суспільних груп між собою»,

де «знищується натовп як стихія, і на її місце стає суспільство, тобто союз самостійних особистостей» (Леся Українка. Літературно-критичні та публіцистичні статті. Київ: Наукова думка, 1977. С. 237) і, вочевидь, шукала власну жанрову форму втілення цих ідей.

Перші критики вбачали у фантастичній драмі «Осінь казка» зразок «революційного романтизму» (Б. Якубський, А. Гозенпуд), «шукування нового творчого методу і нових образів у літературі» (О. Бабишкін, В. Курашова).

Важливе переосмислення драми «Осінь казка» здійснене наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., коли до аналізу твору було застосовано феміністичний фокус та акцент на деструкції лицарського міфу (В. Агеева); виокремлено пародійно-ігровий характер фантастичної драми (Н. Малютіна), її утопічно-профетичний дискурс (О. Забужко), алегоричний код (М. Моклиця).

1940 р. болгарський перекладач і театральний діяч М. Хаджійски підготував «Осінь казку» Лесі Українки для читання в концертних залах Софії, Пловдива й Варни, але після прем'єри проєкт було заборонено (див. Барабан Л. *Драматургія Лесі Українки за рубежом. До проблеми перекладів і сценічної інтерпретації* // *Студії мистецтвознавчі. Театр. Музика. Кіно.* 2009. №2. С. 40–52).

1992 р. була записана радіовистава «Осінь казка». Фантастична драма Лесі Українки (реж. С. Проскурня, муз. Ю. Шевченко).

526 У списку К. Квітки назва твору подана олівцем у квадратних дужках із приміткою: «Оскільки пам'ятаю, заголовок не переписаний, бо Леся мала змінити той заголовок, що в чорнетці. 21.V.1927 ККв.» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 2).

527 У списку кінець речення «що співає пісню» відсутній (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 2).

528 Список містить примітку олівцем: «Пісня не переписана, бо Леся мала змінити її текст іншим. 20.X.1927. ККв.» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 3).

529 У списку герой послідовно названий Лицарь.

530 У списку цей рядок відсутній.

531 Перший варіант цього рядка в автографі: «Ой, як тут темно, тихо, безнайдійно глухо!..» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 1).

532 В автографі викреслено рядок: «від лементу катованого марне!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 2).

533 Прометей — у грецькій міфології один із титанів, наділений визначним розумом і даром провидця. Своєю протекцією

людей розгнівав Зевса й був прикутий до скелі, де щодня піддавався тортурам. Наскрізний образ у творчості Лесі Українки.

534 В автографі словом «озивалась» замінено викреслене «відгукувалась» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 2).

535 *Зевес* (Зевс)—у давньогрецькій міфології бог грому й блискавки, що стояв на чолі олімпійського пантеону. У списку К. Квітки ім'я Зевес не дописано, текст супроводжується приміткою олівцем: «(недописано, бо я порадив не вживати форми “Зевес” замість “Зевс”, Леся мала переписати цей вірш). 20.V.1927 ККв.» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 5).

536 В автографі словом «сперечників» замінено викреслене «ворогів» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 2).

537 В автографі викреслено, а згодом відновлено характерною для Лесі Українки позначкою—хвилястою вертикальною лінією—фрагмент від слів: «О, страднику, великий Прометею...» до слів: «...на голови побитих ворогів» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 2).

538 Пігмей—за давньогрецькою міфологією, низькорослі люди (завишки з лікоть), що жили на півдні, у казкових країнах. У переносному значенні пігмей—нікчемна, жалюгідна, мізерна людина.

539 В автографі первісне слово «декрет» закреслено, виправлено на «наказ», згодом повернено «декрет» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 2).

540 В автографі первісно—«мов у палатах» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 2).

541 У списку К. Квітки епітет «повна» викреслено й замінено на «глуха» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 7).

542 В автографі первісно—«промінь» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 3).

543 У списку відсутні рядки:

...Певне, їжу спустять.

(Жде.)

Ні, не спускають... Що то шелестить
і стукає?.. ой...

544 У списку—«закривши за собою ляду» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 9).

545 У списку—«так що знов робиться темно» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 9).

546 В автографі викреслено рядок: «в своїй комірці вас або в хлів» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 4).

- 547 У списку К. Квітки речення розширене: «Ляда безгучно зачинається над порожньою темницею» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819. Арк. 13).
- 548 В автографі далі викреслено рядок «вінчає лицаря без страху й без догани» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 5).
- 549 В автографі первісно — «Пряха» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 6).
- 550 В автографі первісно — «можу» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 8).
- 551 В автографі далі викреслено рядок: «Нащо ж мінять. Неволю на неволю не зміняю» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 8).
- 552 В автографі первісно написано «забувши», викреслено й виправлено на «змінивши»; після слова «вдачу!» викреслено «лагідну голубину» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 8).
- 553 В автографі цей фрагмент займає цілу сторінку, написаний олівцем і викреслений чорнилом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 9). У виданні «Книгоспілки» його подано в основному тексті драми, у 12-томному виданні 1975–1979 рр. — перенесено в коментарі. Підставою для повернення цього фрагмента в основний варіант є те, що за його допомогою дія набуває завершеності — після тексту двох листів (від короля і блазня) іде монолог головної героїні, саморефлексійний за своїм характером.
- 554 В автографі первісно — «крізь шпарки в стінах» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 9).
- 555 В автографі далі викреслено рядок: «тепер я куховарка на пекарні» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 10).
- 556 Окоманна — економка, наглядачка за господарством.
- 557 В автографі первісно — «покоїв» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 10).
- 558 В автографі первісно написано «в оту нору», викреслено й виправлено на «підземну яму» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 10).
- 559 В автографі фрагмент від слів «Як ти смієш насміхатись...» до слів «...розгубила сумління й честь» взято в дужки олівцем, закреслено, а згодом повернуто характерним для Лесі Українки знаком — хвилястою вертикальною лінією (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 10–11).
- 560 Бач, що гиря хоче — гиря — голова; саркастична, зневажлива реакція на пропозицію Лицаря.
- 561 Джума — чума.
- 562 В автографі далі викреслено «у сій закуті» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 11).
- 563 Цур дурня й масла грудка — фразеологізм, у значенні «відчепись», «не кажи нісенітниці».
- 564 В автографі далі викреслено «принцесою назвавши» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 12).

565 В автографі первісно — «не вилізти в пани» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 12).

566 В автографі цей фрагмент викреслено чорнилом. У виданні «Книгоспілки» його подано в основному тексті в квадратних дужках. У 12-томному виданні — перенесено у примітки. У цьому виданні повернуто в основний текст на підставі наявності позначок в автографі — кількох невеликих хвилястих горизонтальних ліній (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 12), а також хвилястої вертикальної лінії, яка частково покриває викреслений текст (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 13).

567 В автографі первісно — «свинарь» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 13).

568 В автографі викреслено текст:

Тут все годовані, сидять в сажу
від року і до року. Ну, пускай
товар рогатий, коней, овечок,
та й то...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 13).

569 В автографі первісно написано «здається», викреслено й виправлено на «неначе» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 13).

570 В автографі цей фрагмент, написаний олівцем, викреслено чорнилом. У виданні «Книгоспілки» його подано в основному тексті у квадратних дужках. У 12-томному виданні — перенесено в примітки. Креслення не суцільні: останні три рядки на звороті 13-го аркуша закреслені, на обох сторінках 14-го аркуша креслення відсутні, 6 рядків на 15-му аркуші викреслено. У цьому виданні повернуто в основний текст на підставі логічного зв'язку з наступними сценами. Зокрема, наприкінці драми лицар згадує підслухане у свининці:

Лицарь.

Але я чував,
що ся гора й сама розтати може,
бо в неї, кажуть, підмурівок з льоду
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 24).

571 В автографі первісно написано «право на довічні ліки», згодом зверху дописано «шпиталь довічний». Обидва варіанти написано олівцем (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 15).

572 В автографі викреслено фрагмент:

[Сюди ж прийдуть робітники от зараз ламати сей свининець]

Робітники та будівничі прийдуть ламати сей свининець і планувати ґрунт

Сл. (непритомно.) Я не дам!

П. Ти не даси? та схаменись, небого, що ти таке?

Сл. Я старша дозорчиня над усіма свининцями й сажами!

П. Ото але, яка велика пані!

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 16).

573 В автографі первісно — «ворота», закреслено й виправлено на «й сей хлів» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 16).

574 В автографі первісно — «затінок» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 16).

575 В автографі далі викреслено рядки:

Либонь давно ховався тут і втік

На бога, браття, допоможіть вловить.

Робітники. Знайшов ловців! Не мали ми роботи!

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 17).

576 Перший варіант в автографі: «Пастух свище...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 17).

577 В автографі первісно — «божий» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 17).

578 В автографі викреслено слова: «але не пізнає обличчя» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 17).

579 В автографі цей фрагмент викреслено. У виданні «Книго-спілки» його подано у квадратних дужках; у 12-томному виданні — в основному тексті без будь-яких позначок (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 18).

580 Перший варіант рядка в автографі — «що то значить: “до шпиталю”» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 18).

581 В автографі викреслено кінець ремарки: «з розваленної стіни» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 19).

582 В автографі первісно — «знаєш» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 19).

583 В автографі викреслено текст:

Паст. Я піду по військо. (іде)

2 Ров. Йди, на зламання!

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 19).

584 В автографі частину репліки Будівничого викреслено, але згодом повернуто характерною для Лесі Українки позначкою — хвилястою горизонтальною лінією (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 19).

585 В автографі викреслено текст:

(...але зараз вертається наляканий).

Хлопець. Ой пане майстре! Способу немає
пройти через хліви. Там дозорчиня
казала підпаскам все бидло завернути.
Біжить назад вся гурма без ладу —
поламані ж тепер всі загородки —
то й суне так котре куди попало.
Попéреду кнурі та бугаї,
та жеребці та барани з цапами,
я ледве втік... стоптали б... розірвали б...
Ой, пане, майстре! (Чутно несвіцький рев,
тріщання останніх загородок, зукання підпасків)
Ой, біжать, біжать!
(Хлопець кидається на гору і стає на виступ.)
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 19).

586 В автографі викреслено фрагмент:

(3-й майстер не слухає, спускається додолу
і в ту ж мить попадає на роги бугаєві, той підкидає
його високо вгору, другий бугай ловить знов
на роги. Змучений, зранений, майстер умірає,
помітуваний помежи бидлом. Товариші, сквані
жахом, мовчки дивляться на його муки, — ніхто
не важиться йти боронити; дехто пробує кинути
ножем або сокирою в гурму бидла, але то тільки
гірше дратує люту ранену скотину і не дає ніякої
помочі.

Довге мовчання серед людей і несамовитий рев
серед бидла. Нарешті рев трошки втихає.)

Молодий хлопець (на горі, вище від інших).

Товариші! Нам треба всім податись
отак горою аж на бік лицарський,
бо сі хліви й обори там кінчатся,
там чисто і безлюдно.

Буд. Слизько й стрімко.

Мол. хл. Там можна вмить спуститись.

Буд. І розбитись.

Ні, хлопче, годі. Досить вже тих проб.

Спитай її (вказує на принцесу.), чи мало їх було?

І що з них вийшло?

Принц. (закриває лице. Болісно).

Ох, не згадуй краще!

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 21).

І у виданні «Книгоспілки», і в 12-томному виданні цей фрагмент не внесено в основний текст і подано в примітках, що є цілком логічним з огляду на одну з наступних реплік Лицаря, з якої очевидно, що доля 3-го майстра героям невідома: «Хто зна, чи посланець до них дістався...».

587 В автографі викреслено фрагмент репліки:

...іти все в гору вище й вище,
аж поки станемо там на шпилі,
де кришталевий замок. За твердиню
нехай він стане нам, як що король
знов схоче нас примусить будувати
неволі й бруду соромні оселі.
Те, що колись неволі слугувало,
нехай послужить визволенню...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 21).

588 В автографі далі викреслено чотири рядки:

1й м. Егеж, нехай-но вороги обступлять
ми їх засиплем кришталевим градом!
Чудові променисті кулі їм освітять
дорогу на той світ!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 21).

589 В автографі далі викреслено два рядки:

...і будем нидіти в турмі високій, ясній,
всі вкупі так, як ниділа принцеса—
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 22).

590 В автографі далі викреслено: «...ще може на дорозі перехоплять...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 22).

591 В автографі далі викреслено речення: «До діла браття!» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 21).

- 592 В автографі первісно — «темниця» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 26).
- 593 В автографі далі викреслено: «не сперечаюсь» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 27).
- 594 В автографі первісно — «темниця» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 27).
- 595 В автографі первісно — «майстер» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 27).
- 596 В автографі первісно — «будеш» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 27).
- 597 В автографі первісно — «хлопче» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801. Арк. 27).

Три хвилини

Уперше надруковано в журналі «Нова громада» (Київ. 1906. Кн. 10. С. 1–20). У Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника у фонді М. Возняка зберігається відбиток цього твору, що має дарчий напис Лесі Українки — присвята Є. Тимченкові. Також твір був опублікований у прижиттєвому виданні письменниці «Твори. Кн. 1», [1911].

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається рукопис повної чорнової редакції (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815). 1–12 сторінки є автографом Лесі Українки, сторінки 13–20 написані іншою рукою, за твердженням Л. Мірошниченко — К. Квітки, з правками авторки. Дата і місце завершення зазначені в рукописі — «29.VIII 1905, Зелений Гай».

Звірено з першодруком. Подано за рукописом зі збереженням авторської орфографії.

Підзаголовок «Діалог» відсутній у рукописі. І. Ямпольський у передмові до твору у виданні «Книгоспілки» [1928] відзначає його сумнівне походження і певну невідповідність, адже діалогом є лише I і II дії; III дія складається з монологу жирондиста та коротких сцен зі старенькою жінкою та її сином Конрадом.

Поштовхом для написання «Трьох хвилин», як і деяких інших текстів цього періоду, очевидно, стали революційні події 1905 р., безпосереднім свідком яких Леся Українка була найперше у Тифлісі. Під час тритижневого перебування в Петербурзі в жовтні 1905 р. у листі сестрі Ользі та М. Кривинюкові вона пише: «Живеш наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, антитези, неможливості, трагедії, комедії, трагікомедії, хаос і серед

нього якись героїчні сцени та фігури немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли тратиш почуття дійсності: то якось зовсім не відчуваєш, що живеш в революції (вдумайтесь в значення цих слів), то знов день і ніч в голові тріщать сухі перебої сальв «усмирителів» і здається, неначе весь світ поділився на взаєможерні партії» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 256).

Нові враження спонукали письменницю повернутися до роботи над діалогом, про що свідчить лист Лесі Українки до О. Кобилянської від 30.V–3.VI (12–16.VI) 1906: «Хтось не кінчив листа, бо раптом узявся до писання давно початої поеми драматичної з часів Французької революції — трапився такий настрій, то треба було його використати, поки не втік. Хтось поему викінчив, а тепер спішитися скінчити листи» (Там само. С. 283). Отож слушно вважати, що остаточно твір був завершений у межах 30 травня — 3 червня 1906 р.

Історичним тлом діалогу «Три хвилини» стала Французька революція (1789–1799 рр.), трактування якої Лесею Українкою в багатьох моментах було суголосне позиції М. Драгоманова. Культурні коди цього періоду активно використовували в товаристві Косачів. Наприклад, у поетичному листі М. Косачу (березень, 1890) «жирондистами» Леся Українка називає членів гуртка «Плеяди» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 98). Криптонім авторки Н. С. Ж., за однією з версій, розшифровується як «Наша Славна Жирондистка».

Автором першої літературно-критичної реакції на твір став І. Франко, який у статті «Українська література в 1906 р.» пише, що він «неясний, хоч многословний і не будить живішого зацікавлення власне тим, що під назвами політичних партій (жирондист і мотраньяр) авторка силкується змалювати контраст суперечних світоглядів, та той контраст не виявляється ясно і зводиться до голослівних суперечок, що зовсім не захоплюють нашої цікавості» (Франко І. Українська література в 1906 р. // Рада. 1906. №44. С. 2). Наступні спроби інтерпретації відзначалися тенденційністю, наприклад, А. Музичка зіставляв конфлікт жирондистів та монтаньярів з «незгодами між більшовиками та меншовиками Р.С.Д.Р.П.» (Музичка А. Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість. С. 74). Зміна вектору прочитання діалогу відбулася завдяки Д. Донцову, який зробив акцент на націософській концепції твору (Донцов Д. «Сила крові (“Три хвилини” Лесі Українки)» // Вісник. 1951. Ч.2. С. 11–16).

Зростання інтересу до твору простежуємо в дослідженнях ХХІ ст. (О. Забужко, М. Кудрявцев, О. Кузьма, Л. Масенко).

598 Клуби — суспільно-політичні осередки, виникали у кожному муніципалітеті Франції і слугували місцем саморегулювання, установчих зборів, публічних дискусій, учасники яких формували громадську думку. Одним із найбільш впливових став Бретонський клуб у Версалі, який після переїзду до Парижа отримав назву Якобінський у зв'язку з дислокацією у монастирі Св. Якова.

599 Жирондісти і Монтаньяри — політичні групи Національного конвенту. Дискусії між їхніми представниками розпочалися в Якобінському клубі. Жирондісти (названі на честь департаменту Франції — Жиронда, звідки походила значна частина представників угруповання) були прихильниками поміркованих реформ. Монтаньяри (назва походить від фр. *la montagne* — гора — і виникла у зв'язку з тим, що монтаньяри займали верхні місця в залі засідань Національного конвенту) сповідували радикальні ліві погляди, ініціювали загострення конфронтації з партіями-конкурентами. Прихід монтаньярів до влади ознаменувався якобінським терором, під час якого впроваджувалася жорстока розправа з ідеологічними супротивниками.

600 Громадянин — звертання, характерне для часів Французької революції, зокрема після прийняття 26 серпня 1789 р. «Декларації прав людини і громадянина», якою було проголошено особисту свободу, рівність у правах і перед законом.

601 Хартія — документ публічно-правового характеру, який фіксував суспільно-політичні права або привілеї різних суспільних прошарків.

602 У рукописі первісно — «проводарями» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 1).

603 Цезар — Гай Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.) — давньоримський державний діяч, який еволюціонував від ліберальної політики до диктатури; знаменитий полководець; письменник. Пізніше так називався титул правителів Римської імперії.

604 Брут — Марк Юній Брут (85–42 рр. до н. е.) — відомий римський політичний діяч із найближчого оточення Гая Юлія Цезаря, оратор, лідер молоді, прихильник республіканських ідеалів. Один з ініціаторів змови проти Цезаря, йому ж приписують останній смертельний удар, завданий диктатору.

605 У рукописі первісно — «знявши лаври» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 1).

606 Діва гільйотина — пристрій для страти шляхом відтинання голови, який широко застосовували під час Французької революції. Запропонував його використовувати лікар Жозеф Гійотен, однак подібний пристрій існував і раніше, зокрема в Шотландії, де його називали Шотландською дівою. За переказами, образну назву, запозичену французами, пристрій отримав, оскільки від моменту створення він довгий час не функціонував, тобто був «незайманий». Жертвами французької гільйотини стало орієнтовно 15 000 осіб.

607 Тюрма Консьєржері — в'язниця в Парижі, розташована в колишньому королівському палаці. За часів Французької революції стала основним місцем утримання політичних в'язнів. Топос другої сцени кілька разів змінювався: перший варіант — «Тюрма Консьєржері» — закреслено і виправлено на «В Тюрмі Сент-Пеляжі», згодом другу назву було закреслено і хвилястим підкресленням повернуто початкову (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 3).

608 У рукописі первісний початок строфи був:

Ж. [Не кожний вартий назви «громадянин»]
Бо «громадянин» за почесний титул.
Не хочу я громади ображати,
скоріш себе принижу. Та ж і справді
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 3).

609 У рукописі первісно написано «силкується бути спокійним», згодом виправлено на «промовляє спокійним голосом» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 3).

610 У рукописі первісно написано «Друзям», зверху дописано, ймовірно, рукою К. Квітки: «До друзів» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 3).

611 У рукописі первісно рядок закінчувався словами «стали землю крити», що згодом були викреслені (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 4).

612 У рукописі первісно — «євангельській громаді», згодом виправлено на «громаді християнській» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 4).

613 У рукописі первісно написано «купцями», виправлено на «панами» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 4).

614 У рукописі первісно написано «торгувати», виправлено на «панувати» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 4).

615 Цей рядок із невідомих причин вилучено у першодрукові.

616 Рядок відсутній у першодрукові. Після нього в автографі йшли викреслені рядки:

Такої «вічності» я й ворогу не зичу!
Се ж така сама вічність, як і та,
Яку й тобі...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 4).

617 У рукописі зафіксовано процес пошуку влучного епітета: «найперший» та «препишний» закреслено, дописано «вигідний» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 5).

618 У рукописі наявний інший варіант цієї розгорнутої метафори (написаний щільнішим почерком і більш темним чорнилом, викреслений):

Як думаєш, се ж може бути, що вапна
з кісток апостола Петра лягла
на підмурівок папського престола?
Хто більше вічний — кістка чи ідея?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 5).

Остаточний варіант, очевидно, апелює до історичної пам'ятки — Катедри Св. Петра, скульптурної композиції в соборі Св. Петра у Ватикані, створеної Дж. Лоренцо Берніні. Бронзова з позолотою споруда уміщує дерев'яний трон самого Апостола.

619 У рукописі первісно написано «між бруком край помосту», згодом зверху дописано темнішим чорнилом, яким було зроблено правки й попереднього фрагмента, «між дошок ешафоту» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 5). У першодруковій залишено «навколо ешафоту» (Нова громада. С. 5).

620 У рукописі первісно — «зруйнується раніше» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 5).

621 У рукописі первісно — «кому послужать наші підмурівки» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 5).

622 У рукописі далі йдуть викреслені рядки:

Я сам собі мета і досягнути
її найбільше прагну
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 5).

623 «Ти довеголітній будеш на землі» — цитата з Біблії (Еф. 6:3).

624 «Ні, наше царство не від сього світа!» — перифраз біблійного висловлювання (Ів. 18:36).

625 У рукописі первісно написано «напередодні смерти» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 6).

626 Оригінал прислів'я французькою: *Quand le diable devient vieux, il se fait ermite.*

627 У рукописі далі йдуть викреслені рядки:

Сей світ, чи с'як, чи так пропав для тебе,
то варто хоч «того» запобігати,
хоч він, на жаль, проблематичний трошки
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 6).

628 Лавуазьє — Антуан Лоран Лавуазьє (1743–1794), французький вчений, один із засновників сучасної хімії. Під час Французької революції засуджений і страчений на гільйотині, невдовзі посмертно реабілітований.

629 У рукописі первісно написано «як усім відомо», закреслено й виправлено на «як годиться, вчора» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 6).

630 У першодрукові далі йде рядок, що викреслено в рукописі: «злочин великий — навіть і для вас!» (Нова громада. С. 6). У рукописі на берегах справа закреслено фрагмент:

М. Як хутко люде відстають од віка,
без добродійства пресси! Ось дивись
вчорашній бюллетень.
(подає довгий листок в прилозі до газети.)

Ж. (читає, шукаючи по алфав.)
Лафарій, Лаґрак,
Немож...неправда!
ох! Лавуаз'є!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 6).

631 Самсон — йдеться про Шарля Анрі Сансона (Sanson, 1739–1806), ката часів Французької революції, виконавця резонансних страт. Сансон став прототипом багатьох літературних і мистецьких персонажів. Його ім'я отримало популярність завдяки виходу в 1830 р. «Спогадів Сансона» («Les Mémoires de Sanson»), що визнані літературною містифікацією, авторство приписується О. де Бальзаку і Л.-Ф. Леритьє.

632 У першодрукові: «в руках в багряноперстого Самсона» (Нова громада. С. 6).

633 Дюпен — очевидно, йдеться про Шарля Дюпена (1784–1873), французького математика й економіста. Ш. Дюпена, як і його брата А. Дюпена, вважають прототипами героїв деяких творів Е. По.

634 У рукописі викреслено рядки, написані один над одним, як варіанти:

[Для вічної ідеї людське ймення,]
[Се ж все одно, що карточки на дверях]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 6).

635 У рукописі первісно написано «тая “скриня” / Лавуазьє на ймен[ня]» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 6).

636 У рукописі викреслено рядки:

...що вже напевне вічною не буде,
а все таки одну по одній трощить
ті фокуси...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 7).

637 У рукописі первісно написано «крюк», закреслено і виправлено на «гак», далі викреслено «одним кінцем» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 7).

638 У рукописі первісно — «ще краще знаю» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 7).

639 У рукописі далі закреслено слова: «так зблизька волю» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 7).

640 У рукописі далі викреслено рядок: «Я бачив фокусів таких немало!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 7).

641 У першодруковій наявна ремарка: (холодно) (Нова громада. С. 8).

642 Філіппи — давньогрецьке місто, поблизу якого відбувся вирішальний бій між республіканцями на чолі з Брутом та цезаріанцями. Брут після розгрому війська наклав на себе руки.

643 ...*madame* Роллан — мається на увазі Манон Жанна Ролан де Ла Платьер (1754–1793), жирондистка, одна з найбільш впливових жінок революції. Організовувала салони, де збиралися провідні діячі реформаторського руху. Стала першою жертвою якобінського терору. Після арешту перебувала в тюрмі Консьєржері, де написала мемуари «Звернення до неупереджених нащадків» («*Appel à l'impartiale postérité*»), назва яких суголосна з заповітом жирондиста у «Трьох хвилинах». Страчена на гільйотині.

644 Лукреція — римська матрона. За переказами римських істориків її зґвалтував царський син Секст Тарквіній, після чого Лукреція вчинила самогубство. Інцидент став приводом для заколоту, внаслідок якого було скинуто римську монархію та відбувся перехід римського уряду від монархії до республіки.

645 Вірґінія — згідно з істориком Тітом Лівієм, донька центуріона Луція Верґінія, який привселюдно убив її, щоб урятувати від зазіхань Аппія Клавдія, голови колегії децемвірів (законодавчий та судовий орган). Цей інцидент посилив невдоволення діяльністю децемвірів і спричинив повстання 449 р. до н. е., унаслідок якого їх позбавили влади.

646 Луї Капет — Людовік XVI (1754–1793), французький король із династії Бурбонів, що зі свого боку є гілкою династії Капетинґів. За часів правління Людовіка XVI розпочалася Французька революція. Скинутий народним повстанням, він був ув'язнений і засуджений під іменем Луї Капет; гільйотинований 1793 р.

647 Бретань (регіон на північному заході Франції) і Вандея (85-й департамент на заході Франції) — території, де 1793 р. розгорнулись ініційовані роялістами масштабні зіткнення, що увійшли в історію як «Війна в Вандеї» (Guerre de Vendée). Одним із каталізаторів вандейських подій стала страта Людовіка XVI.

648 Бурбон — представник династії, яка правила Францією у 1589–1792 та 1814–1830 рр. У тексті Лесі Українки мається на увазі Людовік XVI.

649 У рукописі далі викреслено рядок: «і ні кінця ні краю не було б» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 9).

650 У рукописі викреслено «під подихом» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 9).

651 У рукописі викреслено рядки:

...ніж парою і хмарою над нами
нависне ваша кров і нас задавить...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 9).

652 У рукописі первісно — «по всіх просторах світових» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 9).

653 У рукописі первісно — «заквітчати живу ю голову» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10).

654 У рукописі первісно — «зробився» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10).

655 У рукописі первісно — «Подумай, вам лежать» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10).

656 Перун — грім, блискавка. У рукописі первісно — «мов блискавицю» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10).

657 У рукописі первісно — «корисніше» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10).

658 Текст закінчення репліки Монтаньяра, відсутній у першодрукові, у рукописі написано олівцем: «Я вийду, / не заважатиму

тобі. Постукай, / якщо надумаєш — прийду» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10). Завдяки поверненню цих слів в основний текст відновлюється їх логічний зв'язок із ремаркою на наступній сторінці рукопису: «Стукає в двері. Монтаньяр входить» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 11) (закінчення цієї ремарки так само публікується вперше). Тому стає більш очевидним, що адресатом подальших емоційних слів «Убий мене! / Убий же, клятий кате, душоугубе!» є саме Монтаньяр.

659 У рукописі далі викреслено два рядки:

... бо я таки прийму отой ратунок,
бо зникло геть моє бажання смерти
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 10).

660 У рукописі далі викреслено слова: «я не зможу щиро / співати гімна!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 11).

661 У рукописі зафіксовано пошук влучного слова: «розказав» і «потвердив» закреслено, дописано «показав» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 11).

662 У рукописі первісно — «такого лицаря» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 11).

663 У рукописі закреслено наступний рядок: «чому ж ти иншого не вратував?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 11).

664 У рукописі первісно — «За щирість я тобі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 12).

665 У рукописі первісно — «всі заміри твої і злі і добрі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 12).

666 У рукописі викреслено перший варіант цієї ремарки: «Ж. прилагожується і згодом починає спускатися з вікна» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 12).

667 У рукописі первісно написано «У вигнанні» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

668 У рукописі первісно — «над великим» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

669 У рукописі первісно написано «в глибині» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

670 Констанцьке озеро — французька назва Боденського озера в Альпах на кордоні між Німеччиною, Швейцарією і Австрією.

671 У рукописі первісно написано «до стін», згодом зверху дописано «по тій» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

672 Далі у рукописі є вилучення, позначене дужками, рядків:

...до тих понутих свідків [муки й горя] героїзму,
товаришів високих дум і вчинків
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

673 У рукописі первісно написано «мовчують» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

674 Далі у рукописі є вилучення, позначене дужками, рядка:
«й високе щастя жертви за ідею» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

675 У рукописі далі викреслено: «і жах і спокій» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

676 У рукописі далі викреслено рядок: «і супокій рокованих на страту» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

677 Над цим рядком у рукописі наявні викреслені слова: «...тих уст, що мусили завчасу занімі[ти]», згодом дописано і теж закреслено: «поніметь хотіла гільотіна» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

678 У рукописі далі вилучено:

(стоятимуть до віку. Людські руки
їм не давали ні краси, ні сили)
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

679 У рукописі далі викреслено рядок: «не людська сила кидає лавіни» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 13).

680 У рукописі ці слова взято у дужки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 14) за аналогією з попереднім способом вилучення тексту і вони не публікувалися у першодрукові, втім, на берегах наявна характерна хвиляста лінія, якою Леся Українка позначала відновлення вилучених фрагментів. На цій підставі рядки повернуто в основний текст.

681 У рукописі викреслено наступний рядок: «Замкнувшись в своїй малій хатині» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 14).

682 У рукописі викреслено наступні рядки:

І коли хто своє життя ратує,
То тільки для життя, а не для смерті
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 14).

683 У рукописі закреслено «на безповітрі», дописано— «що гірська хвороба...і т. д.» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 14).

684 Глетчер— льодовик.

685 Первісний варіант цих двох рядків у рукописі:

...було немов проміння в тому шкельці,
що світло все в один вогонь збірає...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 15).

686 У рукописі далі викреслений текст: «...в сій гарній стороні / Остатній час мого життя живого» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 15).

687 У рукописі далі викреслено: «Він ждав мене внизу, а я спускався» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 15).

688 У рукописі первісно написано «рідні хвилі», виправлено на «сестри-хвилі», згодом — «братні» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 16).

689 У рукописі первісно — «на тім світі», виправлено на «утопились» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 16).

690 У рукописі первісно — «хвилинку» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 16).

691 Батава — лава, ряд; одне зі значень у словнику Б. Грінченка — отряд, партія.

У рукописі первісно — «гучних», виправлено на «батав» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 16).

692 У рукописі первісно — «вкривали» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 16); у першодрукові — «мутили» (Нова громада. С. 17).

693 У рукописі первісно — «когось» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 17).

694 У рукописі викреслено наступний рядок: «ворожий глум, безсильність товариська» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 17).

695 У рукописі далі закреслено слова: «де той потік шумить» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 17).

696 У рукописі первісно написано: «або тікати», виправлено на «чи на дорогу» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 17).

697 У рукописі закреслено рядки:

...рукою зрадника запаленого, ні
туди дорогу я знайти здолаю
Ні що оте душа моя проста
Не шнур тремтячий, а тремтяче серце
мене на сей раз виведе з турми
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 17–18).

698 У рукописі первісно — «попрошу» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 19).

699 У рукописі первісно написано: «Я думаю», зверху червоним олівцем дописано: «Чому ж би ні?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 19).

700 Нансі — місто на північному сході Франції, відоме через події у серпні 1790 р., коли було розгромлено військовий закат.

Це повстання мало великий вплив на остаточне повалення монархії. У рукописі первісно написано: «До Шабері», згодом виправлено — «до Нансі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 19).

701 У рукописі на початку репліки Конрада викреслено: «Лиш вас?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 19).

702 У рукописі далі викреслено: «то довгий перехід» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 19).

703 У рукописі перший варіант репліки був такий:

КОНРАД (дуже здивовано).

Як? (потім здивованість раптом змінюється

виразом розуміння) А, розумію

Я правду мовити...

(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 815. Арк. 20).

В КАТАКОМБАХ

Уперше надруковано в журналі «Рідний край» (Полтава, 1906. №19. С. 2–8). До тексту додано численні примітки, ймовірно, Лесі Українки. Того ж року драматична поема вийшла окремим відбитком. На відбитку твору «В катакомбах» — дарчий напис Лесі Українки: «Вельмишановному Борисові Дмитровичу Грінченкові від авторки. Київ, 15/X 1906» (*Леся Українка: Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях*. Київ. 1986. С. 159).

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України зберігається автограф відредагрованої чорнової редакції (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781).

Дата в автографі — «4.10.1905».

Звірено з першодруком.

Подано за автографом.

Історія створення драматичної поеми частково відображена в листуванні Лесі Українки з А. Кримським, якому письменниця й присвятила твір. Посвята наявна в першодрукові, але відсутня в автографі. У листі до А. Кримського від 03(16).XI.1905 авторка детально розписує свою пропозицію: «Написала я недавно одну невелику драматичну поему і хотіла б присвятити її Вам, але то в тім разі, якщо вона Вам справді до душі припаде, а не так тільки “нічого собі” здається. Я занадто горіла, як її писала, і її

ідея занадто мені близька, щоб я присвячувала її тому, хто буде для неї “ні гарячий, ні холодний”. Будьте їй ворогом або другом і скажіть мені широ, що і як Ви про неї думаєте (отак, як я про Ваш роман сказала). Я Вам її згодом пришлю, а Ви мені потім одішліть (так, як уже раз було), тільки дуже довго не тримайте, бо вона рветься в світ, <...>. І Ви трохи винні в її народженні, бо розбудили в мені думки в сьому напрямі своїм листом, де є слово про Євангеліє і Вашу сперечку про нього з Вашим старим учителем. Тому мені здається, що моя поема рідна Вам, і я б хотіла звязати якось Ваше імення з нею. Але се, як Ви схочете і позволите» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 251).

Після схвальної відповіді А. Кримського в наступному листі від 27.I(9.II).1906 Леся Українка висловлює радість із цього приводу: «Тепер ще де-що про мої “Катакомби”. Я дуже рада, що Ви їх уподобали (ет, вийшла банальна фраза про зовсім небанальне почуття!). Ні, справді, як би се сказати? — Мені було б смутно, якби Ви їх не вподобали. А тепер ся річ буде Вашою і мені се радісно, бо я так хотіла» (Там само. С. 268).

Водночас А. Кримський висловив дискусійні зауваження, на які Леся Українка дала розгорнуту відповідь, що слід вважати авторською концепцією драматичної поеми: «Що ж до Вашої критики, то дозвольте мені трошки поборотися з Вами, і то об’єктивно (хоча і суб’єктивне почуття може від сього поглибшати). Я не маю претензії рівнятися з Вами науковим цензом, але сю річ я все-таки писала не “з маху”, а з деякими vorläufige Studien. Краще сказати, я робила сі студії не для сеї поеми (для чогось зовсім іншого), але вона вийшла з них несподіваним, хоч і логічним наслідком, бо студії potwierдили мені тільки те, що я давно думкою почувала, тільки не могла фактами доказати. Власне, я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервістнішої форми. Я готова зробити Вам хіба одну уступку і то в такій неуступчивій формі: коли мій єпископ нетипічний для пересічного християнина-мирянина (Laie) перших віків, так зате він зовсім типічний для тодішнього єпископату. Відколи з’явився на світ єпископат і перші початки церковної єрархії, відтоді єпископи заговорили мовою мого єпископа, і задержалась ся традиція аж до сучасного нам архирейства. Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби тепер[ішне] християнство є аберацією, хоробою сеї релігії. Ні! В найдавніших памятниках, в “подіях апостольських”, в листах ап[остола]

Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духа, сього вузькосердого квієтизма політичного, що так розбуявся де-далі в християнстві. Як хочете, але недарма в притчах і скрізь у Євангелії так часто вживається слово “раб” і антитеза “пана і раба” яко єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством. Прочитайте листи ап[остола] Павла (в данім разі неважно, котрі з їх автентичні, а котрі ні) і Ви побачите, що збудувалось на сій антитезі і як хутко воно збудувалось. Комунізм перш[их] христ[иан] — се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще “комунізмом” добродійного багача, що кидав “крихти від свого стола” комуні “псів, що сидять під столом пана свого”. От і все. “Анархізм” христ[ианства] теж невисокої проби, се просто неосвіченість і невихованість політична безправної маси, що може уявити собі тільки утопію: деспот і народ, і нікого більше межи ними; але такий “анархізм” ніколи не викине і не викидав деспота з своєї утопії, не дарма ж і Мессію свого він назвав царем іудейським — епітет “пророк” бач за-низьким здавався отим “анархістам”[,] “сина людського” вони забули просто. Коли що надається до щирої ідеалізації в перв[існому] христ[ианстві], то не його quasi-анархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його “жен-міроносиць”, до яких належить і моя Анціллодея, і те нове для античного аристократичного світа почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм “друзям”), ну, і ще два-три елементи в сфері почуття, але не теорії. Тільки ж ці елементи ідеалізація вже використала до дна і мені неінтересно було на них спинятися довго, та за се Ви, як бачу, не ремствуєте на мене.

А до речі, от і Ви уявляєте собі, що типічний християнин тих часів марив би, що всі стануть колись слугами Хр[иста], — чи се ж не все одно, що рабами? Чи ж не проти сього повстає мій раб-прометеїст? Він зовсім слушно думає, що поки будуть пани і раби (на землі чи на небі, все одно), доти будуть і посередники межи ними, дозорці, економі і т. и. Що ж ідеальнішого міг йому виставити пересічний християнин найперших навіть часів, як не “єдину отару з єдиним пастирем”? І як міг відповісти на питання про підпасків? я думаю — тільки так, як відповів єпископ. Моя поема відноситься до середини II в[іку] хр[истиянської] ери (або до другої половини його), а тоді вже вирізнілась досить духовна

тирранія усяких підпасків божих—зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці. Мій єпископ вигодований павлініанською традицією, як воно й справді було в римському єпископаті тих часів. Віз[ь]міть ко того хочете з найдавніших» (Там само. С. 268–270).

Автограф «В катакомбах» засвідчує, що первісно фінал твору був більший за обсягом; фрагмент, від якого Леся Українка відмовилася, відсутній у першодрукові, у цьому виданні—подано в примітках.

Леся Українка мала побоювання щодо можливого втручання цензури: «...хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, — коли попи не зздять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще “гірша” від “Одержимої”» (Там само. С. 251). Наявне епістолярне свідчення про генетичний зв'язок драматичної поеми «В катакомбах» із драмою «Руфін і Прісцилла». Цю спорідненість підтверджує також низка імен, поданих на першій сторінці автографа зліва біля назви твору: «Корнелій/Ренатус/Редівівус/Марцій» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 1). Імовірно, авторка допускала найменування чоловічих персонажів тексту, проте лише в «Руфіні і Прісциллі» було використано ім'я Редівівус і жіночий варіант Ренатуса—Рената.

Одним із перших відгуків про твір стала стаття Б. Лепкого «Ukrajinska literatura r. 1906. Slovanský přehlad», у якій він зазначив, що «поема “В катакомбах” за своїм змістом є видатним явищем, пошуком нових шляхів і розширення ідейних горизонтів. За сукупністю настроїв—це неоромантизм» (1907. Roč. 9. Cerv. S. 390–393).

1920 р. вийшла збірка п'єс Лесі Українки «В катакомбах» (Серія «Універсальна бібліотека»).

1924 р. у Гомелі (Білорусь) твір був опублікований російською мовою у видавництві «Гомельский рабочий», переклад Д. Вигодського.

У книгоспілчанському виданні твір вийшов під назвою «У катакомбах» (Т.6. [1928]), передмову до нього написав С. Барик.

Драматична поема мала низку інсценізацій у 20-х рр. ХХ ст. До тексту «В катакомбах» зверталися такі відомі режисери, як В. Василько, О. Загаров. Ескізи до вистави «В катакомбах» (1921) збережено в спадщині А. Петрицького.

704 Примітка в першодрукові: Катакомби — підземелле, де за давніх часів ховали мертвих і де перші християне збиралися до служби Божої (Рідний край. С. 1).

705 Примітка в першодрукові: Крипта — окрема хата в катакомбах, до якої вели довгі, часом дуже заплутані ходи (Рідний край. С. 1).

706 Примітка в першодрукові: Неофіт — той, що недавно пристав до християн (Рідний край. С. 1).

707 В автографі викреслено фрагмент: «він один / над нами вічний пан, а ми всі раби / його святої волі» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 1).

708 В автографі викреслено ремарку «смутно» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 1).

709 В автографі викреслено рядки:

хоч людські, хоч господні, а без рабства
ні тіло, ні душа не обійдеться
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 1).

710 ...ярмо мое солодке, / тягар мій легкий — алюзія на Євангельське висловлювання (Мт. 11:30).

711 В автографі викреслено рядки:

в Христову путь, однаково тому,
Чи раб, чи пан він на сім світі
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 1).

712 Уже лежить при дереві сокира!.. / «Я посічу його і вергну в племін» — Євангельське висловлювання (Мт. 3:10).

713 Похиллась / твоя пшениця, — жде вона серпа — алюзія на біблійне висловлювання (Вих. 9:32).

714 Рахиль ридає, / нема її діток — алюзія на Книгу пророка Єремії (Єр. 31:15).

715 В автографі далі викреслено: «Вскормися, пекло!» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 2).

716 У першодрукові — «б'ється в корчах» (Рідний край. С. 2).

717 Примітка в першодрукові: Корінт — город в Греції (Рідний край. С. 2).

718 «А жінка серед збору хай мовчить» — перефраз на висловлювання з Біблії (1 Кор. 14:34).

719 В автографі первісний варіант «вже пан один» замінено на «отець єдиний» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 3).

720 Не говори: «ось тут чи там воно» — (Лк. 17:21).

- 721 В автографі далі викреслено рядок: «Коли пани покинуть панувати?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 3).
- 722 Брат один казав, / що літ аж тисяча минути мусить — алюзія на слова з Біблії (Об. 20:3).
- 723 Примітка в першодрукові: Патріції — так звалися пани в давній римській державі. З них виходили і преторіане — військова старшина (Рідний край. С. 4).
- 724 Примітка в першодрукові: Плебеї — прості люди, хлібороби, ремісники то-що. Плебеї були вільні, не крепаки, а крепаки в давніх державах звалися рабами. Рабами робилися люди, коли попадалися в полон на війні, або коли їх хто продавав у неволю (траплялося, що й батьки продавали своїх дітей, або віддавали за довги) (Рідний край. С. 4).
- 725 В автографі в цій репліці й кількох наступних ремарках первісно вказано «молодий раб» і виправлено на «старий» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 4).
- 726 ...не тільки зо страху, а й по сумлінню — алюзія на євангельський текст (Кол. 3:22).
- 727 Алюзія на євангельське висловлювання (Мт. 5:3).
- 728 В автографі первісно написано «невиннее маленьке», закреслене й виправлене на «воно ж покірне, тихе» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 4).
- 729 Примітка в першодрукові: Оргія — бенкет, празник (Рідний край. С. 5).
- 730 В автографі первісно написано «червоних», закреслено й виправлено на «заплаканих» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 5).
- 731 їй велике щастя / на небі приготоване — алюзія на євангельське висловлювання (Мт. 19:14).
- 732 В автографі первісно написано «Хітон», закреслено, далі взято в дужки олівцем: «(Святкову столу)», зверху дописано олівцем «Убрання панське» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 4).
- 733 В автографі між рядків олівцем дописано слова: «звичка до розкошів, (нрзб.) без них їй у серце мов іржа, — тяжко» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 5).
- 734 В автографі перші два рядки репліки Неофіта-раба викреслено, згодом відновлено характерним хвилястим горизонтальним підкресленням.
- 735 Три останні рядки репліки Неофіта-раба відсутні в першодрукові.
- 736 Примітка в першодрукові: Діаконісса — в громадах перших християн бували часом такі старі поважні жінки (найбільше

вдови), що помагали діаконам в хазяйських і добродійних справах. Такі жінки звались діаконіссами (Рідний край. С. 6).

737 В автографі первісно — «помогти дитині брата» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 6).

738 У першодрукові — «схиляє голову» (Рідний край. С. 6).

739 У першодрукові — «жінці» (Рідний край. С. 7).

740 У першодрукові — «Форум» з великої літери (Рідний край. С. 7).

741 У першодрукові — «насмішкою» (Рідний край. С. 7).

742 В автографі первісно — «все жебрацтво» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 7).

743 В автографі далі викреслено рядок: «Та їй би помочі прохати, не давати!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 8).

744 Примітка в першодрукові: Туніка — сорочка у давніх римлян. Тога — плащ, який носили тільки дорослі римляне панського роду.

745 В автографі первісно — «прийдеться» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 8), цей варіант збережено в першодрукові (Рідний край. С. 9).

746 «Не одним хлібом / живе людина, але й кожним словом, / що з Божих уст виходить» — алюзія на євангельське висловлювання (Мт. 4:4).

747 В автографі первісно — «ваші люде» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. б. н.).

748 Він альфа і омега — алюзія на біблійні образи (Об. 1:8; Об. 21:6; Об. 22:13). Примітка в першодрукові: Альфа і омега — перша й остання букви грецької азбуки (Рідний край. С. 10).

749 В автографі первісно — «Любов» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 9).

750 ...бо ходимо не в темряві, а в світлі — алюзія на біблійний текст (Ів. 8:12).

751 В автографі викреслено варіанти репліки Неофіта-раба: «Бо ходите не в темряві, а в світлі», «Бо скинувши оту покуру...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 9).

752 Примітка в першодрукові: Мім — актьор комедіант (Рідний край. С. 10).

753 Примітка в першодрукові: Кесарь або цезарь — так звався царь у римській державі (Рідний край. С. 11).

754 «Нема на світі влади, окрім тої, / що йде від Бога» — алюзія на євангельський вислів (Рим. 11:1). В автографі первісно написано «настановлена», викреслено й виправлено на «йде» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 9).

755 «Мені належить помста»—алюзія на євангельський текст (Рим. 12:19).

756 Хто збагнути може / шляхи господні—алюзія на євангельський текст (Рим. 11:33).

757 Одна отара буде, / єдиний пастирь—алюзія на євангельський текст (Ів. 10:16).

758 В автографі первісно було написано рядки:

А потім вже не буде на сім світі
непроханих намістників господніх?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 10).

759 У першодрукові—«...про мене ж, хай воно й ніколи» (Рідний край. С. 12).

760 Примітка в першодрукові: Гегена або геена—пекло. Пішла ся назва від давнього єврейського слова Ге-гінном, а так звалося урочище коло Єрусалиму, куди викидали всяке сміття і трупи замучених розбійників, трупи ті палили там, так що й здавалось, ніби там «вогонь негасимий». Місце те вважалося нечистим і страшним (Рідний край. С. 12).

761 У автографі тут і в наступній репліці Неофіта-раба первісно написано «черв'як», згодом виправлено на «робак» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 10).

762 У першодрукові—«палко» (Рідний край. С. 12).

763 В автографі первісно—«спокою» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 10).

764 В автографі первісно написано «зрадливі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 10).

765 В автографі первісно написано: «про царя, що рабство нам дає» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 10).

766 В автографі первісно написано: «Сей (на діякона) буде закликати / усю голоту...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 11).

767 В автографі первісно—«сидітима» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 11).

768 В автографі первісно—«чекаючи» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 11).

769 Примітка у першодрукові: Гімни—поважні, або побожні співи (Рідний край. С. 13).

770 В автографі первісно—«безнадійнім» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 11). Цей варіант залишено в першодрукові (Рідний край. С. 13).

771 У першодрукові—«Лиши сей збір!» (Рідний край. С. 13).

772 Примітка в першодрукові: Ежідна—гадина, що вважалася в давні часи дуже отрутною, хоч навспражки вона не шкодлива.

773 В автографі первинно — «ясує» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 11).
У першодруковій — «виявляє» (Рідний край. С. 14).

774 Ці два рядки в першодруковій змінені:

Чи молоко чужої жінки дасть
Моїй дитині ніжність материнську?
(Рідний край. С. 14).

775 В автографі первісно — «збещещену» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 11). У першодруковій — «зганьбовану оселю» (Рідний край. С. 14).

776 У першодруковій — «Любові чистої без плям бажаю» (Рідний край. С. 14).

777 В автографі первісно — «святу громаду» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 12).

778 Примітка в першодруковій: Тібр — річка коло Риму (Рідний край. С. 14).

779 Примітка в першодруковій: Маремма — багниста рівнина недалеко від Риму. Коло тієї Маремми дуже нездорово жити, через те її часом звали «отруєнною» (Рідний край. С. 14).

780 У першодруковій — «труду» (Рідний край. С. 15).

781 В автографі первісно написано «від молитов», згодом закреслено (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 13).

782 В автографі первісно — «наші душі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 13).

783 Примітка в першодруковій: Тріумф — кожний в'їзд в город того, хто переміг на війні. Римські кесарі справляли такі тріумфи дуже бучно і наказували устилати для того шлях червоним кармазином, а се вважалося великою честью і робилося тільки тоді, коли треба було вшанувати дуже славних людей або идолів — римських богів. Потім тріумфом почали звати всяке святкування перемоги, або й просто велику радість від якоїсь удачі (Рідний край. С. 16).

784 Примітка в першодруковій: Фаланга — частина війська, полк (Рідний край. С. 16).

785 Примітка в першодруковій: Тіран — значило просто — владика, пізніше значило — несправедливий, насильник (Рідний край. С. 16).

786 Примітка в першодруковій: Порфіра — багрянниця, царський плащ (Рідний край. С. 17).

787 Примітка в першодруковій: Міріад — скільки мільйонів, безліч (Рідний край. С. 17).

788 Примітка в першодрукові: Едем — рай по давне-єврейському (Рідний край. С. 17).

789 Примітка в першодрукові: Олимп — гора в Греції. Давні греки і римляне вірили, що на тій горі живуть їхні боги (тоді вірили, що богів дуже багато) (Рідний край. С. 16).

790 Примітка в першодрукові: Тітан — давні греки і римляне вірили, що колись були на світі велетні, «сини землі», і звалися титанами. Греки вірили, що один з них, наймудріший титан Прометей створив з глини людей на світі і добув їм з неба вогню. За те найстарший бог розгнівався на Прометей і прикував його кайданами до кам'яної кручі на Кавказі та ще й наслав що-дня орла добати його груди і довго-довго мучився там Прометей, а все таки не каюся, поки прийшов один одважний чоловік і визволив його. Оповідання сього люди не забули і тоді, як уже всі перестали вірити в давніх грецьких та римських богів, і досі ще складають нові пісні та оповідання про того завязатого титана Прометей (Рідний край. С. 17).

791 Примітка в першодрукові: Деспот — все одно, що тиран (Рідний край. С. 17).

792 В автографі первісно — «погибав» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 14).

793 В автографі первісно — «себе почую», згодом виправлено на «здолаю жити» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 14).

794 У першодрукові — «без докору» (Рідний край. С. 17).

795 В автографі первісно написано «одвічний», виправлено на «прадавній», але згодом підкресленням відновлено перший варіант (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 14).

796 В автографі первісно замість цього рядка було написано:

Ходім, покиньмо в самоті його,
бо він од нас по волі йти не хоче,
а ми насильства не вживаєм. Діти
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 15).

У першодрукові замість «одкаснімось» — «одсахнімось» (Рідний край. С. 18).

797 Текст, що йшов далі, закреслено. Подаємо фрагмент повністю:

[Старий раб і Анціллодея позаду, обоє трохи відстали.
Ст. р. (до н. р.) Куди ж тепер ти підеш, нещасливий?
Н. р. На Тібр, через отруєну Маремму.

(Ст. р., сумно похитавши головою і зітхнувши, відходить, потім знов вертається і, оглянувшись боязко назад та побачивши, що громада вже зникла у темнім переході, стискає похапцем руку н. р. і поспішно, старечою дрібною походою віддаляється).

Анцілл. Я все таки прошу тебе прислати твою жону з дитиною до мене.

Н. р. Тобі за те догана буде, сестро.

Анц. Догану я покірливо прийму, спокутую за бідне немовлятко, що, може, хутко стане сиротою без батька... Брате, вибачай мені, як я тебе сим словом засмутила. І не здивуй, я жінка нерозумна, не вмю розважати справ високих, я мало розібрала в сій сперечці. Ти, певне, винен, бо єпископ гнівний від тебе одійшов, але одно із слів твоїх я добре зрозуміла і прийняла його собі до серця.

Н. р. Яке ж то слово?

Анц. «Чистая любовь». Мені здається, хто його промовить від серця, щиро, той для мене брат, хоч би й не був він однієї віри.

Н. р. Так і мені здається, люба сестро. І знаєш, я хотів тебе просити: якщо я згину, спом'яни мене, не словом голосним, а тихим серцем, для мене стане се за царство Боже тут, на землі.

Анц. Тепер ходім, я виведу тебе, пильнуй за свічкою на поворотах, ти тут новий, недовго заблудитись. (Запалює коло алтаря свічку і йде вперед, неофіт-раб за нею, на поворотах Анціллодея обертається, освічує путь і питає: «А де ти, брате?». Неофіт-раб озивається з темряви: «Ось я, люба сестро». Голоси згодом затихають вдалині і світло зникає.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 781. Арк. 15).

Креслення фрагмента репліки Неофіта-раба, починаючи зі слів «І знаєш, я хотів тебе просити...», більш інтенсивне — його, імовірно, було вилучено першим.

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ

Уперше надруковано в журналі «Нова громада» (1906. №12. С. 1–6). Ще одне прижиттєве видання твору було здійснено 1911 р. у книзі Лесі Українки «Твори. Кн. 1».

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається чорновий автограф твору (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780), чистовий автограф — у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (І–7441). Між першодруком та обома автографами виявлено несуттєві відмінності, указані у примітках.

Текст подано за чистовим автографом зі збереженням авторської орфографії.

Робота над текстом була завершена в Києві 18 жовтня 1906 р. На думку Б. Якубського, «написано його в цей самий день чи в цю саму ніч, бо, як відомо, Леся вміла дуже часто писати, як то кажуть, “запоєм”» (Якубський Б. *Невеликий діалог про неволю // Леся Українка. Твори.* [Київ:] Книгоспілка, [1928]. Т. 6. С. 115).

В епістолярії Лесі Українки твір згадано лише один раз. У листі до матері з Єгипту від 14(27).ІІІ.1913 авторка висловлювала думку про можливість інсценізації своїх творів, де принагідно зауважувала: «З дуже коротких речей сяк-так надається до сцени “В дому роботи, в країні неволі” [...] але і то не кінечне, бо воно якесь “публіцистичне” більше, ніж беллетристичне» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913.* С. 667).

Твір репрезентує «єгипетський текст» доробку Лесі Українки, однак написаний він до поїздки письменниці в Єгипет. Історією та міфологією країни письменниця цікавилася з ранніх літ. Її досвід вивчення єгипетської цивілізації зафіксовано в підручнику «Стародавня історія східних народів», одним із розділів якої є «Історія єгиптян». Змістовно текст діалогу «В дому роботи, в країні неволі» споріднений із драматичними поемами «Вавілонський полон» і «На руїнах», у яких взято за основу біблійний матеріал. Між цими двома текстами Леся Українка написала поезії «Напис

в руїні» та «Ізраїль в Єгипті», зокрема в останньому з них порушено питання, до якого авторка повернеться в діалозі: «Хто мене виведе з цього Єгипту, / з краю неволі, з оселі роботи?» (Лєся Українка. Твори. [Київ:] Книгоспілка, [1927]. Т. 2. С. 118).

У чорновому варіанті одного з персонажів діалогу подано як «еврей».

У чистовому автографі наявні редакторські правки й позначки, зроблені олівцем: змінено написання жанру, вказаного Лєсею Українкою: «Діалог» замість «Діалог» (у цьому виданні залишено «діалог» за аналогією до інших текстів авторки); вертикальними та горизонтальними лініями підкреслено ремарки. У верхній частині першої сторінки над назвою твору олівцем є напис російською мовою невідомою рукою: «Рената / Для XII книги. / Это стихи. Каждую строку / начинать съ большой буквы. Подчеркнутое карандашом — курсивом / Рукопись / сохранить / и возвратить [Підпис]».

І. Франко одним із перших відзначив рефлексії Лєсі Українки на єгипетські теми. У статті «Українська література в 1906 р.» він подає стислий переказ діалогу «В дому роботи, в країні неволі». Твір розглянув також А. Ніковський у статті «Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лєсі Українки» (1913). Використання єгипетських сюжетів у творчості Лєсі Українки М. Драй-Хмара аргументує її «високим ідеологічним настроєм». Загалом у 20–30-х рр. «єгипетську неволю» у творчості Лєсі Українки переважно вбачали кодом національної історії, однак основний акцент дослідники часто робили на проблемі соціальної нерівності відповідно до ідеологічних пріоритетів пореволюційної доби.

В останні десятиліття драматичний діалог «В дому роботи, в країні неволі» зазнав низки нових спроб інтерпретації та реінтерпретації (Ю. Бойко, О. Огнева, О. Кузьма, О. Козлітіна та ін.).

«В дому роботи, в країні неволі» було поставлено 1919 р. на сцені Першого українського Держдрамтеатру ім. Т. Шевченка в Києві (реж. О. Загаров, худ. А. Петрицький, муз. Н. Пруслін).

798 Мемфіс — давньоєгипетське місто, що існувало з третього тисячоліття до н. е. до другої половини першого тисячоліття н. е. Розташоване на нільському узбережжі між двома пустелями — Лівійською на заході й Аравійською на сході. Місто мало репутацію великого космополітичного центру, в ньому проживало багато чужинців, насамперед сирійців, фінікійців, греків та євреїв.

Відоме завдяки побудові навколо нього величезного храмового комплексу, що складався з пірамід, некрополів, храмів.

799 Нільська повідь — в «Історії єгиптян» Леся Українка так описувала це природне явище: «Повідь нільська походить від того, що в південній та середній Африці що року випадають великі тропічні дощі, вони сповняють водою потоки, від котрих починається Ніл, тоді повстає велика повідь і ріка виступає з берегів» (Леся Українка. *Стародавня історія східних народів*. С. 89–90). Там само вона описує рослинність над Нілом: «Надто ж добре там росли здавна дві водяні рослини: лотос та папірус і вони надавали особливий вид стороні» (Там само. С. 90).

800 Капітель — головка, горішня частина колони, зазвичай прикрашена флористичним орнаментом.

801 Пократовані — тут: розграфлені.

802 У чистовому автографі наявні деякі відмінності в порівнянні з чорновим варіантом, зокрема, заміна деяких слів і словосполучень («проміння» на «світло», «пустиня» на «пустелю», «багниста містина, позостала» на «багна, позостали», «посередині» на «посеред», «де-не-де» на «подекуди», «колосси» на «велетенські постаті», «деякі» на «декотрі»).

803 Сонячний дзиґар — один із найважливіших і найпоширеніших хронометричних пристроїв у давнину, складався з циферблата й гномона (дерев'яного або металевого стрижня), які дали можливість визначати час за допомогою сфери тіні. Такі годинники на єгипетських грандіозних будовах використовували для вираховування часу роботи.

804 Ра — у міфології Давнього Єгипту бог Сонця, творець світу. Його зображували з людським тілом, що вінчала соколина голова, на якій тримався сонячний диск.

805 Колосси — величезні камінні статуї, які споруджували в давніх єгипетських культових центрах.

806 Бог Сил — найвірогідніше, Єгова-Саваот, Владика всіх сил неба і землі в юдейській традиції.

807 Бог Помсти — одна з іпостасей Єгови (Пс. 94:1).

808 Озіріс — бог відродження в давньоєгипетській міфології, цар Дуату (потойбіччя). Старший син бога землі Геба та богині неба Нут, успадкував владу від прадіда Ра. Місцем його народження вважали пустелю біля Мемфіса, звідкіля нібито й починався загробний світ. Культ Осіріса розпочався з найдавнішого періоду історії Єгипту. Осіріса зображали у вигляді мумії з короною, компонентом якої могли бути баранячі роги.

809 Тиковка—череп'яна посудина, подібна до глечика, з дуже вузьким горлом, у якій носять або тримають воду, вино тощо.

810 У чорновому автографі—«Ти залізний?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 2).

811 Ізіда—у давньоєгипетській міфології богиня родючості та материнства, дружина Осіріса.

812 Горус—у давньоєгипетській міфології Гор—бог неба і сонця, син Осіріса й Ізиди. Його зображали у вигляді людини з головою сокола.

813 Фта—давньоєгипетський бог, творець світу, бог мертвих, опікувався правдою й порядком. Культ Фта (Птаха) був особливо поширеним у Мемфісі, де розташовувався його храм. Сама назва міста в перекладі означає «Храм духу Птаха».

814 Тот—давньоєгипетський бог мудрості, знань, освіти, покровитель культури, бібліотек, учених, опікувався державним і світовим порядком. Із часом визнавався деміургом (творцем світобудови) і переможцем сил мороку.

815 Апіс—у давньоєгипетській міфології священний бик, іноді виступав як окреме божество, переважно його вважали втіленням Осіріса, а також Птаха.

816 Анубіс—давньоєгипетський бог, син Осіріса й Нефтиди, покровитель померлих, некрополів, цвинтарів, провідник душ у потойбічний світ.

817 Нейт—давньоєгипетська богиня неба, сфера її впливу—полювання та війни, що відповідає покровительству Афіни в давньогрецькій міфології.

818 Амон—давньоєгипетський бог чорного небесного простору, повітря. Покровитель Фів. Пізніше його культ асоціювався з сонцем, звідси друге ім'я—Амон-Ра.

819 Бог Грому—одне з імен Єгови. Так міг називатися й семітський бог-громовежерць Ваал. Відповідні божества грози наявні в різних прадавніх релігіях.

820 Варіант цього рядка в чорновому автографі: «Нехай мій слух не чує сих іменнів!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 3).

821 Варіант цього рядка в чорновому автографі: «Ба, як тобі сказати?.. Якби я сам», зверху олівцем дописано: «Ох, ні! таки я раб!» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 3).

822 Взорець—зразок.

823 Первісно—«далеко», виправлено в чорновому автографі на «безмірно» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 3).

824 Первісний варіант цих двох рядків у чорновому автографі:

...а всякого, хто добре діло робить
і хто живе по правді...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 5).

825 У чорновому автографі первісно написані рядки:

..у Лівії попробивав би ходи,
для мумій саркофаги встановив би...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 5).

826 Саркофаги — домовини, невеликі гробниці, які в Давньому Єгипті виготовляли з цінних матеріалів для поховання в культових центрах. Їх декорували художнім розписом, скульптурою, написами з молитовними зверненнями до богів.

827 Варіант цих двох рядків у чорновому автографі:

Повикидав би всі камінні довбні!
всю здохлятину в пустиню геть!
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 5).

828 Первісний варіант рядка в чорновому автографі: «Одкрив би нільські шлюзи й затопив» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 5).

829 У чорновому автографі вилучено — «нехай не забуває» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 780. Арк. 6).

ГОЛУБАЯ РОЗА

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України зберігається чорновий автограф автоперекладу (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 774), а також його список, зроблений Н. Вишинською-Гроздовою (1875–1946), приятелькою Лесі Українки зі звягельського оточення родини, актрисою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 816). В останньому має місце чимало відхилень від написання слів і розділових знаків, зафіксованих у чорновому автографі.

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Твори в п'яти томах*. Т. 2. Київ: Держлітвидав, 1951. С. 547–640.

Подається за чорновим автографом. Для відтворення тексту російською мовою використовуємо сучасний правопис, зокрема літера «і» передається літерою «и», усунуто непослідовне використання твердого знака після твердих приголосних.

П'єса Лесі Українки «Блакитна троянда» не мала особливого успіху на українській сцені. За порадою С. Мержинського та Олени Пчілки письменниця переклала твір російською мовою, щоб розширити можливості її постановки. Роботу над іншомовною версією власного тексту авторка вірогідно розпочала 1897 р. Влітку 1898 р. Леся Українка писала сестрі: «...втрувалася в переклад рос[ійський] Блакитної троянди. Мама і Серг[ій] Конст[янтинович] “весьма очень искусно” заставили мене дати слово, що я її перекладу ще до виїзда в Київ і тепер я караюсь за власний sentiment d'honneur.¹ Переклала оце дві перші дії і просто мало не згинула од нудоти: цур йому перекладати власні твори! Треба скоріш прославитись, чі що, аби вже знайшлись такі злочасні люде, що прийняли б на себе сю невдячну роботу» (*Леся Українка. Листи: 1898–1902*. С. 67). Згідно з листом до Л. Драгоманової, роботу над перекладом письменниця завершила наприкінці 1898 р., тоді ж був отриманий дозвіл цензури. Відомо, що рукописних зшитків було не менше чотирьох, окрім котрих було знайдено друкований текст п'єси.

Відмінності перекладу від оригіналу, опублікованого в редакції 1908 р., вивчав П. Одарченко (див. статтю: Одарченко П.

¹ Почуття честі (франц.).

Російська версія «Блакитної троянди» Лесі Українки // *Леся Українка*. Київ, 1994. С. 82–90). «Голубая роза» близька до першої редакції твору, хоча і з ним є певні розходження, починаючи з презентації дійових осіб. Закономірною в тексті є заміна українських ідіом російськими відповідниками, як-от: «Ет, Бог зна що!» (укр.)— «Это из рук вон» (рос.); «чі варт товар роботи» (укр.)— «не стоит овчинка выделки» (рос.); «ще яку халепу наведе!»— «еще в какую-нибудь историю впутает» (рос.) тощо. Іншомовні вкраплення у творі відповідають оригінальному тексту (переклад див. у посторінкових примітках до «Блакитної троянди»).

До 100-річчя з дня народження спектакль «Голубая роза» було поставлено в московському театрі ім. Ленінського комсомолу (реж. М. Гілярівський).

[МАТЕРІЯЛИ ДО ДРАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «БЛАКІТНА ТРОЯНДА»]

Уперше надруковано у збірнику: *Записки Ніжинського Інституту народної освіти та Науково-дослідної катедри історії культури і мови при інституті, Ніжин, 1929*. Подав П. Одарченко.

Автограф подаємо із розширенням скорочень; правопис авторки зберігаємо повністю. Рукопис містить незначні перекреслення й виправлення.

830 Виправлено:

...розуміти [знати] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 1).

831 Виправлено:

...Миленко [паничі] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 1).

832 Виправлено олівцем:

...зостаються [ідуть на балкон] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 2).

На берегах сторінки написано олівцем:

Г. і Л. зостаються і говорять про божевілля, спадок *ets.* при тому видно, що вони дуже зацікавлені одне одним (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 2).

- 833 Викреслено:
...з італ'янською піснею [а сама співає італ'янську пісню:
rosa la mare sul mio cor]... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 3).
- 834 Закреслено:
...алхимія [метафізика] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 4).
- 835 Закреслено:
...[Посередині] При лівому садку... (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 5).
- 836 Закреслено:
...з річкою [гори береги з балками]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 5).
- 837 Викреслено:
...гамми [(або етюд) для вправи рук]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 5).
- 838 Викреслено:
...свою вину [тоді як] [щоб се лехче, ніж брати її на себе]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 6).
- 839 Проставлено звичний для авторки хрестик (знак, що позначає місце вставки), однак вставку не вдалося віднайти.
- 840 Закреслений попередній варіант:
Я думаю, що се вже все було і то було в житті, було справді,
а тепер тільки сон, чі, може, тоді був сон? я не знаю, — скажи?
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 6).
- 841 Закреслено у репліці Ореста:
...Любочко! [Боже мій! заспокойся!]
...думати. [Нехай, то був сон, а тепер буде життя, нове життя,
щасливе, ясне! Правда ж, моє ти щастя?]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 6).
- 842 Виправлено:
...навіщо? [Отак гріпачемо обпаленими крильми, а]
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 7).

843 Виправлено:

...нахиляється над ним [хапає за руку]

Викреслено:

...Оресте! [я божеволю! глянь мені в очі!]

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 7).

844 Виправлено в репліці Ореста:

Ор. ([дивиться] глянув їй в очі, закрився, жакнувся) Ой...

Викреслено:

Ор. ...Ой, [Люба! Мамо! Хто там! Ратуйте скоріш!]

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 18. Арк. 7).



Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 1

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

(1896–1906)



Редакторка тому Тереза Левчук
Випускова редакторка Алла Костовська
Коректура Алла Костовська, Дарія Мацола
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Дарія Мацола, Лідія Кравченко

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90¹/₁₆. Ум. друк. арк. 32,5.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»



Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 1. Драматичні твори (1896–1906) /
ред. Т. Левчук; передм. Е. Соловей; упоряд.,
комент. О. Вісич, С. Кочерга, Р. Тхорук. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 512 с., 8 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-716-5 (Т. 1)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Зібрання відкривають чотири томи драматургії, яку визнано вершинним творчим здобутком письменниці. Том 1 вміщує драматичні твори, завершені у 1896–1906 роках, серед яких «Блакитна троянда», «Одержима», «В катакомбах».

УДК 821.161.2'05-12

AY